Scan

કલાવિમર્શ

: લેખક :

ડૉ. આર. ટી. સાવલિયા
એમ.એ., પીએચ.ડી.

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કલાવિમર્શ

(ધર્મ, કલા અને સંસ્કૃતિને સ્પર્શતા લેખોનો સંગ્રહ)

: લેખક :
ડૉ. આર. ટી. સાવલિયા
એમ.એ., પીએચ.ડી.
અધ્યાપક, ભો.જે. વિદ્યાભવન,
એચ. કે. કૉલેજ કમ્પાઉન્ડ,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

Kalā-Vīmarśa

by

Dr. R. T. Savalia

પ્રકાશક : ડૉ. આર. ટી. સાવલિયા
એ-૪, યજ્ઞપુરુષનગર,
કર્મચારી નગર સામે, રન્નાપાર્ક,
ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧
ફોન : ૭૪૯૭૧૦૨

પ્રત : ૫૦૦

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૦૦

કિંમત : રૂા. ૯૦/-

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની આર્થિક સહાયથી પ્રકાશિત

મુદ્રક : ક્રિષ્ના ગ્રાફિક્સ, કિરીટ હરજીભાઈ પટેલ
૯૬૬, નારણપુરા જૂના ગામ,
અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૩
ફોન : ૭૪૯૪૩૯૩

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અર્પણ

ग्रन्थदिभिर्मूर्तिविधानदाक्ष्यं शिल्पं कला मन्दिरवास्तुजातम् ।
ग्रन्थो गुरूणां कृपया निबद्धः प्रचारमाप्नोतु कलाविमर्शः ॥

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રાક્કથન

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં વિવિધ પાસાં ગુજરાતમાં કેવી રીતે વિકાસ પામતા રહ્યાં છે એ વિશે હજી ઘણું સંશોધન તથા નિરૂપણ કરવાનું છે. આ સંદર્ભમાં ગુજરાતની સંસ્કૃતિને સ્પર્શતા લેખો પૈકી અત્રે ૩૫ લેખોને ગ્રંથ સ્વરૂપે પ્રગટ કરતાં આનંદ થાય છે. આ લેખો અગાઉ જે સામયિક કે ગ્રંથમાં પ્રગટ થયેલા હતા તે અંગેની નોંધ પ્રત્યેક લેખને અંતે આપવામાં આવી છે. સામીપ્ય, કુમાર, સ્વાધ્યાય, પથિક, વિદ્યાપીઠ, ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ગ્રંથ ૯ (પ્રકરણ ૧૩) ધર્મધારામાંથી આ લેખો લેવામાં આવ્યા છે, તે માટે એમના સંપાદકોનો અહીં ઋણ સ્વીકાર કરું છું.

આ ગ્રંથની સમીક્ષા કરતું વિદ્વત્તાપૂર્ણ આમુખ લખી આપવા માટે પૂ. કે. કા. શાસ્ત્રીજીનો હું હૃદયપૂર્વક ઉપકાર માનું છું.

ગુજરાત રાજ્યની ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ આ પ્રકાશનમાં આર્થિક સહાય કરી છે તેની અત્રે સાભાર નોંધ લઉં છું.

આશા છે કે આ પ્રકાશન ગુજરાતના ઇતિહાસ, કલા, પુરાતત્ત્વ તેમજ સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓ તેમજ જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી થશે.

તા. ૧૮-૭-૨૦૦૦
અમદાવાદ

રામજી સાવલિયા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આ મુ ખ

પ્રો. ડૉ. રામજીભાઈ સાવલિયાને 'કલાવિમર્શ' ગ્રંથ ગુજરાતી કલાવિવેચન સાહિત્યમાં નવી ભાત પાડનારું મહત્ત્વનું સોપાન બની શક્યો છે. ત્રણ વિભાગોમાં વિભક્ત આ ગ્રંથમાં, દેખાવમાં નાનો લાગતો છતાં આગવી ભાત પાડતો 'ભારતીય કલા' એ શીર્ષકથી આપેલો અભ્યાસ 'ભારતીય કલા' વિશે સપ્રમાણ માહિતી આપે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને કલા પર પ્રાચીનકાલથી ગાઢ અસર કરનારાં કેટલાંક પરિબળો ગણાવતાં એમણે ત્રણ પરિબળો તરફ ધ્યાન દોર્યું છે, જેવા કે (૧) ભૌગોલિક (Geographical), (૨) જલવાયુક (Climatic) (૩) જાતિજનિત (Racial). આમાંનામાં ત્રીજું એ ભારતીય કલાનું અન્ય દેશોમાં સુલભ નથી, કારણ કે, અન્ય દેશોમાં વંશોનું વૈવિધ્ય નથી, જ્યારે ભારતીય ઉપખંડમાં ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રજા હોવાને કારણે જાતિગત વિશિષ્ટતાનાં દર્શન થાય છે. એ ધ્યાનમાં રાખીને ડૉ. સાવલિયાએ કહ્યું જ છે કે "આ ઉપરાંત ધર્મ એ સંસ્કૃતિ અને કલાના વિકાસનું એક મહત્ત્વનું પરિબળ હોઈ ભારતીય કલાના વિકાસના વિવિધ વર્ગોમાં ધર્મ-સંપ્રદાયોએ અગ્રિમ ભાગ ભજવ્યો છે." ચારે વર્ણો પાસે પોતપોતાની આગવી લાક્ષણિકતા છે, જેણે ૬૪ જેટલી કલાઓને વિકસાવી છે. આખું પ્રકરણ કહો, વિભાગ કહો, છેક વૈદિકકાલથી આધુનિક કાલ સુધીની પરંપરાનો અવિકલ વિકાસ એમાં સૂચિત કરવામાં આવ્યો છે.

વ્યાપક ભારતીય ધર્મ અને એના નેજા નીચે વિકસેલા અનેક સંપ્રદાયોએ પોતપોતાના માનેલા ઈષ્ટદેવોની પ્રતિમાઓને પોતપોતાની લાક્ષણિકતાએ પોતાના ઈષ્ટદેવો પ્રતિમાઓ-મૂર્તિઓમાં અસાધારણ રીતે- અનન્ય રીતે સાધ્યું છે. એમાં મંદિર-સ્થાપત્ય જે વિકસ્યું એમાં મૂલ ઈષ્ટદેવ ઉપરાંત દીવાલો-સ્તંભો - છત આદિમાં જે વૈવિધ્ય સાધ્યું છે તેના અન્ય કોઈ દેશનાં દેવસ્થાનોમાં દર્શન થતાં નથી. ડૉ. સાવલિયા બીજા વિભાગમાં 'ગુજરાતના ધર્મ-સંપ્રદાયોનાં દેવ-દેવીઓનું પ્રતિમા વિધાન રજૂ કરતાં 'ગણપતિ, વિષ્ણુ, શિવ, દેવી-માતૃદેવી-શક્તિ-માતૃકાઓ, યુગલ પ્રતિમાઓ, પાશુપત-સંપ્રદાય, બૌદ્ધ અને જૈન વિચારધારા અને કલા આ શીર્ષકો નીચે મનંમૂકીને અસામાન્ય પ્રકારની જે વિવિધતા છે અને તેથી જ જે વિશિષ્ટતાનો પરિચય આપ્યો છે. મૂર્તિપ્રકારનું આ પ્રકારના વિવેચનનો સ્વ. કનૈયાલાલ ભા. દવેના ગ્રંથ પછીનો મારી જાણમાં આ બીજો ગ્રંથ છે. ભારતીય ઉપખંડની જ આ આગવી લાક્ષણિકતા છે કે મંદિરોની દીવાલોમાં દેવ-દેવીઓની અનેકવિધ પ્રતિમાઓ અને તદંગે આવશ્યક ઉપકરણોનાં પથ્થરોને કંડારીને શિલ્પોને શરીરની ચેષ્ટાઓ સહિત મુખભાવો પણ મૂર્ત કરવામાં અદ્ભુત કૌશલ બતાવ્યું જોઈ શકાય છે, અનુભવી શકાય છે, માણી પણ શકાય છે.

વિભાગ ત્રીજામાં ભારતીય સંસ્કૃતિને સ્પર્શતા ૬ લેખો સંગૃહિત કરવામાં આવ્યા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

છે, આ પણ વિવિધ કલાને મૂર્ત કરતા લેખો છે, જેવા કે ૧. પાળિયા, ૨. કાષ્ઠશિલ્પ, ૩. ભારતીય પ્રાચીન સાહિત્યમાં નિર્દિષ્ટ આભૂષણ, રત્નો, કેશવિન્યાસ-વસ્ત્રો-સિક્કાઓ, ૪. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંતો, ૫. ભારતીય ધર્મપ્રણાલિમાં ગુરુ-શિષ્ય, ૬. હુન્નરકલાઓ અને લોકકલાઓ. ચોથા-પાચમાં લેખ સિવાયના ચારે લેખ પોતપોતાની વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. પાળિયા આપણી બે હજાર વર્ષની આગવી વિશિષ્ટતા છે. જૂનામાં જૂના કચ્છના ઈશાન કોણમાં આવેલા "આંધૌ"માં જોવા મળ્યા છે. કલા સાથેનો સંબંધ એ છે કે મથાળે સૂર્યચંદ્ર કંડારેલા હોય છે. જ્યારે સદ્‌ગત વ્યક્તિને ઊભો અથવા ઘોડેસવારના રૂપમાં કંડારવામાં આવેલ હોય છે. પ્રતિમાકલાનો આ સુંદર નમૂનો બની રહે છે. કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રમાં સતીના પાળિયાઓ પણ જોવા મળે છે, જેમાં કંકણોથી વિભૂષિત હાથ બતાવવામાં આવ્યો હોય છે.

કાષ્ઠશિલ્પકલા તો ગૃહનું-મહાલયોનું વિશિષ્ટ સોપાન બની રહે છે. અંજાર(કચ્છ)માંનો મૅકમર્ડો અંગ્રેજ અમલદારે બનાવેલી હવેલીમાં પણ દેશી કાષ્ઠશિલ્પના દર્શન થાય છે. જૂનાં મોટાં મકાનો-હવેલીઓમાં પ્રવેશભાગે તેમ અંદર પણ કાષ્ઠની મૂર્તિઓ અને અન્ય પ્રતીકો કોતરાયેલાં જોવા મળે છે. ત્રીજો લેખ વિવિધતાથી ભરેલો છે. છઠ્ઠો લેખ વિવિધ પ્રકારના હુન્નરોમાં ક્યાં ક્યાં કલાનો કોઈ અને કોઈ પ્રકાર વિકસતો રહ્યો છે એ વિશે માહિતી આપી લોકકલા (Folk Art) ની અનેક વિધ વિશિષ્ટતાઓનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. ડૉ. સાવલિયાનો આ સમુદ્યમ પણ આવકારપાત્ર છે. આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે આશીર્વાદ અભિનંદન.

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

અમદાવાદ
તા. ૮-૬-૨૦૦૦

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અનુક્રમણિકા

આમુખ

પ્રાક્કથન

અનુક્રમણિકા

વિભાગ : ૧	ભારતીય કલા	૧
વિભાગ : ૨	ગુજરાતના ધર્મ-સંપ્રદાયોનાં દેવ-દેવીઓનું પ્રતિમા વિધાન	૧૧
	૧. ગણપતિ	૧૩
	૨. વિષ્ણુ	૨૦
	૩. શિવ	૩૯
	૪. દેવી-માતૃદેવી-શક્તિ-માતૃકાઓ	૫૪
	૫. યુગલ પ્રતિમાઓ	૯૬
	૬. દિક્પાલ-પ્રતિમાઓ	૧૦૨
	૭. પાશુપત સંપ્રદાય	૧૧૭
	૮. બૌદ્ધ અને જૈન વિચારધારા અને કલા	૧૩૮
વિભાગ : ૩	ભારતીય સંસ્કૃતિને સ્પર્શતા લેખો	૧૫૭
	૧. પાળિયા	૧૫૯
	૨. કાષ્ઠ શિલ્પકલા	૧૬૩
	૩. ભારતીય પ્રાચીન સાહિત્યમાં નિર્દિષ્ટ આભૂષણ રત્નો - કેશવિન્યાસ - વસ્ત્રો - સિક્કાઓ.	૧૬૭
	૪. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંતો	૧૮૯
	૫. ભારતીય સંસ્કૃતિ-ધર્મપ્રણાલિમાં ગુરુ-શિષ્ય	૧૯૨
	૬. હુન્નરકલાઓ અને લોકકલાઓ.	૨૦૦

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વિભાગ-૧

ભારતીય કલા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ભારતીય કલા

કલા એ માનવ મનનું ખેડાણ છે. એ ખેડાણ માનવ જીવનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા મનાય છે. કલાની મદદ વડે જ માનવજીવન સંસ્કૃતિની ચમક ધારણ કરે છે. માનવ જીવનને કલાનો સ્પર્શ ન થાય તો તે ગમે એટલું સમૃદ્ધ હોવા છતાં કૃતાર્થ થઈ શકતું નથી. જીવનને પ્રસન્નગંભીર અને રસમય બનાવવા માટે કલાનું ખેડાણ આવશ્યક છે. કલાના આ ખેડાણ દ્વારા મનુષ્ય સમગ્ર પ્રકૃતિમાં જે સૌંદર્ય પડેલું છે તેને પામવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કલાની ઉપાસના એટલે જ સૌંદર્ય ઉપાસના.

સમગ્ર સૃષ્ટિમાં જે રસ, રૂપ, ગંધ અને સ્વર વ્યાપેલાં છે તેને કલાકાર પોતાનું આગવું અને વિશિષ્ટ રૂપ આપીને તેમજ ક્ષણે ક્ષણે નાવિન્ય સર્જીને સૌંદર્યની અલૌકિક સૃષ્ટિ ઊભી કરે છે. પળે પળે પલટાતા સૃષ્ટિના સૌંદર્યને આકૃતિ આપીને તેને શાશ્વત બનાવે છે. વ્યવહાર જીવનમાં જે કંઈ અવ્યવસ્થિત, ક્લિષ્ટ, અતંત્ર અને અપૂર્ણ છે તેને કલાકાર પૂર્ણસ્વરૂપે પ્રગટ કરવા પ્રયાસ કરે છે. આપણે જે સૃષ્ટિમાં જીવન ગુજારીએ છીએ તેમાં અનેક વિષમતાઓ, વિટંબણાઓ અને વિસંવાદિતાઓ પડેલી છે. જ્યારે કલાની સૃષ્ટિ એ નિરંતર આનંદથી સભર ભરેલી છે, તેમાં ક્યાંય શોક કે દુઃખ નથી. કલાની સૃષ્ટિમાં ભૌતિક જગતની વિષમતાઓ વિટંબણાઓ અને વિસંવાદિતાઓનું આનંદમાં રસાયણ થઈ જાય છે! કલાસર્જન દ્વારા કલાકાર અલૌકિક ભાવસૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે જેમાં કરુણરસ પણ આનંદનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. કલાની સાધના દ્વારા મનુષ્યે જે કંઈ સિદ્ધ કર્યું છે તેનાથી તે સમગ્ર ચૈતન્યસૃષ્ટિમાં ઊંચે આસને બેઠો છે. રાજાઓ અને સમ્રાટો ઈતિહાસનાં પાનાં ઉપરથી ભૂંસાઈ જશે, સામાજીક જીવનમાં વૈભવો અને સિદ્ધિઓ પણ ભૂંસાઈ જશે, પરંતુ નિરંતર સૌંદર્યનો આનંદ આપતી કલાકૃતિઓ અમર રહેશે. સાંચીના સ્તૂપનું સ્થાપત્ય, અજન્ટાની ચિત્રકલા, તાજમહેલનું બારીક નકશીકામ, પંડિત ઓમકારનાથનું સંગીત કે બીરજુ મહારાજનું કથક નૃત્ય આપણને સૌંદર્યની દુનિયામાં લઈ જઈ અલૌકિક આનંદ આપે છે. ભારતીય શાસ્ત્રકારો માને છે કે કલા એ ભોગવિલાસનું સાધન નહીં, પરંતુ પરમાનંદમાં લીન થવાનું સાધન છે, કલાની ઉપાસના એટલે જ सत्यम्, शिवम् અને सुन्दरम् ની ઉપાસના.

"કલા" શબ્દ સંસ્કૃત ધાતુ कल् – કળવું, પામવું જાણવું ઉપરથી બન્યો છે સંસ્કૃતકોશોમાં તેની વ્યુત્પત્તિ कल्यति, कलते; कल्यते ज्ञायते वा इति कल એટલે કે જે જાણે છે, જાણી શકાય છે તે કલા. આમ ભારતીય પરંપરામાં "કલા" શબ્દનો અર્થ "જ્ઞાન" અથવા "જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું સાધના" એવો થાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં કલા માટે વપરાતો શબ્દ Art લાતિન Ars સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને તેનો અર્થ પણ "શિક્ષણ મેળવવું", "જ્ઞાન

૪,મે,૧૯૯૯ રોટરી ક્લબ ઑફ અમદાવાદ, ખાનપુર, સ્લાઈડ સાથે આપેલ વ્યાખ્યાન.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રાપ્ત કરવું" એવો થાય છે. કલા દ્વારા આપણે જીવનનું સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

દુનિયાની બધી સંસ્કૃતિઓમાં જ્ઞાન અને વિશેષ કરીને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જ્ઞાન અને કલાનું વિશેષ મહત્ત્વ સ્વીકારાયું છે. કલા સંસ્કૃતિને ઓપ આપવાનું કામ કરે છે. કલા સંસ્કૃતિના વારસાને સમૃધ્ધ કરે છે. પછી તે સ્થાપત્ય હોય, શિલ્પ હોય, ચિત્ર હોય, સંગીત હોય કે નૃત્ય હોય. સાડીમાં જે સ્થાન પાલવનું છે, સંસ્કૃતિમાં એ સ્થાન કલાનું છે. સંસ્કૃતિની જેમ સભ્યતાના વિકાસમાં પણ કલાનું ખેડાણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. કલા વિવેચકો કહે છે કે કલાના ખેડાણ વિના સભ્યતાની સિધ્ધિ અપૂર્ણ રહેવાની. હડપ્પા સભ્યતા ધરાવનાર પ્રજા લેખનકલા, ચિત્ર, શિલ્પ નૃત્ય અને અન્ય કલાઓનું ખેડાણ કરવામાં કુશળ હતી.

પ્રકૃતિ એ ઈશ્વરી રચના છે. એ રચનામાં મનુષ્યનો પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ સહેતુક યા અહેતુક જરાયે ભાગ નથી. જ્યારે કલા એ માનવીય રચના છે. માનવે અંતઃસ્ફૂરિત કામના કે દુરંદેશથી વિચાર કરી હેતુપૂર્વકનું જેમાં આયોજન કર્યું છે તે કલા. મનુષ્યની મનોકામના બે પ્રકારની હોય છે. એક સાંસારિક જરૂરિયાત પૂરી પાડવાની એટલે કે ઐહિક જીવનને સુખ આપવાની એષણા. આ કાર્યકૌશલ (applied)art કે crafts દ્વારા સધાય છે. બીજી પ્રકારની એષણામાં પોતાના અંતરાત્માને સંતોષવા તરફ પ્રવૃત્ત થાય અને આ કાર્ય લલિતકલા (Fine Arts) દ્વારા સધાય છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને કલા પર પ્રાચીન કાળથી ગાઢ અસર કરનારા કેટલાંક પરિબળો અસ્તિત્ત્વ ધરાવે છે. જે પૈકી (૧) ભૌગોલિક (Geographical) (૨) જલવાયુક (Climatic) (૩) જાતિજનિત (Racial) મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત ધર્મ એ સંસ્કૃતિ અને કલાના વિકાસનું એક મહત્ત્વનું પરિબળ હોઈ ભારતીય કલાના વિકાસના વિવિધ વર્ગોમાં ધર્મ-સંપ્રદાયોએ અગ્રિમ ભાગ ભજવ્યો છે.

ભારતીય કલાનાં મૂલ્યો મુખ્યત્વે ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન પર નિર્ભર છે. હિંદુ ધર્મ વિશ્વને વિશ્વનિયંતાનું પરમ પરિસ્ફુરણ માને છે. ભારતીય કલામાં પરિસ્ફુરણનો આ દિવ્યઅંશ દેખાય છે. મોક્ષપ્રાપ્તિએ ભારતીય જનનો અંતિમ આદર્શ છે. આ ધાર્મિક દૃષ્ટિ બિંદુ પર ભારતીય કલા નિર્ભર છે. ધર્મની માફક કલામાં પણ ધ્યાનનું મહત્ત્વ સ્વીકારાયું છે.

ભારતીય કલાનું હાર્દ તેના વાચ્યાર્થ કરતાં વ્યંગ્યાર્થમાં સવિશેષ રહેલું છે. ગ્રીક કલામાં ભૌતિક શારીરિક સૌંદર્યની પરિપૂર્ણતાનું પ્રાગટ્ય પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, પણ ભારતીય કલાને તો આત્મિક સૌંદર્યના પ્રાગટ્ય સાથે જ નિસ્બત છે. આ તત્ત્વ જ ભારતીય કલા, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં એક સરખી રીતે નિષ્પન્ન થાય છે. ભારતીય કલાનાં તમામ પ્રતીકો લોકમાનસમાં રૂઢ થઈ ગયેલા આત્મિક સૌંદર્યની નિષ્પતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

ભારતીય કલા બહુધા ઈશ્વર પરક એટલે કે ઈશ્વર પરની આસ્થાને પ્રગટ કરનારી તથા પૌરોહિત પરંપરાને અનુસરનારી છે. આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક જગતને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

નિયંત્રિત કરનારા પરિબળ પરબ્રહ્મનો આવિર્ભાવ કરવો એ ભારતીય કલાનો પ્રધાન હેતુ છે. આ પરમતત્ત્વ પ્રગટ કરવા કલાનો દરેક અંશ મથે છે. પરિણામે ભારતમાં દરેક મંદિરમાં મૂર્તિ છે.

"Indian art may, in a general way, be described as theological, hieratic as perhaps best of all, as traditional"

(Benzamin Holland)

જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં ધર્મનું સ્થાન ભારતમાં સવિશેષ છે. કલાનું ક્ષેત્ર પણ તેનાથી વંચિત રહ્યું નથી. બીજી રીતે કહીએ તો ધર્મ અને ચિંતનને જીવનના જે મર્મ અભિપ્રેત છે તે જ મર્મ કલામાં નિરૂપાયેલા વિષયો છે અને તેથી જ કલાકાર પોતાનાં સર્જનમાં જીવનના પરમ આનંદનો અનુભવ કરે છે. પ્રતિમા નિર્માણની કલા કલાકાર માટે મોક્ષપ્રદ છે તેમ ભારતીય કલાના સિધ્ધાંતો નિરૂપે છે. આથી ભારતીય કલાકારની પ્રતિભા કેવળ આંતરમુખી ન રહેતા સર્વજન હિતાયના સિધ્ધાંતને પ્રસ્ફૂટ કરતી બહુમુખી બને છે. પ્રતિભા વિષયક એના જ્ઞાન અને તાલીમ પૌરોહિત પરંપરાને આભારી છે. એ એની આગવી સિધ્ધી નથી, પરંતુ સમગ્ર પ્રજામાનસના વિકાસની એ દેન છે. ભારતીય કલાકાર પ્રકૃતિનું અનુકરણ નથી કરતો, પરંતુ પ્રતીકો દ્વારા પ્રકૃતિનાં સ્વાભાવિક પરીબળોના આલેખનો કરી ભારતીય જનમાનસને અનુરૂપ અર્થ યા વ્યંજના પ્રગટ કરે છે.

"The Indian artist never draws simply what he sees, but rather, like the untatored but desarming child, draws what he means."

ભારતીય કલાકાર પ્રતિમા નિર્માણની બાબતમાં પ્રતિમાના શારીરિક બાહ્ય સૌંદર્ય પર ધ્યાન આપતો નથી. પરંતુ પ્રતિમાના આત્મિક સૌંદર્ય, પ્રસન્નતા, ગાંભીર્ય અને શક્તિ કે પ્રાસાદિકતાના ભાવ વ્યક્ત થાય છે કે નહિ તે પર લક્ષ્ય આપે છે. આથી જ મનુષ્યદેહી દેવોનું આલેખન નિર્માતાની નજરે પ્રતિમા વિધાનના સિધ્ધાંતને અનુસરે એ ઘણું મહત્ત્વનું ગણાતું નથી, પણ તેનામાં દેવત્વ અને પારલૌકિક ચિત્ર પોતાને અભિપ્રેત કલ્પના જગત દ્વારા પરમસત્યના એક યા બીજા પાસાંને સૌંદર્ય સંપન્નતા પ્રગટે છે, કે કેમ તે જોવામાં આવે છે. દેવત્વ અને પારલૌકિકતાનાં પ્રાગટ્ય અર્થે દેવોના આલેખનમાં તેમને ઘણા મસ્તક કે હસ્તવાળા બતાવવામાં આવે છે. પ્રજા માનસમાં રૂઢ થઈ ગયેલા કલા સંસ્કારોનું અહીં નિરૂપણ થતું જોવામાં આવે છે. દેવોના દેવત્વ તેમજ પરમ અગાધ ને અપાર શક્તિનું તે દ્યોતક બની રહે છે. આમ ભારતીય કલા પ્રતીકો દ્વારા પોતાના હાર્દને પ્રગટ કરે છે.

પાશ્ચાત્ય વિચારસરણીની માફક ભારતીય કલા, કલા ખાતર, કલાના સિધ્ધાંતને આ ધર્માભિમુખતાને કારણે સ્વીકારતી નથી, અહીં કલાને ધર્મ અનુસરે છે, અને ધાર્મિક અનુદાતા પ્રમાણે અનુજ્ઞાઓ પ્રમાણે તેનું સર્જન થાય છે. આથી જ શિલ્પગ્રંથોના નિયત સિધ્ધાંતોનું માત્ર અનુકરણ એ ભારતીય કલાનો પ્રાણ નથી, એ ભારતીય કલાકારો સારી રીતે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

જાણતા, પરિણામે તેમણે કલામાં માનવીય પ્રકૃતિ તેમજ પ્રાકૃતિક પરીબળોના અનુકરણયુક્ત આલેખનો નથી કર્યા પણ પ્રતિકુળ વત્તિઓનો વિરોધ કરી, પ્રકૃતિના અંતરતત્ત્વને પ્રસ્ફુટ કર્યું છે. અહીં કલાપ્રવત્તિના રહસ્યને છતું કરવામાં આવે છે (Interpret). મનુષ્ય સ્વભાવને સમજી લઈ તેના અંતઃરંગ રહસ્યને બહાર લાવવામાં જ કલાની ખરી સાર્થકતા રહેલી છે. બાહ્ય ઇન્દ્રીયો વડે આપણે જે જોઈએ છીએ તે ખરૂ દર્શન નથી, આંતરદર્શન એ જ કલાનું ખરૂં દિવ્યલોચન છે. ભારતીય કલાકાર ચર્મચક્ષુ કરતાં મનઃચક્ષુ દ્વારા વધુ કામ કરે છે, પરિણામે શાસ્ત્રીય સિધ્ધાંતોનું અનુકરણ તેમનુ લક્ષ્ય બનતું નથી: તે તો એક માત્ર સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

શિલ્પ પોતે એક આગવી કલા છે એ વાત પણ ઈતિહાસ દ્વારા સિધ્ધ થાય છે. એક રીતે એમ કહેવાય કે રાષ્ટ્રની સંસ્કાર સમૃધ્ધિ સાચા અર્થમાં વ્યક્ત થાય છે, કારણ કે પ્રતિભાશાળી જીવોએ નક્કર સ્વરૂપમાં લાંબો વખત ટકી રહે તેવા સાધનો વડે પોતાના ભાવો વ્યક્ત કરવાનું કામ તેમાં કર્યું છે આનું પરિણામ શિલ્પ કલા.

'શિલ્પ'શબ્દ વેદોમાં વાસ્તુશબ્દની જેમ વપરાયેલો છે. ત્યાં તેનો વિશેષણ તરીકે 'વિવિધતાવાળું' એવો અર્થ થાય છે. નામ તરીકે વિવિધતા વાળો આકાર, વિભૂષણ વગેરે અર્થો થાય છે. નિઘણ્ટુ (અ ૨,૧)માં શિલ્પ ૨૬ કર્મ નામોમાં અને અ. ૩,૭ માં ૧૬ રૂપ નામોમાં ગણાવ્યું છે. શિલ્પના આ બે અર્થો ઉપરૂથી રૂપ અને રૂપ ઘડવાની ક્રિયા કે કલા અર્થો પ્રચારમાં આવ્યા છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં શિલ્પોનાં ઉલ્લેખ છે. આ શિલ્પોની અનુકૃતિને અહીં (માનવ લોકમાં) સમજવાનું છે. હાથી, કાસું (કાસાંનું દર્પણ) વસ્ત્ર, સોનું (સોનાનાં ઘરેણા), અશ્વતરી રથ (ખચ્ચર ગાડી) શિલ્પ છે. (અ. ૩૦ ખ. ૧, પૃ. ૭૬૪)

આ કણ્ડિકાનું ભાષ્ય કરતા સાયણા ચાર્ય કહે છે. शिल्पशब्दचार्यं करं कर्म ब्रूते। શિલ્પ શબ્દ આશ્ચર્ય કર્મ સૂચવે છે. તે શિલ્પ બે પ્રકારનું છે. દેવ શિલ્પ અને માનુષ શિલ્પ. આ દેવ શિલ્પોની અનકૃતિ સદશરૂપ મનુષ્ય લોકમાં ઓળખાય છે.

ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં આ ઉલ્લેખમાં મૂર્તિ દર્પણ, વસ્ત્ર, ઘરેણા અને રથ આદિ ઘાટની કળાઓ માટે શિલ્પ શબ્દ વપરાયો છે.

કૌશિતકી બ્રાહ્મણ (૨૯-૫)માં શિલ્પને ત્રણ પ્રકારનું કહી તેમાં નૃત્ય, ગીત અને વાદિત ગણાવ્યા છે.

આમ વેદ સાહિત્યના બ્રાહ્મણ ભાગમાં શિલ્પ શબ્દ ઘાટની તેમજ સ્વર તથા ગતિની કલાઓ માટે વપરાયો છે.

અર્થાત્ કે પ્રાચીન કાળથી શિલ્પ શબ્દ બધી કલાઓ માટે વપરાયો છે.

શિલ્પ એ ઘાટ આપનારી કલા છે. જેનું કામ ઘનરૂપમાં કુદરતી પદાર્થો અને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મુખ્યત્વે માનવ શરીરની અનુકૃતિથી ભાવ વ્યક્ત કરવાનું અને ઉત્તેજવાનું છે. આ પુનઃસર્જન તે અનુકાર્ય પદાર્થના ત્રણ પરિમાણો (લંબાઈ, ઊંચાઈ, પહોળાઈ અને ઊંડાઈ કે જાડાઈ) માં તેમના વાસ્તવિક પ્રમાણો દ્વારા કરે, અગર ફક્ત બે પરિમાણોમાં લંબાઈ, ઊંચાઈ અને પહોળાઈમાં, અને ત્રીજા પરિમાણ ગહરાઈ અથવા જાડાઈનાં અપચય સાથેના પ્રમાણોમાં કરે છે.

આ પ્રમાણે ઘડેલી મુર્તિઓ બે પ્રકારની હોય છે. એક આખી ઘન હોય અને બીજી અશતઃઘન હોય છે. શિલ્પો બે પ્રકારના થતાં. આ બંને પ્રકારના નમૂનાઓ ભારતમાં શિલ્પાવશેષોમાં મોજૂદ છે. એક પ્રકારમાં સમગ્ર બાજુઓથી મૂર્તિને ઘડવામાં આવતી, જેની ચારે બાજુએ ફરી શકાય. મૂર્તિઓમાં શરીરના આગળ અને પાછળના ભાગો, વસ્ત્રો કે અલંકાર સહિત જે કાંઈ હોય તે વિગતથી ઘડવામાં આવતા. આને અંગ્રેજીમાં Sculpture in round કહે છે. બીજા પ્રકારમાં આગળ પાછળ પૂરેપુરી ન ઘડતાં જેટલો ભાગ બતાવવાનો હોય તેટલો જ ઘડાતો. આ પ્રકારમાં કેટલીક વખત મૂર્તિ અડધાથી વધારે ઉપસાવવામાં આવતી, તો કેટલીક વખત અડધા જેટલી અથવા તેથી ઓછી ઉપસાવવામાં આવતી. આ બીજો પ્રકાર "Sculpture in relief" ના નામથી અંગ્રેજીમાં ઓળખાય છે.

ભારતમાં શિલ્પના ઇતિહાસ તથા વિકાસને સમજવા માટે આ બંને પ્રકારને ધ્યાનમાં લેવા પડશે. જો કે વધારે પ્રમાણ ઉપસાવેલા શિલ્પોનું છે અને તેથી સ્તૂપ, ચૈત્ય, વિહાર અને મંદિરમાં જે શિલ્પો રચવામાં આવ્યા છે તે દ્વારા જ આ અભ્યાસ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

માટી, લાકડું, પથ્થર, ધાતુ અને હાથીદાંત આદિ નક્કર કે ઘન પદાર્થોનો શિલ્પ માટે ઉપયોગ થતો. જે પદાર્થો જ્યાં સુલભ હોય ત્યાં તેનો શિલ્પ બનાવવા માટે ઉપયોગ થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ ઉપરથી અમુક શિલ્પ ક્યાંનું હશે તેની અટકળ પણ કરી શકાય છે. જુદાં જુદા યુગમાં ક્યા ક્યા પદાર્થો વપરાતા તેનો નિર્દેશ મેળવી શકાય છે.

ભારતમાં સૌથી જુનામાં જુનું શિલ્પ સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિમાંથી મળી આવ્યું છે. સિંધુ ખીણની નગરસંસ્કૃતિ ઇ.સ.પૂ.ત્રીજી સહસ્રાબ્દીની ગણાય છે. ત્યાર પછીની આશરે ૨૦૦૦ વરસની તૂટ શિલ્પ પરંપરામાં જણાય છે. કારણ તે સમયના શિલ્પાવશેષો પ્રાપ્ત થયાં નથી, જોકે આ સમયના બ્રાહ્મણ ધર્મની મૂર્તિઓના વર્ણનો વેદમાં તેમજ મહાકાવ્યના સાહિત્યમાં મળી આવે છે. તેવી જ રીતે બૌધ્ધ ધર્મની વિગતો પાલી સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે. આમ સાહિત્ય દ્વારા બે હજાર વર્ષનો ગાળો પૂરી શકાય છે. પરંતુ આ સમયની કોઈ પણ પ્રકારની શિલ્પાકૃતિ મળી નથી.

ઇ.સ.પૂ.૩૨૨માં ચંદ્રગુપ્તે મૌર્ય સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ સમય ભારતના પાષણ શિલ્પનો સૌથી જુનો ઐતિહાસિક યુગ બને છે. મૌર્ય સમય (ઇ.સ.પૂ. ૩૨૨-૧૮૫) માં પારખમ (મથુરા) અને પટણામાંથી મળેલી યક્ષની મૂર્તિ તેમજ એકજ પથ્થરમાંથી ઘડેલા થાંભલાઓ કે જેની ટોચ પશુની આકૃતિઓથી શોભે છે વગેરે મળી આવ્યાં છે. આ બધાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અવશેષો મૌર્યકાલીન માનવામાં આવે છે.

ત્યાર પછીનો ગાળો ઇ.સ.પૂ. બીજો-પહેલો સૈકો શુંગો અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓનો છે. આ સમયના ભારહુત અને સાંચીના કઠેડા અને તોરણદ્વારો પ્રાપ્ત થાય છે. ઇ.સ.ના પહેલા અને બીજા સૈકામાં એટલે કે કુશાન રાજાઓના સમયમાં ગાંધાર શૈલીનો ઉદ્ભવ થયો. આ સમય મથુરામાં શિલ્પની સ્થાનિકશૈલીનો સુવર્ણયુગ હતો. આ સ્થાનિક શૈલીમાં સૌ પ્રથમ બુદ્ધની મૂર્તિ નજરે પડે છે. શિલ્પાકૃતિથી લાદેલા સંગેમરમરના અમરાવતી અને નાગાર્જૂનીકોંડાના મહાન સ્તૂપો ઇ.સ.ના ૧૫૦ થી ૩૦૦ના ગાળામાં બનેલા હતા.

ભારતના ઇતિહાસમાં ગુપ્તસમ્રાટોનો સમય (૪થો-૫મો સૈકો) સુવર્ણયુગ તરીકે પંકાયેલો છે. આ યુગમાં મથુરા, સારનાથ, દેવગઢ, ઉદયગીરી, ભુમરા, ભીતરગાંવ, અજંતા વગેરે કલા અને શિલ્પના બેનમૂન કેન્દ્રો હતા.

મધ્યયુગના પૂર્વકાલીન શિલ્પોના ચાર મુખ્ય કેન્દ્રો હતા-જેવાં કે (૧) બાદામી અને ઐહૌલની ચાલુક્ય ઇમારતો (ઇ.સ. ૫૫૦-૬૪૨): (૨) કાંચીનાં પલ્લવો (ઇ.સ. ૬૦૦-૭૦૦)ના આશ્રયે મહાબલિપુરમમાં કોરાયેલાં ખડકમંદિરો અને શિલ્પો (૩) રાષ્ટ્રકૂટો (આઠમો-નવમો સૈકો)ના સમય દરમ્યાન ઇલોરા અને એલિફન્ટામાં શિવના કંડારેલા ગુફા-મંદિરો અને (૪) પાલ રાજાઓ (ઇ.સ. ૭૫૦-૧૦૦૦)ના સમયના દરમ્યાન અને બંગાળના મહાયાન બૌધ્ધ શિલ્પો.

મધ્યયુગના ઉત્તરકાલીન (નવમાંથી બારમા સૈકા) બાંધકામવાળા ઇમારતી મંદિરોએ વિકાસ કરીને મહાન સિધ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. આ સમયના મંદિરસ્થાપત્યમાં ગૂઢ પ્રતીકો અને સુશોભનોનું મિશ્રણ સ્થાન પામેલું જણાય છે. શિલ્પની દૃષ્ટિએ ઉપસાવીને કોરેલા પથ્થરો, અલંકૃત સુશોભન અને ભવ્ય આકૃતિઓથી આ યુગ નોંધપાત્ર હતો. પરિણામે ગોળ ફરતી ઘડાતી શિલ્પની મૂર્તિઓનું સ્થાન કાંઈક ઓછું થયું અને ઉપસાવીને કરેલા શિલ્પો મંદિરસ્થાપત્યને આધિન થયા.

ચંદેલ (ઇ.સ. ૧૧૦૦)ની કલામય ઇમારતો બુંદેલખંડમાં ખજુરાહોના ભવ્યમંદિરો છે. આ મંદિરોમાં શિલ્પો વધારે પડતાં લાદેલા છે. આ શિલ્પોમાં રજુ કરાયેલા ભોગાસનોના કઠિન આસનોમાં કારીગરોની નિપૂણતા જોઈ શકાય છે. આ શિલ્પોમાં કારીગોરોનો પ્રભાવ વ્યક્ત થાય છે.

ભુવનેશ્વરના મંદિરો (ઇ.સ. ૧૧૦૦) અને કોણાર્કનું સૂર્યમંદિર (તેરમો સૈકો) શિલ્પાકૃતિનું વૈવિધ્ય બતાવે છે. તેમાં રજૂ કરાયેલી પશુ અને માનવની સુશોભનની અસંખ્ય આકૃતિઓથી આ મંદિરો સમૃધ્ધ બનેલાં છે. સોલંકી રાજાઓના રાજ્યકાળ (દસથી બારમા સૈકા) દરમ્યાન ગિરિરાજ આબુ, ગિરનાર અને શત્રુંજયમાં જૈન મંદિરો બંધાયાં હતા. આ મંદિરોએ શિલ્પાકૃતિઓને કારણે સ્થાપત્યકલાના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આ યશ શિલ્પીઓએ એકલે હાથે ભક્તિભાવથી ઘડેલા શિલ્પોને આભારી છે. આ રીતે શિલ્પ અને સ્થાપત્ય એક બીજાની સાથે વણાઈ ગયેલાં છે.

દક્ષિણ ભારતમાં આવેલું તાંજોર મંદિર-નિર્માણનું મહાન કેન્દ્ર હતું. દક્ષિણ ભારતના ચોળોના પરોપકારશીલ મહાન રાજરાજ (ઇ.સ. ૯૮૫-૧૦૧૮) અને તેના પુત્ર રાજેન્દ્ર (ઇ.સ. ૧૦૧૮-૧૦૩૫)ના અમલ દરમ્યાન મંદિર સ્થાપત્ય પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું. મંદિ સ્થાપત્યની સાથે સાથે શિલ્પ પણ ભવ્ય અને અસરકારક બન્યું. આ રીતે શિલ્પ પણ મંદિરના એક અંગ તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ સમયમાં મહાકાય મૂર્તિઓ બનાવવાની ઘેલછા પણ નજરે પડે છે, જેમકે મૈસૂરના શ્રવણબેલ્ગોલામાં ગોમટેશ્વરની જૈન મૂર્તિ ૫૭ ફૂટ ઊંચી છે. જગતમાં આના જેવી એકલી અટૂલી ઊભેલી મહાકાય મૂર્તિ બીજે ક્યાંય હોય એ જાણમાં નથી. આ મૂર્તિ એક જ નક્કર ખડકમાંથી કોરી કાઢેલી છે. પહેલાં હોયશલ રાજા વિષ્ણુવર્ધન (ઇ.સ. ૧૧૧૧-૧૧૪૧)ના આશ્રયે બેલૂર અને હલેબીડમાં મંદિરો બંધાયાં. આ મંદિરમાં હિંદુ દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ વિપૂલ પ્રમાણમાં છે. મંદિરોની શૈલી અલંકૃત છે. ધાતુમાં કરાતા કોતરકામ જેવું કોતરકામ આ મંદિરમાં પથ્થરમાં થયેલું છે. ભારતીય શિલ્પસમૃદ્ધિનો આ છેલ્લો ઝળહળતો દીપક જણાય છે.

ઇ.સ. ૧૩૦૦થી ભારતીય શિલ્પે પોતાનો પ્રભાવ ગુમાવ્યો. રોજિંદા વપરાશની જરૂરિયાતો ઘડવા માટેની કારીગીરી શરૂ થઈ. પરીણામે ઉમદા કલા નીચી કક્ષાએ ઊતરવા લાગી.

ભારતીય શિલ્પનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો તેમાં વિવિધ વિષયો આવરી લેવાયેલા જોઈ શકાય છે. આ બધા વિષયોનું વર્ગીકરણ કરતાં આ શિલ્પો મુખ્ય ચાર ધાર્મિક વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે. પહેલા વિભાગમાં બૌદ્ધ કથા, બીજા વિભાગમાં બ્રાહ્મણ દેવદેવીઓના પૌરાણિક કથાના દશ્યો, ત્રીજા વિભાગમાં જૈન પરંપરાના વિષયો અને ચોથામાં સર્વ સાધારણ સુશોભિત આકૃતિઓ અને તેમના પ્રતીકો મૂકી શકાય.

પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પમાં બુદ્ધની જીવન કથાએ મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ધાર્મિક ઇતિહાસ તરીકે વિચારીએ તો પણ બૌદ્ધ ઇમારતોમાં કલા તરીકે બૌદ્ધજીવનકથાઓએ જે સ્થાન લોકોના હાર્દમાં ભક્તિભાવથી ઉત્પન્ન કર્યું છે અને જે કથાઓ આટલી લોકપ્રિય થઈ છે તેટલી બીજા કોઈ સંપ્રદાયની કથાઓ શિલ્પમાં આકાર પામી નથી. આવી બૌદ્ધ ઇમારતો દખ્ખણ અને ઉત્તર ભારતમાં જોઈ શકાય છે.

સૌથી પ્રાચીન બૌદ્ધકલા સમ્રાટ અશોકના રાજ્યકાળ દરમ્યાન જણાય છે. આ સમયના અસ્તિત્વ ધરાવતા સુંદર કલામય અવશેષોમાં નોંધપાત્ર સ્તંભો અને સ્તંભટોચ ઉપર કરેલી શિલ્પાકૃતિઓ ગણાવી શકાય. આ સ્તંભો અને તેના ઉપરની શિલ્પાકૃતિઓ ભારતીય કલાની શૈલીમાં અને ભારતીય કલાના ઇતિહાસમાં નિરાળી ભાત પાડે છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઈ.સ.પૂ. ૨૦૦માં મહાન સ્તૂપોના અલંકાર રૂપ તોરણ દ્વારો અને ભવ્ય અસર ઉપજાવે તેવા કઠેડાઓ બનાવવાનું પ્રાચારમાં આવ્યું. આ યુગના ગણનાપાત્ર કઠેડાઓ મધ્યભારતમાં આવેલા ભારહુત અને સાંચીના છે. કલકત્તાના ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમમાં ભારહુતના કઠેડાના મળી આવેલા અવશેષોને વ્યવસ્થિત કઠેડાના સ્વરૂપમાં ઊભા કરવામાં આવ્યા છે. આ કઠેડાના શિલ્પના વિષયોમાં મુખ્યત્વે બુદ્ધના છેલ્લા જીવનપ્રસંગો અને પૂર્વજીવનની જાતક કથાઓ રજુઆત પામેલી છે, આ જાતક કથાઓ જાતકોના પાલી ગ્રંથોમાં નોંધાયેલી છે. ભારતીય કારીગરોના અખૂટ ધીરજને કારણે કથાઓને સાકાર દેહમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

છતાં પણ આ કલાનું મુખ્ય લક્ષણ લોકસંપ્રદાયના યક્ષ યક્ષિણી, જંગલના સ્થાનિક ઇષ્ટદેવતા, ગ્રામ્યજીવન, વૃક્ષદેવતા અને નાગનાંગિણીઓને આપેલા સ્થાનમાં જોઈ શકાય છે. આ લોકસંપ્રદાયની પ્રેરણા ભારતની ભૂમિમાં રહેલી છે. આ સંપ્રદાયને કલા દ્વારા રજૂ કરીને લોકમાનસને મૂર્ત સ્વરૂપ આપેલું નજરે પડે છે. કલાની સીધી અસર તેની રજૂઆતમાં છે. કેટલાકના મતે આ લોકકલા પ્રાકૃત કક્ષાની છે છતાં પણ આ રજૂઆતમાં ધારી અસર કલા ઉપજાવી શકે છે. વ્યક્ત કરાયેલા દૃશ્યો બુદ્ધાવસ્થા પહેલાંની બુદ્ધની દશા બતાવે છે. પાછળથી કલાકારોએ બુદ્ધને સંપૂર્ણ માનવ તરીકે નિહાળ્યા છે. અને તે જ અસર આખા વાતાવરણને ભરી દે છે. પરંતુ બુદ્ધનો માનવદેહ કે માનવશરીરનું અસ્તિત્ત્વ પ્રતીકથી રજૂ કરવામાં આવેલું છે. પ્રાચીન બૌદ્ધને માનવદેહમાં કદી રજૂ કરવામાં આવ્યા નથી. ભારતહુત, સાંચી અને બોધગયા આવી પ્રતીકકલાના ખાસ નમૂનાઓ છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. Benjamin Rowland, 'Art & Architecture of India', 1953.

૨. કાંતિલાલ સોમપુરા, 'ભારતીય સ્થાપત્ય અને શિલ્પ', અમદાવાદ, ૧૯૬૫.

૩. પ્રિયબાળા શાહ, 'પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પકળા અને સ્થાપત્ય', અમદાવાદ, ૧૯૬૮.

૪. પ્રવીણચંદ્ર પરીખ, 'ભારતીય પ્રાચીનં શિલ્પકલા', અમદાવાદ, ૧૯૭૮.

૫. ચીનુભાઈ નાયક, 'ભારતીય ચિત્રકળા : એક રૂપરેખા', અમદાવાદ, ૧૯૯૭.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વિભાગ-૨

ગુજરાતના ધર્મ - સંપ્રદાયોનાં દેવ-દેવીઓનું પ્રતિમા-વિધાન

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧. ગણપતિ

ગણેશ : પુરાણકાલ

वक्रतुंड महाकाय सूर्यकोटि समप्रभ ।
निर्विघ्नं कुरुमे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥

ભારતીય પરંપરામાં પ્રાચીન કાલથી ગણેશને એક વિઘ્નહર્તા અને મંગલકારી દેવ તરીકે પૂજવામાં આવ્યા છે. ગણેશ એક પ્રાચીન દ્રવિડ સંસ્કૃતિના દેવ છે. દરેક શુભ કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર પાડવા જેનું પ્રથમ સ્મરણ-પૂજન થાય છે તે ગણપતિ બીજા દેવોને મુકાબલે હિંદુ સમાજમાં અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. 'ગણ' શબ્દનો સામાન્ય અર્થ 'સ્વામી' થાય છે. ગણ એટલે શિવના ગણોના વડા. પૌરાણિક કાળમાં હાલના ગણપતિનું સ્વરૂપ અને વિભાવનાનો ખ્યાલ મળે છે.

શરૂઆતમાં આ દેવને વિઘ્નકર્તા દેવ ગણી લોકો તેમનાથી ભય પામી તેની પૂજા કરતા. સમય જતાં ગણેશ વિઘ્નહર્તા દેવ બન્યા અને વિઘ્નેશ્વર તરીકે ઓળખાયા. લિંગપુરાણમાં વિઘ્નેશ્વરની ઉત્પત્તિની કથા છે. શિવે પોતાની શક્તિના એક અંશથી પાર્વતીની કુખે સુંદર પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. શિવે તેનું નામ વિઘ્નેશ્વર રાખ્યું અને તેને સૂચના આપવામાં આવી કે અસુરો અને રાક્ષસો તથા બીજા દુષ્ટ લોકો જે યજ્ઞો કે સેવાકાર્ય કરતા હોય તેમાં અંતરાય નાખવા. પરંતુ દેવો અને બીજી વ્યક્તિઓ આવાં કાર્યો કરતાં હોય તો તેમને મદદરૂપ થવું. શિવે ઉત્પન્ન કરેલા વિઘ્નેશ્વરે પોતાનું કાર્ય શરૂ કર્યું અને હિંદુ પૂજકો અને ભક્તો પ્રત્યેની ફરજ અદા કરવા માંડી.

મત્સ્યપુરાણ, સ્કન્ધપુરાણ અને વરાહપુરાણમાં વિઘ્નેશ્વરની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે જણાવી છે. દેવોની વિનંતીથી શિવે પોતાના દૈવી અંશથી એક યુવક ઉત્પન્ન કર્યો. તેના સૌન્દર્યથી સ્વર્ગની અપ્સરાઓ પણ તેના તરફ આકર્ષાતી હતી. તેથી ઉમાએ ગુસ્સે થઈને શાપ આપ્યો કે, 'તું તારા સૌંદર્યથી મારી દષ્ટિને ખેંચી નહિ શકે માટે તું ગજમુખવાળો અને દુંદાળો થા અને તે રીતે તારું તમામ સૌંદર્ય નાશ પામશે.' શિવે તેના પુત્રને કહ્યું, 'તું શિવના પુત્રને નામે તેમ જ ગણેશ, વિનાયક, વિઘ્નરાજના નામે જાણીતો થઈશ. તું વિનાયક અને ગણોનો સરદાર બનીશ. યજ્ઞોમાં અને બધાં કાર્યોમાં દેવો તારી પ્રતિષ્ઠા કરશે. આથી દરેક સારા કાર્યમાં તારી પૂજા સૌપ્રથમ થશે. જેઓ તારી પ્રાર્થના કર્યા વગર પોતાનું શુભ કામ કરશે તેઓ નિષ્ફળ જશે.

ઐત્તરેય બ્રાહ્મણ(૧.૧૧)માં ગણપતિને બ્રહ્મા, બ્રહ્મણસ્પતિ કે બૃહસ્પતિ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. ગણોના નાયક ગણપતિનું નામ બ્રહ્મણસ્પતિ હતું. ધીરે ધીર જ્ઞાન અને પછી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

બ્રહ્મ તરીકે જાણીતા થયા અને તે જ વેદ તરીકે ઓળખાયા.

એમ કહેવાય છે કે, વ્યાસે મહાભારતની રચના ગણેશની મદદથી કરેલી અને ગણેશે પોતાના દંતશૂળની મદદથી લખ્યું.

બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં જણાવ્યું છે કે, ગણેશ પોતે માનવ આકારમાં કૃષ્ણ હતા. તે જ્યારે બાળક હતા ત્યારે શનિ તેના પાસે ગયા. પરિણામે બાળકનું મસ્તક જુદું થયું અને ગૌલોકમાં ગયું. ઐરાવતનું બચ્ચું જંગલમાં હતું, તેનું મસ્તક કાપીને આ બાળકના શરીર ઉપર લગાવવામાં આવ્યું.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે, ગણેશ તે જ વિઘ્નેશ્વર કે જે માત્ર શિવથી, માત્ર પાર્વતીથી કે શિવ અને પાર્વતીથી જન્મ્યા. તે તેના બીજા સ્વરૂપે કૃષ્ણ તે પરબ્રહ્મ, બ્રહ્મણસ્પતિ કે બૃહસ્પતિના નામે પણ ઓળખાયા. આ રીતે વિઘ્નેશ્વરની ઉત્પત્તિ વિશે જુદી જુદી કથાઓ પ્રચલિત છે.

હાલમાં વિઘ્નેશ દેવ છે અને હિંદુઓ તેની પૂજા પોતાના યજ્ઞો કે ધાર્મિક વિધિઓ શરૂ કરતાં પહેલાં કરે છે. કોઈ પણ જાતનું લખાણ કરતાં પહેલાં અથવા દુન્યવી કાર્યોમાં પણ તેની પૂજા કરવામાં આવે છે.

વિઘ્નેશ્વર જુદાં જુદાં નામોથી જાણીતા છે. ગણપતિ, એકદન્ત, હેરમ્બ, લંબોદર, શૂર્પકર્ણ, ગજાનન અને ગુહાગ્રજ. આ દેવનાં કેટલાંક નામોની સમજૂતી આ પ્રમાણે આપવામાં આવે છેઃ ગણપતિમાંનો ग ડહાપણ અને ण મોક્ષનું સૂચક છે અને તે ગણેશ પરબ્રહ્મ છે. એકદન્તમાંનો एक શબ્દ સર્વશક્તિમાન માટે અને दन्त શક્તિસૂચક છે. વિષ્ણુ અને શિવે અર્પણ કરેલો ખોરાક કે મોદક ખાઈ ખાઈને ગણેશનું પેટ મોટું થયું છે માટે તે લંબોદરને નામે ઓળખાય છે. ગજાનનના બંને કાન આગળપાછળ હાલ્યા કરે છે, તેથી તે ભક્તોના અંતરાયો દૂર કરે છે, તેના સૂચક છે, વળી તે ડહાપણના સૂચક છે. તે સારા માર્ગ ઉપર દોરે છે માટે વિનાયક કહેવાય છે. વિઘ્નેશ્વરનાં મંદિરો ઘણાં જોવા મળે છે. નાનાં નાનાં ગામડાંનાં મંદિરમાં કે પીપળાના ઝાડ નીચે, શિવમંદિરના પ્રવેશની જમણી બાજુએ વગેરે સ્થાનોમાં વિઘ્નેશ્વરની મૂર્તિ મૂકેલી જોવા મળે છે.

ગણપતિની મૂર્તિ સામાન્ય રીતે બેઠેલી કે ઊભેલી હોય છે. ગણપતિની બેઠેલી મૂર્તિઓમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. ક્યારેક તેઓ પદ્માસનમાં કે ઉંદર ઉપર કે સિંહ ઉપર બેઠેલા હોય છે. સામાન્ય રીતે તેનો ડાબો પગ વાળેલો અને જમણો પગ ઊંચો રાખેલો હોય છે. જો તેની ઊભેલી મૂર્તિ હોય તો દ્વિભંગ, નૃત્ય કરતા કે અતિભંગમાં હોય છે. તેમની સૂંઢ ડાબી બાજુ તરફ હોય છે. ભાગ્યે જ જમણી બાજુ વાળેલી હોય છે. સામાન્ય રીતે બે આંખો, ક્યારેક શિવની માફક ત્રિનેત્ર બતાવેલ હોય છે. સર્પનું યજ્ઞોપવીત, મોટું પેટ, બાજુમાં બે પત્નીઓ સિદ્ધિ અને બુદ્ધિ હોય છે. ગણેશના ચાર હાથમાં અંકુશ, પાશ, મોદક અને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અભયમુદ્રા હોય છે. પગ પાસે ઉંદરનું વાહન હોય છે.

શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં ગણપતિનાં સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છેઃ

लम्बोदरं त्रिनयनं पाशाङ्कुशधरं परम् ।
वरदाभयहस्तश्च लसत्कर्णं सचामरम् ॥ (रुपमंडन, अ. ५/१८)

મોટા ઉદરવાળા, ત્રણ નેત્રોવાળા, (ઉપલા બે હાથમાં) પાશ અને અંકુશ ધારણ કરનાર, (નીચલા બે હાથ) વરદ અને અભય મુદ્રાવાળા, શોભતા કર્ણવાળા, ચામરસહિત ગણપતિ દેવ,

दन्तपरशुं पद्मं मोदकञ्च गजाननः ।
गणेशो मूषिकारुढो बिभ्राणः सर्वकामदः ॥ (रुपमंडन, अ.५/१६)

ગણેશ (ભગ્ન)દંત, પરશુ, પદ્મ અને મોદક ધારણ કરનારા, ગજમુખવાળા, ઉંદર પર આરૂઢ અને સર્વ કામનાઓને બક્ષનાર, અર્થાત્ પૂર્ણ કરનાર છે.

ભારતમાં અને ગુજરાતમાં ગણપતિની નાની મોટી, પ્રાચીન-અર્વાચીન અનેક પ્રતિમાઓ મળે છે. ખાસ કરી ગણેશ ચતુર્થીના પ્રસંગે અનેક સ્વરૂપની પ્રતિમાઓ બનાવવામાં આવે છે. ભક્તો ગણપતિને અનેક રીતે લાડ લડાવી તેની પૂજા-ભક્તિ કરે છે. મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં ગણપતિ મહોત્સવનું વિશેષ મહત્ત્વ જોવા મળે છે. ગુજરાતમાંથી ગણપતિની પ્રાચીન પ્રતિમા શામળામાંથી મળી છે. તે પછીના કાળની ગણેશની વિવિધ રૂપવિધાનવાળી પ્રતિમાઓ અસંખ્ય મળે છે.

★ કુમાર, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૬

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગુજરાતની ગણેશ પ્રતિમાઓ : કેટલીક નવીન ઉપલબ્ધિઓ

દરેક કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર પાડવા માટે જેનું પ્રથમ સ્મરણ-પૂજન કરવામાં આવે છે તે વિઘ્નહર્તા ગણપતિ બીજા દેવોને મુકાબલે હિંદુ સમાજમાં અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. સમગ્ર ભારત વર્ષમાં ગણપતિ અને તેની પૂજાનો પ્રચાર સર્વસામાન્ય બન્યો છે. ગણેશ પૂજાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ તથા ગણેશના પૌરાણિક અને શિલ્પશાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાન વિશે અગાઉ ઘણું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે. ઉપરાંત ગણેશ પ્રતિમાની પ્રાચીનતા વિશે પણ ગ્રંથો અને સામયિકોમાં ચર્ચા વિચારણા ગઈ છે.[૧] તેથી અત્રે પુનરાવર્તન કરવું ઉચિત માન્યું નથી.

ગુજરાતમાંથી ઉપલબ્ધ ગણેશ પ્રતિમાઓ વિશે અન્ય લેખકોએ પ્રાચીન અને મધ્યકાલથી શરૂ કરી જુદા જુદા સમયની ઘણી મૂર્તિઓ વિશે અલગ અલગ ગ્રંથો અને સામાયિકોમાં વિગતવાર માહિતી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.[૨]

અત્રે પ્રસ્તુત ગણેશ પ્રતિમાઓ ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત અન્ય મૂર્તિઓમાં નવીન ઉપલબ્ધિઓ ગણાવી શકાય. આ પ્રતિમાઓ પીઠાઈ, લીલવા (ઠાકોર-પંચમહાલ), બાવકા, નગરા, વિષ્ણુ મંદિર શામળાજીમાં જોઇ શકાય છે.

પીઠાઈની ગણેશ પ્રતિમા

પીઠાઈ (તા. કપડવંજ) ગામના પીઠેશ્વરી માતાના મંદિરના પ્રાંગણમાં આ પ્રતિમા આવેલી છે. ગોળ તકિયા જેવા અલંકૃત આસન ઉપર ગણેશ ડાબો પગ વાળીને, જમણો પગ ઢીંચણથી વાળી ઊભો રાખીને બેઠોલા છે. ગજમુખધારી દેવના મસ્તકે ચક્રાકાર પદકયુક્ત અલંકાર નિહાળી શકાય છે. મોટા કાનમાં પદ્મકળી આકારનું કર્ણાલંકાર શોભી રહ્યું છે. ત્રણ નેત્ર, મુખ પર પ્રસન્નતાનો ભાવ, મુખની બહાર ખંડિત દંતશૂળ સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. જમણી તરફ વાળેલી સૂંઢ અસામાન્ય લક્ષણ તરીકે અલગ તરી આવે છે. ગણેશના કંઠમાં ઘંટડીયુક્ત હાર, બાજુઓ પર મણકાયુક્ત બાજુબંધ, હાથમાં કંકણ તથા પગમાં ઘૂઘરાયુક્ત ઝાંઝર નોંધપાત્ર છે. ડાબા હાથ પર થઈ પાછળથી જમણા હાથ સુધી વીંટળાયેલ નાગની ફેણનો ભાગ ખંડિત છે. અધોવસ્ત્ર તરીકે લંગોટી પહેરેલી છે. જાંઘ પર થઈ બંને બાજુ લટકતું વસ્ત્ર તેમજ ડાબા પગની નીચે વસ્ત્રના છેડાની ગોમૂત્રિકાઘાટની કરચલી ધ્યાનાકર્ષક છે. ચતુર્ભુજ સ્વરૂપમાં પરિક્રમાક્રમે જોતાં જમણા નીચલા હાથમાં ફૂલ કે દંત, ઉપલા જમણા હાથમાં પદ્મ, ડાબા ઉપલા હાથમાં પરશુ અને નીચલો ડાબો હાથ અનુચરના મસ્તક પર ટેકવેલ છે, જેની આંગળીઓ મોદકપાત્રને સ્પર્શતી બતાવી છે. અહીં ડાબા પગ પાછળ ઊભેલા અનુચરે બંને હાથે મોદકપાત્ર ધારણ કરેલ છે. અનુચરના મસ્તક પરના ગૂંચળાયુક્ત વાળ છેક ખભા પર પથરાયેલા છે. તેની ઉપસેલી આંખો અને મુખનું આલેખન ઉલ્લેખનીય છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઉપર્યુક્ત પ્રતિમાનું સમગ્ર આલેખન જોતાં અધોવસ્ત્રની કલામય વલ્લીઓ અને અંતભાગમાં ગોમૂત્રિકાઘાટ ગ્રીક અને ગાંધાર શૈલીની યાદ અપાવે છે. વળી અંગોની રચનામાં મોટા જઘન અને દેહવળાંકને ભારપૂર્વક દર્શાવવાની આ શૈલી પ્રાચીન શિલ્પોમાં પ્રચલિત હતી.

આ ગણેશ પ્રતિમાની બેસવાની પદ્ધતિને અમઝારા, કોટેશ્વર અને રોડામાંથી પ્રાપ્ત ગણેશ પ્રતિમાઓ સાથે સરખાવતા એક જ પદ્ધતિની શૈલી હોવાનું માલૂમ પડે છે. અલંકારોની બાબતમાં શામળાજી, ઈડર, અમઝારા, કોટેશ્વર, શિહોર, રોડાની ગણેશ પ્રતિમાના અલંકરણો સાથે સ્પષ્ટ સામ્ય ધરાવે છે, વળી ગણેશના ડાબા પગ પાસે ઊભેલ અનુચરના મસ્તકના ગૂંચળાયુક્ત વાળ અને મુખનું સૌષ્ઠવ યાવની (Hellenistic) શિલ્પ-શૈલીની અસર બતાવે છે. આને શામળાજીમાંથી પ્રાપ્ત ચામુંડાએ ધારણ કરેલ મસ્તક સાથે સરખાવી શકાય.

આમ આ ગણેશ પ્રતિમાના સમગ્ર લક્ષણોને ધ્યાનમાં લઈ ગુપ્તકલાની અસર સૂચવતા આ શિલ્પને ઈસવી સનના સાતમા સૈકામાં મૂકી શકાય.

પંચમહાલમાંની નૃત્ય ગણેશ પ્રતિમા

પંચમહાલ જિલ્લાના લીંબડી નજીક લીલવા (ઠાકોર) નામના ગામમાં નૃત્યમુદ્રામાં ઊભેલા ગણેશની અપ્રતિમ મૂર્તિ આવેલી છે. નૃત્ય મુદ્રામાં ગણેશજીએ જમણો પગ ઊંચો લઈને આંગળીઓ પર ટેકવેલ છે. જ્યારે ડાબો પગ ઢીંચણથી સહેજ વાળેલો છે. ગજ મસ્તક પર નાનો મુકુટ અને આગળના ભાગે મૌક્તિકની સેરયુક્ત કેરીઘાટનો અલંકરણયુક્ત પટ્ટો શોભી રહ્યો છે. બંને કાનના ઉપરના ભાગમાં પદ્મકળી આકારના નાના કર્ણ-અલંકારો નોંધપાત્ર છે. વિસ્ફારિત નેત્રો, મુખમાં ખંડિત દંતશૂળ છે. ખભાને સમાન્તર ડાબી તરફ સૂંઢ રાખેલ છે. કંઠમાં ઘંટડીયુક્ત હાર અને એકાવલિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ડાબા ખભા પરથી પસાર થઈ જમણા હાથ નીચેથી ઉદર ઉપર દેખાતો નાગબંધ આકર્ષક છે. બાજુ પર કાપા-પાડેલાં કડાં અને હાથમાં કટકવલય છે. કેડ પર અધોવસ્ત્રને બાંધતો દોરડા ઘાટનો કટિબંધ, ઢીંચણ નીચે સુધી ઝૂલતી વનમાલા, પાદવલય અને પાદજાલક સમગ્ર પ્રતિમાની સુંદરતામાં વધારો કરે છે. દેવના જમણા પગ પાસે વાહન મૂષક જોઈ શકાય છે. ગણેશના ચાર હાથમાં અનુક્રમે દંત, પરશુ, પદ્મ અને મોદકપાત્ર ધારણ કરેલ છે.

આ પ્રતિમાની સમગ્ર ઘડતર શૈલીમાં ગણેશનો ડાબો પગ વધારે પડતો સ્થૂળ બતાવેલ છે. બાકીનું ઘડતર અને અલંકરણો ધ્યાનાકર્ષક અને સપ્રમાણ જણાય છે. આ પ્રતિમાને તેના મુખ્ય લક્ષણોને ધ્યાનમાં લેતાં ઈ.સ.ની ૧૦ મી સદી જેટલી પ્રાચીન માનવી જોઈએ.

બાવંકાની ગણેશ પ્રતિમા

બાવકા (પંચમહાલ) ગામના શિવમંદિરમાં સ્તંભિકાયુક્ત ગવાક્ષમાં ગણેશની સુંદર પ્રતિમા આવેલી છે. ગણેશ ત્રિભંગમાં ઊભેલા છે. સ્તંભોમાંના મકરમુખમાંથી નીકળતી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પદ્મયુક્તવેલના મથાળે કીર્તિમુખનું આલેખન ધ્યાનાકર્ષક છે. સ્તંભોની બહારની બંને બાજુએ સિંહવ્યાલ અને હસ્તિવ્યાલનાં શિલ્પો નજરે પડે છે.

આ પ્રતિમાના ગજમુખ ઉપર ત્રિકૂટ મુકુટ અને કપાળના ભાગે પંદકયુક્ત ત્રિસેરી મૌક્તિકની સેરો નિહાળી શકાય છે. સૂંઢને ડાબી તરફ વાળેલી છે. કંઠમાં પાંદડીયુક્ત હાર, ઉદર પર નાગબંધ, કેડ પર ત્રણ સેરી કમરબંધ, મુક્તાદામ, વનમાલા તથા કટકવલય અને પગમાં કલ્લાં તેમજ પાદજાલક ધારણ કરેલ છે. દેવના ડાબા પગ પાસે વાહન મૂષક લાડુ આરોગતો જણાય છે.

ગણેશના ચતુર્ભુજમાં પરિક્રમાક્રમે દંત, પરશુ, પદ્મ અને મોદકપાત્ર ધારણ કરેલ જોઈ શકાય છે.

કલાશૈલીની દૃષ્ટિએ આ પ્રતિમા ઈ.સ.ની ૧૧મી સદીની પ્રતીત થાય છે.

શામળાજીની નૃત્ય ગણેશ પ્રતિમા

શામળાજી(તા. ભિલોડા, સા. કાં.)માં આવેલ વિષ્ણુમંદિરના પશ્ચિમ તરફના મંડોવરના મુખ્ય ગવાક્ષમાં નૃત્ય કરતા ગણેશની નયનરમ્ય પ્રતિમા આવેલી છે. પદ્મપીઠ પર ડાબો પગ ટેકવેલો છે. જમણો પગ નૃત્ય મુદ્રામાં ઉપર ઉઠાવેલ છે. ભારે શરીર હોવા છતાં નૃત્યની અંગભંગીઓ આકર્ષક છે. નૃત્યની તલ્લીનતામાં ગજમુખ છેક ડાબી બાજુ નમાવી દીધું છે. નૃત્ય સાથે તાલ આપતાં વાદ્યો અનેરું આકર્ષણ જમાવે છે. દેવના જમણા વાળેલા પગ નીચે મયૂરનૃત્યમુદ્રામાં નિહાળાતી મૃદંગવાદિનીના અંગમરોડ સમગ્ર નૃત્યની પરાકાષ્ઠા દર્શાવે છે. ડાબી બાજુ વીણા અને મંજીરા સાથે નૃત્યમાં તાલ પુરાવતી બે સ્ત્રી આકૃતિઓ નજરે પડે છે.

ગણેશને ત્રિનેત્ર છે. મસ્તકે કિરીટ મુકુટ, મુખ પર પ્રસન્નતાનો ભાવ છે. સૂંઢ ડાબી તરફ વાળેલ છે. શરીર પર ધારણ કરેલ મૌક્તિકના અલંકારોને નૃત્યને લીધે આપેલ ઝોલ નૃત્યની ગતિ બતાવે છે. સર્પનો ઉદરબંધ સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. ગણેશ ષડ્ભુજ છે. જમણા બે હાથમાં દંત અને પરશુ છે. ઉપલા બંને હાથ નૃત્ય મુદ્રામાં કલાત્મક રીતે વાળેલા છે. નૃત્યનો ભાવ રજૂ કરતી અંગુલિઓના વળાંક શિલ્પીના નૃત્ય વિશેના જ્ઞાનને સાકાર કરે છે. ડાબા બે હાથમાં પદ્મ અને મોદકપાત્ર ધારણ કરેલાં છે.

ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત ગણેશની અન્ય નૃત્ય પ્રતિમાઓમાં આ પ્રતિમા જુદી તરી આવે છે. સમગ્ર પ્રતિમામાં નૃત્યની ગતિ અને તલ્લીનતા, ઘડતર શૈલી અને મૌક્તિકના અલંકારની પ્રચુરતા તથા દેહની અંગભંગીઓ સિદ્ધહસ્ત કલાકારની સિદ્ધિ બતાવે છે. આ પ્રતિમા ઈ.સ.ની ૧૧મી સદી જેટલી પ્રાચીન છે.

નગરાની ગણેશ પ્રતિમા

ખંભાતથી ૩ કિ.મી. ઉત્તરમાં આવેલ નગરા ગામના બ્રહ્માજીના મંદિરમાં સફેદ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આરસમાં કંડારેલ ગણેશની પ્રતિમા આવેલી છે. ગોળ અલંકૃત તકિયા આકારના ઊંચા આસન પર ગણેશ લલિતાસનમાં બિરાજેલા છે, જમણા લટકતા પગને પદ્મ પર ટેકવેલ છે. ગજમસ્તકે નાનો મુકુટ અને આગળના ભાગે મોતીની બે સેર બાંધેલી છે. કર્ણમાં ઉપરના ભાગે મોતીની સળંગ સેરનો અલંકાર નજરે પડે છે. કંઠમાં પાંદડીયુક્ત હાર, મણિયુક્ત બાજુબંધ, કંકણ અને નાગનો ઉદરબંધ જોઈ શકાય છે. અહીં પગમાં કોઈ જ આભૂષણ ધારણ કરેલ નથી. સૂંઢને ઉદર પર ટેકવીને ગોળ વળાંક આપેલ છે, જેમાં મોદકનું આલેખન સ્પષ્ટ નિહાળી શકાય છે. ચતુર્ભુજ દેવના હાથમાં અનુક્રમે દંત, પરશુ, ખંડિત અને મોદકપાત્ર ધારણ કરેલ છે.

ગણેશ પ્રતિમાની સાદી ઘડતર શૈલી અને મુખ પરના સૌમ્ય ભાવ તથા અલંકારોની શૈલીને લઈને આ પ્રતિમાને ઇ.સ.ની ૧૩મી સદી જેટલી પ્રાચીન ગણવી જોઈએ.

★ સામીપ્ય : એપ્રિલ - સપ્ટે. ૧૯૯૩

પાદટીપ

૧. Alice Getty, GANESA : A Monograph on the Elephant Faced God, Oxford, 1936; Haridas mitra, GANAPATI, Visva-Bharati Annals, Vol. VIII, Calcutta; Gopinath Rao, Elements of Hindu Iconography, Vol. I, Part I, 1914, pp. 35-67; ક. ભા. દવે, 'ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન', પૃ. ૧૪૯-૧૫૬; પ્રિયબાળા શાહ, 'હિન્દુ મૂર્તિ વિધાન', ૧૯૭૪, પૃ. ૩-૧૬; કિશોરીલાલ કોઠારી, 'વિદેશમાં શ્રી વિનાયક પૂજા', 'પથિક', વર્ષ ૧૭, ઓક્ટો-નવે. ૧૯૭૭, પૃ. ૬૩

૨. R. N. Mehta, 'A few GANES'A Images from Gujarat',"Bulletin of the Baroda Museum and picture Gallery, Vol. V, 19474-48, pp. 23-27; U. P. Shah, Sculptures from samalaji and Roda, p. 91, Fig. 55; "કુમાર"(કલા અંક),અં.૩૮૨, ઓક્ટો. ૧૯૫૫, પૃ. ૩૮૭; હસમુખ સાંકળિયા, 'પુરાતત્ત્વમાં ગુજરાત', પૃ. ૫૫-૫૭; યુ.પી.શાહ, "સ્વાધ્યાય", પૃ. ૧૭, અંક ૩, ૧૯૮૦, પૃ. ૨૭૮-૭૯; હરિલાલ ગૌદાની, 'મહાગુજરાતનાં શિલ્પ-સ્થાપત્ય', પૃ. ૧૬૮; રવિ હજરનીસ, 'શામળાજીની દ્વિભુજ ગણેશ પ્રતિમા : સમયાંકન અને વિચારણા',"પથિક" , જાન્યુ-ફેબ્રુ. ૧૯૮૪, પૃ. ૨૨-૨૩; 'કોટેશ્વરની વિરલ શક્તિ ગણેશ પ્રતિમા',"પથિક",ઓક્ટ-નવે. ૧૯૮૫, પૃ. ૧૦૦-૧૦૨.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૨. વિષ્ણુ

ઓગણજ ગામની વિશ્વરૂપ વિષ્ણુની વિરલ પ્રતિમા+

અમદાવાદથી પશ્ચિમે ૧૨ કિ.મી. દૂર ઓગણજ(તા. દસકોઈ)ગામના પશ્ચિમ છેડે પૂર્વાભિમુખ શિવાલય આવેલું છે. આ મંદિરની રચના જોતાં એ ૩૦૦ વર્ષ જેટલું જૂનું જણાય છે. મંદિર ફરતો ઊંચો પ્રાકાર કરેલો છે. એમાં ચોરસ ગર્ભગૃહ, નાનો અંતરાલ અને સંમુખ મંડપ કરેલ છે. આઠ સ્તંભ પર ઘુમ્મટ આકારનું વિતાન ટેકવેલ છે. મંડપમાં મધ્યમાં આરસનો નંદિ અને કાચબો મૂકેલા છે. અંતરાલમાં ઉત્તરાભિમુખ ગણપતિ અને દક્ષિણાભિમુખ હનુમાનજી બિરાજેલ છે. બંને પ્રતિમાઓ આરસની છે. ગણપતિ લલિતાસનમાં બેઠેલ, ચતુર્ભુજ છે. જેના જમણા હાથમાં પરશુ અને અભયમુદ્રા તથા ડાબા હાથમાં અંકુશ અને મોદક છે. આસન નીચે ઉંદર મોદક ખાતો બતાવેલ છે. હનુમાનજી દ્વિભુજ છે, જમણા હાથમાં ગદા અને ડાબા હાથમાં પર્વત ધારણ કરેલ છે. મંદિરની બહાર પશ્ચિમ બાજુની દીવાલના મધ્ય ગવાક્ષમાં શેષશાયી વિષ્ણુની રેતિયા પથ્થરની સુંદર પ્રતિમા છે. દક્ષિણ બાજુની દીવાલના ગવાક્ષમાં વીરાસનમાં બેઠેલ ગરુડજીની મૂર્તિ છે. આ બંને મૂર્તિઓ સોલંકીકાલીન જણાય છે.

ગર્ભગૃહમાં મધ્યમાં એક મોટું અને એક નાનું એમ બે શિવલિંગ સ્થાપેલાં છે. જેના પર છત્ર ફેણધારી તાંબાના નાગ મૂકેલ છે. ગર્ભગૃહની પશ્ચિમ દીવાલમાં ત્રણ ગવાક્ષ છે જેમાંના જમણી બાજુના ગવાક્ષમાં પાર્વતી અને ડાબી બાજુના ગવાક્ષમાં સિંહવાહિની અંબાજીની મૂર્તિ છે.

શિવલિંગની સંમુખના મધ્ય ગવાક્ષમાં જ્યાં પાર્વતીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે તે જગ્યાએ વિષ્ણુની વિશ્વરૂપ સ્વરૂપની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા થોડાં વર્ષો પૂર્વે કરવામાં આવી છે. ગામના લોકો એમને "ત્રિપુરા માતા" તરીકે પૂજે છે, અને ચિત્રકારે રેતિયા પાષાણની આ પ્રતિમાને જાણે એ દેવી ત્રિપુરા હોય એવી રીતે એના ઉપર જુદા જુદા પાકા રંગોનું રંગકામ કરીને એ સ્વરૂપ વ્યક્ત કરેલ છે. તેમ છતાં ઝીણવટથી જોતાં આ મૂર્તિ વિષ્ણુના વિશ્વરૂપ સ્વરૂપની જ છે એમ સ્પષ્ટ થયા વગર રહેતું નથી. વિશ્વરૂપ વિષ્ણુના સ્વરૂપમાં એમના અવતારોનું અહીં આલેખન થયું છે. એને ચિત્રકારે બ્લાઉઝ પહેરાવીને ખૂબ વિલક્ષણ સ્વરૂપ આપ્યું છે. વળી મુખ્ય મૂર્તિની વસ્ત્રસજાવટ પણ એવી રીતે જ કરવામાં આવી છે. પરંતુ આ રંગકામ પૂર્વેનો આ પ્રતિમાનો ફોટોગ્રાફ ઉપલબ્ધ થયો છે. જેના આધારે આ મૂર્તિની વિગતો આ પ્રમાણે તારવી શકાય છે.

આ પ્રતિમાની શિલા ૧.૪ મીટર જેટલી ઊંચી અને ૯૧ સે.મી. જેટલી પહોળી

+ ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદ(માતાના મઢ-કચ્છ)માં વંચાયેલ નિબંધ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

છે. વિગ્રહની મુખ્ય મૂર્તિ ૯૧ સે.મી. ઊંચી અને ૯૧ સે.મી. પહોળી છે. પ્રતિમાને ત્રણ મુખ છે. અનન્ત નાગ ઉપર વીરાસનમાં વિષ્ણુ ઊભડક બેઠેલાં છે. જેમાંનો જમણો પગ નાગણી ઉપર અને ડાબો પગ નાગ પર મૂકેલો છે. નાગ-નાગણી બંને નાગપાશની જેમ વીંટળાયેલ છે. બંનેના મસ્તકે ત્રણ ફણા છે અને બંને અંજલિ મુદ્રામાં છે. વિષ્ણુના અધોવસ્ત્રની પાટલી ગોમુત્રિકા ઘાટની અને મધ્યમાં હૂક (LOOP) પ્રકારની ગાંઠ વાળેલ છે. આ પ્રકારની ગાંઠ શામળાજીમાંથી પ્રાપ્ત શિલ્પોમાં જોવા મળે છે. કમરે બેવડું કટિસૂત્ર ધારણ કરેલ છે.

પ્રતિમા અષ્ટભુજ છે પરિક્રમાક્રમે જોતાં જમણા હાથમાં વરદમુદ્રા, ચક્ર-જે પુરુષના મસ્તક પર મૂકેલ છે, બાણ અને ખડ્ગ. ડાબા ઉપલા હાથમાં ખેટક, ધનુષ, ગદા-જે સ્ત્રીના મસ્તક મૂકેલ છે, ડાબો નીચલો હાથ જાનુ પર મૂકેલ છે. એમની જમણી બાજુ શંખ પુરુષ અને ડાબી બાજુ પદ્મ પુરુષ ઊભેલા છે.[૧] શામળાજીમાંથી પ્રાપ્ત વિશ્વરૂપ વિષ્ણુની પ્રતિમાના તમામ આયુધ ખંડિત છે. અહીંની પ્રતિમાના હાથમાં વલય, બાજુબંધ અને વનમાલા ધારણ કરેલ છે. ગળામાં એકાવલિ અને કાનમાં કુંડળ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. મસ્તકે બેઠા ઘાટનો રત્નજડિત કિરીટ મુકુટ છે. જેમાંના મધ્ય મુકુટના મધ્ય ભાગમાં અસ્પષ્ટ (કીર્તિમુખ ?) ચિહ્ન જોઈ શકાય છે. અને પાછળના ભાગમાં વિષ્ણુમાંથી પ્રાદુર્ભૂત થતી અન્ય ૨૫ આકૃતિઓ છે શામળાજીમાંથી પ્રાપ્ત પ્રતિમામાં ૨૩ આકૃતિઓ છે. જેઓમાં મસ્તક ઉપરથી શરૂ કરીએ તો પદ્મપીઠ ઉપર વીરાસનમાં બેઠેલ હયગ્રીવ તે પર ત્રિમુખ બ્રહ્મા અને ટોચે શિવની મૂર્તિઓ છે. આમ જમણી બાજુના ભાગમાં ઉપરથી શરૂ કરીએ તો પ્રથમ સૂર્ય, નૃસિંહ, મત્સ્ય અને કૂર્મ (પ્રાણી સ્વરૂપે), વામન અને બલરામની આકૃતિઓ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. છેડા ઉપર સળંગ ઉપરથી નીચે છ ગાંધર્વોની આકૃતિઓ કોતરેલી છે. ડાબી બાજુના ભાગમાં ઉપરથી લઈએ તો ચંદ્ર, વરાહ, રામ અને પરશુરામની આકૃતિઓ સ્પષ્ટ ઓળખાય છે. છેડા પર સળંગ ઉપરથી નીચે છ ગાંધર્વો ઊડતા બતાવેલ છે. તેમાં દરેકના હાથમાં જુદાં જુદાં ઉપકરણો આપેલાં છે. રંગકામને લઈને તે સ્પષ્ટ જોઈ શકાતા નથી.

આમ આલેખન જોતાં આ મૂર્તિ ગુપ્તકાલીન પ્રશિષ્ટ શિલ્પોનાં લક્ષણો ધરાવતી હોઈ પાંચમી સદીના ઉત્તરાર્ધની કે છઠ્ઠી સદીના પૂર્વાર્ધની જણાય છે.

ગુજરાતમાં અગાઉ પ્રાપ્ત શામળાજીની વિશ્વરૂપ વિષ્ણુની પ્રતિમા છઠ્ઠા સૈકા (ઇ.સ. ૫૫૦ આસપાસ)ની જણાય છે. આ પ્રતિમા થોડી ઘસાયેલી તેમજ તમામ આયુધો ખંડિત છે. ત્યાંથી પ્રાપ્ત બીજી પ્રતિમાનો ઉપરનો ભાગ ખંડિત છે જે એ પ્રતિમાની સમકાલીન કે સહેજ પછીનાં સમયની પણ છઠ્ઠા સૈકામાં બનેલી છે, જે હાલ વડોદરા મ્યુઝિયમમાં છે.[૨] તત્કાલીન પારેવા પથ્થરની વિશ્વરૂપ વિષ્ણુની એક સુંદર પ્રતિમા પણ ત્યાંથી મળી હતી, જે હાલ દિલ્હીના રાષ્ટ્રીય સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત છે. તેની વિગતો મળી શકી નથી. તેમ છતાં શામળાજીના વિશ્વરૂપ વિષ્ણુની અગાઉચર્ચિત બે પ્રતિમાઓ સાથે નિકટના સમયની હોવાનું મનાય છે.[૩] કઠલાલમાંથી મળેલી પ્રતિમા વિશ્વરૂપની કલ્પનાની છે. જે સાતમા સૈકાની છે.[૪]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઉપર્યુક્ત પ્રતિમાઓ કરતાં ઓગણજની વિશ્વરૂપ વિષ્ણુની પ્રતિમા સંપૂર્ણ અને સારી હાલતમાં જળવાયેલી છે અને આ મૂર્તિનું આલેખન જોતાં તે વધારે જૂની છે. આ મૂર્તિ જ્ઞાત થતાં ગુજરાતની આ પ્રકારની મૂર્તિઓમાં એક વિરલ મૂર્તિનો ઉમેરો થાય છે.

★ સામીપ્ય : ઑક્ટોબર '૮૬ - માર્ચ, ૧૯૮૭

પાદટીપ

૧. મુ. શ્રી હ. ગં. શાસ્ત્રી, ડૉ. પી. સી. પરીખ વગેરે સાથે રૂબારૂ મુલાકાતને આધારે.

૨. 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', ગ્રંથ ૩, પૃ. ૩૫૦; Journal of Indian Museum Vol IX, 1953, PL; XIX, Fig. 37-38, pp. 98f.

૩. પુરાતત્ત્વ ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, ઉત્તર વર્તુળના અધીક્ષકશ્રી પાસેથી મળેલી માહિતીના આધારે.

૪. 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', ગ્રંથ ૩, પૃ. ૩૫૦

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ચોબારી વાવનો વિશિષ્ટ અપ્રકટ દશાવતાર-પટ્ટ

ભારતીય હિંદુ માનસમાં અવતારોનો વિચાર પ્રમુખસ્થાન ધરાવે છે. કોઈ પણ વિશિષ્ટ પુરુષને ઈશ્વરના અવતાર ગણવાનું હિંદુ જન-સમાજ માટે સ્વાભાવિક થઈ પડ્યું છે. ઈશ્વર મહાપુરુષ તરીકે અને ખાસ કરીને ધાર્મિક મહાપુરુષ તરીકે જન્મ ધારણ કરે છે એવી માન્યતા દૃઢ થયેલી જોવા મળે છે. ઈશ્વર અવતાર શા માટે ધારણ કરે છે એનાં કારણો અને હેતુઓ વિશે આપણે ત્યાં ઘણી ચર્ચા - વિચારણાઓ થઈ છે અને છેવટે આ બધાંમાંથી અવતારવાદનો સિદ્ધાંત વિકાસ પામ્યો છે.

વિષ્ણુના અવતારોનો ઉદ્દેશ વૈદિક સંહિતાઓ[૧] બ્રાહ્મણગ્રંથો[૨] આરણ્યકો[૩] અને અન્ય ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. ભગવદ્‌ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાના અનેક જન્મ થયાની વાત કરી છે. જ્યારે જ્યારે પૃથ્વી પર ધર્મની ગ્લાનિ થાય અને અધર્મનો ઉદય થાય છે ત્યારે ત્યારે ધર્મની સ્થાપના માટે અને દુષ્ટોના વિનાશ માટે ભગવાન જુદાં જુદાં સ્વરૂપે જન્મ ધારણ કરે છે. આ ભારતીય માન્યતા છે.[૪]

વિષ્ણુના દસ અવતારોમાં સૃષ્ટિના વિકાસનો ક્રમ-ઉત્ક્રાંતિવાદ જેવો જોવા મળે છે. આરંભમાં નાના કદના જીવોથી શરૂ કરી ક્રમશઃ મોટાં પ્રાણીઓમાં આવિર્ભાવ પામે છે. સૃષ્ટિની રચનાનો આરંભ જળથી થયો તેના પ્રતીકરૂપ મત્સ્ય છે. પછી જળચર-સ્થળચર જીવોનો વિકાસ થયો તે કૂર્મ, સ્થળચર જીવોના પ્રતીકરૂપ વરાહ, વિશુદ્ધ માનવની ઉત્પત્તિ પહેલાં પ્રાણીઓમાં પશુત્વ તથા મનુષ્યત્વ બંનેનું મિશ્રણ રહેતું એ નૃસિંહસ્વરૂપ અને લઘુકદ વામન માનવ તથા પૂર્ણ માનવ સ્વરૂપ મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રીરામ થયા.[૫] વિષ્ણુના ઉપર્યુક્ત ખૂબ જાણીતા અને સર્વત્ર સ્વીકારાયેલા દસ અવતારો છે, જેમાં મહાભારતમાં હંસ કૂર્મ મત્સ્ય વરાહ વામન અને નૃસિંહ અવતારોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.[૬] મત્સ્યપુરાણ[૭] અગ્નિપુરાણ[૮] વિષ્ણુપુરાણ[૯] વરાહપુરાણ[૧૦] ગરુડપુરાણ[૧૧] અને વાયુપુરાણમાં[૧૨] વિષ્ણુના દસ અવતારોનો નામ સહિત સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. ઉપર્યુક્ત પુરાણ ગ્રંથોમાં દસ અવતારોનો ક્રમ મત્સ્ય કૂર્મ વરાહ નૃસિંહ વામન પરશુરામ રામ બલરામ બુદ્ધ અને કલ્કિ જોવા મળે છે. 'બલરામ'ને સ્થાને 'કૃષ્ણ' પણ ગણાય છે, પણ શ્રીમદ્‌ભાગવત 'કૃષ્ણ'ને અવતાર ન ગણતાં 'ભગવાન' જ કહે છે.

આ અવતારોનાં રૂપવિધાન માટેની વિગતો શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાં વિષ્ણુધર્મોત્તર-પુરાણ[૧૩] અભિલષિતાર્થચિંતામણિ[૧૪] શિલ્પરત્ન[૧૫] રૂપમંડન[૧૬] રૂપાવતાર[૧૭] શ્રીતત્ત્વનિધિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

અત્રે ગુજરાતમાંના ચોબારી (તા.જૂનાગઢ)ગામની પ્રાચીન વાવના ગવાક્ષમાંથી પ્રાપ્ત દશાવતાર પટ્ટ વિશે વિગતો તપાસીએ,

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ચોબારી ગામની વાવમાં પ્રવેશતાં પૂર્વ બાજુના ગવાક્ષમાં આ દશાવતાર-પટ્ટ આવેલો છે ચોરસ સ્તંભિકાઓ-યુક્ત ગવાક્ષના ઉપરના તોરણાકાર ભાગમાં દેવો અને ગંધર્વોની આકૃતિઓ નજરે પડે છે, જેમાં મધ્યના અર્ધવૃત્તાકારમાં દેવી વૈષ્ણવીની મૂર્તિ વેત્રાસન પર બિરાજમાન છે. દેવીના હાથમાં પ્રદક્ષિણા-ક્રમે વરદાક્ષ ગદા ચક્ર અને શંખ ધારણ કરેલ છે. દેવીની બંને બાજુના અર્ધવૃત્તાકારમાં ગંધર્વ યુગલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને સ્તંભ પરના કુંભામાં દેવ-પ્રતિમાઓ બેઠેલી દર્શાવી છે.

દશાવતારના પટ્ટમાં ડાબેથી જમણે જોતાં અનુક્રમે મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ વામન રામ પરશુરામ ત્રિવિક્રમ બુદ્ધ અને કલ્કિ અવતારનાં શિલ્પ કંડારેલાં છે. આ પટ્ટમાં પ્રથમ ઊંચા આસન પર મત્સ્યની આકૃતિના ઉપરના ભાગમાં દાંડી-સહિતના પદ્મપત્રનું આલેખન છે, જે આ પટ્ટની દરેક પ્રતિમાના મસ્તક પાછળ કંડારેલું બતાવ્યું છે.

મત્સ્યની જેમ ઊંચા પદ્મના આસન પર કૂર્મની આકૃતિ દર્શાવી છે, જેના ઉપરના ભાગે પણ પદ્મ, ગદા અને ચક્ર મૂકેલાં નજરે પડે છે. ત્રીજી પ્રતિમા વરાહની છે, જેમાં એના મુખનો વરાહ જેવો ભાગ ઘસાયેલો છે. ચાર હાથ પૈકી નીચલો જમણો જાંઘ પર ટેકવેલ, ઉપલા હાથમાં ગદા, ડાબા ઉપલા હાથમાં ચક્ર અને બાજુ પર પૃથ્વીની નાની સ્ત્રીસ્વરૂપની આકૃતિ બેઠેલી છે. નીચલા હાથમાં શંખ તેમ શરીર પર બાજુબંધ, વલય, કટિમેખલા, વનમાલા અને પાદવલય ધારણ કરેલ છે. વરાહનો ડાબો પગ નાગની આકૃતિના મસ્તક પર મૂકેલ છે.

ચોથી પ્રતિમા નૃસિંહ-અવતારની છે, જેમાં મુખ વિકરાળ સિંહનું અને મસ્તકે ત્રિકૂટ મુકુટ છે. ચતુર્ભુજ પૈકી ઉપલા બે હાથ અભય મુદ્રામાં મસ્તકને સમાંતર ઊંચા કરેલ તથા નીચલા બે હાથથી હિરણ્યકશિપુનું પેટ ચીરતા બતાવ્યા છે. દેવનો ડાબો પગ જમણા પગના ઢીંચણ સુધી વાળેલો છે. એના પર રાક્ષસને સુવાડેલ છે. નીચે નમસ્કાર મુદ્રામાં નાની આકૃતિ બેઠેલી છે, જે પ્રહ્લાદની હોઈ શકે.

પાંચમી પ્રતિમા વામન-અવતારની છે. અહીં મસ્તકે ઉષ્ણિષ, ગળામાં રુદ્રાક્ષની એકાવલિ તથા કટિ પર લંગોટીને સૂત્રથી બાંધેલ છે. બે હાથ પૈકી જમણો હાથ અભય મુદ્રામાં અને ડાબા હાથમાં છત્ર છે.

છઠ્ઠી પ્રતિમા શ્રીરામની છે. ત્રિભંગમાં ઊભેલ પ્રતિમાના દ્વિભુજ પૈકી જમણા હાથમાં બાણ અને ડાબા હાથમાં ધનુષ છે. મસ્તકે ત્રિકૂટ મુકુટ ધારણ કરેલ છે.

સાતમી પ્રતિમા પરશુરામની છે. મસ્તકે જટા, જમણા હાથમાં પરશુ અને ડાબો હાથ જાંઘ પર ટેકવેલ છે.

આઠમી પ્રતિમા સમપાદમાં ઊભેલ ત્રિવિક્રમની છે. મસ્તકે કરંડ-મુકુટ, કટિમેખલા ઉરુદામ અને વનમાલા ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૈકી પ્રદક્ષિણા ક્રમે જોતાં પદ્મચિહ્ન-અંકિત

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વરદમુદ્રા, ગદા, ચક્ર અને શંખ ધારણ કરેલ નજરે પડે છે.

નવમી પ્રતિમા ભગવાન બુદ્ધની છે. ઊંચા ગોળ પદ્મના આસન પર પદ્માસન વાળીને ભગવાન બેઠેલા છે. મસ્તકે ઉષ્ણિષ અને એમના બંને હાથ ખોળામાં યોગમુદ્રામાં રાખેલ છે.

છેલ્લી દસમી પ્રતિમા કલ્કિ-અવતારની છે. સપાટ પદ્માસન પર ઘોડેસવારની આકૃતિ મૂકેલી છે, જેમાં ઘોડાના બે આગળના પગ માનવ-આકૃતિના મસ્તક પર મૂકેલ છે. અસવારની આકૃતિના જમણા હાથમાં ખડ્ગ હોય એમ જણાય છે.

ઉપર્યુક્ત પટ્ટ એની કેટલીક વિશેષતાઓને લીધે મહત્ત્વ ધરાવે છે : (૧) આ પટ્ટમાં દસ અવતારો પૈકી મત્સ્ય અને કૂર્મની આકૃતિઓ સાથે આયુધો બતાવેલ છે. (૨) અહીં અવતારના ક્રમમાં કલાકારે સહેતુક કે પછી બીજા કોઈ કારણસર પરશુરામની જગ્યાએ રામની અને રામની જગ્યાએ પરશુરામની પ્રતિમા મૂકી છે. (૩) ખાસ વિશેષતામાં અહીં આઠમા અવતાર તરીકે કૃષ્ણ કે બલરામને સ્થાને વિષ્ણુના ત્રિવિક્રમ-સ્વરૂપને બતાવેલ છે.

ઉપર્યુક્ત પટ્ટ આલેખન અને શિલ્પનાં સામાન્ય લક્ષણોને લઈને ૧૨ મી સદીના આરંભનો હોવાનું જણાય છે.

★ પથિક, એપ્રિલ, ૧૯૯૧

પાદટીપ

૧. ઋગ્વેદ, ૬-૪-૧૧
૨. શતપથ બ્રાહ્મણ, ૩-૫-૨-૭
૩. તૈત્તિરીય આરણ્યક, ૬-૩-૫-૮
૪. શ્રીમદ્ભાગવતગીતા, ૪-૭,૮; શ્રીમદ્ ભાગવત, ૩-૨૫-૩, ૭-૯-૩૮
૫. ઇંદુમતી મિશ્ર, પ્રતિમા-વિજ્ઞાન (હિંદી), પૃ. ૧૦૯-૧૦
૬. શ્રીમદ્ ભાગવત, ૩-૨૫-૩, ૭-૯-૩૮
૭. મત્સ્યપુરાણ, ૪૭-૪૬, ૫૦
૮. અગ્નિપુરાણ, ૪૯-૫, ૧૭
૯. વિષ્ણુપુરાણ, ૫-૧૭-૧૦
૧૦. વરાહપુરાણ, ૪-૨
૧૧. ગરુડપુરાણ, ઉત્તર ભાગ, ૨૦-૩૧
૧૨. વાયુપુરાણ, ૯૮-૭૧
૧૩. વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ, ખંડ ૩
૧૪. અભિલાષિતાર્થચિંતામણિ, ૩-૧
૧૫. શિલ્પરત્ન, અ. ૨૫
૧૬. રૂપમંડન, અ. ૩
૧૭. રૂપાવતાર, અ. ૫

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

રાણીવાવમાંનાં દશાવતારનાં કેટલાંક શિલ્પો★

ગુજરાતની પ્રસિદ્ધ રાજધાની અણહિલ્લપુર-પાટણની સ્થાપના અનુશ્રુતિ અનુસાર ઈ.સ. ૭૪૬ માં, પણ ઈતિહાસદષ્ટિએ ૮૪૬માં વનરાજ ચાવડાએ કરી હતી. પાટણ એ ગુર્જરેશ્વરોની રાજધાની ઉપરાંત જ્ઞાનપિપાસુ વિદ્વાનોની કર્મભૂમિ પણ હતી. પાટણ વિદ્યાનું અને કલાનું શ્રેષ્ઠ ધામ પણ હતું.

પાટણ (જિ.મહેસાણા) શહેરથી ઉત્તર-પશ્ચિમે બે કિ.મી. દૂર એક પ્રાચીન વાવ આવેલી છે. આ વાવ તરફ જતાં પાટણની પશ્ચિમે પુરાણો ગઢ અને આગળ જતાં સહસ્રલિંગ તળાવ આવેલું છે.

સોલંકીયુગ એ ગુજરાતની કલાઓના વિકાસનો સુવર્ણયુગ ગણાયો હતો. સમૃદ્ધિની રેલમછેલથી છલકાતુ ગુજરાત એ વખતે કલા અને કલાકારનું આગવું સ્થાન હતું. એ સમયનાં અભૂતપૂર્વ કલા-કોતરણીનાં સ્થાપત્યો આજે પણ એ સુવર્ણયુગની કલા-ભાવનાનાં સાક્ષી બની સૌ કોઈને આકર્ષે છે. આવું એક અદ્ભુત કલા-કૌશલ અને કલા-કોતરણીનું, સ્થાન પાટણથી ઉત્તર પશ્ચિમે આવેલ રાણી ઉદયમતિએ બંધાવેલ વાવ "રાણીવાવ" કે "રાણકીવાવ" નામે પ્રસિદ્ધ છે.

આ વાવ ચૌલુક્ય રાજા ભીમદેવ ૧લાની રાણી ઉદયમતિએ ભીમદેવના મૃત્યુ (ઇ.સ. ૧૦૬૩) પછી બંધાવી હોવાનું મનાય છે. રાણી ઉદયમતિ સંસ્કારશીલ લાગણીશીલ અને કલાપ્રેમી ધાર્મિક વૃત્તિની હતી, જેનો ખ્યાલ આ વાવનું સ્થાપત્ય તેમ શિલ્પસમૃદ્ધિ જોતાં જણાય છે. આ વાવમાંનાં શિલ્પોને મોઢેરાના સૂર્યમંદિર અને આબુ પરના આદિનાથ મંદિરનાં શિલ્પો સાથે સરખાવી શકાય.

અગિયારમી સદીના ગુજરાતના લોકજીવનના ઉચ્ચત્તમ કલાસંસ્કારો અને સૌંદર્યનિષ્ઠાનું આ વાવ આબેહૂબ પ્રતિબિંબ પાડે છે. આ જડ પથ્થરો ગરવા ગુજરાતીઓની સૌંદર્ય-ઝંખના અને મનુષ્યની કલા માત્રનાં જીવંત પ્રતીકો છે. આ વાવ કલારસિકો અને સૌંદર્યના જિજ્ઞાસુઓ માટેનું એક અનુપમ નયનરમ્ય કલાધામ છે.

આ વાવની વિપુલ શિલ્પ-સમૃદ્ધિમાં શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત જેવા સંપ્રદાયોને લગતાં અનેક શિલ્પો નજરે પડે છે, જેમાં વાવની દીવાલના પડથારના ગવાક્ષોમાં વિષ્ણુનાં ચોવીસ સ્વરૂપો ઉપરાંત દસ અવતાર પૈકી વરાહ, નૃસિંહ, વામન, બલરામ, રામ, બુદ્ધ અને કલ્કિનાં ઉત્કૃષ્ટ શિલ્પો કંડારેલ છે.

★ ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદ ૧૮ના અધિવેશન-હૈદરાબાદ મુકામે ડિસે. ૧૯૯૪-માં વંચાયેલ નિબંધ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આ શિલ્પોમાં મત્સ્ય અને કૂર્મ અવતારની પ્રતિમાઓ ક્યાંય જોવા મળતી નથી, જે આશ્ચર્ય પમાડે એવું છે. વાવની દક્ષિણ તરફની દીવાલના ત્રીજા પડથારમાં વરાહ વામન અને પરશુરામની પ્રતિમાઓ છે. નૃસિંહનું શિલ્પ કૂવાની નજીકના ભાગમાં ચોથા પડથારમાં દક્ષિણ તરફની દીવાલના ગવાક્ષમાં આવેલું છે, જ્યારે બલરામ, રામ, બુદ્ધ અને કલ્કિ અવતારની પ્રતિમાઓ પૂર્વ તરફની દીવાલના ચોથા પડથારમાં આવેલી છે.

વરાહ : વાવની દક્ષિણ દીવાલના ગવાક્ષમાં વરાહની સપરિકર સુંદર પ્રતિમા આવેલી છે. વરાહે પ્રત્યાલિઢાસનમાં ડાબો પગ પદ્મપીઠ ઉપર મૂકેલ છે. નીચેના ભાગે અંજલિમુદ્રામાં નાગયુગલ જોઈ શકાય છે. મુખ વરાહનું છે. મસ્તકે મુકુટ અને કંઠમાં પાંદડીયુક્ત હાર છે. હસ્તવલય, બાજુબંધ, વનમાલા અને અધોવસ્ત્રને બાંધતી ઘૂઘરીયુક્ત કટિમેખલા આકર્ષક છે. પગમાં કલ્લાં અને પાદજાલક છે. વરાહના ચાર હાથ પૈકી જમણો નીચલો કટ્યવલંબિત, જમણા ઉપલામાં ગદા, ડાબા ઉપલા હાથમાં શંખ અને કોણીના ભાગ ઉપર પૃથ્વી દેવી બેઠેલ છે, જેનો ડાબો હાથ વરાહમુખને સ્પર્શતો બતાવ્યો છે. ડાબા નીચલામાં ચક્ર છે.

પરિકરમા બંને બાજુ નાના ગવાક્ષમાં ચાર ચાર અવતારશિલ્પો મૂકેલાં છે. જમણી બાજુ નીચેથી વરાહને માનવસ્વરૂપે બતાવ્યા છે. સામી બાજુ નૃસિંહ અવતાર છે. એની ઉપર વામન-બલરામ-રામ-પરશુરામ-બુદ્ધ-કલ્કિનાં શિલ્પો આવેલાં છે. આ અવતારોની પ્રતિમાઓને બે હાથ છે.

નૃસિંહ : વાવના કૂવાના ભાગમાં ચોથા પડથારમાં દક્ષિણ તરફની દીવાલના ગવાક્ષમાં નૃસિંહનું સુંદર શિલ્પ આવેલું છે. શિલ્પના મુખનો ભાગ ઘસાયેલો છે. સપરિકર પ્રતિમાના મધ્યમાં કાઢેલા સ્તંભમાંથી નૃસિંહસ્વરૂપ બહાર આવેલું જણાય છે. સિંહમુખ નીચે કેશવાળી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. મસ્તક પાછળ પદ્મપાંખડીઓનું પ્રભામંડળ છે. નૃસિંહને સોળ હાથ છે, જે પૈકી બે હાથથી હિરણ્યકશિપુને મારતા અને જમણા નીચલા હાથમાં ગદા તથા ડાબા નીચલા હાથમાં શંખ છે. બાકીના ૧૨ હાથ ખંડિત છે. જમણી બાજુ આસન પર પ્રહ્લાદ અંજલિમુદ્રામાં બેઠેલ છે.

નૃસિંહ અસુરને ડાબા પગ વડે દબાવીને પેટના ભાગથી બે હાથે ચીરતા બતાવ્યા છે. અસુરનો છાતીથી ઉપરનો ભાગ ખંડિત છે. પરિકરમાં નૃસિંહ સિવાયના અવતારો કંડારેલા છે.

વામન : આ પ્રતિમાનું સ્વરૂપ વામન-કદનું બતાવેલ છે. વામન ત્રિભંગમાં ઊભેલા છે. મસ્તકે વાંકડિયા વાળ તથા ઉષ્ણિષ છે. લાંબા કાન અને કંઠમાં એકાવલિ છે. મુખ પરનું આછું હાસ્ય મોહિત કરે છે. મસ્તક પાછળ બંને બાજુ એક એક પત્રનું આલેખન સૂચક છે. છાતીમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છે. ડાબા હાથથી છત્રી ધારણ કરેલ છે. જમણી બાજુ પગ પાસે ચક્ર-પુરુષ અને ડાબી બાજુ શંખ-પુરુષ ઊભેલા છે. પરિકરમાં વરાહ, નૃસિંહ, પરશુરામ,

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

બલરામ, રામ અને બુદ્ધનાં શિલ્પો મૂકેલાં છે.

પરશુરામ : આ પ્રતિમામાં પરશુરામને ત્રિભંગમાં ઊભેલા બતાવ્યા છે. મસ્તક પર કિરીટમુકુટ, કાનમાં મત્સ્ય-કુંડલ, કંઠમાં હાર, બાજુબંધ, કટિમેખલા, વનમાલા, પાદવલય અને પાદજાલક ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૈકી જમણા નીચલામાં બાણ, ઉપલામાં ખડ્ગ, ડાબા ઉપલામાં ખેટક અને નીચલા હાથમાં ધનુષ ધારણ કરેલ છે. પગ પાસે બંને બાજુ પરિચારક યુગલ ઊભેલ છે. પરિકરમાં વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, બલરામ, બુદ્ધ અને કલ્કિનાં સુંદર શિલ્પો આવેલાં છે.

બલરામ : આ પ્રતિમામાં બલરામ ત્રિભંગમાં ઊભેલ છે. બલરામના મસ્તકે કિરીટ-મુકુટ અને એના પર ત્રણફણા નાગનો છત્રવટો છે. કાનમાં મકર-કુંડલ, કંઠમાં હાર-પ્રલંબ હાર છે. બાજુબંધ કટકવલય તેમજ પહોળી કટિમેખલા તથા વનમાલા અને પાદવલય ધારણ કરેલ છે. બલરામના ચાર ભુજમાં અનુક્રમે હળ પદ્મકળી દંડ અને બીજપૂરક છે. પગ પાસે બંને બાજુ બબ્બે અનુચર ઊભેલા છે, જેમાં ડાબી બાજુના એક અનુચરે હાથમાં હળ ધારણ કરેલ છે. પરિકરમાં વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, બલરામ, બુદ્ધ અને કલ્કિ છે.

રામ : સપરિકર પ્રતિમામાં રામ ત્રિભંગમાં ઊભેલા છે. મસ્તકે કિરીટ-મુકુટ, હાથમાં શંખાકાર કુંડલ, કંઠમાં હાર અને પ્રલંબ હાર, કટિમેખલા ઉત્તરીય તથા વનમાલા અને પાદવલય ધારણ કરેલ છે. ચારભુજમાં અનુક્રમે પરશુ બાણ ધનુષ અને માતુલિંગ જોઈ શકાય છે. પગ પાસે બંને બાજુ એક એક અનુચર યુગલ ઊભેલ છે, જેમાં જમણી બાજુના અનુચરના હાથમાં પરશુ છે. પરિકરમાં બલરામ, બુદ્ધ અને કલ્કિ છે.

બુદ્ધ : ત્રિભંગમાં ઊભેલ બુદ્ધ-પ્રતિમાના મસ્તકે વાંકડિયા વાળ તથા સ્કંધ સુધી લટકતી કાનની બૂટ અને મુખ પરના સૌમ્ય ભાવ આકર્ષક છે. કંઠમાં એકાવલિ, ડાબા ખભા પરથી નીચે તરફ જતી પદ્મવનમાલા, ઉત્તરીય વસ્ત્ર સિવાય કોઈ પ્રકારના અલંકારો જોવા મળતા નથી. કેડ પર દ્વિસેરી કટિબંધ સાથે જોડેલ ગુપ્તાંગને ઢાંકતો લંગોટ છે. ચાર હાથ પૈકી જમણો નીચલો વરદાક્ષમાં, ઉપલામાં મોટા મણકાની માળા, ડાબા ઉપલામાં પદ્મકળી અને નીચલા હાથથી વસ્ત્રનો છેડો પકડેલ છે. વસ્ત્રને ઊભી લીટીઓથી દોરી બતાવેલ છે. કેડની બંને બાજુ સ્ત્રી-પુરુષની આકૃતિ અંજલિ-મુદ્રામાં બેઠેલ છે. પગ પાસે જમણી બાજુ અનુચર યુગલ અને ડાબી બાજુ સાધુની આકૃતિ જોઈ શકાય છે. પરિકરમાં જમણી બાજુ ચાર આકૃતિ એકસરખા સ્વરૂપની છે, જ્યારે ડાબી બાજુ નીચેથી નૃસિંહ, બલરામ, પરશુરામ અને કલ્કિનાં શિલ્પો કંડારેલાં છે.

કલ્કિ : છેલ્લા અવતાર કલ્કિની સુંદર પ્રતિમા આવેલી છે. ઘોડેસવાર કલ્કિના મસ્તકે કરંડ મુકુટ છે. કામનાં કુંડલ, કંઠમાં હાર તથા પગમાં હોલબૂટ પહેરેલ છે. કેડમાં ખંજર

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

લટકાવેલું છે. ચારે ભુજમાં ખડ્ગ, ગદા, ચક્ર અને મદ્યપાત્ર ધારણ કરેલ છે. ડાબી બાજુ સ્ત્રી ઊભેલી છે, જેના હાથમાં સુરાઈ છે, જેમાંથી મદ્ય કલ્કિના હાથમાંના પાત્રમાં રેડતી બતાવી છે. જમણી બાજુની સ્ત્રી ચામર ઢોળતી બતાવી છે અને એની બાજુમાં ઊભેલ છે. ઘોડાનું આલેખન જીવંત બનાવ્યું છે. ઘોડાનો એક પગ સ્ત્રીના મસ્તક પરની ઢાલ પર મૂકેલ છે. એક સ્ત્રી પેગડા નીચે અને બીજી સ્ત્રી ઘોડાના પાછલા પગ પાસે સૂતેલી છે. પરિકરમાં માતૃકાઓનાં શિલ્પો જોઈ શકાય છે.

આમ ઉપર્યુક્ત સમગ્ર પ્રતિમાઓનો અભ્યાસ કરતાં અલંકારો અને પરિકરની પ્રતિમાઓમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. શરીરસૌષ્ઠવ ઘડતર-શૈલી અને સપ્રમાણતાની દૃષ્ટિએ અત્યાર સુધી પ્રાપ્ત દશાવતાર-પ્રતિમાઓમાં આ પ્રતિમાઓ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની છે. આ શિલ્પો વાવને કેંદ્રમાં રાખીને ૧૧મી સદીનાં છે.

★ પથિક, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૪

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઝીંઝુવાડાનો અપ્રકટ દશાવતાર-પટ્ટ

ભારતીય સમાજમાં વિષ્ણુને પોષણ કરનાર દેવ તરીકે ગણવામાં આવે છે. એ સાથે એમને અવતારી પુરુષ તરીકે સ્વીકારી એમનાં અનેક સ્વરૂપોની પૂજા-અર્ચના પણ વ્યાપક પ્રમાણમાં થતી જોવામાં આવે છે. જગત પરનાં પાપ-અનિષ્ટોનો નાશ કરવા ભગવાન વિષ્ણુએ અનેક સ્વરૂપે પૃથ્વી પર જન્મ ધારણ કરેલ છે એ અંગેની કથાઓ અને આખ્યાયિકાઓ પ્રસિદ્ધ છે તથા એ કથાનકો મુજબનાં એમનાં સ્વરૂપો પ્રમાણેનાં મૂર્તિવિધાન પુરાણો અને શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં વર્ણિત છે. આ મૂર્તિવિધાનો અગાઉ પ્રગટ કરેલ હોઈ, અહીં તો એની પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓને લગતું વર્ણન અભિપ્રેત છે.

ગુજરાતમાંથી ઉપલબ્ધ વિષ્ણુના દસ અવતારોને લગતાં સ્વતંત્ર અને સળંગ પટ્ટમાં કોતરેલ શિલ્પો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. અત્રે પ્રથમ વાર પ્રગટ થતો ઝીંઝુવાડના તળાવના ઓવારા પરનો દશાવતારપટ્ટ અલંકરણની દૃષ્ટિએ અત્યાર સુધી પ્રાપ્ત પટ્ટોમાં નોંધપાત્ર છે અને જુદી ભાત પાડનારો છે.

આ સળંગ દશાવતારપટ્ટમાં બે અલંકૃત સ્તંભિકાયુક્ત ગવાક્ષ બતાવી એમાં અવતાર પ્રતિમાઓ મૂકેલી છે. આ દરેક ગવાક્ષની ઉપર સળંગ હરોળમાં સ્તંભિકાઓ ગોઠવી. પ્રત્યેક ખુલ્લા ગવાક્ષમાં દસની સંખ્યામાં દેવી-પ્રતિમાઓ જોઈ શકાય છે. સ્તંભિકાઓને આવરી લેતી પદ્મપત્રયુક્ત પ્રભાવલિ વિશેષ નોંધપાત્ર અને આકર્ષક છે. આ સળંગ ખુલ્લા ગવાક્ષને છૂટા પાડવા વચ્ચે વજ્રવેલના અલંકરણવાળી શૃંગિકાઓ મૂકવામાં આવી છે. આ દેવીપ્રતિમાઓ ઊભેલી અને ચતુર્ભુજ છે, પરંતુ હસ્તોનાં આયુધો ઘસાયેલાં અને ખંડિત હોવાથી એનાં સ્વરૂપો ઓળખી શકાયા નથી.

આ દશાવતારપટ્ટમાં સળંગ દસ ગવાક્ષો પૈકીના પ્રથમ ગવાક્ષમાં વિષ્ણુના પ્રથમ અવતાર મત્સ્યની પૂર્ણ મત્સ્યસ્વરૂપની આકૃતિને ઊંચી પદ્મપીઠ પર મૂકેલી છે. પદ્મપીઠની નીચે શંખ અને ચક્રની આકૃતિઓ નજરે પડે છે, જ્યારે મત્સ્યસ્વરૂપના ઉપરના ભાગમાં નાના ગવાક્ષમાં વર્તુલાકારે બે પદ્મનાં આલેખન દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ જ પ્રકારે ઊંચી ચક્રાકાર પદ્મપીઠ પર બીજા અવતાર-સ્વરૂપ પૂર્ણ કૂર્મનું શિલ્પ મુકેલું છે, જેમાં નીચેના ભાગે શંખ અને ચક્ર તથા ઉપરના ભાગમાં બે પદ્મનાં અંકન કરેલ છે.

ત્રીજા ગવાક્ષમાં વરાહ-અવતારની ઊભેલી પ્રતિમા આવેલી છે, જેમાં વરાહે જમણો પગ ઘૂંટણથી વાળીને શેષનાગના મસ્તક પર મૂકેલો છે. વરાહ-મુખના મસ્તક પર કિરીટમુકુટ છે, બાકીનાં વસ્ત્રાભૂષણો ઘસારાને કારણે ઓળખી શકાયાં નથી. વરાહ ચતુર્ભુજ છે. પ્રદક્ષિણાક્રમે જોતાં જમણો નીચલો હસ્ત જાનું પર, જમણા ઉપલામાં ગદા, ડાબો ઉપલો કોણીના ભાગથી વાળી છાતી સમક્ષ રાખેલ છે, જેમાં શંખ છે. બાજુ પર પૃથ્વી દેવીની

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આકૃતિ બેઠેલી જોઈ શકાય છે, જે ઘસાયેલી છે. નીચલા ડાબા હસ્તમાં ચક્ર ધારણ કરેલ છે. પગ નીચે શેષનાગની ખંડિત આકૃતિ બેઠેલી છે.

ચોથા નૃસિંહ-અવતારની પ્રતિમામાં વિકરાળ સિંહમુખ અને બાકીનું શરીર માનવસ્વરૂપે છે. મસ્તક પર ત્રિકૂટ મુકુટ છે. જાંઘથી નીચેનો ભાગ ખંડિત છે. નૃસિંહના ખોળામાં હિરણ્યકશિપુને સુવડાવેલો બતાવ્યો છે. નૃસિંહ ચતુર્ભુજ છે. નીચલા બંને હસ્ત હિરણ્યકશિપુનું પેટ ચીરતા બતાવ્યા છે. ઉપલા બંને હસ્તનાં આયુધો ખંડિત છે.

પાંચમા ગવાક્ષમાં વામન-સ્વરૂપની સુંદર પ્રતિમા ઊભેલી છે, જેમાં મસ્તકે મુકુટ અને કટિ પર લંગોટ બાંધેલ છે. આકૃતિનું કદ વામન માનવસ્વરૂપનું બતાવ્યું છે. આ પ્રતિમા દ્વિભુજ છે. આયુધો ખંડિત છે.

છઠ્ઠા સાતમા અને આઠમા ગવાક્ષોમાં અનુક્રમે પરશુરામ રામ અને કૃષ્ણની પ્રતિમાઓ હોવાનું જણાય છે. દરેક પ્રતિમા દ્વિભુજ છે, પરંતુ હાથનાં આયુધો ખંડિત હોવાથી સંપૂર્ણ ઓળખ થઈ શકી નથી. દરેક પ્રતિમા ઊભેલી છે.

નવમા ગવાક્ષમાં ઊંચા વેત્રાસન પર પદ્માસનવાળી બુદ્ધની બેઠેલી પ્રતિમા આવેલી છે. બુદ્ધને ચાર હસ્તોમાં નીચલા બંને હસ્ત યોગમુદ્રામાં ખોળામાં રાખેલ છે, જ્યારે ડાબા ઉપલા હસ્તમાં પદ્મ ધારણ કરેલ છે.

દસમા ગવાક્ષમાં વિષ્ણુના છેલ્લા અવતાર કલ્કિની સુંદર પ્રતિમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અહીં કલ્કિને અશ્વ પર આરૂઢ બતાવ્યા છે. અશ્વ ગતિ કરતો હોય તેમ એક પગ ઊંચો કરેલ છે. પ્રતિમા ઘણી ઘસાયેલી હોવાથી વિશેષ વિગતો તારવી શકાઈ નથી.

આમ ઉપર્યુક્ત વર્ણિત દશાવતારપટ્ટમાં કુલ દસ પ્રતિમાઓ આવેલી છે. આ પટ્ટ ઘણે અંશે હવામાનની અસરને કારણે ઘસાયેલો હોવાથી પ્રતિમાઓનાં આયુધો અને વસ્ત્રાભુષણો અંગેની વિશેષ વિગતો તારવી શકાઈ નથી એમ છતાં આ સળંગ પટ્ટનાં અલંકારિતા ઘડાઈ અને વિશેષ બારીકાઈપૂર્ણ કામ સિદ્ધહસ્ત શિલ્પીની દેન લાગે છે. સમગ્રપણે જોતાં આ પટ્ટ ૧૧મી સદીમાં ઘડાયો હોવાનું પ્રતિત થાય છે.

★ પથિક, ઓક્ટ.-નવે. ૧૯૯૧

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાઓની પ્રતિમાઓ

ભારતવર્ષનાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના વિકાસમાં શ્રીકૃષ્ણવાસુદેવનાં જીવન અને કાર્યોએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. એમના જીવનમાંથી આર્તજનોએ સંકટમાં, યોગીઓએ ધ્યાનમાં, તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ સૂક્ષ્મતત્ત્વના જ્ઞાનમાં, સંતોએ ભક્તિમાં, રાજપુરુષોએ રાજનય(મુત્સદ્દીગીરી)માં, કવિઓએ કાવ્યમાં અને કલાકારોએ કલાસર્જનમાં પ્રેરણા લીધી છે. આમ શ્રીકૃષ્ણ ભારતીય જન-જીવનની રગે-રગમાં પ્રસરી ગયા છે.

મહાભારત (હરિવંશ સહિત) અને અન્ય પુરાણોમાં શ્રીકૃષ્ણના જીવનનાં વિભિન્ન પાસાંઓનું નિરૂપણ થયેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ ભારતીય એકાત્મકતા અને રાષ્ટ્રિયબિંદુ હતા, યુગપ્રવર્તક અને યુગ-પરિવર્તક પણ હતા. પવિત્ર ભારતભૂમિ પર એઓ એક માનવ તરીકે જન્મ્યા હતા, પરંતુ એમનાં કાર્યો દ્વારા એ 'મહામાનવ' બન્યા અને હિંદુ જન-સમાજે એમને 'પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા' તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરી દીધા.[1]

શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા શોધવામાં પુરાતત્ત્વવિદોને અગાઉ થોડી સફળતા મળેલીને ઇ.પૂ. બીજી-ત્રીજી સદી સુધીના પુરાવાઓ મળેલા, પરંતુ હાલ સમુદ્રમાં ડૂબેલી દ્વારકાના પ્રાપ્ત અવશેષોથી પુરાણકથાઓને સમર્થન મળવા લાગ્યું છે. આમ છતાં કૃષ્ણજન્મસમયની મથુરા હજી ઉપલબ્ધ થઈ શકી નથી. પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ એ સમયગાળો હજી અંધકારમય છે. મૌર્ય તથા મૌર્યોત્તરકાલ અને એ પછીના સમયમાં કૃષ્ણ-ઉપાસના અને પૂજા-પ્રસાર અંગે ઉપલબ્ધ થતાં પુરાતત્ત્વીય અવશેષો અને નિર્માણ થયેલ સાહિત્યના આધારે જ કૃષ્ણના સમગ્ર જીવનને સમજવું રહ્યું. પ્રાચીનતમ પુરાતત્ત્વીય અવશેષો, મથુરાના વાસુદેવ મંદિરમાંથી મળેલો રાજા શોડાસના સમયનો (ઇ.પૂ.૧લી સદી) શિલાલેખ, બેસનગરમાં યવન રાજદૂત (પરમ ભાગવત) હેલિયોદોરસે સ્થાપેલ વાસુદેવના ગરુડધ્વજને લગતો બેસનગર(વિદિશા-ભીલસા)નો ગરુડસ્તંભલેખ, રાજસ્થાનના ઘોસંડી નામના સ્થળેથી પ્રાપ્ત (ઇ.પૂ.૧૫૦)શિલાલેખ, નાના થાટની ગુફા નં.૧નો સંકર્ષણ અને વાસુદેવના માહાત્મ્યનો ઉલ્લેખ કરતો આંધ્ર રાજાનો (ઇ.પૂ.૧લી સદી) શિલાલેખ, ગિરનારનો ગુપ્ત રાજા સ્કંદગુપ્તના સૂબા અને સુદર્શન સરોવર સમરાવનાર ચક્રપાલિતનો શિલાલેખ તેમજ અન્ય અસંખ્ય અભિલેખો, મંદિરો, શિલ્પો અને સિક્કાઓ વગેરેનો સમાવેશ થઈ શકે.[2]

ઉપર્યુક્ત પુરાવાઓને આધારે કહી શકાય કે ઇ.પૂ.બીજી સદીથી માંડી ૬ઠ્ઠી સદી સુધીમાં તો વાસુદેવ-કૃષ્ણ અને સંકર્ષણની ઉપાસનાનો પ્રસાર સમગ્ર ભારતવર્ષમાં થઈ ગયો હતો. આ અવશેષોમાંથી શ્રીકૃષ્ણનાં જીવનચરિતની છૂટી-છવાઈ માહિતી મળે છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણના જીવનને ક્રમબદ્ધ જાણવા માટે આ અવશેષોની સામગ્રી પૂરતી નથી, એને માટે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સાહિત્યિક સામગ્રી વધુ ઉપયોગી છે, જેમાં મહાભારત, હરિવંશ, મત્સ્ય, બ્રહ્માંડ, વાયુ, વિષ્ણુ, ભાગવત-પદ્મ અને બ્રહ્મવૈવર્ત જેવાં કેટલાંક પુરાણોમાં કૃષ્ણના ચરિત અંગે વિસતૃત માહિતી આપવામાં આવી છે.

એ પહેલાંનાં ગ્રંથોમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ અંગે થોડાઘણા ઉલ્લેખ મળે છે, છાંદોગ્ય ઉપનિષદ, તૈત્તિરીય આરણ્યક, પાણિનિનાં અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ સૂત્રો (૪-૩-૯૮) અને પતંજલિનું મહાભાષ્ય વગેરેના.

આમ સાહિત્યિક અને પુરાતત્ત્વીય આધારોથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે કૃષ્ણકથા અને કૃષ્ણ-ઉપાસના ઇ.પૂ. સૈકામાં તો સારી રીતે પ્રચલીત થઈ ચૂકી હતી. આ બધાં સાધનોમાં પુરાણો વધુ ઉપયોગી નીવડે છે.

શ્રીકૃષ્ણના જીવન અંગે સહુ પ્રથમ માહિતી મહાભારતમાં અપાયેલી છે. અહીં કૃષ્ણના પૂર્વજીવન (બાલ્યકાળ અને કિશારાવસ્થા)નાં પ્રસંગોની ખોટ પૂરી કરવા મહાભારતના ખિલ પરિશિષ્ટ પર્વ તરીકે "હરિવંશ" ની રચના થયેલી છે.

હરિવંશમાં શ્રીકૃષ્ણચરિત નિરૂપતા અધ્યાય ૪૬ થી ૧૧૩ છે, જેને પછીથી વિષ્ણુપર્વ તરીકે અલગ પાડવામાં આવ્યા.

હરિવંશના અ. ૫૦-૬૪માં કૃષ્ણે બાલ્યાવસ્થામાં કરેલાં પરાક્રમ નિરૂપાયાં છે.

ભાગવત મહાપુરાણમાં દશમ સ્કધંમાં તૃણાવર્તવધ (અ.૧૧), વત્સાપુર અને બકાસુરનો વેધ (અ.૧૨), શંખચૂડ-વધ (અ.૩૪) તથા કેશિવધ (અ.૬૭) એ વ્રજમાં એમનું છેલ્લું પરાક્રમ હતું.

વિષ્ણુપુરાણના પાંચમા અંશના અધ્યાય ૧ થી ૩૮માં કૃષ્ણની બળલીલાઓના પ્રસંગોનું અલૌકિક ચરિત નિરૂપવામાં આવ્યું છે.

શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કંધમાં અ.૬ થી ૧૮માં શ્રીકૃષ્ણના બાલ્યકાલના લીલાપ્રસંગો નિરૂપાયેલા છે. અ.૨૦. થી ગોપીઓને મુગ્ધ કરનાર કિશોર વેણુવાદક શ્રીકૃષ્ણનું મોહક સ્વરૂપ શરૂ થાય છે. કૃષ્ણદેહોત્સર્ગ પ્રસંગ એકાદશસ્કંધ અ.૩૧માં અપાયો છે.

પદ્મપુરાણમાં અ.૨૭૨ થી ૨૭૯માં શ્રીકૃષ્ણચરિતનું સળંગ નિરૂપણ છે. કુક્કુટવધનો પ્રસંગ અ. ૮૬ થી ૮૮માં મૌલિક આપ્યો છે.

બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણે કૃષ્ણનાં ઐતિહાસિક પાસાંઓ સાથે એમના પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તરીકેના દિવ્ય સ્વરૂપને વર્ણવવા અને મૂલવવામાં ઘણો પરિશ્રમ લીધો છે. પૂતનાવધથી આરંભાઈ કેશિવધ આગળ શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાઓ સમાપ્ત થાય છે.[૩]

આમ સાહિત્ય અને પુરાતત્ત્વીય અભ્યાસમાં શ્રીકૃષ્ણના જીવનને લગતા વિવિધ પ્રસંગોને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને કલાકારોએ કૃષ્ણનાં શિલ્પો કંડાર્યાં છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગુજરાતમાં પણ ભારતવર્ષની જેમ કૃષ્ણભક્તિનો પ્રચાર વિશેષ જોવા મળે છે. એના સંદર્ભમાં શ્રીકૃષ્ણનાં અનેક સ્વરૂપોનાં શિલ્પો પણ ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક કાલનાં મંદિરોમાં નજરે પડે છે. શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને વિષ્ણુપ્રતિમા કરતાં જુદું પાડવામાં આવે છે. અહીં એને યશોદાના લાલ, એની બાળલીલાઓ અને એ પ્રસંગોને સબંધિત શિલ્પોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં શ્રીકૃષ્ણના બાળસ્વરૂપનાં મોટા ભાગનાં ધાતુ અને કેટલાંક પાષાણનાં શિલ્પો મળી આવ્યાં છે.

ભારત-કલા-ભવન-બનારસના સંગ્રહાલયમાં 'માખણચોરી' પ્રસંગનું ભાવવાહી શિલ્પ છે. આ શિલ્પ બીજી-ત્રીજી સદીના કુષાણકાલની મથુરાશૈલીનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. આ ઉપરાંત કૃષ્ણલીલાપ્રસંગનાં રાજસ્થાન, નેપાળ, ખજૂરાહો વગેરે સ્થળોએથી પણ શિલ્પો મળી આવ્યાં છે.[૪]

ગુજરાતમાં વલભીમાંથી પ્રાપ્ત કેશિ-વધનું શિલ્પ કૃષ્ણલીલાનાં ઉપલબ્ધ શિલ્પોમાં જૂનામાં જૂનું છે.[૫] કૃષ્ણ-યશોદાની પ્રતિમા તરીકે ઓળખાતી આ મૂર્તિ ખંભાતમાં પનિહારિ દરવાજે આવેલી છે. આમાં માતા પદ્મપીઠ ઉપર લલિતાસનમાં બેઠેલ છે. માતાએ બંને હાથે ગોદમાં બાળસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણને ધારણ કરેલ છે. માતાએ મસ્તકે ત્રિકૂટ જટામુકુટ, કાનમાં શંખાકાર કુંડલ, ગળામાં પાંદડીયુક્ત હાર, હાથમાં કંકણ અને બાજુબંધ તથા પગમાં કલ્લાં અને પાદજાલક ધારણ કરેલ છે. માતાના મસ્તકની જમણી બાજુ ચક્ર અને ડાબી બાજુ શંખનું આલેખન કરેલું છે, જેના પરથી આ પ્રતિમા બાળ-સ્વરૂપ કૃષ્ણની ધાત્રી-યશોદા માતાની કહી શકાય છે. ડૉ.આર.એન.મહેતા આ પ્રતિમા ૧૬-૧૭મી સદીની હોવાનું જણાવે છે.[૫અ]

બકાસુરવધ : શ્રીભાગવત(દશમ સ્કંધ)માં આ પ્રસંગની કથા મળે છે તે મુજબ પૂતનાવધ પછી પૂતનાનો ભાઈ બકાસુર યમુનાકિનારે રમતા કૃષ્ણને ગળી ગયો, પણ કંઠમાં દાહ થતાં કૃષ્ણને પાછાં બહાર કાઢ્યા. કૃષ્ણે ચાંચનાં બે પાંખિયાં પકડી એને ચીરી નાખ્યો. ભાગવતમાં બકાસુરવધના આ પ્રસંગ પછી પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયમાં અઘાસુરવધનો પણ પ્રસંગ છે, જેમાં અઘાસુર વાછરડાંઓ ગળી ગયેલો તે કૃષ્ણે પુનઃપ્રાપ્ત કર્યા. આ બીજા પ્રસંગમાંનાં વાછરડાં જોડી દઈ પ્રસ્તુત મૂર્તિ બનાવી હોવાનું જણાય છે.

બકાસુરવધની આ સ્વતંત્ર મૂર્તિ શિહોર (ભાવનગર)ના બ્રહ્મકુંડમાં આવેલી છે. આ પ્રતિમા ઘણુંખરું પાણીમાં રહેતી હોવાથી ખવાઈ ગઈ છે.[૬] આ શિલ્પમાં કૃષ્ણના મસ્તકે મુકુટ, વિસ્ફારિત નેત્રો, કાનમાં કુંડલ અને અધોવસ્ત્ર ધારણ કરેલ છે. બકની લાંબી ડોક અને ચાંચમાં સાત ગાયોનાં મસ્તક નજરે પડે છે. કૃષ્ણ બંને હાથ વડે બળપૂર્વક ચાંચ ફાડતા જણાય છે. આ પ્રતિમા ઘડતરશૈલી તેમજ શિલ્પશૈલીની દૃષ્ટિએ ૧૪-૧૫ મી સદીની જણાય છે. સંભવ છે કે સ્થાનિક કલાકારોએ આ મૂર્તિ બનાવીને બેસાડી હોય. આ બ્રહ્મકુંડ ગુર્જરનરેશ સિદ્ધરાજે બંધાવેલો હોવાનું મનાય છે. કુંડનું સ્થાપત્યકીય સ્વરૂપ પણ સોલંકીકાલીન છે.

શામળાજીના વિષ્ણુમંદિર (૧૫મી-૧૬ સદી)ના મંડોવરમાં કૃષ્ણલીલા-પ્રસંગમાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

શકટભંજન, યમલાર્જુન-ઉદ્ધાર, માખણચોરી વગેરેનાં શિલ્પો સળંગ પટ્ટમાં કોતરેલાં છે.[૭]

કૃષ્ણની નાગદમનની એક સુંદર પ્રતિમા સંબલેશ્વર મહાદેવ (કંકાવટી) મંદિરના ઉત્તર દિશાના ગવાક્ષમાં આવેલી છે. આરસના પથ્થરમાં કંડારેલ આ પ્રતિમા ૧૬ મી સદી જેટલી પ્રાચીન છે. નાગફણા પર કૃષ્ણ નૃત્યમુદ્રામાં છે. બંને હાથે વેણુ વગાડતા જણાય છે. મસ્તકે મુકુટ છે. નાગફણાની બંને બાજુ બે બે નાગસ્ત્રીઓ હાથ જોડી ઊભેલી છે.[૮]

આ ઉપરાંત કહાન-ગોપીઓના શિલ્પવાળી કમાન (હજીરાની પોળ, કાળુપુર, અમદાવાદ) ચૂનામાંથી બનાવેલ શિલ્પોમાં ઉત્તમ છે.[૯]

અમદાવાદના દોશીવાડાની પોળમાં આવેલા નટવરલાલજીના પ્રસિદ્ધ વૈષ્ણવ મંદિરમાં શ્રીકૃષ્ણનાં વિભિન્ન સ્વરૂપોની પિત્તળની અનેક ધાતુપ્રતિમાઓ સચવાયેલી છે. એમાં લાલજી વેણુગોપાલ અને રાધાકૃષ્ણની ત્રણ સુંદર સેવ્ય પ્રતિમાઓ છે. આ પ્રતિમાઓ મુઘલકાલીન છે. આ ઉપરાંત ભો.જે. વિદ્યાભવનના સંગ્રહાલયમાં પણ લાલજી-સ્વરૂપની મૂર્તિઓ છે.[૧૦]

ખંભાત કૉલેજ મ્યુઝિયમમાં વેણુગોપાલ ગોવર્ધનધારીની બે પ્રતિમાઓ આવેલી છે. ગોવર્ધનધારીની મૂર્તિ અષ્ટભુજ છે અને સલ્તનતકાલીન છે, જ્યારે વેણુગોપાલની આરસની મૂર્તિ ચતુર્ભુજ છે.[૧૧]

આ ઉપરાંત નાગબંધનાં શિલ્પોમાં કૃષ્ણના અવતાર તરીકે વિષ્ણુને બતાવેલ હોય છે. આને કાલિયમર્દન-સ્વરૂપની જ પ્રતિમા ગણવામાં આવે છે. આ પ્રકારની ઘણી પ્રતિમાઓ ગુજરાતમાંથી મળી આવી છે.[૧૨]

આમ "જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ અને અધર્મનું ઉત્થાન થાય છે ત્યારે ધર્મના સંસ્થાપનાર્થે અને દુષ્ટ કૃત્ય કરનારાઓના વિનાશાર્થે હું વખતોવખત જન્મ લઉં છું," એવું અભયવચન આપનાર સત્યવ્રત સત્યસ્વરૂપ શ્રી કૃષ્ણની આ દિવ્ય લીલાઓ અસત્ય અને જુલ્મ-અન્યાય, અનીતિ ઉપર સત્ય, પ્રેમ અને નીતિના વિજયની સૂચક છે.

★ પથિક, જુન, ૧૯૯૫

પાદટીપ

૧. શ્રી પુસ્કરભાઈ ગોકાણી (સંપા.) 'દ્વારકા અને શ્રીકૃષ્ણ', પૃ.૭૮-૮૧

૨. A.D.Pushalkar, History of Krishna In Studies of Epics and Puranas of India, pp. 63-66; કલ્યાણ વર્ષ ૩૭, સંખ્યા ૯, પૃ.પૃ.

૩. બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ, ખંડ ૭.૬૧-૭૦; ૭.૭૫-૧૩૨; ૪.૧૦.૧૨; અ. ૧૧ ; ૪.૧૬.૧૯; કા.મ. ૪.૧૯.૫૨; ૪.૧૯.૧૭૦; ગો.ધા. ૪.૨૧.૧૭૬-૧૯૬; ૪.૧૬.૧૪-૧૯

૪. 'કુમાર' વર્ષ ૪૯, અંક ૫૮૬, પૃ.૪૦, ઓક્ટો ૧૯૭૨

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૫. ઉમાકાંત શાહ, 'શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલા', "સ્વાધ્યાય" પુ.૧૦, અંક ૪, પૃ.૪૮૩-૫૦૫

૫અ. ડૉ. આર. એન. મહેતા, 'જર્નલ ઑફ.એમ.એસ.યુનિ.', બડૌદા,વો. ૨૪, નં. ૧,૫,૨૧.

૬. નરોત્તમ પલાણ, 'સૌરાષ્ટ્રની વિરલ મૂર્તિ બકાસુરવધ', "કુમાર", વર્ષ ૪૯, અંક ૫૮૩, પૃ. ૨૭૫, જુલાઈ, ૧૯૭૨

૭. સ્વ નિરીક્ષણ પરથી

૮. ડૉ. પી.સી. પરીખ પાસેથી મળેલ ફોટોગ્રાફને આધારે

૯. 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિ ઈતિહાસ', ગ્રંથ ૮ પૃ.૫૨૩, આ.૪૪

૧૦. ગુ.રા.સાં.ઈ.ગ્રંથ ૬, પૃ.૪૭૧, આ.૪૫,૪૬,૪૭

૧૧. જે.પી.અમીન, 'મ્યુઝિયમની માર્ગદર્શિકા,' પૃ. ૧૧૩, આ. ૧૯

૧૨. ડૉ. હરિપ્રિયા રંગરાજન, 'ગુજરાતમાંથી ઉપલબ્ધ કાલિયમર્દન શિલ્પમાં વિષ્ણુનું સ્વરૂપ,' "સામીપ્ય", પૃ.૪ અંક ૩-૪, પૃ.૧૬૪; ડૉ. પી.સી.પરીખ, ભો.જે. વિદ્યાભવન સંગ્રહાલયનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ શિલ્પો, "સામીપ્ય", પુ.૬, અંક ૩-૪, પૃ.૭૦

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ભો. જે. વિદ્યાભવન સંગ્રહાલયનાં કેટલાંક ધાતુ શિલ્પો

ભો. જે. વિદ્યાભવન - અમદાવાદ એ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયોનું અધ્યયન અને સંશોધન કરતી સંસ્થા છે. તેની સાથે પ્રાચીન પુરાવશેષોનું સુંદર સંગ્રહાલય પણ જોડાયેલું છે. જેમાં મુખ્યત્વે હસ્તપ્રતો, સિક્કાઓ, ચિત્રો, શિલ્પો, પ્રાગૈતિહાસિક પુરાવસ્તુઓ તથા ધાતુ શિલ્પોને સુરક્ષિત રખાયા છે.

અત્રે પ્રસ્તુત ધાતુ શિલ્પો શ્રી પીરાજી સાગરા તરફથી આ સંસ્થાને ૧૯૭૬-૭૭માં ભેટ મળેલ છે. આ ધાતુ શિલ્પોમાં વિવિધ પ્રકારની મૂર્તિઓ છે. જેમાં શ્રીકૃષ્ણના લાલજી સ્વરૂપની પીત્તળમાં ઘડેલી બે મૂર્તિઓ છે. જેમાં એક સંપૂર્ણ શણગારવાળી છે. અને બીજી સાદી છે. પ્રથમ મૂર્તિમાં એક પગને ઘૂંટણથી વાળીને પદ્મપીઠ પર મૂકેલ છે. મસ્તકે વાળને ઊભા ઓળી અંબોડો લઈ લટને છૂટી રાખેલ છે. ભાલમાં ઊર્ધ્વ પુણ્ડ્ર તિલક, મુખ પર મોહક રમતિયાળ સ્મિત, કંઠમાં મૌક્તિકની માળા, બાજુબંધષ હસ્તવલય અને પાદવલય, આમળા ઘાટના અલંકારોથી શણગારેલ છે. કટિ પર ચોરસ તકતીના બંધને ઘૂઘરીઓથી રણકતો બતાવ્યો છે. જમણા હાથમાં લાડુ અને ડાબો હાથ મસ્તકને સમાંતર ઉઠાવેલ છે, જેમાં પૂજન પ્રમાણે લકુટ રખાતો હશે. સમગ્ર સ્વરૂપ મોહક અને મનોહર છે.

બીજા સ્વરૂપમાં લાલજીને ઘૂંટણીયે પડીને ચાલતા બતાવ્યા છે. મસ્તકે ગોળ - ટોપીઘાટના કેશબંધ, અધોવસ્ત્ર તરીકે લંગોટ, હાથ અને પગમાં સાદા વલયો સિવાય કોઈ આભૂષણો જણાતાં નથી. જમણા હાથમાંનો લાડુ મુખ પાસે રાખેલ છે. આ સમગ્ર સ્વરૂપમાં શરીર સૌષ્ઠવના પ્રમાણમાં હાથ લાંબા અને પાતળા દર્શાવ્યાં છે.

ગરુડ : ભગવાન વિષ્ણુના વાહન ગરુડની ધાતુ પ્રતિમામાં માનવ સ્વરૂપ ગરુડજી બતાવ્યા છે. ચોરસ પદ્મપીઠ ઉપર ગરુડજી વીરાસનમાં બેઠેલ છે. મસ્તકે વાળને ઊંચા બાંધેલ છે. માનવ મુખની નાસિકાને ગરુડની ચાંચ પ્રકારની દર્શાવી છે. ખભાની બંને બાજુ ગરુડ પાંખનું આબેહૂબ અલંકરણ નોંધપાત્ર છે. ગરુડના કંઠમાં માળા, બાજુબંધ, વલય તથા અધોવસ્ત્ર તરીકે ધોતીનું કરચલીયુક્ત આલેખન પ્રસંશનીય છે. બંને હાથ નમસ્કાર મુદ્રામાં જોડેલાં છે. મસ્તક પાછળ ભૂંગળી બતાવી છે. જેમાં ઉપરના ભાગે દેવ પ્રતિમા કે દીવી હોવાનું અનુમાની શકાય છે.

લક્ષ્મી-નારાયણ : વિષ્ણુના યુગલ સ્વરૂપની આ પ્રતિમામાં ફરતા પરિકરની મધ્યમાં નારાયણને લલિતાસનમાં બેઠેલાં, જમણો પગ લટકતો જે નીચે અર્ધપર્યાંકાસનમાં બેઠેલ માનવ સ્વરૂપ ગરુડના પગ પર ટેકવેલ છે. ડાબા ઉત્સંગમાં લક્ષ્મીજી વિરાજમાન છે. નારાયણના મસ્તકે કરંડ મુકુટ અને મસ્તક ફરતું પ્રભામંડલ નજરે પડે છે. કાનમાં વૃત્તાકાર કુંડલ, કંઠમાં હાર છે. ચર્તુર્ભુજમાં અનુક્રમે શંખ, પદ્મ, ગદા અને લક્ષ્મીજીને આલિંગન આપેલ છે. લક્ષ્મીજીના હાથમાં માતુલિંગ છે. નારાયણના પગ પાસે બાજુ સેવકો ઊભેલાં છે. પરિકરમાં બ્રહ્મા અને શિવની આકૃતિઓ નિહાળી શકાય છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વિષ્ણુ : પરિકરસહ પ્રતિમામાં વિષ્ણુ પદ્મપીઠ પર સમપાદમાં ઊભેલાં છે. ચાર હાથમાં પ્રદક્ષિણાક્રમે વરદાક્ષ, પદ્મ, ચક્ર અને શંખ છે. મસ્તકે કરંડ મુકુટ, અધોવસ્ત્ર, કટિમેખલાં અને વનમાલા ધારણ કરેલ છે. પગ પાસે અનુચરો અને પરિકરમાં પદ્મપત્રની કોતરણી જોઈ શકાય છે.

ભગવાન શિવ તથા તેના પરિવાર સાથેની બદરીશ પંચાયતન પ્રકારની ચાર ધાતુ મૂર્તિઓ આ સંગ્રહમાં આવેલી છે.

(૧) આમાં એક પ્રતિમામાં પીઠની મધ્યમાં જળાધારીયુક્ત શિવલિંગની સ્થાપના કરેલી છે. શિવલિંગ પર નાગફણાનો છત્રવટો છે. તેની બે બાજુ બે સ્ત્રી આકૃતિઓ મૂકેલી છે. પીઠમાં જમણી બાજુ હનુમાન અંજલિ મુદ્રામાં અને નંદીની આકૃતિ છે, જ્યારે ડાબી બાજુ ચતુર્ભુજ ગણેશની પરંપરાગત મૂર્તિ છે. તેની બાજુમાં ત્રિશૂલ મૂકેલું છે. આ સમગ્ર આકૃતિઓનું ઘડતર જોતાં પ્રાચીન શિલ્પોમાં જેમ ઉપસાવેલી આંખો જોવા મળે છે એ જ પદ્ધતિની ઘડતર શૈલી નજરે પડે છે, જે તેની પ્રચીનતા પુરવાર કરે છે. જળાધારીની આસપાસ પાદ ચિહ્ન, સૂર્ય, ચંદ્ર, ફળ, ફૂલ મૂકેલાં છે.

(૨) આમાં ઊંચી પીઠિકા પર પરિકરની મધ્યમાં સૂર્ય, ચંદ્ર અને કંકાવટીના ચિહ્નો છે. બાકીની પ્રતિમાઓ - શિવલિંગ, નાગ, હાથી, ગણેશ, કાર્ત્તિકેય, યુગલ પ્રતિમા અને નંદીની આકૃતિ સળંગ કિનારી પર ગોઠવેલી છે.

આ સંગ્રહમાં ગણેશની કુલ પાંચ ધાતુ પ્રતિમાઓ છે. આ પ્રતિમાઓના આલેખનમાં મુખ્ય બાબતોમાં સામ્યતા જોવાં મળે છે. ગણપતિ ગોળ આસન પર લલિતાસનમાં બેઠેલ, ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદ કે અભય, પરશુ, પદ્મ અને મોદકપાત્ર છે. ઘડતર શૈલીની દૃષ્ટિએ બીજી કોઈ વિશેષતા જણાતી નથી. અલંકરણની બાબતમાં વૈવિધ્ય જણાય છે.

ઉમા-મહેશ્વર : અહીં મહેશ્વરને નંદિ પર લલિતાસનમાં બેઠેલા બતાવ્યા છે. ડાબા ઉત્સંગમાં દર્પણ ધારણ કરીને ઉમા બિરાજેલા છે. શિવના હાથમાં વરદ અને ત્રિશૂળ જોઈ શકાય છે. પ્રતિમા ઘસાયેલી હોવાથી વિશેષ માહિતી મળતી નથી.

મહિષાસુરમર્દિની : અહીં મહિષાસુરમર્દિનીની કુલ ૬ પ્રતિમાઓ છે. જેમાં સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ સમાનતા જોવા મળે છે. મહિષની કપાયેલી ગરદનમાંથી નીકળતો રાક્ષસ, મહિષને ત્રિશૂલથી મારતી દેવી, સિંહ વાહન વગેરે. આયુધોની બાબતમાં વિશેષતા જોવા મળે છે. બે પ્રતિમાઓમાં દેવીના હાથમાં ત્રિશૂલ, ખડ્ગ, ઘંટા અને અસુર મસ્તક છે. એક પ્રતિમામાં દેવી લિલતાસનમાં બેઠેલા છે. અહીં મહિષ નથી, પરંતુ વાહન સિંહ છે. દેવીના હાથમાં વરદાક્ષ, ત્રિશૂલ, પાશ કે ઘંટા અને કુંભ જણાય છે.

આમ ઉપર્યુક્ત વિવિધ દેવ-દેવીની ધાતુ પ્રતિમાઓમાં ઘડતર શૈલી, કલા શૈલી અન અલંકરણ શૈલીની દૃષ્ટિએ વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. સમયની બાબતમાં કોઈ ચોક્કસ આધાર મળતાં નથી. આ પૈકીનાં મોટા ભાગનાં શિલ્પો ૧૭મી - ૧૮મી સદીનાં હોવાનું પ્રતીત થાય છે.

★ સામીપ્ય, એપ્રિલ, '૯૪ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૪

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૩. શિવ

પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં શૈવ સંપ્રદાય

"તીર્થ" શબ્દનો મૂળ અર્થ તરી જવા માટેનું સુગમ સ્થાન, એટલે કે જેનાથી તરાય તે તીર્થ. સંસ્કૃતમાં "તીર્થ"ના અનેક અર્થ થાય છે. સામાન્ય રીતે એનો અર્થ યાત્રાધામ કે ધર્મસ્થાન થાય છે. "તીર્થ" શબ્દ ઋગ્વેદકાલીન છે અને ઋગ્વેદમાં એ માર્ગ-નદીમાં સહેલાઈથી ચાલવાનો માર્ગ અને કદાચ પવિત્ર સ્થાનના અર્થમાં વપરાયેલો જોવા મળે છે.[૧] શાસ્ત્રોમાં તીર્થ શબ્દ ઘાટ માટે, આગમ (શાસ્ત્રગ્રંથ) માટે, ઋષિઓએ સેવેલા જળ માટે અને ગુરુ માટે પ્રયોજાયો છે.[૨]

આ પ્રકારનાં તીર્થસ્થાનો ભાવિક માણસોની વસ્તીનાં કેન્દ્રોમાં તથા કુદરતનાં રમણીય સ્થળોમાં સ્થપાય છે. રાજધાની કે બીજાં નગરોમાં અને મોટાં-નાનાં ગામોમાં પણ દેવસ્થાનો તથા દેવાલયો બંધાતાં તેમજ પર્વતોનાં શિખરો ઉપર, એની તળેટીઓમાં, નદીઓને કિનારે, નદીઓના સંગમ ઉપર, સમુદ્રતટે, અરણ્યની અંદર વગેરે કુદરતી રમણીય સ્થળોએ પણ છૂટાં છવાયાં મંદિરો બંધાતાં.[૩]

તીર્થ પ્રાચીન સભ્યતાના શોધેલા અત્યંત ગહન સાંકેતિક અને અનુપમ આવિષ્કારો છે. તીર્થનું આખું વાયુમંડળ સંપૂર્ણપણે ચૈતન્ય-સંપાદિત હોય છે. આવા વાતાવરણમાં કોઈ પણ વ્યક્તિવિશેષ કે સાધુ પ્રવેશ કરે તો અલ્પ પ્રયાસે કે સહજ ભાવે એનામાં રૂપાંતર થવાનું અને દિવ્ય ચેતનાનો અવશ્ય સ્પર્શ થવાનો.[૪]

ભારતીય ઉપખંડમાં પ્રાચીન કાલથી આવાં તીર્થોની યાત્રાનું મહત્ત્વ સ્વીકારાતું આવ્યું છે. ઉપનિષદોના અંતિમ કાલે (ઈ.પૂ. ૬ઠ્ઠી સદી) અને પુષ્યમિત્ર શુંગ (ઈ. પૂ. ૨જી સદી) વગેરે રાજાઓના સમયમાં શિવ અને વિષ્ણુ દેવોની ભક્તિનો વ્યાપક પ્રચાર થવા લાગ્યો ત્યારે શિવના અને વિષ્ણુના ઉપાસકો પણ મહાભારત અને પુરાણોના આધારે પ્રાચીન સંસ્મરણોવાળાં સ્થાનોને તીર્થરૂપ માનવા લાગ્યા.

ગુપ્તકાલનાં મંદિરો સો-બસો વર્ષમાં તીર્થસ્થાન બની ગયાં. પ્રસિધ્ધ દેવમંદિરોની યાત્રા પુણ્યયાત્રા ગણાઈ. કાલાંતરે મહાભારતમાં વર્ણવેલ આશ્રમતીર્થો પોતાની મેળે ભુલાઈ ગયાં, કેટલાંક રૂપાંતર પામ્યાં. નવા નવા મતો અને પંથો પ્રવર્તતાં નવાં નવાં તીર્થો પણ થતાં રહ્યાં.

ગુપ્તકાલથી શરૂ થયેલો આ પ્રવાહ આજે પણ ચાલ્યો આવે છે. આજે પણ તીર્થયાત્રાનું મહત્ત્વ યથાવત્ જોવા મળે છે. તીર્થોમાં સ્નાન, પિતૃતર્પણ, મુંડન, ઉપવાસ અને દેવદર્શનનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ હતું.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગુજરાતમાં આવાં અનેક તીર્થક્ષેત્રો છે. કેટલાંક પ્રાચીન તીર્થક્ષેત્રોનો મહિમા હાલ ઓછો થયો છે, તો કેટલાંકનો મહિમા આગળ જતાં વધ્યો પણ છે. ગુજરાતનાં પ્રાચીન તથા મધ્યકાલીન તીર્થક્ષેત્રોનાં કેટલાંક પુરાણોમાં, ખાસ કરીને સ્કંદ તીર્થક્ષેત્રોને લગતા ખંડ નિરૂપણ તે તે તીર્થક્ષેત્રનાં પ્રાચીન તથા મધ્યકાલીન દેવાલયો કુંડો વગેરે ધર્મસ્થાનોની માહિતી પૂરી પાડે છે. આ નિરૂપણમાં શિવ તથા એમના પરિવારને લગતાં અનેકાનેક દેવાલયોના મહિમાની માહિતીનો સમાવેશ થાય છે.[૬] પ્રભાસક્ષેત્રમાં અન્ય દેવ-દેવીઓનાં મંદિરોની સરખામણીએ શિવ-મંદિરો મોટી સંખ્યામાં નજરે પડે છે.

"પ્રભાસ" એ નામ મુખ્ય સં. "પ્ર" ઉપસર્ગ અને સં. "ભાસ્", ધાતુ ઉપરથી થયું છે. "પ્ર" એટલે ઉત્કુષ્ટપણે અને "ભાસ્" એટલે દીપવું - પ્રકાશવું - દેખાવું, અર્થાત્ 'प्रकर्षेण भासते इति प्रभासम् - ઉત્કૃષ્ણપણે પ્રકાશે છે એનું નામ પ્રભાસ."

શિવના તેજથી આ (પ્રભાસ) ક્ષેત્ર પ્રકાશિત થયું હોવાથી પહેલા કલ્પમાં એ "પ્રભાસ" કહેવાયું, બીજા કલ્પમાં શિવના પ્રતાપથી ઇંદ્રસહિત સર્વે દેવોને ઇષ્ટ તેજ જ્યાં મળ્યું તેથી અથવા જ્યાં મહાપ્રતાપી દેવો છે તેથી કે પૃથ્વીમાં સર્વ તેજથી આ તીર્થ ભાસે છે તેથી, તીર્થોમાં આદિતીર્થ છે માટે યા તો જ્યાં વિશ્વકર્માએ સૂર્યને અતિ તપાવ્યો તેથી, જ્યાં એ સૂર્ય ઉત્કૃષ્ટ કાંતિ પામ્યો અથવા દક્ષના શાપથી કાંતિરહિત થયેલા ચંદ્રે જ્યાં ફરીથી કાંતિ મેળવી તેથી કે જ્યાં ભારતી (સરસ્વતી) વડવાનલને ઉત્કૃષ્ટ રીતે ઉપાડીને લાવ્યાં તેથી યા જેના પુરના માર્ગોમાં બ્રાહ્મણોએ ઉચ્ચારેલી ઉત્કૃષ્ટ વેદની ભારતી(વાણી)નો ધ્વનિ સંભળાય છે. તેથી, જ્યાં પ્રત્યક્ષ ભાસ્કર હંમેશ રહે છે તેથી આ તીર્થ ત્રણે લોકમાં 'પ્રભાસ' નામથી પ્રખ્યાત છે.[૭]

આમ, પ્રભાસ નામનાં કારણો પુરાણકાર આપે છે. પુરાણમાં પ્રભાસનાં જુદાં જુદાં નામ કહ્યાં છે, જેવાં કે 'પ્રમોદ' 'નંદન' 'શિવ' 'ઉગ્રભદ્રિક' 'સમિધન' 'કામદ' 'વૈદ્યરૂપ' 'શ્રીપદ્મનાભ' 'મોક્ષમાર્ગ' અને 'સુદર્શન'. હાલમાં સર્વ પાપને નાશ કરનારું "પ્રભાસ" નામ છે અને હવે પછી આવનારા કલ્પમાં "ઉત્પલાવર્ત" નામ આ ક્ષેત્રનું થશે એણ પણ જણાવે છે.[૮]

પુરાણોમાં પ્રભાસક્ષેત્રમાં પ્રવર્તમાન અગ્નિપૂજા, ચંદ્રપૂજા અને શિવપૂજાના આવતા ઉલ્લેખ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે.

મહાભારત (આદિપર્વ ૨૧૦-૧ થી ૮; ૨૧૨, ૧ થી ૮)માં પ્રભાસનો તીર્થસ્થાન તરીકેનો ઉલ્લેખ છે, પણ સોમનાથનો ઉલ્લેખ નથી. એ ઉલ્લેખો તો પુરાણોમાં જ મળે છે, અર્થાત્ પુરાણોના વખતમાં સોમનાથના સ્થાન તરીકે પ્રભાસ શૈવતીર્થ થયું જણાય છે.[૯]

(ઋગ્વેદનાં 'ખિલ' પરિશિષ્ટોમાંના ૨૦ મા પરિશિષ્ટમાં (૫ મા મંત્રમાં) यत्र सोमेश्वरो देवः નો ઉલ્લેખ થયો છે તે કદાચ પ્રભાસમાંના 'સોમનાથ' મહાદેવને ઉદ્દેશી થયો

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

છે. ખિલ સૂક્તો પ્રાચીન નથી ગણાતાં, જેઓનો સમય ઇ.પૂ. પાંચમી-છઠ્ઠી સદીથી જૂનો નહિ હોય.)

શૈવતીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ થતાં પહેલાં એ અગ્નિતીર્થ હતું અને સૂર્યતીર્થ હોવાનું પણ મનાય છે, પરંતુ બધા પૌરાણિક ઉલ્લેખો તથા મહાભારતાદિના ઉલ્લેખોનો સાથે વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે પ્રભાસ દરેક સંપ્રદાયનું તીર્થ હતું. મોટા તીર્થમાં બને છે તેમ દરેક ધર્મ અને સંપ્રદાયવાળા પોતાનાં થાણા નાખે છે, આમ છતાં પ્રભાસમાં મૂળથી જ શૈવ સંપ્રદાયનું જોર એક કે બીજે નામે ચાલ્યા કરતું હતું એમ માનવાને કારણ છે.[૧૦]

પ્રભાસક્ષેત્રની સીમા માટે પ્રભાસખંડમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક આપ્યો છે :

"પૂર્વે તપ્તોદકસ્વામી દક્ષિણે સરિતાં પતિઃ। સૌમ્યે ભદ્રાવતી ગંગા પશ્ચિમે હરિદર્શનમ્ ॥"

અર્થાત્ પૂર્વમાં ઊના પાણીની જગ્યાના સ્વામી એટલે તુલસીશ્યામ, દક્ષિણમાં સમુદ્ર, ઉત્તરમાં ભાદર અને પશ્ચિમે હરિદર્શન (માધવપુર) સુધી.

પ્રાચીન અવશેષો અને પ્રાચીન દેશી તથા પરદેશી ઉલ્લેખો જોતાં લાગે છે કે આખા સૌરાષ્ટ્રમાં એનો દક્ષિણ પ્રદેશ-ઘણું કરીને પૂર્વમાં તુલસીશ્યામ, દક્ષિણમાં સમુદ્રથી બંધાયેલો નાનો પ્રદેશ, ઉત્તરમાં ભાદર નદી અને પશ્ચિમમાં-ઘેડ માધવપુર સુધીનો પ્રદેશ પુરાણ કાલમાં સભ્ય(આર્ય)પ્રજાથી વસેલો હશે. આ પ્રદેશને જ પુરાણો "પ્રભાસક્ષેત્ર" કહેતા હશે.[૧૨]

સ્કંદપુરાણમાં આ ખંડમાં પ્રભાસક્ષેત્રમાં આવેલા અનેક દેવાલયો અને નાનાંમાં નાનાં તીર્થસ્થાનોનું પણ ખૂબ ઝીણવટથી સ્થાનનિર્દેશાત્મક નિરૂપણ મળે છે, જેના ઉપરથી સ્કંદપુરાણના સમયમાં એ તીર્થની સબળ જાહોજલાલી સમજી શકાય એમ છે, એ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર પણ બાર યોજનનો કહ્યો છે.[૧૩]

પ્રભાસ શૈવ ધર્મનું પ્રાચીન કેંદ્ર હતું. મહાભારતમાં પણ એને અગ્નિતીર્થ અને સોમતીર્થ કહેવામાં આવ્યું છે. આપણા કેટલાક વિદ્વાનો અગ્નિમાંથી શિવલિંગની પૂજાનો ઉદ્ભવ થયો હોવાનું માને છે. પ્રભાસખંડમાં સોમનાથનું એક નામ 'કાલાગ્નિરુદ્ર' હતું એમ જણાય છે અને કાલાગ્નિરુદ્રનું નામ 'ભૈરવ' પણ હોવાનું નોંધ્યું છે. પાશુપત સંપ્રદાયમાં કાલાગ્નિરુદ્રની ઉપાસના થતી હતી. 'મૃત્યુંજય' 'કાલગ્નિરુદ્ર' અને 'સોમનાથ' એ નામ પ્રસિદ્ધ થયા પહેલાં એનું નામ 'ભૈરવેશ્વર' કે 'ભૈરવનાથ' હોવાનું પ્રભાસખંડમાં નોંધ્યું છે.[૧૪]

શૈવ ધર્મની 'સોમસિદ્ધાંત' નામે એક શાખા સોમ શર્માએ પ્રભાસ પાટણમાં શરૂ કરેલી. એઓ પુરાણોમાં રુદ્રશિવના સત્તાવીસમા અવતાર તરીકે અને લકુલીશ અઠ્ઠાવીસમા અવતાર તરીકે આલેખાયા છે.[૧૫]

પ્રભાસપાટણના કુમારપાલના વલભી સં. ૮૫૦ (ઇ.સ. ૧૧૬૯)ના શિલાલેખમાં[૧૬] અને ભીમદેવ બીજાના વેરાવળના અપૂર્ણ શિલાલેખમાં[૧૭] આ સંપ્રદાયનો ઉલ્લેખ છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અભિલેખોમાં આપેલી સોમની[૧૮] અને પુરાણોમાં આપેલી સોમ શર્માની કથા એ એક જ અનુશ્રુતિનાં બે પાસાં છે. આ બંને સંકલન પરથી સૂચિત થાય છે કે 'સોમ' અથવા 'સોમ શર્મા' નામે કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ થઈ હોય, જેણે પ્રભાસમાં શૈવ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો હશે તેમજ અક્ષપાદ અને કણાદની પહેલાં નય-સોમનો મત પણ પ્રવર્ત્યો હશે. અક્ષપાદ બીજી સદીમાં[૧૯] થયો હોઈ 'સોમસિદ્ધાંત'નો આરંભ એ પહેલાં થયો ગણાય.

સોમ દ્વારા સ્થાપિત શાખા કાલાંતરે ક્ષય પામી અને ત્યારબાદ શિવનાં અંશાવતારરૂપ વિશ્વેશ્વરરાશિને આના સિદ્ધાંતો પુનઃ પ્રચલિત કરવાનો આદેશ સ્વપ્નમાં મળ્યો.[૨૦] તેથી એણે (૧૩મી સદીના પ્રારંભમાં) 'સોમસિદ્ધાંત'નો પ્રચાર કરવા અથાગ પ્રયાસ કર્યા.

પ્રભાસપાટણ (ઇ.સ. ૧૧૬૯)ના શિલાલેખમાં નોંધ્યું છે કે સોમે (ચંદ્રે) પ્રભાસમાં સોમનાથનું સોનાનું મંદિર બંધાવ્યું અને શિવની આજ્ઞાથી ત્યાં પોતાની પદ્ધતિ (સંપ્રદાય) સ્થાપીને એ સ્થાન પાશુપતોને અર્પણ કર્યું.[૨૧]

મહાભારતમાં આવતા આ તીર્થના ઉલ્લેખોમાં સોમનાથનો ખાસ નિર્દેશ કર્યો નથી, પરંતુ પુરાણોમાં તેમજ અભિલેખોમાં ત્યાંના સોમનાથ તીર્થના અનેક ઉલ્લેખ આવે છે.

સોમનાથ : સોમનાથ એટલે સોમ-ચંદ્રના નાથ, અર્થાત્ ચંદ્રે સ્થાપેલા મહાદેવ એવી સામાન્ય માન્યતા છે. ચંદ્રના તપથી શિવ પ્રસન્ન થયા અને ચંદ્રની વિનંતીથી ચંદ્ર =સોમના ઈશ્વર 'સોમેશ્વર' કે 'સોમનાથ' એ નામથી સ્વયંભૂ જ્યોતિર્લિંગ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા.[૨૨]

સોમનું નામ જેની સાથે સદાકાલ માટે જોડાઈ ગયું છે તે સોમનાથ પ્રાચીન ભારવર્ષની એકતાનું પ્રતીક છે, તો નવીન ભારતની પ્રેરણા બનવાનું પણ એના ભાગ્યમાં આવ્યું છે. પ્રભાસને સાગરકિનારે સરદાર વલ્લભભાઈએ જળની અંજલિ લઈ આ પ્રાચીન મંદિરના નવનિર્માણનો સંકલ્પ કર્યો એની સાથે ભારતના પ્રાણતત્ત્વનું પણ ઉત્થાન નિહાળવું જોઈએ. કુમારપાલે સોમનાથની યાત્રા કરી ત્યારે એની સાથે જૈન આચાર્ય હેમચંદ્ર પણ હતા.

પ્રભાસપાટણના ભદ્રકાળીના મંદિરમાં આવેલા કુમારપાલના સમયના વિ. સં. ૮૫૦ (ઇ.સ. ૧૧૬૯)ના શિલાલેખ (ગુ.ઐ.લે. ભાગ ૨, નં ૧૫૫, શ્લોક ૧૫, પંક્તિ ૧૯-૨૦)માં સોમનાથ વિશે એવી દંતકથા લખી છે કે સોમનાથનું મંદિર પ્રથમ સોમે સોનાનું બંધાવ્યું હતું, પછી રાવણે રૂપાનું બંધાવ્યું, પછી કૃષ્ણે લાકડાનું બંધાવ્યું અને છેવટે ભીમદેવે (પહેલાએ) પથ્થરનું બંધાવ્યું.[૨૩]

આ દંતકથા ઉપરથી એટલી ઐતિહાસિક હકીકત મળે છે કે આણહીલવાડના ભીમદેવ પહેલા (રાજ્યકાલ : ઇ.સ. ૧૦૨૧ થી ૧૦૬૧)એ ઘણું કરીને પોતે મહારાજકુમાર હતો ત્યારે મંદિર બંધાવેલું. એ પહેલાં સોમનાથનું લાકડાનું મંદિર ક્યારે બંધાયું ? જૂના વખતમાં આપણા દેશમાં મોટાં લાકડાંનાંમંદિરો થતાં એ પ્રસિદ્ધ છે. મગધના મૌર્યરાજાઓનો પાટલીપુત્રનો મહેલ પણ લાકડાંનો હતો.[૨૪] એ વખતે પથ્થરની ઊભણી ઉપર લાકડાનાં મંદિરો બંધાતાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

હતાં. સોમનાથનું લાકડાનું મંદિર પહેલ-વહેલું વલભીના મૈત્રક રાજાઓ(ઈ.સ. ૫૭૦-૭૮૮)ના સમયમાં બંધાયું હોય એમ જણાય છે.[૨૫] (નેપાળની રાજધાની કાઠમંડુ એ પશુપતિનાનાથના 'કાષ્ઠમંડપ'થી પડેલું નામ છે. ('કાંષ્ઠમંડપ' એ પ્રા.અપ. 'કઠ્ઠમંડઉ' થઈ 'કાંઠમંડુ' થયેલ છે.)[૨૬]

સને ૧૯૫૦માં થયેલા અહીંના ઉત્ખનનમાં માલૂમ પડ્યું કે એ સમયે જીર્ણાવસ્થામાં ઊભેલા કુમારપાલના મંદિરની મંડપની સપાટીથી ચાર ફૂટ નીચે એક બીજું ભૂમિતળ આવેલું હતું તે ભીમદેવે બંધાવેલા મંદિરના મંડપનું તળ હોવાનું જણાય છે. એનાથી બીજા સાડા ત્રણ ફૂટ નીચે વળી ત્રીજું ભૂમિતળ નીકળ્યું હતું તે મૈત્રકકાલ દરમ્યાન બંધાયેલા મંદિરનું તળા અર્થાત્ મહમૂદ ગઝનવીએ તોડેલા મંદિરના મંડપનું તળા હોવું જોઈએ. એમાં પ્રવેશ માટે ફક્ત એક જ દ્વાર પૂર્વમાં હતું. (સ્થળતપાસમાં વિશાળ પથ્થરોના લાંબચોરસ મંદિરની ઊભણીના પથ્થરોમાં અગ્નિની જાળની અસર તથા કુહાડાના ઘા અને એ પણ જીર્ણ ન થયેલા પથ્થરો પરના ખોદકામમાં જોવા મળ્યા એનાં પરથી કહી શકાય કે મહારાજકુમાર ભીમદેવે સત્તા પર આવ્યા પહેલાં મંદિર વિશાળ પથ્થરોનું બનાવેલું ને તાજું મંદિર ગઝનવીએ તોડેલું.)[૨૫]

પ્રથમનું મૈત્રકકાલીન મંદિર અનુશ્રુતિ અનુસાર મુખ્યત્વે લાકડાનું બાંધેલું હશે. અનુશ્રુતિ તો એનીયે પહેલાં એક મંદિર હોવાનું જણાવે છે. મૈત્રકકાલ પહેલાં ક્ષત્રપકાલ (ઇ.સ. ૧૦૦ થી ૪૦૦) દરમ્યાન પ્રભાસ તીર્થક્ષેત્રનો મહિમા ધરાવતું હતું એવું આપણને ક્ષહરાત ક્ષત્રપ કુલના રાજા નહપાનના સમયના (ઇ.સ. ૧૧૯-૧૨૪) શિલાલેખમાંથી ચોક્કસપણે જાણવા મળે છે. ક્ષત્રપ રાજાઓનાં નામો ઉપરથી એમાંના કેટલાક શૈવ હોવાનું જણાય છે, તેથી સંભવ છે કે પ્રભાસમાં સોમનાથનું કોઈ એક મંદિર ક્ષત્રપકાલ દરમ્યાન એ જ સ્થળે બંધાયું હોય.[૨૭]

અલબેરૂની લખે છે કે મહમૂદે તોડ્યું એ મંદિર સોએક વર્ષ પહેલાં કાષ્ઠના સ્તંભો ને ઇંટ-પથ્થરોથી બાંધેલું હતું. એ પૂર્વે લિંગનું પ્રક્ષાલન સમુદ્ર કરતો એવી એની રચના હતી અને ચંદ્રગ્રહણ સમયે લાખો યાત્રાળુઓ અહીં સમુદ્રસ્નાન કરવા આવતા.[૨૮]

ભીમદેવે ઇ.સ. ૧૦૨૫-૨૬ પછી થોડા જ વખતમાં આ મંદિર સમરાવ્યું અને ઘા ખાઈ જીર્ણ થઈ ગયેલું મંદિર જોઈ કુમારપાલે ઇ.સ. ૧૧૬૯માં પાશુપતાચાર્ય ભાવ બૃહસ્પતિની પ્રેરણાથી સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.[૨૯]

ભાવ બૃહસ્પતિએ આ મંદિરની ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાએ એક વિષમ દુર્ગ બંધાવી મંદિરના પ્રાંગણમાંના ગૌરી-ભીમેશ્વર કપર્દિ(શિવ) સિદ્ધેશ્વર વગેરે શિવાલયો પર સોનાના કળશ ચડાવેલા.[૩૦]

કુમારપાલના અનુગામી અજયપાલની વિનંતીથી પાશુપતાચાર્ય વિશ્વેશ્વરરાશિએ શ્રીસોમની સ્થિતિ ઉદ્ધારી હતી.[૩૧]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ભીમદેવ બીજા(ઈ.સ. ૧૧૭૮-૧૨૪૩)ના રાજ્યકાલ દરમ્યાન મંદિરમાં થોડા સુધારા-વધારા થયા હોય એમ લાગે છે.[૩૨]

વાઘેલા વંશના રાજા સારંગદેવના સમયની વિ.સં. ૧૩૪૩ની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે ત્રિપુરાંતકે સોમેશ્વરના મંડપની ઉત્તરે જીર્ણ ઘટિકાના સ્થાનની પાસે પાંચ શિવાલય કરાવ્યાં.[૩૩]

ઈ.સ. ૧૨૯૮માં દિલ્હીના સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન ખલજીના સરદાર ઉલ્ઘખાને ગુજરાતના છેલ્લા વાઘેલા રાજા કર્ણદેવ બીજાને પરાસ્ત કરી સોમનાથ મંદિરનો ધ્વંસ કરેલો.[૩૪]

ઉલૂઘખાનના ગયા પછી સૌરાષ્ટ્રના ચૂડાસમા રાજા મહીપાલદેવે (ઈ.સ. ૧૩૦૮-૧૩૨૫) આ મંદિરનો પુનરધ્ધાર કર્યો હતો.[૩૫]

સોમેશ્વરની સ્થાપના એના પુત્ર ખેંગાર ચોથા (ઈ.સ. ૧૩૨૫-૧૩૫૧)એ પણ કરી હતી એવું જૂનાગઢના વિ.સં ૧૪૭૩ (ઈ.સ. ૧૪૧૭)ના શિલાલેખ પરથી જણાય છે.[૩૬]

ગુજરાતના સૂબા ઝફરખાને (મુઝફ્ફરશાહે) આશરે ઈ.સ. ૧૩૯૪ થી ૧૩૯૬માં સોમનાથ ઉપર પણ સોમનાથના મંદિરને નુકસાન કર્યાંનું કહેવાય છે.[૩૭]

બેગડાના નામે જાણીતા સુલતાન મહમૂદશાહ પહેલાએ ઈ.સ. ૧૪૭૧ના અરસામાં સોમનાથનો ધ્વંસ કરેલો.[૩૮] દરેક વખતે ફરી પૂજા-પાઠ ચાલુ થઈ જતાં.

છેવટે ધર્માંધ ઔરંગઝેબ તરફથી ફરમાન મળતાં તે સમયના ગુજરાતના શાહી સૂબા મહમદ આઝમે ઈ.સ. ૧૭૦૧માં એનો આખરી ધ્વંસ કર્યો હોવાનું મનાય.[૩૯]

અંતે ઈંદોરની રાણી અહલ્યાબાઈ હોલ્કરે મૂળ મંદિરમાં લિંગનું સ્થાપન અશક્ય જણાતાં પૂર્વમાં સુરક્ષિત વસાહતમાં સોમનાથનું નવું મંદિર મસ્જિદમાં રૂપાંતરિત થયેલા જૂના મંદિરથી થોડા જ અંતરે બંધાવ્યું.[૪૦]

સને ૧૯૪૭માં ભારત આઝાદ થતાં અને જૂનાગઢનું રાજ્ય ભારતસંઘમાં ભળતાં એ પ્રાચીન મંદિરના જીર્ણોદ્ધારની યોજના ઘડાઈ અને ૧૯૫૧માં નવા વર્તમાન પ્રાસાદમાં જ્યોતિર્લિંગની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થઈ. આજે ભવ્ય શિવાલય જોવા મળે છે.[૪૧]

શશિભૂષણ : આ શિવાલય પ્રભાસપાટણ અંને વેરાવળના રસ્તા પર સોમનાથથી પશ્ચિમ દિશામાં સમુદ્રકિનારે આવેલું છે (સોમનાથ, પૃ. ૨૦૦). આ શિવાલય પૂર્વાભિમુખ છે. મંદિરના દીવાલના ગવાક્ષોમાં દક્ષિણે બ્રહ્મા, પશ્ચિમે શિવ અને ઉત્તરે વિષ્ણુની મૂર્તિઓ કંડારેલી છે. આ મંદિરનાં ગર્ભગૃહ પ્રદક્ષિણાપથ, ગર્ભગૃહનાં દીવાલો અને અંતરાલ તેમજ મંડપના કેટલાક સ્તંભો એની ભૂતકાલીન ભવ્યતાની ઝાંખી કરાવે છે. બાકીનો ભાગ, ખાસ કરીને ઝજાથી શિખર સુધીનો, પાછળથી પુનર્નિર્મિત થયેલો હોય એમ જણાય છે. (સાંપ્રતમાં એ સ્થાન 'ભીડિયા' તરીકે જાણીતું છે.)

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કુમારપાલના સમયના પ્રભાસપાટણના શિલાલેખમાં ચંડિકાના સંદર્ભમાં શશિભૂષણનો આનુષંગિક ઉલ્લેખ આવતો હોઈ એ મંદિર એ શિલાલેખ સમયે, અર્થત્ વ.સં.૮૫૦ ઈ.સ. ૧૧૬૯)માં અસ્તિતત્ત્વ ધરાવતું હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. મંદિરના કેટલાક થરોની પ્રાચીનતા પરથી આ શિવાલય ૧૨ મો સૈકા જેટલું પ્રાચીન હોવાનું સ્પષ્ટપણે માલૂમ પડે છે.[૪૨]

પ્રભાસખંડના અધ્યાય ૫માં "શશિભૂષણ" નામના લિંગનો ઉલ્લેખ આવે છે. દેવોએ શિવને શશી(ચંદ્ર)થી વિભૂષિત થયેલા 'શશિભૂષણ' કહ્યા અને સ્વયંભૂલિંગરૂપે સોમનાથમાં રહેવા પ્રાર્થના કરી. આ લિંગ 'ચંદ્રભૂષણ" નામે ઓળખાયું.[૪૩]

રુદ્રેશ્વર-કેદારશ્વર : આ શિવાલય પ્રભાસપાટણથી ત્રિવેણી જતાં માર્ગ પર ઉત્તર દિશાએ આવેલું છે. આ શિવાલય શિલ્પ-સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ શશિભૂષણ-મંદિર કરતાં કંઈક પ્રાચીન માલૂમ પડે છે. પીઠની દૃષ્ટિએ એ મોઢેરાના મુખ્ય મંદિરને મળતું આવે છે. આ પરથી આ શિવાલય ૧૧મા સૈકા જેટલું પ્રાચીન હોવાનું પ્રતી થાય છે (J.STG. p. 29). પ્રભાસખંડમાં રુદ્રેશ્વરનો ઉલ્લેખ આવે છે અને આ સ્થળે લક્ષ ઋષિઓ રહેતા હોવાનું જણાવ્યું છે.[૪૪] ગર્ભગૃહની ફરતો પ્રદક્ષિણાપથ ધ્યાન ખેંચે છે.

સિદ્ધેશ્વર : પ્રભાસપાટણમાં ત્રિવેણીસંગમની બાજુમાં આવેલા અર્કસ્થલના અગ્નિકોણમાં સિદ્ધેશ્વર મહાદેવ આવેલા છે. આ મંદિરનો ઘાટ સામાન્ય ડેરી જેવો છે, એ દક્ષિણાભિમુખ છે. સ્તંભ જૂના છે, જેના પરથી એ પ્રચીન હોવાનું અનુમાન થઈ શકે. કુમારપાલના સમયના વ.સં. ૮૫૦ (ઈ.સ. ૧૧૬૯)ના શિલાલેખમાં સિદ્ધેશ્વરનો ઉલ્લેખ આવે છે. એનું પ્રતિનિધિત્વ આ સ્થાન ધરાવતું હોય.[૪૫]

પ્રભાસખંડમાં આ નામના મહાદેવનો ઉલ્લેખ છે અને આ તીર્થમાં સાઠ હજાર ઋષિઓ રહેતા હોવાનો નિર્દેશ છે.[૪૬]

બ્રહ્મેશ્વર-બ્રહ્મકુંડ : પ્રભાસપાટણમાં ભાટિયાની ધર્મશાળા નજીક અગ્નિખૂણે સમુદ્રકિનારે રેતીમાં આવેલા બ્રહ્મકુંડની બાજુમાં આ શિવાલય આવેલું છે. એ સામાન્ય ડેરી પ્રકારનું છે. પુરાણમાં બ્રહ્મકુંડમાહાત્મયમાં જણાવ્યું છે કે બ્રહ્મકુંડ આગળ અસંખ્ય મુનિઓ રહેતા હતા અને એની નજીકના શિવલિંગની ઉપાસના કરતા હતા.[૪૭]

યમેશ્વર : પ્રભાસપાટણમાં ત્રિવેણી દરવાજા બહાર સામે પૂર્વમાં કંસારાની ધર્મશાળા નજીક અડીને ઉત્તરે વિષ્ણુકુંડના અગ્નિખૂણે ચોતરા ઉપર બે ખુલ્લાં લિંગ છે, એમાંનું એક 'યમેશ્વર'નું લિંગ અને બીજું લોકોમાં 'તપેશ્વર' નામે જાણીતું છે.

પ્રભાસખંડમાં એની ઉત્પત્તિ માટે યમે શાપનિવારણ અર્થે પ્રભાસક્ષેત્રમાં આવી એક લિંગની સ્થાપના કરેલી, સહસ્ર વર્ષ સુધી તપ કર્યું. યમે સ્થાપેલ આ લિંગ 'યમેશ્વર' નામે ઓળખાયાની કથા છે.[૪૮]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મંકીશ : ત્રિવેણીસંગમ પર આ મહાદેવ આવેલા છે, લોકોમાં એ 'મંકીશ્વર' નામે જાણીતા છે, એનું મંદિર સામાન્ય કોટિનું છે અને પછીના કાલનું છે. પુરાણમાં એનો ઉલ્લેખ મળે છે.[૪૯]

ગંધર્વેશ્વર : પ્રભાસપાટણમાં દરજીવાડામાં આ મહાદેવ આવેલા છે. આ સ્થાનકે સામાન્ય ડેરી છે, એ સોમેશ્વરની ઉત્તરે આવેલું છે. પુરાણમાં સમજાવતાં કહ્યું છે કે ધનવાહક ગંધર્વે સોમેશની ઉત્તરે સ્થાપેલું લિંગ 'ગંધર્વેશ્વર'ના નામે પ્રસિધ્ધ પામ્યું.[૫૦]

કેદારેશ્વર-રુદ્રેશ્વર : આ શિવાલય પ્રભાસપાટણથી ત્રિવેણી જતાં આવેલું છે. પહેલાં 'રુદ્રેશ્વર' નામે (જુઓ આ પહેલાં) જાણીતા, પાછળથી 'કેદારેશ્વર' નામે ઓળખાવા લાગ્યા. આ માટે પૌરાણિક કથામાં મલેચ્છના સ્પર્શભયથી પીડિત થયેલા કેદાર (શિવ) પોતે આ લિંગમાં સમાઈ ગયા તેથી એ લિંગનું નામ 'કેદારેશ્વર' પડ્યું.[૫૧]

ભીમેશ્વર : ભીમઘાટ પર ભીમેશ્વરનું મોટું શિવાલય છે. અહીં મોટા ઘેરાવવાળું શિવલિંગ છે. આ શિવાલય ૧૪મી - ૧૫મી સદી જેટલું પ્રાચીન હોવાનું મનાય છે. પુરાણોમાં એની ઉત્પત્તિ આપી છે. શ્વેતકેતુ રાજાએ પ્રબાસપાટણમાં ચૌદ વર્ષ અઘોર તપ કરી, શિવને પ્રસન્ન કરી આ સ્થાનમાં વાસ કરવાનું વરદાન માગ્યું, ત્યારથી લિંગ 'શ્વેતકેતુ' કહેવાયું.[૫૨]

બીજી અનુશ્રુતિ પ્રમાણે ભીમ પોતાના ભાઈઓ સાથે પ્રભાસમાં આવ્યો ત્યારે એણે આ લિંગની પૂજા કરી એટલે એ 'ભીમેશ્વર' નામે જાણીતું થયું.[૫૩] (અહીં નજીક શ્રીમહાપ્રભુજીની બેઠક છે.)

શનૈશ્વરેશ્વર : પ્રભાસપાટણ બહાર પૂર્વે કંસારાની ધર્મશાળા નજીક ચોતરા પર આવેલાં બે લિંગોમાંનું 'તપેશ્વર' નામથી ઓળખાતું લિંગ 'શનૈશ્વરેશ્વર'નું લિંગ છે. છાયાપુત્ર શનિએ લિંગનું તપ કરેલું એટલે કદાચ એ 'તપેશ્વર' પણ કહેવાયું હોય.[૫૪]

કામેશ્વર : આ મહાદેવ ત્રિવેણીસંગમ પરની શારદાપીઠમાં આવેલા છે. સામાન્ટ ડેરી પ્રકારના મંદિરમાં શ્યામ પાષાણનું લિગં છે. મંદિર આસપાસ સંન્યાસી સાધુઓની સમાધિઓની છ ડેરીઓ છે. કામદેવે સ્થાપેલા મહાદેવ 'કામેશ્વર' નામે જાણીતા થયા એવી ઉત્પત્તિ પુરાણમાં સમજાવી છે.[૫૫]

ગૌરીશ્વર : કંસારા ધર્મશાળા નજીક ઉત્તરમાં ગૌરીકુંડની બાજુમાં સામાન્ય ઓરડા જેવું આ મંદિર છે. પુરાણો પ્રમાણે શ્યામ વર્ણના પાર્વતીએ પ્રભાસક્ષેત્રમાં આવી, લિંગની સ્થાપના કરી, એક પગે ઊભા રહી તપશ્ચર્યા કરી. તપના બળે એઓ ધીમે ધીમે ગૌર વર્ણનાં થયાં. શિવે ત્યાં પ્રત્યક્ષ થઈ "ગૌરી" નામે સંબોધ્યાં ત્યારથી પાર્વતી-ગૌરીએ સ્થાપેલું અને તપ કરેલું આ લિંગ 'ગૌરીશ્વર' કહેવાયું.[૫૬]

વરુણેશ્વર : ગૌરીકુંડની બાજુમાં ઉત્તરમાં વેણીશ્વર મહાદેવ છે. સમય જતાં ત્યાં 'વરુણેશ્વર'નું 'વેણીશ્વર' એવું રૂપાંતર થઈ ગયું લાગે છે. પુરાણકથા મુજબ સ્થાપી તપશ્ચર્યા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કરી. શિવે પ્રસન્ન થઈ સાગર ભરી આપ્યો અને આ લિંગમાં વાસ કર્યો ત્યારે એ 'વરુણેશ્વર' નામથી ઓળખાયું.[૫૭]

ભૂતેશ્વર : પ્રભાસપાટણમાં સામાન્ય ડેરીમાં આ મહાદેવનું લિંગ પધરાવેલું છે. પુરાણ મુજબ પંચ મહાભૂત જેના આદિમાં છે અને વીસ તત્ત્વ જેને અંતે છે તેવા ભૂતજાળના અધિપતિ હોવાથી એનું નામ 'ભૂતેશ્વર' પડ્યું.[૫૮]

અઘોરેશ્વર : અહલ્યાબાઈએ બંધાવેલા સોમનાથના શિવાલયના વંડામાં આ નામના મહાદેવ આવેલ છે. પુરાણોમાં ફક્ત એનું પૂજન વગેરેનું માહાત્મ્ય જણાવ્યું છે.[૫૯]

શંખેશેવર-શંકોદકુંડ : શંખોદકુંડની બાજુમાં વાવ પાસે નાની ડેરીમાંના લિંગને 'શંખેશ્વર' મહાદેવ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શંખોદકુંડની ખ્યાતિ બાદ એની બાજુમાં કોઈએ લિંગ પધરાવી, ડેરી ચણી એના નામ શંખેશ્વર પાડ્યું હોય એમ લાગે છે.[૬૦]

ભૂતનાથેશ્વર : પ્રભાસપાટણમાં આ મહાદેવનું મંદિર સામાન્ય ડેરી જેવું છે. પૌરાણિક કથા મુજબ પૂર્વે ત્રેતાયુગમાં આ લિંગનું નામ 'વીરભદ્રેશ્વર' હતું. દ્વાપરયુગમાં આ લિંગના પ્રભાતથી કરોડો ભૂતો-પ્રાણીઓને સિદ્ધિ મળી એટલે કળિયુગમાં એ 'ભૂતેશ્વર' નામે જાણીતું થયું.[૬૧]

જમદગ્નીશ્વર : પ્રભાસપાટણમાં હાલના મ્યુઝિયમના નૈઋત્યખૂણે આ મહાદેવ છે. એનું લિંગ ભવ્ય અને મોટું છે. પુરાણ મુજબ જમદગ્નિ મુનિના કહેવાથી પરશુરામે પોતાની માતાનો વધ કર્યો, પછી પ્રભાસમાં શિવલિંગ સ્થાપી તપ કર્યું. આ લિંગ 'જમદગ્નીશ્વર' નામે ઓળખાયું.[૬૨]

મંકીશ્વર : મહાદેવનું આ બીજું મંદિર સામાન્ય અને અર્વાચીન છે. પુરાણોમાં નોંધ્યા મુજબ મંકણક નામના ઋષિએ સ્થાપેલું લિંગ 'મંકીશ્વર' નામે પ્રસિદ્ધ થયું.[૬૩]

ચ્યવનેશ્વર : સૂત્રાપાડા પાસે દક્ષિણ દિશાએ આ મહાદેવનું અર્વાચીન ડેરી પ્રકારનું મંદિર છે. બાજુમાં ચ્યવનકુંડ છે. પુરાણ પ્રમાણે હિરણ્યા નદીના પૂર્વ ભાગમાં ચ્યવન ઋષિએ જે લિંગની પ્રતિષ્ઠા કરી અઘોર તપશ્ચર્યા કરી તે 'ચ્યવનેશ્વર' નામે ઓળખાયું.[૬૪]

પંચમુખ મહાદેવનું મંદિર : પ્રભાસપાટણમાં પ્રાયઃ ૧૦-૧૧ મી શતાબ્દીમાં કેટલાંક મંદિરોનું નિર્માણ થયું હતું તે પૈકીનાં પંચમુખ મહાદેવનું મંદિર તેમ રાવણેશ્વર તથા નાલેશ્વર અને માલેશ્વરના મંદિરો ગામતળની જમીન કરતાં ઊંડાણવાળા ભાગમાં બંધાયેલાં છે.

આ મંદિરો સાદાં છે અને મૂળ શિખરો નષ્ટ થયાં છે. અશ્રુમાલેશ્વરના મંદિર ઉપર નાની ડેરી બાંધવામાં આવી છે. પંચમુખ મંદિરના ગર્ભગૃહની દ્વારશાખના ઉપરના ભાગમાં સૂર્ય બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ અને ચંદ્રની પ્રતિમાઓ મૂકવામાં આવી છે, જે નોંધપાત્ર છે.[૬૫]

ગંગાનાથ મહાદેવ : પ્રભાસપાટણથી પૂર્વમાં ૭ કિ.મી. દૂર આજોઠા ગામ પાસે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મૂલપાયી નામનું પૌરાણિક તીર્તસ્થાન છે ત્યાં સરસ્વતીના પટ પર ગંગનાથ મહાદેવનું પ્રાચીન શિવાલય છે.[૬૬]

બથેશ્વર અને સિદ્ધનાથ મહાદેવ : પ્રભાસપાટણથી પૂર્વમાં ૨૦ કિ.મી. દૂર "પ્રાચી સરસ્વતી" નામક પૌરાણિક તીર્થ છે ત્યાં બથેશ્વર મહાદેવ અને સિદ્ધનાથ મહાદેવનાં મંદિરો છે. ગાયકવાડ સરકારના દીવાન શ્રી વિઠ્ઠલરાવ દેવાજીએ બંધાવેલા 'વિઠ્ઠલેશ્વર' તથા 'અર્જુનેશ્વર'નાં શિવાલયો પણ છે. કાર્તિક ચૈત્ર અને ભાદ્રપદ માસમાં અહીં મેળો ભરાય છે.[૬૭]

સોમનાથ અને કુબેરેશ્વર : પ્રાચીન પૂર્વમાં કોડીનાર ગામના ન્યંકુમતી (શિંગવડો) નદીના પૂર્વ કાંઠે સોમનાથનું મંદિર છે. (આ મંદિરમાં દશાવતારનો શિલાપટ્ટ જૂનો અને આકર્ષક છે.) ગામથી થોડે દૂર કુબેરેશ્વર મહાદેવનું શિવાલય છે. કોડીનારનું પ્રાચીન નામ 'કુબેરનગર' હતું.[૬૮]

ગુપ્તપ્રયાગનાં શિવાલયો : ઊનાથી નૈર્ઋત્યમાં ત્રણેક કિ.મી. દૂર 'ગુપ્તપ્રયાગ' નામનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ સ્થાન છે તેને 'સંગાલેશ્વર' પણ કહેવામાં આવે છે. ત્યાં સાત કુંડ છે તથા સિદ્ધેશ્વર સંગાલેશ્વર અને અન્ય દેવોનાં મંદિરો આવેલાં છે. શ્રાવણ વદિ અમાસના દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે.[૬૯] (અહીં શ્રીવલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીની બેઠક પણ છે.)

ભૂતનાથ મહાદેવ : દેલવાડામાં ભૂતનાથ મહાદેવ ઉપરાંત 'બટુક ભૈરવ'નું મંદિર પણ છે. દેલવાડાથી થોડે દૂર 'સુખનાથ' મહાદેવ સ્વયંભૂ હોવાનું કેહવાય છે. એના પ્રાચીન મંદિરનો નાશ થયા પછી એ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયેલ છે.[૭૦]

ઉન્નત સ્થાનનાં શિવાલયો : ઊનાનું પ્રાચીન નામ 'ઉન્નત સ્થાન' છે. પ્રભાસખંડમાં અહીં આવેલ મછુંદ્રી (ઋષિતોયા) નદીનું માહાત્મ્ય છે. ત્યાં 'મહાકાય' 'સ્થલકેશ્વર' 'ક્ષેમેશ્વર (સોમેશ્વરા)' 'મોદેશ્વર' વગેરે મહાદેવનાં મંદિરો હોવાનું જણાવ્યું છે.[૭૧]

"અજાહર"નાં મંદિરો : દેવલાડાથી પૂર્વમાં અજાહર (અંજાર) ૩ કિ.મી. દૂર જૈન તીર્થ છે ત્યાં ત્રણ શિવાલયો છે : 'સિદ્ધેશ્વર' 'વીરભદ્રેશ્વર' કે 'વીરનાથ' અને 'મૂલચંડેશ્વર'. આ ત્રણેનો સભામંડપ એક જ છે.[૭૨]

વીરભદ્રેશ્વર મહાદેવ : દેલવાડાથી પશ્ચિમે ૪ કિ.મી. દૂર દેસર ગામમાં આ મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયેલ છે.[૭૩]

ભૂતેશ્વર મહાદેવ : દેલવાડાથી પશ્ચિમે ૫ કિ.મી. દૂર વાસોજ ગામમાં આ મહાદેવનું સ્થાન આવેલું છે. આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયેલો છે. 'ભૂતનાથ'નું માહાત્મ્ય ઘણું છે અને ત્યાં મેળો ભરાય છે.[૭૪]

દોણિયા મહાદેવ : તુલસીશ્યામથી અગ્નિખૂણે ૬ કિ.મી. દૂર દોણ ગામ પાસે આ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સ્થાન આવેલું છે. આ સ્થળે એક ઊંચી ભેખડમાંથી અવિચ્છિન્ન જલધારા ગો-મુખમાંથી શિવલિંગ ઉપર પડે છે અને એ પાણીની ધારા કુંડમાં થઈને નદીમાં જાય છે. આ શિવલિંગ દ્રોણાચાર્યે સ્થાપેલું હોવાનું માનવામાં આવે છે.[૭૫]

આદિનાથનું શિવાલય : કોડીનારથી લગભગ ૯ કિ.મી. દૂર આદપોકાર ગામ પાસે આ શિવમંદિર તથા આદ્ય પુષ્કર તીર્થ છે. આ શિવાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે.[૭૬]

આમ ઉપર્યુક્ત સમગ્ર વિગતોને ધ્યાનમાં લેતાં પ્રભાસ તીર્થક્ષેત્ર 'શૈવતીર્થ ક્ષેત્ર' તરીકે મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

★ પથિક, જાન્યુઆરી, ૧૯૯૩

પાદટીપ

૧. જે. પી. અમીન, 'ગુજરાતનાં મુખ્ય શૈવતીર્થ (ગુ. મુ. શૈ. તી.)', પૃ. ૧
૨. એજન, પૃ. ૫ ૩-૪. એજન, પૃ. ૨-૩
૫. એજન, પૃ. ૬ ૬. એજન, પૃ. ૭
૭-૮. સ્કંદપુરાણ-પ્રભાસખંડ (સ્કં. પ્ર.) (ભાષાંતર), અ. ૯૦
૯. દુ. કે. શાસ્ત્રી, 'ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો' (ગુ. તી.), પૃ. ૫૬
૧૦. રત્નમણિરાવ જોટ, 'સોમનાથ', પૃ. ૨૦
૧૧. ગુ. મુ. શે. તી., પૃ. ૧૦ ૧૨. ગુ.તી., પૃ. ૫૩-૫૪
૧૩. કે. કા. શાસ્ત્રી, 'પ્રાચીન ભૌગોલિક ઉલ્લેખો,' ગુ.રા.સાં.ઇ., ગ્રંથ ૧, પૃ. ૩૨૮
૧૪. ગુ.મુ.શૈ.તી. પૃ. ૧૩
૧૫. ગુ.રા.સાં.ઇ. ગ્રંથ ૨, પૃ. ૨૯૩-૯૪; ન. દે. મહેતા, 'હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઈતિહાસ', પૃ. ૨૮૦
૧૬. ગુ.ઐ.લે., ભા. ૨, નં. ૧૫૫ ૧૭. એજન, નં. ૨૦૪
૧૮. એજન, નં. ૧૫૫, શ્લોક ૧૫ ૧૯. હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લોજિક, પૃ. ૫૦
૨૦. ભાવનગર ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ, પૃ. ૨૦૯-૧૦; વી. એસ. પાઠક, 'શૈવ કલ્ટ ઇન નોર્ધર્ન ઇન્ડિયા,' પૃ. ૨૫
૨૧. ગુ. ઐ. લે., ભા. ૨, નં. ૧૫૫, પૃ. ૬૧ ૨૨. સોમનાથ, પૃ. ૫૫-૫૬
૨૩. ગુ. તી., પૃ. ૫૭; સોમનાથ, પૃ. ૧૨૯ ૨૪. ગુ. તી., પૃ. ૫૭
૨૫. ગુ. મુ. સૈ. તી., પૃ. ૧૯
૨૬. K. M. Munshi, 'Somnath-The Shrine Eternal', pp. 73-87
૨૭. સોમનાથ, પૃ. ૭૦
૨૮. પ્રભાશંકર સોમપુરા, 'સોમનાથ વિશ્વવિજ્ઞાન', નવે. ૧૯૬૨, પૃ. ૧૧
૨૯. 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' (ગુ. ઐ. લે.), ભાગ ૨, નં. ૧૫૫, શ્લોક ૯-૧૧
૩૦. એજન, શ્લોક ૨૪-૨૫ ૩૧. એજન, લેખ નં. ૧૬૩

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૩૨. એજન, લેખ નં. ૧૬૩; નં. ૨૦૪, શ્લોક ૩૩-૩૪
૩૩. એજન, ભા. ૩, નં. ૨૨૨
૩૪. કવિ પદ્મનાભકૃત 'કાન્હડદેપ્રબંધ'; તઝિયતુલ અમલસારનું 'તારીખે વિસાફ'- ઈલિયટ, ભા. ૩, પૃ. ૪૨-૪૩; ઝિયાઉદ્દીન બરની,; 'તારીખે ફિરોઝશાહી' - ઈલિયટ, ભા. ૩, પૃ. ૧૬૩; જિનપ્રભસૂરિ, 'તીર્થકલ્પ' જિનવિજયજી, જૈન સાહિત્ય સંશોધક, ગ્રંથ ૩
૩૫. Inscriptions of Kathiawad (I. K.), p. 116, No. 77, (શ્લોક-૧૧, પંક્તિ ૧૧-૧૨)
૩૬. Ibid., p. 603, લે. નં. ૬૮
૩૭. Bombay Gazetteer (B. G.), Vol xxii, p. 233; 'History of Gujarat', pp. 55 f.
૩૮. સોમનાથ, પૃ. ૧૬૫
૩૯. B. G. p. 268; STG, p. 145 fn.
૪૦. B. G., p. 292; STG, p. 146; સોમનાથ, પૃ. ૧૬૯
૪૧. સોમનાથ, પૃ. ૧૭૦
૪૨. STG, APP-A, p. 522 f.
૪૩. સ્કં. પુ., અ. ૫, શ્લોક ૧૧૭; અ. ૧૮/૧-૧૮
૪૪. એજન, અ. ૧૯
૪૫. ગુ.ઐ.લે, ભા. ૨, નં. ૧૫૫
૪૬. સ્કં. પુ., અ. ૫/૧૩-૨૩
૪૭. ગુ. મુ. શૈ. તી., પૃ. ૩૪
૪૮. સ્કં. પુ, એ. ૧૨/૭
૪૯. એજન, અ. ૧૬/૨૦
૫૦. એજન, અ. ૨૬/૧-૨
૫૧. એજન, અ. ૩૨, પૃ. ૧૬૭
૫૨. એજન, અ. ૩૩, પૃ. ૧૪૧
૫૩. ગુ. મુ. શૈ. તી., પૃ. ૩૬
૫૪. સ્કં. પ્ર., અ. ૪૨, પૃ. ૧૪૫
૫૫. એજન, પ્રક. ૯૬
૫૬. એજન, અ. ૫૨, પૃ. ૧૫૯
૫૭. એજન, અ. ૫૩, પૃ. ૧૬૧
૫૮. એજન, અ. ૭, પૃ. ૧૯૧
૫૯. એજન, અ. ૧૭, પૃ. ૧૯૫-૯૬
૬૦. ગુ. મુ. શૈ. તી., પૃ. ૩૯
૬૧. સ્કં. પ્ર., અ. ૬૫, પૃ. ૨૪૧
૬૨. એજન, પૃ. ૬૭, પૃ. ૨૪૭
૬૩. એજન, પ્રક. ૧૮૪
૬૪. એજન, પ્રક. ૨૮૦
૬૫. થી ૬૭. ગુ. મુ. શૈ. તી. પૃ. ૪૧
૬૮. એજન, પૃ. ૪૨
૬૯. રેવાશંકર મેઘજી શાસ્ત્રી, 'ગુપ્તપ્રયાગાદિ તીર્થમાહાત્મ્ય', પૃ. ૨૪-૪૪
૭૦. એજન, પૃ. ૩૩૮-૩૯
૭૧. એજન, પૃ. ૨૯૯૪૯૫
૭૨. ગુ. મુ. શૈ. તી., પૃ. ૪૩
૭૩. રેવાશંકર મે. શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૩૬૯-૭૦
૭૪. એજન, પૃ. ૩૭૪-૭૫
૭૫. હરિશંકર પ્ર. શાસ્ત્રી, 'સૌરાષ્ટ્રનાં શિવાલયો', "પથિક", મે-જૂન, ૧૯૭૦, પૃ. ૫૯
૭૬. ગુ. મુ. શૈ. તી., પૃ. ૪૩-૪૪

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત શિવનાં ગજાન્તક-સ્વરૂપની પ્રતિમાઓ

ભારતમાં શૈવધર્મ અને શિવપૂજાનો પ્રચાર અને મહત્ત્વ અન્ય ધર્મો કરતાં વિશેષ જોવા મળે છે. હિંદુ ધર્મના સંપ્રદાયોમાં શૈવધર્મ અગ્રસ્થાને છે. આ ધર્મના અધિષ્ઠાતા દેવ શિવ છે. વિષ્ણુ જેમ સર્જક શક્તિ ધરાવે છે, તેમ શિવ સંહારક શક્તિ ધરાવે છે. સામાન્યતઃ શિવના પૂજન-અર્ચનમાં લિંગ જ મુખ્ય પૂજાય છે. છતાં તેમની વિવિધ પ્રકારની પ્રતિમાઓ બનેલી જોવા મળે છે.

પુરાણો અને વિવિધ ગ્રંથોમાં શિવના કાર્યાનુસાર મુખ્ય ચાર સ્વરૂપો છે. (૧) સામાન્ય (૨) અનુગ્રહ (૩) નૃત્ય (૪) સંહાર. શાસ્ત્રકારોએ તેમના કાર્ય અને પ્રસંગોને અનુસરી, તેમના મૂર્તિવિધાન પુરાણો અને શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં વર્ણવ્યાં છે.

શિવને સંહારક દેવ ગણી, દેવો અને ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરવા, અસુરોનો સંહાર કરતા બતાવ્યા છે. આવા સ્વરૂપોને સંહાર મૂર્તિઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવા સંહારક સ્વરૂપોમાં કામાંતક, કાલારિ, ત્રિપુરાન્તક, ગજાસુર-ગજાન્તક-સંહારક વગેરે મુખ્ય છે. આ દરેક નામ પાછળ શિવે જે તે અસુરોનો કેવી રીતે સંહાર કર્યો તેની આખ્યાયિકાઓ રહેલી છે.

શિવે ગજાસુર નામના દાનવનો સંહાર કર્યાની વિગતો કૂર્મપુરાણ અને વરાહપુરાણમાં આપેલી છે.[૧] આ સ્વરૂપની મૂર્તિના રૂપવિધાન અભિલષિતાર્થ ચિંતામણિ (૩-૭-૭૬૭), અંશુમદ્ભેદાગમ (પટલ ૭૦), શ્રી તત્ત્વનિધિ અને શિલ્પરત્ન (પટલ-૨૨૦)માં આપેલા છે. તેમાં જણાવ્યા મુજબ શિવને આઠ અથવા દસ હાથ હોય છે. આઠ હાથમાં અનુક્રમે શૂલ, ખડ્ગ, ઢાલ, હાથી દાંત, કપાલ, ઘંટા અને ગજચર્મ ધારણ કરે છે.

ગુજરાતમાંથી ગજાસુર સંહારની કેટલીક પ્રતિમાઓ, ધોળકા, સેજકપુર, વડિયાવીર, કુંબોઈ, સૂણોક, બાવકા, ભદ્રેશ્વર મંદિર-કચ્છ વગેરે સ્થળોએથી મળી આવે છે. આ બધી પ્રતિમાઓ ૧૧મી સદી જેટલી પ્રાચીન છે.

વડિયાવીર (સા.કાં.)ના મંદિરના ગવાક્ષમાં ગજાસુરસંહારની અખંડ મૂર્તિ આવેલી છે. જેમાં શિવ પ્રત્યાલીઢાસનમાં ડાબો પગ ઘૂંટણથી વાળી અનુચરે ધારણ કરેલ ખેટક પર ટેકવીને ઊભેલાં છે. શિવના મસ્તકે જટામુકુટ, કાનમાં સર્પકુંડલ, કંઠમાં હાંસડી, પ્રલંબહાર, બાજુબંધ, ચારસેરી કટિબંધ, મુક્તાદામ, વનમાલા, હસ્ત વલય અને પાદવલય ધારણ કરેલ છે. શિવને આઠ હાથ છે. ઉપલા બે હાથ વડે ગજચર્મ ધારણ કરેલ છે. જેમાં હાથીનું મસ્તક ડાબી બાજુ જોઈ શકાય છે. જમણા હાથમાં નીચેથી જોતાં ત્રિશૂલ જેના મધ્ય શૂલમાં અસુરની

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આકૃતિ વિંધાયેલી દશામાં નજરે પડે છે. તેના પછી ખટ્વાંગ અને મત્સ્ય કપાલ છે. ડાબી બાજુ મસ્તકે મુંડન અને લાંબા કાપેલા કાનવાળો અનુચર ઊભેલ છે. તેની બાજુમાં એક અનુચર વીરાસનમાં બેઠેલ છે. તેના એક હાથમાં ખડ્ગ અને બીજા હાથમાં ખેટક છે, જેના પર શિવે ડાબો પગ ટેકવેલ છે.

બીજી એક પ્રતિમા-કમ્બોઈ (જિ. મહેસાણા) ગામના પ્રાચીન મંદિરની પીઠના ભાગમાં આવેલી છે. આ પ્રતિમાનાં વસ્ત્રાભૂષણો અને ઊભા રહેવાની પદ્ધતિ વડિયાવીરની પ્રતિમા સાથે સામ્ય ધરાવે છે. આ પ્રતિમાને પણ અષ્ટભૂજ છે. જે પૈકી ઉપલા બે હાથમાં ગજચર્મ, જમણી બાજુનો એક હાથ ખંડિત છે. તે પછી ત્રિશૂલ અને ખડ્ગ છે. જ્યારે ડાબી બાજુ ત્રિશૂલ, ખટ્વાંગ અને પાત્ર છે. શિવના નેત્રો વિસ્ફારિત છે. અહીં સપ્રમાણતા અને કલા શૈલીની દૃષ્ટિએ સુંદરતા વિશેષ જણાય છે.

ત્રીજી પ્રતિમા સેજકપુરના નવલખા મંદિરના મંડોવરના દક્ષિણ ગવાક્ષમાં આવેલી છે. આ પ્રતિમાનો ડાબી બાજુનો ઘણો ખરો ભાગ ખંડિત થયેલો છે. શિવના મસ્તકે જટામુકુટ અને પાછળના ભાગમાં વાળની લટો છૂટી રાખેલ છે. વિસ્ફારિત નેત્રો, કંઠહાર, પ્રલંબહાર, પહોળી કટિમેખલા, ઉરુદામ વગેરે ધારણ કરેલ છે. અષ્ટભુજ પૈકી ઉપલા બે હાથની ગજચર્મ ધારણ કરેલ છે. જમણા હાથોમાં અનુક્રમે ત્રિશૂલ, ખડ્ગ અને ડમરું છે. જ્યારે ડાબા હાથોમાં ત્રિશૂલ (અસુર સહિત), ખટ્વાંગ, કપાલ અને ચોથો હાથ ખંડિત છે. પગ પાસે નર આકૃતિ સૂતેલી છે. જેના પર શિવે ડાબો પગ રાખેલ છે.

સમગ્ર આલેખનમેં સપ્રમાણતા, ઘડતર શૈલી અને શૌર્યપૂર્ણ દેહ તેમજ અલંકારોની પ્રચુરતા નોંધપાત્ર છે.

દાહોદ પાસેના બાવકા ગામના પ્રાચીન શિવમંદિરના મંડોવરના પશ્ચિમ ગવાક્ષમાં ગજાન્તક શિવની સુંદર પ્રતિમા નજરે પડે છે.

આ પ્રતિમામાં શિવે ડાબો પગ ઘૂંટણથી વાળી અનુચરે ધારણ કરેલ ઢાલ ઉપર ટેકવેલ છે. શિવના મસ્તકે જટામુકુટ, કાનમાં સૂર્યવૃત્ત કુંડલ, કંઠમાં ગ્રીવા, ઉપગ્રીવા, પ્રલંબહાર, બાજુબંધ, હસ્તવલય તેમજ પહોળી પટ્ટીની કટિમેખલા, ઉરુદામ, વનમાલા અને પાદવલય ધારણ કરેલ નિહાળી શકાય છે. શિવને અષ્ટભુજ છે. ઉપલા બે હાથ વડે ગજચર્મ મસ્તકના ઉપરના ભાગ સુધી ઊંચકેલ છે. જેમાં હાથીનું મુખ જમણી બાજુ છે. જમણા હાથોમાં ખડ્ગ, વરદાક્ષ અને ત્રિશૂલ છે. ડાબા હાથોમાં ત્રિશૂલના શૂલથી વીંધાયેલ અસુરનું શરીર, ડમરું અને કમંડલુ જોઈ શકાય છે.

આ પ્રતિમાનો શૌર્યપૂર્ણ દેહ, સપ્રમાણ ઘડતર શૈલી તથા આયુધ ભેદને લઈને અન્ય પ્રતિમાઓથી જુદી તરી આવે છે.

ઉપરોક્ત પ્રતિમાઓ ઉપરાંત ધોળકા, રાજકોટ ભડેશ્વરમંદિર-કચ્છ વગેરે સ્થળોએથી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગજાન્તક શિવની પ્રતિમાઓ મળી છે. ધોળકામાંથી પ્રાપ્ત મૂર્તિને ત્રણ મુખ બતાવેલ છે, જે અન્યત્ર જોવા મળતા નથી. ઉપરાંત મુંડમાળા છે. આઠ હાથ પૈકી ઉપલા બે હાથની ગજચર્મ, જમણા બે હાથ કંડિત, ચોથા હાથમાં ત્રિશૂલ છે. ડાબાં હાથમાં ત્રિશૂલ, ખંડિત અને કપાલ છે.[૨] બાકીનું આલેખન કમ્બોઈમાંથી પ્રાપ્ત પ્રતિમા સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

સોખડા(તા. વિજાપુર) ગામના સોલંકીકાલીન શિવમંદિરના મંડોવરની ઝંઘા ઉપરના ઉત્તર દિશાના ગવાક્ષમાં ગજાસુર સંહારની સુંદર મૂર્તિ આવેલી છે.[૩]

રાજકોટમાંથી મળેલ ગજાસુર સંહારની પ્રતિમા રેતિયા પથ્થરમાં કંડારેલ છે.[૪] અહીં ચતુર્ભુજ શિવે ઉપલા બે હાથ વડે હાથીના પગ પકડીને મસ્તકની ઉપર સુધી ઊંચકેલ છે. અત્યાર સુધીની પ્રતિમાઓમાં ગજચર્મને ધારણ કરેલ છે. પરંતુ અહીં ગજને ઊંચકેલ છે જે તેની વિશેષતા છે.

આમ ઉપર્યુક્ત પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓનું નિરીક્ષણ કરતાં આયુધ ભેદ સિવાય એક બીજા સાથે સામ્ય ધરાવતી જણાય છે. ધોળકા અને રાજકોટની પ્રતિમાઓ તેનીા કેટલીક વિશેષતાને લઈને જુદી તરી આવે છે.

★ સામીપ્ય, ઓક્ટોબર, '૯૪-માર્ચ, ૧૯૯૫

પાદટીપ

૧. શ્રી ગણેશ હરિકૃત, 'મરાઠી મૂર્તિવિધાન', પૃ. ૧૧૧
૨. R. N. Mehta, 'Sculpture at Dholka', "Bulletin of the Chunilal Gandhi Vidhyabhavan", 1960 p. 76, Fig. 1
૩. જી. પ્ર. અમીન, 'ગુજરાતનું શૈવમૂર્તિવિધાન', પૃ. ૫૫.
૪. જયેન્દ્ર વોરા, 'સૌરાષ્ટ્રના બે વિરલ શિલ્પો', "સામીપ્ય", પૃ. ૪ અંક ૧-૪, ૧૯૮૭, પૃ. ૪૯-૫૦.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૪. દેવી–માતૃદેવી–શક્તિ–માતૃકાઓ

માતૃપૂજાનો ઉદ્‌ભવ અને તેના પુરાતત્ત્વીય પ્રમાણો

ભારત ધર્મ પરાયણ દેશ હોવાથી એમાં અનેક ધર્મ-સંપ્રદાયો તેમજ અનેકવિધ દેવી-દેવતાઓની ઉપાસના થતી જોવા મળે છે. પ્રાચીનકાળમાં પ્રકૃતિના દરેક તત્ત્વમાં જોવા મળતી વિશિષ્ટ શક્તિને કોઈ દેવતા સ્વરૂપે ગણવામાં આવતી. આમાં માતૃ-દેવતાની કલ્પના જગતમાં વધુ પ્રાચીન હોવાનું જણાય છે. ભારતમાં પણ શક્તિને માતૃસિધ્ધાંત સાથે સાંકળવામાં આવે છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ તે દેવીનો સંપ્રદાય ''માતૃદેવી''ના સંપ્રદાય સાથે ઐક્ય ધરાવે છે. આદિમાનવ સમાજોમાં ખાસ કરીને નૂતન પાષાણયુગી સમાજોમાં સ્ત્રીઓનું સ્વાભાવિક રીતે પ્રાધાન્ય હતું. ગોર્ડન ચાઈલ્ડ કહે છે તેમ, નૂતન પાષાણયુગમાં અનાજ-ઉત્પાદન, વાસણ બનાવવાં, પશુપાલન, દૂધ દોહવું વગેરે કાર્યો સ્ત્રીઓએ શરૂ કર્યા હતાં. આથી સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રીત્વના સૌથી અગત્યના પાસારૂપ માતાને પૃથ્વી(પ્રકૃત્તિ)સાથે એકરૂપ ગણવામાં આવી. આમ બંનેનો ફલદ્રુપતાની જનેતા તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. બીજી બાજુ દેવો દ્વારા સર્જન, પાલન અને સંહારની સ્વાભાવિક પરિકલ્પના પણ ઊભી થઈ અને એ કલ્પનાને પણ શક્તિના સિધ્ધાંતમાં લાગુ કરીને દેવો પોતાની શક્તિ દ્વારા સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહાર કરે છે તેમ મનાયું. વસ્તુતઃ શક્તિ જે દેવતાને પ્રવૃત્ત કરે છે તેમજ તેમને સમર્થ બનાવે છે તેવી દૃઢ માન્યતા પ્રવર્તી.[૧]

પુરાવાઓ પરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે અન્ય દેવતાઓની તુલનામાં શક્તિની ઉપાસના વધુ પ્રાચીન હોય, નૂતનપાષાણયુગથી માણસ શક્તિને માતૃદેવી તરીકે પૂજતો હોવાનાં પ્રમાણો સીરિયા, એશિયા માઈનોર, પેલેસ્ટાઈન, સાયપ્રસ અને ઈજિપ્તમાંથી મળી આવ્યા છે. ભારતમાં એનાં સીધાં પ્રમાણ મળ્યાં નથી, પણ અહીં આ પૂજા નૂતનપાષાણયુગમાં પણ પ્રચલિત હોવાનું એ પછીના હડપ્પીય સભ્યતામાંથી મળતા સંખ્યાબંધ પુરાવાઓથી અનુમાની શકાય છે. માતૃદેવી કે દેવીમાતાની પૂજાનો ઉદ્‌ભવ ખરેખર ક્યે સ્થળે થયો હશે તે બાબત નિંશ્ચિત થઈ શકી નથી, પરંતુ સરજૉન માર્શલે એમ સૂચવ્યું છે કે મળતા પુરાવાને આધારે સિંધુ અને નાઈલ નદીના પ્રદેશ વચ્ચે જોવા મળતો એનો વ્યાપક પ્રચાર એ બાબતમાં સૂચક ગણાય.[૨]

હડપ્પીય સભ્યતા (ઇ.સ.પૂ.૩૫૦૦-ઇ.સ.પૂ.૧૫૦૦)ના અવશેષોમાંથી માતૃપૂજાને લગતા અવશેષો વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થયા છે. આ સભ્યતા તેમ જ એની પહેલાંની બલુચિસ્તાનની ઝૂકર, ઝાંગાર વગેરે પ્રાક્‌હડપ્પીય સભ્યતાઓમાંથી મળેલ માટીની પકવેલી સ્ત્રી મૂર્તિઓની આકૃતિઓનો પૂજા ઉપાસનામાં પ્રયોગ થતો હોવાનું જણાયું છે. તે પરથી ભારતમાં માતૃપૂજા લગભગ છેલ્લાં પાંચ-છ હજાર વર્ષોથી પ્રચલિત હોવાનું કહી શકાય.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પુરાતત્ત્વીય પ્રમાણો :

ભારતમાં માતૃદેવીની મૂર્તિઓ ઇ.સ.પૂર્વે ૪થી અને ૩જી શહસ્રાબ્દીની મળે છે. અલબત્ત, ઘાટ-ઘૂટમાં શરૂઆતની મૂર્તિઓ અણઘડ લાગે છે. પણ ધીમે ધીમે તેમા સુડોળતા અને ચારુતા ઉમેરાતા જણાય છે. આ બધી જ માટીની પક્વમૂર્તિઓની નોંધપાત્ર વિશેષતાઓ એ છે કે પૂર્ણ નગ્નાવસ્થા ધરાવે છે. એમાં જનનેન્દ્રિય અને સંમુનત સ્તનોનું વિશેષ પ્રદર્શન કરેલું હોય છે. પગ નીચે પૂર્ણ વિકસિત કમળનું આલેખન કરેલું હોય છે. હાથની સ્થિતિમાં સાધારણ રીતે બે હાથ ઉપર ઊઠાવેલા કે અંદર વાળીને સ્તનોને ગ્રહણ કરતા બતાવાય છે. કેટલીક માતૃદેવીઓની કેડમાં બાળક તેડેલું હોય છે.[૩]

ઐતિહાસિક કાલમાં મથુરામાંથી મળેલી પ્રાચીન માતૃમૂર્તિઓ ઉપર્યુક્ત તામ્રપાષાણયુગની પ્રતિમાઓ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. જૂનામાં જૂની પ્રતિમાઓ, શૈશુનાગ-નંદકાલની એટલે કે ઇ.સ.પૂ. પાંચમી-ચોથી સદીની મળે છે. જે "શ્રી ચક્ર" સ્વરૂપની છે. આવા શ્રીચક્ર ભૂખરા કે સફેદ રંગના બનાવેલા વૃત્તાકાર કે ચપટા ઘાટની તકતીઓ પર નજરે પડે છે. તેમાં વચ્ચે પહોળુ કાણું હોય છે એ કાણાં અને કિનારીની વચ્ચે માતૃદેવીની આકૃતિ હોય છે જેને ફરતી ચોતરફ ફૂલવેલ, વૃક્ષની ડાળીઓ કે પ્રાણીઓના રેખાંકનો કરેલા હોય છે. માટીની આ પ્રકારની તકતીઓ મથુરા, રાજઘાટ, સંકિસા, બસાઢ, તક્ષશિલા, પટના, લોરીયા નંદનગઢ વગેરે સ્થળોએથી મળી છે.[૪] આમાં મથુરામાંથી પ્રાપ્ત થયેલી તકતીઓ પૈકીની કેટલીક કલકત્તાના રાષ્ટ્રીય સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત છે. એ પૈકીની એકમાં સમપાદમાં ઊભેલ દ્વિભુજ માતૃદેવીની બંને બાજુએ તાલવૃક્ષ, પ્રાણી, વ્યાલ, પક્ષી વગેરેના અંકન છે. તો બીજી એક તકતીના મધ્યમાં અંકિત કરેલા અષ્ટદલ કમળના પ્રાંતભાગમાં આઠ સ્ત્રી આકૃતિઓ કરી છે, જે અષ્ટમાતૃકાઓનું સૂચન કરતી જણાય છે. તેમના હાથ વિવિધ મુદ્રાઓમાં છે. ત્રીજી તકતીની મધ્યમાં કાણાની ચોપાસના વર્તુળમાં પ્રફુલ્લિત પદ્મકોષ છે. એમાં કિનારીના વર્તુળમાં ચાર પશુઓ સિંહ, હરણ, વૃષભ, સાબર ચાર દિશામાં અંકિત કરેલાં છે. પશુઓની વચ્ચે વચ્ચે સ્ત્રી આકૃતિ છે, જેમાંની એક સ્ત્રીના હાથમાં ધનુષ-બાણ, બીજીના હાથમાં કટાર (એનો એક હાથ કટયવલંબિત સ્થિતિમાં છે), તથા ત્રીજીનાં હાથમાં ત્રિશૂલ અને વ્રજ જોવા મળે છે.

વારાણસી નજીકના રાજઘાટમાંથી પ્રાપ્ત તકતીઓ પૈકીની કેટલીક ભારત કલાભવનમાં સુરક્ષિત છે. એમાંની એકના આંતર્વર્તુલમાં ત્રણ માતૃમૂર્તિઓ, અને દરેક વચ્ચે એક એક લિંગ કોતરેલ છે. માતૃમૂર્તિઓની બંને બાજુએ સર્પનું આલેખન છે. બીજી એક તકતીમાં માતૃતદેવીના શરીરનું મસ્તક તથા ઉર્ધ્વભાગ અંકિત કરેલ છે. એમાં તાલવૃક્ષ (તાલકેતુ)નું રેખાંકન પણ છે. અહીંની એક તકતીમાં ચાર માતૃદેવીઓ અને ચાર તાલવૃક્ષોનું એકાંતરે રેખાંકન છે. તાલવૃક્ષ સ્ત્રીની ગર્ભ ધારણ કરતી શક્તિનું પ્રતીક ગણાય છે. આ તકતીના બાહ્ય મંડલાકારમાં મગરનાં રેખાંકન છે. મગર પુરુષની વીર્યશક્તિનું પ્રતીક ગણાય છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

રાજઘાટમાંથી પ્રાપ્ત અને લખનૌ સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત કેટલીક તકતીઓ છે. જેમાંની એક તકતી ઘણી અગત્યની છે. એનાં આંતર્વર્તુલમાં એકાંતરે શ્રીવત્સનાં પાંચ ચિહ્ન અને મુચકુંદ પુષ્પના પાંચ અંકન છે. શ્રી વસ્તના ચિહ્ન શ્રી લક્ષ્મી સાથેના સંબંધનું રૂપ-વિધાનમાં ફેર છે. એક માતૃદેવીના મસ્તક પરના કેશકલાપની પાસે ચંદ્રમા અંકિત કરેલ છે. એની જમણી બાજુ એક મૃગ છે. આની સાથે નંદીપાદનું ચિહ્ન પણ છે. બીજી માતૃદેવીની જમણી બાજુ પક્ષી સાથેનું તાલવૃક્ષ છે. ત્રીજી માતૃદેવીના મસ્તક પર ઊષ્ણીષ અને બંને બાજુએ એક એક પશુ છે. એની સંમુખ સૂર્ય અને નીચે ચંદ્ર છે.

સંકિસામાંથી પ્રાપ્ત તકતીઓ પૈકીની એક પર ત્રણ માતૃદેવી, ત્રણ તાલવૃક્ષ અને ત્રણ નંદીપાદના અંકન નજરે પડે છે.

તક્ષશિલામાંથી પ્રાપ્ત તકતીઓ પૈકીની એક પર ત્રણ માતૃદેવી, ત્રણ બાજુએ ત્રણ નગ્ન માતૃદેવીઓ અંકિત કરેલી છે. દરેકની વચ્ચે અગ્નિશિખામાંથી પ્રજ્જવલિત વેદીની રચના છે. માતૃદેવીની બંને બાજુએ એક એક સર્પ છે. બાહ્યમંડલમાં ચોકડાની ભાતની બેવડી મેખલા છે.

બસાઢમાંથી મળેલી આ પ્રકારની તકતીઓ હાલ પટના સંગ્રહાલયમાં છે.

પટનાનાં મૂર્તજીગંજના વિસ્તારમાંથી પ્રાપ્ત ૨૧ તકતીઓમાં તિર્થકરેખાઓ દ્વારા સાધેલા છ ચતુષ્કોણોવાળી તકતીઓ પૈકી ત્રણમાં માતૃદેવીનું આલેખન અને ત્રણમાં તાલવૃક્ષ છે. કિનારી પરના ત્રિકોણમાં એકાંતરે સર્પ અને પક્ષીનાં આલેખન છે.

લોરિયા-નંદનગઢ અને પીપરાવાના સ્તૂપની ધાતુર્ગભ-મંજૂષામાંથી પ્રાપ્ત થયેલા નમૂનાઓમાં સુવર્ણપત્ર પર અંકિત માતૃદેવીનું અંશમૂર્ત આલેખન ખાસ નોંધપાત્ર છે.[૫]

પ્રાચીન ભારતના કેટલાક સિક્કાઓ પર શ્રીલક્ષ્મી, ગજલક્ષ્મી આદિ કેટલાય સ્વરૂપો અંકિત થયેલાં જોવામાં આવે છે. પંચાલોમાં ભદ્રઘોષના સિક્કાઓ પર અંકિત કમલધારિણી દેવી એ સમયની પરિપાટી અનુસાર ભદ્રા કે લક્ષ્મી હોવી જોઈએ.[૬] કુણિન્દોના સિક્કા કોઈ દેવીની આકૃતિથી સુશોભિત છે, જેની પાસે મૃગ છે. ડૉ. બેનરજીએ એને પણ લક્ષ્મી હોવાનું માની છે.[૭] પરંતુ એ શિવપત્ની પાર્વતી કે દુર્ગાનું હોવાનું કુણિન્દોના સિક્કાઓ પર મળેલ શિવની આકૃતિને આધારે જણાય છે.[૮] વળી શિવનો મૃગ સાથેનો સંબંધ પણ અન્ય પ્રાચીન સિક્કાઓથી પણ જ્ઞાત થાય છે.[૯]

કુષાણકાલીન સિક્કાઓ પર અંકિત દેવીઓમાં નાનો કે નનૈયા તથા આરદોક્ષો મુખ્ય છે.[૧૦] હુવિષ્કના એક સિક્કા પર શિવની સાથે નાના[૧૧] તથા બીજા સિક્કા પર શિવ સાથે ઉમાનું અંકન જોવા મળે છે.[૧૨] કનિષ્કના સિક્કાઓ પર નાનાની આકૃતિ દ્વિભુજે દેખા દે છે.[૧૩] એના જમણા હાથમાં પત્ર અને ડાબા હાથમાં હરણ કે અશ્વની મુખાકૃતિથી અલંકૃત દંડ છે. તેના મસ્તક પર અર્ધચંદ્રની કલા જોવા મળે છે. હુવિષ્કના મોટા ભાગના સિક્કાઓ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પર પણ આ પ્રકારનું આલેખન છે. પરંતુ એક હાથમાં ધનુષ ધારણ કરતા અને બીજા હાથે પીઠ પર બાંધેલ ભાથામાંથી તીર કાઢતી જોઈ શકાય છે.[૧૪] હુવિષ્કના એક બીજા સિક્કામાં તે પશુ અંકિત દંડ સાથે સિંહ પર બેઠેલ દષ્ટિગોચર થાય છે.[૧૫] વાસુદેવના સિક્કાઓ પર પણ દ્વિભુજ નાના[૧૬] ઊભેલી જોવા મળે છે.

નાનાને દેવી અરટેમિસની પર્યાય કહેવામાં આવી છે. અરટેમિસ મૃગયા કે શિકારની દેવી છે. એટલા માટે હુવિષ્કના સિક્કા પર આપણે નાનાને ધનુષ-બાણ ધારણ કરતી જોઈએ છીએ. નાનાનાં મુખ્ય લક્ષણ, એના મસ્તક પર ચંદ્ર, હાથોમાં પાત્ર તથા પશુમુખની આકૃતિથી અંકિત દંડ તથા વાહન તરીકે સિંહ છે. ઉપર્યુક્ત કુષાણકાલીન સિક્કાઓ પર આ લક્ષણો જોવા મળે છે. પ્રો. રોઝેનફીલ્ડે નાના સાથે સંબંધિત સંપ્રદાય તથા તેના મૂર્તિ-વિજ્ઞાનની વિસ્તૃત ચર્ચા પોતાના ગ્રંથ "The Dynastic Art of the Kushanas" માં કરી છે.[૧૭] એવું લાગે છે કે લક્ષણ-સાદશ્યના આધારે "નાના" ભારતીય ક્ષેત્રમાં શિવપત્ની "ઉમા"નું સામીપ્ય પામી ગઈ, અને એ સ્વરૂપમાં એનું કેટલાક કુષાણ સિક્કાઓ પર અંકન પણ થયું. સિંહવાહિની દુર્ગાનો પણ કદાચિત આ આધાર રહ્યો.

મિત્ર-રાજાઓના સિક્કાઓ પર પણ કેટલીક દેવીઓના અંકન જોઈ શકાય છે. એમાં ફાલ્ગુનીમિત્રના સિક્કા ઉલ્લેખનીય છે. અહીં કમળ ઉપર ઊભેલી તથા ઊઠાવેલા ડાબા હાથમાં ત્રણ પત્રયુક્ત વૃક્ષડાળી જેવી કોઈ વસ્તુ લઈ એક દેવી છે. એનો જમણો હાથ કટિ-વિન્યસ્ત છે.[૧૮]

કેટલાક લોકોએ એને પૂર્વા કે ઉત્તરા ફાલ્ગુનીના રૂપમાં ઓળખાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એને મળતી બે કુષણકાલીન મૂર્તિઓ મથુરામાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે.[૧૯] જે બંને દ્વિભુજ છે. એમાં ડાબો હાથ અભયમુદ્રામાં ઊઠાવેલો છે. જમણા હાથે ખભા પર ટેકવેલ પત્રોવાળી વૃક્ષની ડાળીઓ જેવી કોઈ વસ્તુ પકડી છે. આ મૂર્તિઓની ઓળખ આજ સુધી થઈ શકી નથી. સંભવ છે કે આ વૃક્ષશાખા ન હોય પણ નિધિશૃંગ (Coruucopia) નો કોઈ પ્રકાર હોય. સાધારણ રીતે એ દેવી આરદોક્ષોના હાથમાં જોવા મળે છે.[૨૦]

કુષાણ-રાજા વાસુદેવના સિક્કાઓ પર આરદોક્ષોનું અંકન પ્રચુર પ્રમાણમાં મળે છે. તે કનિષ્ક અને હુવિષ્કના સિક્કાઓ પર પણ નજરે પડે છે. અહીં તે ડાબા હાથમાં નિધિશૃંગ લઈને ઊભેલી છે. વાસુદેવના સિક્કાઓ પર તે જમણા હાથમાં નિધિશૃંગ અને ડાબા હાથમાં પાશ ધારણ કરી ઊંચી પીઠિકાવાળા આસન પર બેઠેલી દષ્ટિગોચર થાય છે.[૨૧] ઉત્તર કુષાણકાલીન સિક્કાઓમાં પણ એનું આ જ સ્વરૂપ દેખા દે છે. આ માટે પ્રો. હર્ટલે સોખ(મથુરા)માં કરેલ ઉત્ખનનમાંથી પ્રાપ્ત એક ઉત્તરકાલીન તામ્રમુદ્રાનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે, એના પર આસનસ્થા આરદોક્ષોના પગ નીચે પૂર્ણ વિકસિત કમળ બનાવેલું છે. આરદોક્ષોના ભારતીયકરણની તે પ્રાથમિક સીડી છે. આ જ સ્વરૂપ ગુપ્ત સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તના પ્રારંભિક સુવર્ણના સિક્કાઓ પર પણ જોવા મળે છે. પરંતુ અહીં દેવીનું આરદોક્ષા નામ લુપ્ત થયેલું

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

છે. કારણ કે હવે તે લક્ષ્મીના સ્વરૂપમાં અવતરિત થઈ છે. જેવી રીતે નાના સિંહવાહિની દુર્ગામાં પરિવર્તન પામી તેવી રીતે આરદોક્ષો લક્ષ્મીમાં પરિવર્તન પામી હોવાનું જણાય છે.[૨૨]

ગુપ્તકાલીન સિક્કાઓ પર કમલાસના લક્ષ્મી અને સિંહવાહિની સુંદર આકૃતિઓ મળે છે, જે એ કાલની પ્રતિમાઓમાં પણ જોવા મળે છે.

શુંગકાલથી અર્થાત્ ઈ.પૂ.બીજી સદીથી લક્ષ્મી અને તેના રૂપ, વસુધારા, એકાનંશા, માતૃકાઓ, ષણ્મુખી કે ષષ્ઠી, પાર્વતી, સિંહવાહિની મહિષમર્દિની દુર્ગા, તપસ્વિની પાર્વતી, સરસ્વતી વગેરેની પ્રતિમાઓ મળે છે. ગુપ્તકાલમાં કેટલીક તો, જેવી કે વસુધારા, ચંદ્રદેવી વગેરે લુપ્ત થઈ જાય છે. પણ સ્કન્દમાતા, સપ્તમાતૃકાઓ વગેરેનો નવીન ઉદય થાય છે તથા લક્ષ્મી, સિંહવાહિની વગેરેની લોકપ્રિયતામાં વધારો થાય છે.[૨૩]

★ પથિક, દિપોત્સવાંક, ૧૯૯૮

પાદટીપ

૧. B.P. Sinha, 'Evoluation of Sakti worship in India' Sakti Cult and Tura', p.45

૨. Ibid, p.46

૩. नी.पु जोशी, "प्राचीन भारतीय मूर्तिविज्ञान," पृ.११३

૪. પ્ર.ચિ.પરીખ, "ભારતીય પ્રાચીન શિલ્પકલા", પૃ.૩૮, વધુ વિગતો માટે જુઓ "भारतीय कला"(वा.श.अग्रवाल) पृ.१०६-११३

૫. પ્રવીણચંદ્ર ચિ. પરીખ, ઉપર્યુક્ત, પૃ.૩૮-૪૧

૬. J.N.Banerjee, 'Development of Hindu Iconography, p.133

૭. Ibid p.134

૮. Ibid. p.118

૯. Ibid. p.136

૧૦. Ibid.,pp.134-135

૧૧. Rosenfield 'The Dynastic Art of the Kushanas'(DAK), p. 165

૧૨. DAK, pl. VIII, p.166

૧૩. DAK, pl.VII, p.134, p.83

૧૪. DAL, pl. VII, p. 141

૧૫. DAK, pl.VII, p.142

૧૬. DAK, pl.VII, p.148

૧૭. DAK, pp.85-90

૧૮. DAK, p.137

૧૯. મથુરા સંગ્રહાલય નં.૫૬-૪૨૦૭

૨૦. DAK, pp.74

૨૧. Ibid., pl. XII, pp. 237-40.

૨૨. સમગ્ર ચર્ચા માટે જુઓ 'प्राचीन भारतीय मूर्तिविज्ञान' (नी.पु.जोशी), पृ.११८

૨૩. नी.पु.जोशी, 'उपर्युक्त,' पृ.१२०

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગુજરાતમાં શક્તિપૂજાનો પ્રચાર

ભારતમાં શક્તિપૂજાનો પ્રચાર ઈ.સ.પૂ.૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાંથી થયો હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે, પરંતુ ગુજરાતમાં શક્તિપૂજાના પ્રસારના એટલા જૂના પુરાવા પ્રાપ્ત થતા નથી.

આદ્ય-ઐતિહાસિકકાલમાં ગુજરાતમાં લોથલ, રંગપુર, દેસલપર અને બીજાં એવાં ૭૫ જેટલાં કેન્દ્રો મળી આવ્યાં છે. આ હડપ્પીય સભ્યતાના કેન્દ્રોમાં પંજાબ અને સિન્ધમાંથી મળે છે એવાં માતૃદેવીનાં શિલ્પો મળતાં નથી તે આશ્ચર્યપ્રદ છે. ગુજરાતની જેમ રાજસ્થાનમાં કાલિબંગન જેવાં આ કાલનાં હડપ્પીય સ્થાનોમાંથી પણ શક્તિપૂજાના કોઈ પુરાવા પ્રાપ્ત થયા નથી. એ પરથી ડૉ. એસ. આર. રાવ એવા અનુમાન પર આવ્યા છે કે માતૃદેવીનો સંપ્રદાય ગુજરાત અને રાજસ્થાનના હડપ્પીય લોકોમાં સંભવતઃ પ્રચલિત નહોતો.[૧] ડૉ. હસમુખ સાંકળિયા પણ શ્રી રાવના મંતવ્યને અનુમોદન આપતા જણાય છે.[૨]

ગુજરાતમાં શક્તિપૂજા અને શાક્ત સંપ્રદાયના પ્રસારના પ્રારંભ વિશે શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે, શ્રી મંજુલાલ મજમૂદાર જેવા કેટલાક વિદ્વાનોએ પોતાના અભિપ્રાયો આપ્યા છે.

દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીનો મત :

આ બાબતે ઈ.સ. ૧૯૨૮માં સર્વ પ્રથમ સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપતાં કહ્યું કે ગુજરાતમાં જૂના સમયમાં તાંત્રિક વિદ્વાનો થયા હશે પણ મોટે ભાગે તો માર્કંડેય પુરાણની અંદર આવતા "દેવી માહાત્મ્ય" (સપ્તશતી-ચંડીપાઠ)ના પ્રચારની સાથે શક્તિપૂજાનો પ્રસાર અને મહિમા વધ્યો હશે. આ ગ્રંથ દેવીકતીનો મુખ્ય ગ્રંથ છે અને નાગરો તેમજ જાડેજા રાજપૂતો મારફતે ગુજરાતમાં દેવીભક્તિનો પ્રચાર થયો હોવાનું જણાય છે. તેમને મતે ભીલોની માતા-ભક્તિ કદાચ ઘણી જૂની હશે અને આર્યોની દેવીભક્તિના મૂળમાં અહીંના આદી વતનીઓની માતા-ભક્તિ કદાચ હોય તો નવાઈ નહિ. આમ કહીને તેઓ ઉમેરે છે કે ગુજરાતમાં શાક્ત દર્શનનો બૌદ્ધ મતે સાથે કે શિવભક્તિ સાથે જૂના કાળથી પ્રસાર થયો હોય એ સંભવિત છે. પણ ગુજરાતમાં ઈ.સ. ૧૦૦૦ પહેલાં શાક્ત સંપ્રદાયના થયેલા પ્રસાર વિશે કોઈ નિશાની મળતી નથી.[૩]

ન. દે. મહેતાનો મત

શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાના ઈ.સ. ૧૯૩૨માં પ્રગટ થયેલા "શાક્ત સંપ્રદાય" નામના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં એ સંપ્રદાયના ગુજરાતમાં થયેલા પ્રસાર વિશે લેખક જણાવે છે કે "ગુજરાત અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં શાક્ત સંપ્રદાયનું અસ્તિત્વ ઘણું પુરાતન કાળનું જણાય છે. બુદ્ધ પૂર્વેનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ આપણને જેવો જોઈએ તેવો ઉપલબ્ધ નથી. પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં અને મુખ્યત્વે કરીને દ્વારકાવાળા ઓખા મંડળના ભાગમાં શ્રીકૃષ્ણે નવો વાસ કર્યો

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ત્યારથી શૈવ અને શાક્ત સંપ્રદાય આ ભૂમિમાં દાખલ થવાનું અનુમાન જાય છે. આરાસૂરની અંબિકાનું પીઠ ઘણું પ્રાચીન હોવાનો સંભવ છે. શ્રી કૃષ્ણના વાળ ત્યાં ઉતર્યા હતાં; અને માતાના પૂજન અર્થે રુકિમણી ત્યાં ગયાં હતાં, ત્યાંથી તેમનું હરણ થયું, ઇત્યાદિ પરંપરાગત વાતોમાં કંઈ નહિ તો એટલું સત્ય સમજાય છે કે આ સ્થાન પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ મહાભારતના સમયમાં પણ હતો. લોકોની દંતકથાનો પ્રસંગ વીતાવી ગયા પછી જ્યારથી સૌરાષ્ટ્રમાં ક્ષત્રપોનું રાજ્ય થયું ત્યારથી શાક્ત સંપ્રદાય કંઈક ઉત્તેજિત થયો જણાય છે.[૪] પરંતુ આમાં લેખકે પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપ્યો નથી. જો કે એમના લખાણ પરથી તેઓ પોતે દેવી પૂજાને શ્રીકૃષ્ણના સમય જેટલી પ્રાચીન હોવાનું માનતા લાગે છે.

ક. ભા. દવેનો મત

શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે પોતાના "ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન" નામના ઇ.સ. ૧૯૬૩માં પ્રગટ થયેલા વિદ્વદ્દ્પૂર્ણ ગ્રંથમાં આ અંગે લખે છે કે "ગુજરાતમાં દેવી પૂજાનો પ્રવાહ પ્રાચીનકાળથી ફેલાયો હતો, એમ પાવાગઢમાં મહાકાલી, આરાસુરમાં અંબાભવાની, ચુંવાળમાં બહુચરા, કાઠિયાવાળમાં પ્રાચીન હરસિદ્ધિ, ભદ્રકાલી અને શારદાપીઠની શારદામ્બાનાં પ્રાચીન શક્તિપીઠોના આધારે જણાય છે. ઇ.સ. પૂર્વેની દેવી પ્રતિમાઓનાં કોઈ શિલ્પો મળી આવ્યાં નથી. પણ ગુપ્તકાળના ક્વચિત્ નમૂનાઓ મળી આવવાનો સંભવ છે.[૫] ગુજરાતમાં શક્તિપૂજાનો પ્રસાર પૌરાણિક કાલથી ઊતરી આવ્યો હોવાનું તેમનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય છે. આ અંગે તેઓ શ્રીમદ્ ભાગવતનો આધાર આપતાં કહે છે કે "જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ સત્રાજિતનો મણિ લેવા જાંબવાન પાસે ગયા, અને ૧૮ દિવસ સુધી દ્વારિકામાં પાછા ફર્યા નહિ, ત્યારે એમના પિતા વસુદેવ અને બળરામે પુરોહિતોના કહેવાથી ભગવતી દુર્ગાનું આવાહન કર્યું હતું."[૬] તે પરથી જણાય છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં તે કાળે દેવીપૂજા પ્રચલિત હતી. તેઓ વધુ ઉમેરે છે કે, ભારત પ્રસિદ્ધ દેવીપીઠો પૈકી ગુજરાતમાં પુષ્કરાવતી, સરસ્વતી તટે આવેલ દેવમાતા, દ્વારિકામાં રુકિમણી, બેટ શંખોદ્ધારમાં ધરા, ભદ્રેશ્વર પાસેનું ભદ્રાદેવી, નર્મદા તટે નાકુલ, વસ્ત્રાપથ (દ્વારિકા પ્રદેશનું ભીમા) ઉપરાંત આરાસુરનું અંબિકાપીઠ, પાવાગઢનું કાલિકા સ્થાન, પોરબંદર પાસેનું હરસિદ્ધિનું કૌલગિરિપીઠ, કચ્છમાં આશાપુરી માતાનો મઢ, ભૂજ પાસે રુદ્રાણી, ઓખા મંડળમાં અજાયા, આરંભડામાં લુણીમાતા, દ્વારિકામાં ચંદ્રભાગા અને ભદ્રકાલી, કાલાવડમાં શીતળા, હળવદમાં સુંદરી, ઉપલેટા પાસે માતૃમાતા, ભાવનગર પાસે ખોડિયાર, નર્મદા તીરે અનસૂયા અને ચુંવાળમાં બહુરાજી વગેરે શક્તિપીઠો અને સ્થાનકો આવેલાં છે. ગિરનાર પરના અંબિકાપીઠનો ઉલ્લેખ વાયુપુરાણમાં પણ મળે છે. આથી ગુજરાતમાં પૌરાણિક કાલથી શક્તિપૂજા ઊતરી આવ્યાનું માની શકાય.[૭]

મંજુલાલ ર. મજમૂદારનો મત

શ્રી મંજુલાલ મજમૂદારે એમના "Cultural History of Gujarat" ના ઇ.સ. ૧૯૬૫માં પ્રકાશિત થયેલા અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથમાં આ વિષયની ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું છે કે,

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગુજરાતમાં ચંડી માહાત્મ્યને લોકપ્રિય થયા પછી શક્તિપૂજાનો વ્યાપક પ્રસાર થયો. માર્કંડેય પૂરાણમાં આવતા ચંડિમાહત્મ્યનો સમય એમણે ઇ.સ.ની ૬ઠ્ઠી સદીનો આંક્યો છે. આ ગ્રંથમાં દેવી ચંડીનાં પરાક્રમોનું વર્ણન થયું છે. જો કે આવું વર્ણન દેવી ભાગવત અને કાલિકાપુરાણ જેવા શાક્ત સંપ્રદાયના પૌરાણિક ગ્રંથોમાં મળતું નથી. એથી એમ લાગે છે કે, દેવી માહાત્મ્ય ગ્રંથનું સ્વરૂપ બિનપંથવાદી રહ્યું છે. આ બિનપંથવાદી સ્વરૂપમાં શક્તિનો મહિમા-માતા, રક્ષક, અને સર્વ મનુષ્યોની મનોકામના પૂરી કરનાર તરીકે દર્શાવેલ છે અને એના આ સ્વરૂપને લઈને તેની લોકપ્રિયતા રહી છે. આ દેવીના વિવિધ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપો પ્રત્યેની ચાહનાથી ગુજરાતમાં કાલી-દુર્ગા સંપ્રદાય પ્રચલિત થયો અને એના રૌદ્ર સ્વરૂપનો લોપ થઈને એને સ્થાને ભદ્રકાલી જેવું સમગ્ર વિશ્વની કલ્યાણકારી માતાનું સ્વરૂપ પ્રચલિત થયું.[૮] શ્રી મજમૂદાર વિશેષમાં ઉમેરે છે કે, ગુજરાતમાં શક્તિપૂજા અને સર્વાત્મવાદનો પ્રસાર થયો એ પૂર્વે લોકનૃત્ય તરીકે ગરબો પ્રચલિત થયો હતો અને ગરબાનો સંબંધ સ્પષ્ટતઃ શક્તિપૂજા સાથે સાંકળી શકાય છે. દેવી માહાત્મ્યને આધારે એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, શુંભ નામના રાક્ષસ પર દેવી મહાકાલીએ મેળવેલો વિજય ગંધર્વોએ લલિત ઉત્સવ સ્વરૂપે ઉજવ્યો હતો અને એ સ્વરૂપ તે જ ભવાઈ છે.[૯] ગુજરાતમાં શક્તિપૂજાનો પ્રસાર થયો હોવા છતાં તંત્રમાર્ગ પર આધારિત શાક્ત સંપ્રદાયનો વિશેષ પ્રસાર થઈ શક્યો નથી. અને એટલે જ શાક્ત પંડિતો અન્ય પ્રદેશોને મુકાબલે ગુજરાતમાં ઓછા છે. એ પંથની ગુજરાતમાંની સ્થિતિ નીચેના શ્લોકથી દર્શાઈ આવે છે :

गौडे प्रकाशिता विद्या मैथिलैः प्रबलीकृता ।
क्वचित् क्वचित् महाराष्ट्रे गुर्जरे विलयं गता ॥[१०]

અર્થાત્ "શક્તિને લગતી વિદ્યા ગૌડ દેશમાં પ્રગટ થઈ મૈથિલ દેશમાં તેનો વિકાસ થયો પ્રસંગો પાત એનો મહારાષ્ટ્રમાં ફેલાવો થયો અને ગુજરાતમાં એનો સંપૂર્ણપણે વિલય થયો."

ડૉ. નવીનચંદ્ર આચાર્ય તેમના ઈ.સ. ૧૯૭૩માં પ્રગટ થયેલા "ગુજરાતનો સોલાંકી કાલનો ઇતિહાસ" નામના ગ્રંથોમાં જણાવે છે કે, ગુજરાતમાં ઈ.સ.ના પાંચમા સૈકાથી શાક્ત સંપ્રદાય પ્રચલિત થયો હોવાનું જણાય છે, પરંતુ એનાં કારણોમાં ઊતરવાનું એમને વિદિત નહીં હોવાથી તેઓ એમાં ઊતર્યા નથી.[૧૧]

ગુજરાતમાં શક્તિપૂજાની પ્રાચીનતાને લગતા ઉપર્યુક્ત મતોની સમીક્ષા અહીં પ્રસ્તુત છે :

દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ ઈ.સ. ૧૦૦૦ પહેલાં શાક્ત સંપ્રદાયનો પ્રસાર ગુજરાતમાં થયો હોવાનાં ચિહ્નોને અભાવે જે મત બાંધ્યો છે એ એમણે ૧૯૨૮ ના વર્ષમાં બાંધેલો છે. એ જમાનામાં હડપ્પીય સભ્યતાનો ગુજરાતમાં પ્રસાર થયાની જાણકારી ઉપલબ્ધ થઈ નહોતી. વળી અમરેલી, વડનગર, તેમજ શામળાજીમાંથી મળેલા પ્રાચીન અવશેષો જ્ઞાત થયા નહોતા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

એને કારણે તેઓ એમના જમાનામાં ઉપલબ્ધ સાહિત્યિક તેમ જ શિલ્પાવશેષોને પ્રમાણભૂત માનીને ચાલે એ સ્વાભાવિક છે. જો કે એમણે ગુજરાતમાં શક્તિપૂજાના પ્રસાર માટે દેવી માહાત્મ્ય નામના ગ્રંથને આધારભૂત ગણ્યો જણાય છે, પરંતુ એ ગ્રંથને આધારે નાગરો અને જાડેજાઓએ દેવી ભક્તિનો પ્રસાર ગુજરાતમાં ઈ.સ. ૧૦૦૦ પછી શરૂ કર્યો હોવાનું ધાર્યું છે. અલબત્ત, આ મંતવ્ય એમણે સ્પષ્ટપણે રજૂ કર્યું નથી. કારણ, આ મંતવ્યની સાથે તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે ''કદાચ ભીલોની માતા-ભક્તિ એથી ય જૂની હશે અને એ માતા-ભક્તિમાંથી આર્યોની દેવીભક્તિ વ્યાપક બની હશે. પણ ગુજરાતમાં દેવી ભક્તિનાં મૂળ ભીલોની માતાભક્તિ બતાવવાની બાબતમાં એમણે કોઈ પ્રમાણ આપ્યાં નથી. ભારતના ઇતર પ્રદેશોમાં આમ બન્યું હોવાને લઈને તેઓ આવા મંતવ્ય ઉપર આવ્યા હોય એ સંભવિત છે.

શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓને આધારે શક્તિ પૂજા અને શાક્ત સંપ્રદાયની શરૂઆત શ્રીકૃષ્ણના સમય જેટલી પ્રાચીન બતાવે છે અને આરાસુરનું અંબિકાપીઠ છેક મહાભારત કાલ જેટલું પ્રાચીન હોવાનું જણાવે છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં આરાસુરની અંબિકાને લગતા ઉલ્લેખ પ્રાચીન પુરાણોમાં મળતાં નથી. શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ અંબિકાપીઠની પ્રાચીનતા અનેક ઐતિહાસિક પુરાવાઓને આધારે દર્શાવી છે. અને તે ઇ.સ.ની ૧૦મી સદી પહેલાં જતી નથી.[૧૨]

શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે ગુજરાતમાં શક્તિપૂજાનો પ્રસાર પૌરાણિક કાલમાં થયો હોવાનું માને છે પણ પૌરાણિક કાલ તો ઘણો લાંબો છે. કેટલાક લોકો પુરાણોના રચના કાલને છેક ઈ.સ.ની પહેલી સદીથી ૧૭મી સદીનો મૂકે છે. અલબત્ત, વાયુપુરાણ જેવાં કેટલાંક પુરાણોમાં ગુજરાતમાં શક્તિપીઠોનો ઉલ્લેખ આવે છે, પરંતુ એના આધારે શક્તિપૂજાની પ્રાચીનતા નક્કી થઈ શકતી નથી. એકબાજુ એમણે જણાવેલા ભાગવતના[૧૩] સ્યમન્તક-મણિવાળા પ્રસંગને પૌરાણિક અને શ્રીકૃષ્ણના કાલનો ગણીએ તો તેની પ્રાચીનતા છેક શ્રીકૃષ્ણના સમય જેટલી લઈ જવી પડે. સત્રાજિતનો સ્યમન્તક મણિવાળો પ્રસંગ શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપરાંત હરિવંશ અને બ્રહ્મપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ વગેરે પ્રાચીન પુરાણોમાં આવે છે, પરંતુ ત્યાં કૃષ્ણ પાછા આવે તે માટે દેવી દુર્ગાની પૂજા કરી હોવાનું વર્ણવ્યું નથી. એ પરથી એમ લાગે છે કે આ દુર્ગાપૂજાની વાત ભાગવતકારે પોતે ઉમેરેલી છે અને ભાગવતનો સમય ઈ.સ.ની ૯મી સદીથી પ્રાચીન મનાતો નથી. શ્રી દવે દેવીઓની પ્રતિમાઓની બાબતમાં ગુપ્તકાલ એટલે કે ઈ.સ.ની ૪ થી ૫મી સદી જેટલાં પ્રાચીન નમૂના મળી આવવાની સંભાવના દર્શાવે છે. પણ એ સિવાય શક્તિપૂજાનો પ્રસાર ઈ.સ. પૂર્વે પૌરાણિકકાલથી થયો હોવાનું માનતા જણાય છે. અને એ માટે એમણે પ્રાચીન પીઠોને આધારરૂપ ગણાવ્યાં છે. પરંતુ ઉપર જોયું તેમ, આ પૌરાણિક ઉલ્લેખો ઈ.સ.ની ૪થી સદી પહેલાં જઈ શકતા નથી અને ગુજરાતમાં પ્રચલિત શક્તિપીઠો દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી ધારે છે એમ ૧૦મી સદીથી પ્રાચીન નહીં હોય.

શ્રી મંજુલાલ મજમૂદાર ગુજરાતમાં શક્તિપૂજાનો વ્યાપક પ્રસાર થવામાં માર્કંડેય

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પુરાણની અંતગર્ત આવતા ચંડી-માહાત્મ્યને કારણભૂત ગણે છે. ચંડી માહાત્મ્યનો સમય એમણે ઈ.સ.ની ૬ઠ્ઠી સદીનો આંક્યો છે. પણ તેઓ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે. એમને મતે લોકનૃત્ય તરીકે ગરબો અને ભવાઈ બંને શક્તિપૂજા સાથે સંકળાયેલાં હતાં અને એ દૃષ્ટિએ ઈ.સ.ની ૬ઠ્ઠી સદી પહેલાં આ પૂજાનું પગેરું લઈ જઈ શકાય છે. શ્રી મજમૂદારે આ મુદ્દામાં ચંડીમાહાત્મ્ય અને ગરબો તથા ભવાઈને આ બાબતમાં આધાર તરીકે લીધાં છે. શ્રી મજમૂદારે આ મુદ્દામાં ચંડીમાહાત્મ્ય અને ગરબો તથા ભવાઈને આ બાબતમાં આધાર તરીકે લીધાં છે. પણ ઉપલબ્ધ પ્રાચીન શિલ્પોની તેમાં ઉપેક્ષા કરી છે, તેને લઈને તેઓ પોતે શક્તિપૂજાનો પ્રસાર નિશ્ચિતપણે નક્કી કરી શક્યા નથી.

વળી ભવાઈનો ઉદ્‌ભવ ૧૪મી સદીમાં અસાઈત દ્વારા થયો હોવાનું નિશ્ચિત થયું છે. જ્યારે ગરબો ઈ.સ. છઠ્ઠી સદી પહેલાં પ્રચલિત હોવાનાં કોઈ પ્રમાણ મળતા નથી. એટલે તેના આધારે દેવી પૂજાની પ્રાચીનતાને બહુ દૂર લઈ જઈ શકાય નહિ.

શ્રી નવીનચંદ્ર આચાર્યે ઈ.સ.ના પાંચમાં સૈકાથી શાક્ત સંપ્રદાય પ્રચલિત થયો હોવાનું મંતવ્ય રજૂ કર્યું છે. પરંતુ એ મતના સમર્થનમાં તેમણે કોઈ પુરાવા આપ્યા નહિ હોવાથી તેની સમીક્ષા શક્ય બનતી નથી. અલબત્ત, જો ઉપલબ્ધ શિલ્પોને લક્ષમાં લીધાં હોત તો તેઓ શક્તિપૂજાની પ્રાચીનતાને ઈ.સ.ની ૫મી સદીની પાર લઈ જઈ શક્યા હોત.

અહીં ઉપલબ્ધ શિલ્પાવશેષોને તેમજ ઉપર્યુક્ત અભિપ્રાયોમાં આવતા ઉલ્લેખોને ધ્યાનમાં લઈને સમગ્રપણે વિચારીએ તો શક્તિપૂજાની પ્રાચીનતા સ્પષ્ટતઃ કેટલી વહેલી લઈ જઈ શકાય તેમ છે તે નિશ્ચિત કરી શકાય છે.

શિલ્પાવશેષોને આધારે નિર્ધારિત થતી શક્તિપૂજાની પ્રાચીનતા

આહ્‌વા (જિ. ડાંગ)અને અમરેલીમાંથી મળેલાં શિલ્પો શક્તિપૂજાની પ્રાચીનતા અને સંભવતઃ તેની મૂર્તિપૂજાને ઈ.સ.ની બીજી સદી જેટલી લઈ જાય છે. આહ્વામાંથી મળેલું શિલ્પ ખંડિત છે. એમાં માથું તથા ધડનો ભાગ તેમ જ જમણો હાથ અને ડાબા હાથનો થોડો ભાગ બચ્યો છે. હાથમાં ઘણી બંગડીઓ છે. છાતીનો ભાગ તૂટેલ છે. આ શિલ્પ કોઈ યક્ષી કે દેવીનું મનાયું છે,[૧૪] પરંતુ તે દેવી લક્ષ્મીનું શિલ્પ હોવાનું પ્રતીત થાય છે.[૧૫] આવાં જ ઈ.સ.ની ત્રીજી સદીનાં જણાતાં બે દેવી શિલ્પો અમરેલીના ખોદકામમાંથી મળી આવ્યાં છે. એ બે પૈકીની એખ મૂર્તિ પ્રાચીનતમ જણાય છે, એ સંભવતઃ કુષાણકાલની અર્થાત્ બીજી સદીની મૂર્તિ જણાય છે. ભૂખરા નરમ પથ્થરની તકતીમાંથી અલ્પમૂર્ત સ્વરૂપે દેવીનું આલેખન કર્યું છે. તકતી નીચેના અર્ધભાગેથી તૂટી ગઈ છે, અને નીચલો ખંડિત ટુકડો લુપ્ત થયો છે. દેવીએ ગળામાં એકસેરી મોતીની માળા પહેરી છે.[૧૬] દેવીએ પોતાના ઉપલા જમણા હાથમાં ભાલો ધારણ કર્યો છે. એના ડાબા ઉપલા હાથનું આયુધ ઓળખી શકાતું નથી. એની મસ્તકની પાછળ તેજ વલય કે પ્રભામંડળ નજરે પડે છે, જે એની દિવ્યતા સૂચવે છે.[૧૭]

વળી અમરેલીમાંથી મળેલી માટીની પકવેલી તકતીમાં બેઠેલી ચતુર્ભુજ દેવીના

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

દર્શન થાય છે. દેવીના ઉપલા જમણા હાથમાં વજ્ર અને ઉપલા ડાબા હાથમાં ખડ્ગ છે. તકતીમાં દેવીની કેડની નીચેનો ભાગ તૂટી ગયો છે. એના મસ્તકની પાછળનું પ્રભામંડળ નજરે પડે છે. દેવીએ કમાનાકૃતિનો કિરીટ ધારણ કર્યો છે. તકતીને ફરતી કોર ઉપસાવી છે.[૧૮]

વળી અહીંથી ષષ્ઠીદેવીની ત્રીજી સદીની મૂર્તિ મળે છે.[૧૯] ૪થી સદીની મનાતી કેટલીક મૂર્તિઓમાં, મહિષાસુરમર્દિની અને અંકધાત્રી માતૃકાદેવીનાં શિલ્પો પણ અમરેલીમાંથી મળ્યાં છે. શામળાજીમાંથી ક્ષત્રપકાલની સંભવતઃ ૪થી સદીની ભિલડીવેશધારી પાર્વતી, માહેશ્વરી માતૃકા, ચામુંડા વગેરેની મૂર્તિઓ મળી આવી છે.[૨૦] વડનગરમાંથી પણ માતૃકાનું એક શિલ્પ મળ્યું છે જે ચોથી સદીનું મનાય છે.[૨૧]

આ સર્વ અવશેષો પરથી ગુજરાતમાં શક્તિપૂજા ઈ.સ.ની બીજી સદી જેટલી પ્રાચીન હોવાનું પુરવાર થાય છે. આ શિલ્પાવશેષોમાં દેવીઓનું સ્વરૂપ જોતાં તેમ જ ખાસ કરીને આહ્વાની મૂર્તિને ભરહૂતની સિરિમા યક્ષી સાથે સરખાવતાં એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે ગુજરાતમાં એનો પ્રચાર એ સ્વરૂપે દાખલ થયો હશે, અને ઈ.સ.ની ૪થી સદી સુધીમાં સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાત સુધી એનો વ્યાપક ફેલાવો થયો હશે. ત્યાર પછી દેવીની મૂર્તિઓ લોકકલા સ્વરૂપે તેમ જ પ્રશિષ્ટ સ્વરૂપે બનવા લાગી અને ધીમે ધીમે મૂર્તિઓની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થવા લાગી. મૈત્રકકાલમાં કોટમ્મહિકા, પાણ્ડુરાદેવી તેમ જ શંકરિકા દેવીનાં મંદિરોના ઉલ્લેખ આવે છે.[૨૨] તેવી રીતે સૌરાષ્ટ્રમાં મદસર સ્થલીમા માતૃસ્થાન અર્થાત્ દેવીમાતાના મંદિરનો નિર્દેશ મળે છે. એ કાલ દરમ્યાન દેવીની પૂજાને લગતાં ઉપકરણોમાં ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ અને દીપ તેમ જ તેલનો ઉલ્લેખ આવે છે. પરંતુ ગીત વાદ્ય, નૃત્ય વગેરેનો ઉલ્લેખ આવતો નથી. પાણ્ડુરાદેવીને અપાયેલા દાનશાસનમાં કરવામાં આવેલ સત્રને લગતી જોગવાઈ અન્નક્ષેત્રના અર્થમાં નહિ પણ હવનના અર્થમાં હશે એમ મનાય છે.

એમ જણાય છે કે ઈ.સ.ની શરૂઆતમાં શક્તિપૂજા આર્યેતરોમાં વ્યાપકપણે પ્રસારમાં હતી અને તેમના સંપર્કથી ધીમે ધીમે આર્યોએ પણ તેને અપનાવી લીધી. છઠ્ઠી સદી સુધીમાં તો પુરાણોમાં પણ તેનો મહિમા વ્યાપકપણે સ્વીકારાઈ ગયો અને દેવીનાં મંદિરો પણ બંધાવા લાગ્યાં. ધીમે ધીમે શક્તિપૂજા ગુજરાતના સર્વ ભાગોમાં પ્રસરી ગઈ. આ બાબતની પ્રતીતિ ગુજરાતભરમાંથી મળતી સંખ્યાબંધ દેવીપ્રતિમાઓ અને માતૃકાઓની મૂર્તિઓ પરથી થાય છે. અલબત્ત, શરૂઆતમાં દેવીની પૂજા અને ઉપાસના શાક્ત સંપ્રદાયના પ્રભાવથી ભિન્ન સ્વરૂપે થતી હતી, પણ ૭મી, ૮મી સદીથી ગુજરાતમાં શાક્ત સંપ્રદાયનો પ્રચાર વધતો ગયો અને તાંત્રિક સ્વરૂપની દેવી પ્રતિમાઓ પણ બનવા લાગી. નવનિધિ લક્ષ્મીની[૨૩] પ્રતિમાઓ આ બાબતમાં સૂચક છે.

પ્રસ્તુત લેખ તૈયાર કરવા પ્રેરણા તથા માર્ગદર્શન આપવા બદલ ડૉ. પી. સી. પરીખનો ઋણી છું.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

★ સામીપ્ય, ઑક્ટોબર '૮૯-માર્ચ, ૧૯૯૦

પાદટીપ

૧. S. R. Rao, 'Lothal and the Indus Civilization', p. 139
૨. H. D. Sankalia, 'Pre-History and Proto-History of india and Pakistan', p. 376
૩. દુ. કે. શાસ્ત્રી, "ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો", પૃ. ૯૧; વળી જુઓ આજ લેખકનું પુસ્તક "ઐતિહાસિક સંશોધન", પૃ. ૬૧૯-૨૦.
૪. ન. દે. મહેતા, "શાક્ત સંપ્રદાય", પૃ. ૧૦૨-૧૦૩
૫. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે, "ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન", પૃ. ૧૪૩-૪૪
૬. એજન, પૃ. ૩૨૩
૭. એજન, પૃ. ૩૨૩-૨૪, વધુ વિગત માટે જુઓ, 'શ્રીમદ્‌ભાગવત', સ્કંદ-૧૦, અ. ૫૬.
૮. M. R. Majmudar, 'Cultural History of Gujarat', p. 223
૯. Ibid., p. 224
૧૦. Ibid., p. 222
૧૧. ન. આ. આચાર્ય, "ગુજરાતનો સોલંકીકાલનો ઇતિહાસ", પૃ. ૪૦૦
૧૨. જુઓ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, "ઐતિહાસિક સંશોધન", પૃ. ૬૨૦-૨૩
૧૩. શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવેએ આ ઉલ્લેખ શ્રીમદ્‌ભાગવતની વેંકટેશ પ્રે આવૃત્તિમાંથી લીધો છે આ પ્રેસની આવૃત્તિમાં એ શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

निशम्य देवकी देवी रुक्मिण्यानकदुन्दुभिः ।
सुहृदो ज्ञातयोऽडशोचचन्बिलात्कृष्णमनिर्गतम् ॥३४॥
सत्राजितं शपन्तस्ते दुःखिता द्वारकौकसः ।
उपतस्थुर्महामाया दुर्गां कृष्णोपलब्धये ॥३५॥
तेषां तु देव्युपस्थानात्प्रात्यादिष्टाशिषा स च ।
प्रादुर्बभूव सिद्धार्थः : सदारो हर्षयन्हरिः ॥३६॥

(स्कन्द, १०, अ. ५६)

આ શ્લોકોમાં શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે જણાવે છે તે મુજબ શ્રીકૃષ્ણના પિતા વસુદેવ અને ભાઈ બળરામે પુરોહિતોના કહેવાથી ભગવતી દુર્ગાનું આહ્વાન કર્યું હતું એવો અર્થ નીકળતો નથી. આમાં સુહૃદનો અર્થ કદાચ ભાઈ કર્યો હોય પણ પુરોહિતોના કહેવાથી એવો અર્થ સૂચક કોઈ વાક્યખંડ આમાં પ્રયોજાયો નથી. એમણે પ્રયોજેલી વેંકટેશની આવૃત્તિ ઉપરાંત શ્રીમદ્ ભાગવતને લગતી કુંભકોણમ્, ગીતાપ્રેસ અને બીજી પ્રકાશિત અનેક આવૃત્તિઓમાં તપાસતાં વેંકટેશ પ્રેસ જેવો જ પાઠ ઉપલબ્ધ થાય છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આ થી એમ લાગે છે કે ત્રણ શ્લોકોના અર્થઘટનમાં લેખકની કંઈક ગેરસમજ થઈ છે.

૧૪. ઉ.પ્રે.શાહ, 'ગુજરાતનાં બે પ્રાચીન શિલ્પો',"સ્વાધ્યાય", પુ.૯, અંક-૪, ૧૯૭૨, પૃ. ૪૬૭-૬૮, ચિત્ર ૧-૨; ગુ.રા.સાં.ઈ., ગ્રંથ-૨, પૃ. ૩૯૧

૧૫. વધુ વિગતો માટે જુઓ રામભાઈ ઠા. સાવલિયા, "ગુજરાતની હિંદુ દેવીઓનું પ્રતિમાવિધાન" (ઈ.સ. ૧૬૦૦ સુધી)-મહાનિબંધ અપ્રગટ, પ્રકરણ-૩, પૃ. ૭૫-૭૬

૧૬. 'The Cave Temples of India',"Archaeological Survey of Western India," Vol. Iv, Plt. - XIII, Fig. 1-2, p. 25

૧૭. S. R. Rao, 'Exavations at Amreli', p. 94, Plt. XXX, Fig. 9 and 3

૧૮. Ibid., p. 97, Plt, XXX, No. 3

૧૯. Ibid., p. 98, Plt, XXX, No. 5

૨૦. U. P. Shah, 'Sculptures from Samalaji and Roda', pp. 41 f.

૨૧. B. Subba Rao and R. N. Mehta, 'Excavations at Vadanagar', "Journal of the M. S. Uni. of Baroda", Vol. IV, No. 1, March, 1955, p. 34, Fig. 18

૨૨. વિગત માટે જુઓ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુજરાત", ભાગ-૨, પૃ. ૩૭૩-૭૫.

૨૩. વધુ વિગત માટે જુઓ રામભાઈ ઠા. સાવલિયા, ઉપર્યુક્ત, મહાનિબંધ, અપ્રગટ, પ્રકરણ-૩, પૃ. ૫૨

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગુજરાતી સાહિત્યમાં શક્તિપૂજા

હિંદુ સંસ્કૃતિના પાયામાં ધર્મ મૂળ સ્થાને રહેલો છે. સાહિત્યમાં પણ ધર્મની જયઘોષણા દશ્યમાન થાય છે. એમાં પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સમાજની ભાવનાઓ, કલ્પનાઓ, આકાંક્ષાઓ વગેરેનું પ્રતિબિંબ વધારે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. ભક્તિની અભિન્ન અવિરત ધારા, જેવી આ દેશમાં પ્રવાહિત થયેલી નજરે પડે છે, તેવી અન્ય સ્થાન દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. સ્માર્ત, શૈવ, શક્તિમાર્ગી, વૈષ્ણવ, જૈન, એકેશ્વરવાદી, બહુદેવવાદી, જ્ઞાનમાર્ગી ભક્તિમાર્ગી, તંત્રમાર્ગી બધા સંપ્રદાયવાળા, ધર્મપ્રચારક સાધુઓ, ભિક્ષુઓ અને પંડિતોએ ગુજરાતના રંગમંચ પર પોતાના વ્યક્તિત્ત્વ, જ્ઞાન વગેરે દ્વારા જૈન સમાજને પ્રભાવિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. મુસલમાનોનું પ્રચંડ આક્રમણ મુહમ્મદ બિન કાસમના ક્રૂર કૃત્યથી સમસ્ત ગુજરાતીઓનું લોહી ઊકળી ઊઠ્યું. પરંતુ મુસલમાન ઓલિયા, પીર અને ફકીરોએ જ્યારે ધર્મના નામ પર બાંગ દેવાનું શરૂ કર્યું, ભિક્ષા માટે હાથ લંબાવ્યા-ગુજરાતની ભાવુક જનતા દ્રવી ઊઠી અને એમના ઉપદેશોને પણ શાંતિથી સાંભળવા અને મનન કરવા લાગ્યા. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આત્મગત ભાવોચ્છ્વાસનાં ઉપર્યુક્ત અનોખા દશ્ય સ્પષ્ટ રૂપમાં ઝીલાયેલાં જોવા મળે છે.

પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક વિશેષતા જોવા મળે છે તે એ કે ગુજરાતવાસીઓએ પુરુષ અને પ્રકૃતિ, શિવ અને શક્તિને એક બીજાથી અભિન્ન જોયા છે. એમની દૃષ્ટિમાં જો શિવ અવ્યક્ત, અદશ્ય તથા સર્વગત આત્મા છે, તો શક્તિ દશ્ય, ચલ તથા નામરૂપધારી સત્તા છે. અર્થાત્ શિવ અને શક્તિ એક જ તત્ત્વનાં બે મહાસ્વરૂપ છે. જ્યારે પ્રકાશ અથવા જ્ઞાનને પ્રધાનતા પ્રાપ્ત હોય, ઉપાસકને શૈવ સમજવો યોગ્ય છે. પરંતુ જ્યાં આત્મભાન કરાવનારી ક્રિયાને જ પ્રધાનતા મળતી હોય ત્યાં ઉપાસકને શાક્ત સમજવો જોઈએ. ગુજરાતવાસીઓની દૃષ્ટિમાં શિવ અને શક્તિની ઉપાસનામાં જો ભેદ હોય તો તે વસ્તુના ગુણપ્રધાન ભાવ પર નિર્ભર છે. કેમ કે શૈવ અને શાક્ત બંને બત્રીસ તત્ત્વોને માને છે. અધિકાર ભેદ, અદ્વૈતભાવ, તન્ત્રમાર્ગ અને યોગચર્યા-બંનેની એક સરખી છે. કેટલાક પ્રસંગોમાં આપણે શિવને ઉપદેષ્ટા અને શક્તિને શિષ્યારૂપમાં જોઈએ છીએ. ક્યાંક એનાથી ઉલટું શક્તિ ઉપદેશકર્ત્રી અને તંત્રશાસ્ત્ર આગમરૂપ તથા બીજા પ્રકારમાં તંત્રશાસ્ત્ર નિગમરૂપ પ્રદર્શિત થાય છે. શિવના સ્વરૂપને સમજવા માટે શક્તિની ઉપાસના અનિવાર્ય છે. આમ પણ શક્તિની સાધના શિવની કૃપા વગર થઈ શકતી નથી. આ કારણથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપભ્રંશકાલથી ૧૯મી શતાબ્દી સુધીનાં કાવ્યોમાં આ બંને મહાસ્વરૂપોની ઉપાસના એક સાથે પ્રાપ્ત થાય છે.

પહિલઉં પરમેસરુ નમી આવિકલ અવિચલ ચિત્તિ,
સમ રિસૂં સમરસિ ઝીલતી હંસાસસણી સરસતિ.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

માનસ સરિ જાં નિર્મલઈ કરઈ કુતૂહલ હઁસ,
તાં સરસતિ રંગઈ રમઈ જોગી જાણઈ અઁસ,

(प्रबोधचिन्तामणि, અપભ્રંશ-ગુજરાતી-ગ્રંથ)

श्री गुरुचरणे प्रणमु कर जोडी नामुं शीश ।
प्राकृत बंध इच्छा करुं पत राखो श्री जगदीश ॥
मतिमंद मुरख काइं न जाणुं धरुं मोटी हाम ।
शक्ति शिव करुणा करो तो थाय मारुं काम ॥

(जालन्धर आख्यान- ૧૭મી સદી)

ગુજરાતી ભાષાના તુલસીદાસ, લોકપ્રિય ભટ્ટ પ્રેમાનંદના સમકાલીન પ્રતિસ્પર્ધી, શામળ ભટ્ટે પોતાના સુપ્રસિદ્ધ મહાકાવ્ય 'શ્રી શિવપુરાણ'માં આ ભાવનાને વધુ સ્પષ્ટ કરી દીધી છે. તેઓ લખે છે કે:

શક્તિ જોરથી શિવ થયા, વૈષ્ણવીથી વિષ્ણુ હોય,
બ્રહ્મા બ્રહ્માણી થકી, કળી શંકે સહુ કોય,
પૃથ્વીરૂપ એ પ્રેમદા, આકાશરૂપ શિ અદ્ય,
એમાંથી સહુ ઉપજ્યાં, સમીયા એમાં સદ્ય.
મમતા કરશે તે મૂરખા, અકલ હીન અજાણ,
પૃથ્વીમાં પેદા થયા, સમજે સિદ્ધ સુજાણ,
પ્રથમ રાધે પછી કૃષ્ણજી, પ્રથમ સીતા પછી રામ,
પ્રથમ શિવ પછી શિવ સ્વયે, એખ રૂપ બે નામ.

ગુજરાતમાં અર્ધનારીશ્વરની આ પ્રકારની ઉપાસના, પૂજા અને ભક્તિ અતિ પ્રાચીન કાલથી જ પ્રવર્તમાન રહી છે. બૌદ્ધ અને જૈનકાલમાં વિઘ્ન ભલે આવ્યાં હોય, પરંતુ ભગવાન શંકરાચાર્યજીના પ્રાદુર્ભાવથી આ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં નવજીવનનો સંચાર થયો. વૈદિક ધર્મ દ્વારા આર્ય-હિંદુ સમાજને સંગઠિત કરવામાં એમણે અભૂતપૂર્વ સફળતા પ્રાપ્ત કરી. એમના પરિશ્રમથી તત્કાલીન હિંદુ-સનાતન-લોક-માનસમાં અદ્ભુત અપૂર્વ પરિવર્તન થયું. જુદા જુદા પ્રદેશોની યાત્રા દ્વારા એમને એ પણ વિશ્વાસ થઈ ગયો કે જનસાધારણના માનસમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના ઘર નહીં કરી શકે. સાથે જ સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના સાકાર-મૂર્તિની ભક્તિ દ્વારા બ્રહ્મોપાસના ઓછી કષ્ટ-સાધ્ય અને દેશ-કાલ-પાત્રને વધારે અનુરૂપ છે. આ વિચારથી એમણે પણ ભક્તિ સરિતામાં સ્નાન કરી મોક્ષ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિને પરિસ્ફૂટિત કરવાનું જ વધારે મુનાસીબ માન્યું. પંચાયતન-દેવપૂજા, દેવભક્તિનો આરંભ થયો. ગુજરાત પર એનો ભારે પ્રભાવ પડ્યો. સૌરાષ્ટ્રમાં વસનારી સનાતન આર્ય-જાતિઓમાં નાગર-બ્રાહ્મણ બ્રહ્મક્ષત્રિય તથા નાગર વૈશ્ય પહેલેથી જ સંમાનિત-પ્રતિષ્ઠિત પદો પર બિરાજમાન રહેલા છે. કેટલાક

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

દસકા પૂર્વ સુધી ગુજરાત, કાઠિયાવાડની નાની-મોટી બધી રિયાસતોમાં નાગરોની જ બોલબાલા હતી. નાગરોના ઇષ્ટદેવ શ્રી હાટકેશ્વર શિવ છે. પરંતુ કુળદેવીની ઉપાસના, શક્તિની પૂજા વિના નાગરને નાગર માનવામાં જ આવતા નથી.

गोत्रावटङ्कशाखाश्च प्रवरं वेदकर्मणि ।

शिवं गौरी गणेशश्च नावजानन्ति नागराः ॥

આનાથી ગુજરાતીઓમાં શિવ, વિષ્ણુ, રામ, કૃષ્ણ વગેરેમાં સમાન ભાવ કાયમ રહ્યો. 'રાધા-કૃષ્ણ'નું પવિત્ર નામ લેતાં જ ત્યાંના લોકોમાં 'અર્ધનારીશ્વર'ની ભાવના જાગૃત થતી રહી છે. ગુજરાતી સાહિત્યના પરમ સંમાનિત મહાકવિ નરસિંહ મહેતાએ શિવની ઉપાસના કરી. શ્રીકૃષ્ણની રાસ-લીલાને પોતાનાં નેત્રોથી જોઈ. આ જન્મ એમણે શ્રીકૃષ્ણની મોહિની મૂર્તિનું ગુણ-ગાન કર્યું. પરંતુ અંતરમાં વિષમતા ઉત્પન્ન કરનારી સાંપ્રદાયિકતાને ક્યારેય આવવા દીધી નથી.

"પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર, સમદૃષ્ટિને સર્વ સમાન."

આ જ કારણ છે કે ગુજરાતમાં અનેક સુપ્રસિદ્ધ શક્તિપીઠો હોવા છતાં શાક્ત સંપ્રદાયને લગતા ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેવળ ભક્તિને જ પ્રધાનતા મળી છે. એમાં દેવીનાં અનેકાનેક રૂપોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. ભગવતીએ જુદા જુદા અવતાર ધારણ કરી ક્રૂરકર્મી દૈત્યોનો નાશ કર્યો, ભક્તોની રક્ષા કરી, તેમને આશીર્વાદ આપી અભય-વર પ્રદાન કર્યું, સંસ્કૃતિ, સમાજ અથવા રાષ્ટ્રની રક્ષા કરવામાં ભાવુક જનતાને સહાય પ્રદાન કરી-આ બધા વિષયોના ઉલ્લેખ આપણને ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણા જ ગ્રંથોમાં મળી શકે. પરંતુ ભગવતીની જુદી જુદી મૂર્તિઓમાં કેવા પ્રકારની ભાવના વણાયેલી છે, ક્યા ઉદ્દેશથી અમુક મંત્રોનું નિર્માણ થયું; માત્ર યંત્ર તથા દેવતાઓમાં ઐક્ય સ્થાપવા કરેલી પ્રણાલી વગેરે પર સૈદ્ધાન્તિક ગ્રંથ બંગાળી-ભાષાને છોડી ગુજરાતી, હિન્દી વગેરે ભાષાઓમાં આજે નથી; પરંતુ તંત્રશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત ગુજરાતી અને એમના દ્વારા લખાયેલ સંસ્કૃત ગ્રંથોની સંખ્યા ઓછી નથી. જેમ કાશી નિવાસી સુપ્રસિદ્ધ મંત્રશાસ્ત્રી વામનભદ્ર પાઠકે શક્તિની ઉપાસના કરી પેશ્વા-દરબારમાં સમ્માન પ્રાપ્ત કર્યું અને સુરતની પ્રસિદ્ધ જમીનદારી 'મોટા વરાછા' જાગીર રૂપે ભેટમાં મેળવી, એવી જ રીતે છાણી ગામ, વડોદરા-નિવાસી પંડિત શિરોમણિ મંત્રશાસ્ત્રી પાઠક જટાશંકરજી અને એમના વિદ્વાન વંશ જ આચાર્ય ગૌરીશંકર પાઠક, શ્રી લક્ષ્મીશંકર પાઠક તથા પૂજ્યપાદ મહારાજ બટુકનાથજીએ શક્તિની ઉપાસના અને મંત્રશાસ્ત્રના પરમ પાંડિત્યને કારણે ઉત્તર ભારતમાં ગુરુવરનું ગૌરવશાળી પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. સુપ્રસિદ્ધ મહાભારત વેત્તા કથાવાચક સ્વ. રમાનાથજી વ્યાસ શ્રી ગૌરીશંકરજીના શિષ્યોમાંના એક હતા. એમની આજ્ઞાનુસાર સમાનાથજીએ પીતામ્બરાદેવીની કાશીમાં સ્થાપના પણ કરી છે.

ગુજરાતી ભાષાનું પરમ સૌભાગ્ય છે કે તેના ઉપાસકોનું ધ્યાન આ તરફ આકર્ષિત

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

થયું છે. ગુજરાતી ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા એ 'શાક્ત સંપ્રદાય'નું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી પાંડિત્યપૂર્ણ વિવેચન કર્યું છે. વેદ, ઉપનિષદ, સૂત્ર તથા પૌરાણિક સાહિત્યની સાથે સાથે બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મમાં અન્તર્હિત શક્તિ-તત્ત્વ પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. ગુજરાતની શક્તિપીઠોમાં આરાસુર શ્રીકુલની અંબિકા દેવી, પાવાગઢની કાલીકાપીઠ, આબુની અર્બુદા દેવી તથા ચુંવાળની બહુચરાદેવી પ્રસિદ્ધ છે. એ ઉપરાંત નારાયણ સરોવર નજીક આશાપુરી દેવી (માતાનો મઢ), ભૂજ નજીક રુદ્રાણી દેવી, બેટમાં અભયાદેવી, હળવદ નજીક સુંદરી ભવાની પીઠ, કાઠિયાવાડમાં પ્રભાસક્ષેત્ર-પિંડતારક્ષેત્ર પણ શક્તિ ઉપાસકોનાં મુખ્ય સ્થાન છે. કાલિકા દેવીની પૂજા ગુજરાતમાં સર્વત્ર થાય છે. પરંતુ ત્યાં વામા અથવા ભૈરવી-કાલિકાની ભાવના નથી, ત્યાં તો દક્ષિણા શિવા-કાલિકાનો જ ભાવ સ્પષ્ટ છે. આથી લોકો એને ભદ્રકાલીના નામથી પૂજે છે. બહુચરાજીમાં શ્રીકુલની બાલાત્રિપુરાની ભાવના છે. આથી નર્મદાશંકર દે. મહેતાએ કાદિ તથા હાદિ મતાનુસાર પૂજિત શ્રીયંત્રના વિષયમાં શ્રીકુલની બાલાત્રિપુરાની ભાવના છે. આથી નર્મદાશંકર દે. મહેતાએ કાદિ તથા હાદિ મતાનુસાર પૂજિત શ્રીયંત્રના વિષયમાં પણ થોડું લખીને શક્તિ-મતને વધારે સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુજરાતમાં બાલા ત્રિપુરસુંદરીના ઉપાસક અનેક છે. કાશીના સુપ્રસિદ્ધ રાજા મુંશી માધવલાલે મંત્રશાસ્ત્રી લજ્જારામ સંતોખરામ ત્રવાડી પાસેથી બાલા ત્રીપુરસુંદરીનું રહસ્ય જાણ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભક્તિની અવિરત ધારાના ત્રણ મુખ્ય આધાર છે (૧) શ્રીકૃષ્ણ જેમાં પૂર્ણ અથવા પરવિષ્ણુની ભાવના અનુસ્યૂત છે. (૨) શિવ જેને પરબ્રહ્મ અથવા પર-શિવ-સ્વરૂપે વર્ણવેલ છે. (૩) શક્તિ અથવા દેવી. જેને ભક્તોએ પરાશક્તિના રૂપમાં નિહાળ્યા છે. જે લોકો ગુજરાતના સામાજિક જીવન અને અવસ્થાથી પૂરા પરિચિત નથી, એમની આ ધારણા ભ્રમ છે કે ગુજરાતના સનાતન આર્ય-હિંદુઓમાં વૈષ્ણવજનને જ પ્રધાનતા પ્રાપ્ત છે. અન્ય ભારતીય પ્રાંતોથી ત્યાંનાં સ્ત્રી-સંપ્રદાયને વધારે સ્વતંત્રતા મળેલ છે. ગુજરાતી ભાષાના સૂરદાસ, નરસિંહ મહેતાએ ભગવાનની રાસ-લીલાનો અપૂર્વ આનંદ ભલે ચૌદમી શતાબ્દીમાં લીધો હોય, પરંતુ રાસલીલાની પ્રતિચ્છાયાપ્રતિકૃતિ ગુજરાતી સમાજમાં "ગરબા"ના રૂપમાં જળવાઈ રહી છે. જેમાં શક્તિનું આહ્વાન કરી "ચૌમુખી દીપશાખા" (માંડવી)ની પૂજા કરી, દેવીની સ્તુતિ કરતાં પરિક્રમા કરવામાં આવે છે. એક પછી બીજી સ્ત્રી ભગવતીના ગુણગાન કરે છે. દરેક પદ કે ચરણને અન્ય મહિલાઓ દોહરાવે છે. આ પ્રકારે રાતભર ગરબા ગાવામાં આવે છે. કેટલીક મહિલાઓ નવા ગરબા તત્કાલ બનાવતી જાય છે અને ગાતી જાય છે. ઘરમાં દીક્ષા શૈવ, વલ્લભ અથવા રામાનુજસંપ્રદાયની કેમ ન હોય, ગરબા ગાવાના સમયે એમનામાં પરા-શક્તિની ભાવના ઓતપ્રોત રહે છે. પોતાની રચનામાં ભલે એ દુર્ગા, અંબા, કાલી, ભવાની, રાધા, સીતા, ગૌરીના નામ લે, પરંતુ એ એમને પરાશક્તિ રૂપે નિહાળે છે. "भवभयविभव पराभवकारिणी" જ માને છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કવિ ભાલણ (ઈ.સ. ૧૪૩૯-૧૫૩૯) આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાના સમકાલીન છે. એમનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ચંડિ-આખ્યાન એમની શક્તિ-ભક્તિનું દ્યોતક છે. આ આખ્યાનને સરસ અને મધુર ભાષામાં જૂનાગઢના દીવાન રણછોડજીએ કાવ્યબદ્ધ કર્યું છે. ભાષા પર સંસ્કૃતની અસર છે. જે પ્રકારે સપ્તશતીમાં ૧૩ અધ્યાય છે. એ પ્રકારે ચંડિપાઠમાં ૧૩ કવચ છે. રૂપવર્ણન ગોસ્વામી તુલસીદાસના સીતાના અંગવર્ણન સાથે ઘણું જ સામ્ય ધરાવે છે. શક્રાદય સ્તુતિ કરતાં કહે છે :

વસ્ત્ર ધર્યા માયે જરકસી, જાણે પ્રાત દિનેશ ।
કમલ કોશ માંહિ ચંચલા, શોભે યથા સુનેશ ॥
કેશ-પાશ રવિ-નંદિની, ગંગ કુસુમની માલ ।
લેંથો સિંદૂર સરસ્વતિ, વેણી ત્રિવેણી વિશાલ ॥
શરદિંદુ સરખું વદન છે. દંત દાડિમ બીજ ।
મંદ મંદ મંજુલ હશે, જાણે ઝબકે છે વીજ ॥
પીન પયોધર ઓપતાં, જાણે કંચન કુંભ ।
બલિહારી ભુજદંડની ભાજ્યાં દૈત્યનાં દંભ ॥

આ સપ્તશતી આખ્યાનને શ્રીધરે સં. ૧૪૫૪માં લગભગ તથા કવિ સોમેશ્વરે "સુરથોત્સવ" નામથી એનાથી પણ પહેલાં લખેલ છે. પ્રભાસ પાટણના નિવાસી શ્રીધરનું 'ગૌરી ચરિત્ર'સં. ૧૫૬૪માં લગભગ લખાયેલું છે. ગુજરાતી ભાષાના કવિ સમ્રાટ ભટ્ટ પ્રેમાનંદ, તુલસીદાસજીના સમકાલીન હતા. વડોદરામાં કામનાથ મહાદેવની નજીક એક સિદ્ધ મહાત્માના દર્શન અને આશીર્વાદથી પ્રેમાનંદને અપૂર્વ સફળતા પ્રાપ્ત થઈ. અંધકારમાંથી ગુજરાતી ભાષાને પ્રકાશમાં લાવવાનું શ્રેય પ્રેમાનંદને જાય છે. એમણે 'દેવી ચરિત્ર' લખીને પોતાનો શક્તિ પ્રેમ પ્રગટ કર્યો છે.

પ્રેમાનંદના સમકાલીન કવિઓમાં પ્રસિદ્ધ શક્તિ-ઉપાસક નાથભવાન થયા. જેને જૂનાગઢની વાઘેશ્વરી દેવીના આશીર્વાદ હતા. એમણે કાશીમાં સંન્યાસ લીધો. અનુભવાનન્દ સરસ્વતી નામથી પ્રસિદ્ધ થયા અને "આનન્દગુહા" સ્થાનમાં નિવાસ કરી વેદાન્ત તથા યોગનું શિક્ષણ આપતા રહ્યા હતા. એમણે શ્રીધરગીતા, સૂતસંહિતાનો પદ્યાનુવાદ કર્યો છે. એમના ગરબા અને ગરબી સુપ્રસિદ્ધ છે. એમના વંશમાં શ્રી મોતીલાલ રવિશંકર વલ્લભ ઘોડા વગેરે ગ્રંથોના ગુજરાતી અનુવાદ થયા છે. ૧૭મી શતાબ્દીના મધ્યમાં વલ્લભ ઘોડા બાલાત્રિપુરસુન્દરીના પરમ ભક્ત થઈ ગયા. એમની "ગરબાવલિ" મધુર અને હૃદયગ્રાહી છે. વિષ્ણુદાસ ભીમે ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યમાં માધુર્યની સરસ ધારા વહાવી દીધી છે. જન્મથી સ્માર્ત શૈવ હોવા છતાં પણ તેઓ વિષ્ણુભક્ત, પિતૃભક્ત તથા ગુરુભક્ત હતા. પોતાના વેદાન્ત ગ્રંથ 'પ્રબોધ પ્રકાશ'માં શિવજીના અર્ધાંગિની ઉમા વિશે લખે છે કે :

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

જય જય જય જગદીશ્વરી ઉમિયા ઉજ્જવલ અંગ,
આધિ શક્તિ અંતરિ રહી આલિંગી શિવલિંગ.
અંતરિ મારગિ નિયમતાં, નાડી સુક્ષિમ તન્ન,
બ્રહ્મરંધ્ર ગુરુમુખી કરી, જાણઈ યોગી જન્ન.

૧૮ મી શતાબ્દીમાં કૃપારામ શુક્લના પુત્ર મીઠુ મહારાજ સામરસ્યવાદી તાંત્રિક થયા. જેમણે વિન્ધ્યાચલમાં અષ્ટભુજા દેવીની આરાધના કરી શ્રી ચક્રની યામલવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી. એમણે બત્રીસ ઉલ્લાસમાં "રાસ-રસ" ની રચના કરી છે. જેમાં અર્ધનારીશ્વરની ભાવનાને સમ્મુખ રાખી શ્રીચક્રની પદ્ધતિ અનુસાર રાસલીલાનું વર્ણન છે. એમણે શક્તિ વિલાસ લહરી, શ્રીલહરી તથા શ્રીરસ લખી ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ વધાર્યું છે. એમની શિષ્યા જાનીબાઈએ 'નવનાયિકાવર્ણન' કાવ્યની રચના કરી છે.

૧૯મી સદીના મધ્યમાં સુપ્રસિદ્ધ કવિ બાલાશંકરજીના પિતા ઉલ્લાસરામ બાલા-ત્રિપુરસુંદરીના ઉપાસક હતા. એમણે પોતાના પુત્રનું નામ પણ બાલા રાખ્યું. બાલકવિ શાક્ત સાહિત્ય અને રહસ્યના સારા વેત્તા હતા. 'સૌંદર્યલહરી' નામના રહસ્ય-સ્તોત્ર પર સંસ્કૃતમાં લગભગ ૩૨ ટીકાઓ છે. શિવની સચ્ચિદાનંદમયી પરા-શક્તિની ઉપાસના 'કાલીકુલ'ના મંત્રો તથા 'શ્રીકુલ'ના મંત્રો દ્વારા થાય છે. શ્રીકુલની અધિષ્ઠાત્રિ શક્તિને 'શ્રી' સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. એમાં સાધકોએ પોતાના પિંડમાં જ ઉપાસના કરવાની હોય છે. કવિવર બાલાશંકરે શંકરાચાર્યના ગ્રંથના સમશ્લોકી અનુવાદ કરી ગુર્જર ભૂમિને અલંકૃત કરી છે. કાશી નગરમાં નાગરોની સ્ત્રીઓ દ્વારા રચાયેલા સ્તોત્રો, ગરબા તથા ગરબીઓની સંખ્યા સહસ્રથી અધિક હશે. વિક્ટોરિયા પ્રેસ દ્વારા ત્રણ સંગ્રહ પ્રકાશિત પણ થયા છે, જે હાલ અપ્રાપ્ય છે. ત્રવાડી સૂર્યનાથ ગણેશનાથે દેવીની સ્તુતિમાં એક સંગ્રહ અમર-યંત્રાલયથી પ્રકાશિત કરાવ્યો છે. નાગરોનાં કુટુંબોમાં બાલા, ત્રિપુરા, શ્રીવિદ્યા, બગલા, તારા, લલિતા વગેરે મહાવિદ્યાઓના મંત્ર તથા પટલ પ્રવર્તમાન છે.

શક્તિની ઉપાસના દરેક જાતિ તથા સમાજમાં પ્રવર્તમાન છે. યુરોપ, અમેરિકા, જાપાન, ચીન વગેરેમાં પણ એના તત્ત્વ-પુરાવાઓ નજરે પડે છે.

★ પથિક, માર્ચ, ૧૯૯૯

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં શ્રીલક્ષ્મીદેવી

પ્રાચીનકાલમાં લક્ષ્મી અથવા શ્રીદેવી એક ખૂબ લોકપ્રિય દેવી હતી. પ્રાચીન વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં લક્ષ્મી વિશે અનેક વિગતો મળે છે. વિષ્ણુપરાણમાં લક્ષ્મીને ભૃગુની કન્યા બતાવી છે. અને વિષ્ણુની પત્ની તથા ધાતા અને વિધાતા નામના તેમના ભાઈ હતા. લક્ષ્મીની ઉત્પત્તિ માટે એવી આખ્યાયિકા છે કે દેવો અને દાનવો દ્વારા થયેલા સમુદ્રમંથનમાંથી નીકળેલાં ચૌદ રત્નોમાં કમળ પર બેઠેલી અને કમળ પુષ્પ હાથમાં ધારણ કરેલી લક્ષ્મી એક રત્ન સ્વરૂપે બહાર આવી. એ વખતે ગંગા વગેરે પવિત્ર નદીઓ લક્ષ્મીને સ્નાન કરાવવા માટે ઉપસ્થિત થઈ અને દિગ્ગજોએ સુવર્ણ-કળશોમાં ભરેલા પવિત્ર જળથી એ શ્રીદેવીનો અભિષેક કર્યો. વિશ્વકર્માએ આવીને એના અંગ પ્રત્યંગમાં અનેક પ્રકારનાં આભૂષણો ધારણ કરાવ્યાં. ક્ષીર સાગરે તેને ખીલેલાં કમળપુષ્પોની માળા અર્પણ કરી અને આ રીતે પવિત્ર જળથી અભિષેક પામેલી, દિવ્ય આભૂષણોને ધારણ કરનારી, સુંદરી વસ્ત્રાભૂષણથી અલંકૃત થયેલી લક્ષ્મી ભગવાન વિષ્ણુને આપવામાં આવી.[૧]

પુરાણોમાં લક્ષ્મીનો મહિમા વર્ણવતા જણાવ્યું છે કે તે વિષ્ણુનો આત્મા છે. તેને લઈને જ વિષ્ણુ સત્ત્વને ધારણ કરે છે, લક્ષ્મી વગર વિષ્ણુ નિર્જીવ છે, તેમ વિષ્ણુ વગર લક્ષ્મી પણ નિષ્પ્રાણ છે. આ જગતના સ્રષ્ટા વિષ્ણુ છે. વિષ્ણુ પર્વત છે તો લક્ષ્મી યજ્ઞ-ક્રિયા છે. તેઓ ફળ-ભોક્તા છે તો લક્ષ્મી તેને ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા છે.[૨]

જ્યારે વિષ્ણુ અવતાર ધારણ કરે છે ત્યારે લક્ષ્મી સદાય એની સાથે વિદ્યમાન હોય છે. તે વિષ્ણુને પ્રત્યેક કાર્યમાં સહાયતા કરે છે. જ્યારે વિષ્ણુ આદિત્યરૂપે પ્રગટ્યા ત્યારે લક્ષ્મી પદ્મ (કમળ)માંથી જન્મ ધારણ કરવાને લઈને પદ્મા અથવા કમલા કહેવાઈ. વિષ્ણુએ પરશુરામનું રૂપ ધારણ કર્યું, ત્યારે લક્ષ્મીએ સાક્ષાત્ પૃથ્વીનું રૂપ ધારણ કર્યું. રામાવતાર વખતે તે સીતારૂપે અને કૃષ્ણાવતાર વખતે તે રુકિમણી સ્વરૂપે પ્રગટી. આવી રીતે અન્ય અવતારોમાં પણ તે ભગવાન વિષ્ણુથી અલગ થઈ નહિ.[૩] અગ્નિપુરાણમાં તો તેને જગતજનની કહેવામાં આવી છે. તેમાં કહ્યું છે કે લક્ષ્મી જગતની માતા અને વિષ્ણુ જગતના પિતા છે અને આ માતા-પિતા લક્ષ્મી-નારાયણરૂપે આ જગતમાં વ્યાપ્ત છે.[૪]

વૈદિક સાહિત્યમાં ઋગ્વેદમાં લક્ષ્મીનો ઉલ્લેખ મળતો નથી, પણ યજુર્વેદ અને અથર્વવેદમાં મળે છે. યજુર્વેદમાં શ્રી અને લક્ષ્મી બંનેને પરમ પુરુષની સપત્નીઓ ગણાવી છે.[૫] અથર્વવેદમાં જણાવ્યું છે કે વ્યક્તિના જન્મથી વ્યક્તિ એકસો પ્રકારની લક્ષ્મી-દેવીઓથી આવૃત્ત રહે છે.[૬]

મહાભારતમાં શાંતિપર્વમાં ભૂમિ અને લક્ષ્મી બંનેને એક જ ગણાવી છે. તે પરથી શ્રી અને લક્ષ્મી સંયુક્ત ઉપાસનાનો એક સંપ્રદાય પ્રચલિત થયો હોવાનું જણાય છે. વળી આ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પર્વમાં દેવી પદ્માશ્રીનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે આ દેવી તારાઓના અલંકારો ધારણ કરે છે, તે તારાકૃતિ પુષ્પમાળાઓ ધારણ કરે છે અને આ સ્વરૂપે દેવી કમલસરમાં દષ્ટિગોચર થાય છે.[૭]

રામાયણમાં બે સ્થળે લક્ષ્મીનો નિર્દેશ થયો છે.[૮] એમાંના સુન્દરકાન્ડમાં દેવી પદ્માશ્રીનું ગજલક્ષ્મી તરીકે સુખ્યાત સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. તે અનુસાર ચતુર્ભુજ દેવીના બે હાથમાં કમળનાળ અને કમળપુષ્પો અને બે હાથ અભયમુદ્રામાં છે. દેવી કમલસરમાં કમળના દાંડા પર ઊભેલ છે. એણે કંઠમાં પદ્મની માળા ધારણ કરેલી છે, તેની બે બાજુએ એક એક હાથી પોતાની સૂંઢમાં કમળ ધારણ કરીને ઊભા છે.

લક્ષ્મીનું મહત્ત્વ પ્રાચીન બ્રાહ્મણ ધર્મની જેમ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં પણ સ્વીકારાયું હતું. ભરહુત અને સાંચી તેમજ અજન્ટા અને ઇલોરાની બૌદ્ધ ગુફાઓમાં તેમજ ઉદયગિરિ ખંડગિરિની જૈન ગુફાઓમાં લક્ષ્મીનું આલેખન થયું છે. તે આ બાબતમાં દૃષ્ટાંતરૂપ છે. જૈન સાહિત્યમાં મહાવીર સ્વામીનાં માતા ત્રિશલાદેવીને આવેલા દિવ્ય સ્વપ્નમાં શ્રી ના અભિષેકનો પણ સમાવેશ થયો છે. જાતકોમાં આ દેવીને સિરિ, પદ્માલયને નામે ઓળખવામાં આવી છે.[૯]

પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લક્ષ્મીની ઉપાસનાનો મહિમા તેમજ તેના સ્વરૂપ વિશે અનેક નિર્દેશો મળે છે. મહાકવિ ભાસે 'સ્વપ્નવાસવદત્તા'માં લક્ષ્મીને પદ્માવતી કહીને એના બ્રહ્મશ્રી તથા અજયશ્રી કે નરેન્દ્રશ્રી એવા ભેદ બતાવ્યા છે. કાલીદાસે 'રઘુવંશ'માં લક્ષ્મીને પદ્મહસ્તા રાજ્યલક્ષ્મી અને શ્રીને ધનસમૃદ્ધિના પ્રતીક તરીકે વર્ણવી છે. 'મુદ્રારાક્ષસ'માં વિશાખદત્તે કૌમુદી મહોત્સવ વખતે શ્રી-દેવીને પ્રસન્ન કરવા માટે થથી તૈયારીનું વર્ણન કર્યું છે. 'હર્ષચરિત'માં બાણે લક્ષ્મીનું વર્ણન કર્યું છે. એવા સ્વરૂપની મૂર્તિઓ મથુરા મ્યુઝિયમમાં નજરે પડે છે. શ્રી હર્ષના 'નૈષધચરિત' મહાકાવ્યમાં અને બીજા અનેક કવિઓની કૃતિઓમાં લક્ષ્મીનું સ્તુતિપરક વર્ણન મળે છે. આ બધી કૃતિઓમાં આવતાં વર્ણન પરથી જણાય છે કે લક્ષ્મીના સ્વરૂપની કલ્પના અતિ સુંદર સ્ત્રીરૂપે કરવામાં આવી છે. તેને સમૃદ્ધિ અને રાજ્યની સ્વામિનીદેવી તરીકે ગણાવાઈ છે. તેને વિષ્ણુ પત્ની તરીકે પણ વર્ણવાઈ છે. તેનું ગજલક્ષ્મી સ્વરૂપ અને કમલ પર સ્થિત કમળ હસ્ત સ્વરૂપ આ બંને સ્વરૂપે તેનું વર્ણન થયું છે. પુરાણોમાં લક્ષ્મીનો મહિમા અને એના વિશે વિવિધ ઉલ્લેખો મળે છે.[૧૦] બ્રહ્મપુરાણમાં 'લક્ષ્મીતીર્થ'નો પ્રસંગ આવે છે, તેમાં લક્ષ્મી તથા દરિદ્રનો વાર્તાલાપ છે. તેમાં લક્ષ્મી કહે છે કે, 'મનુષ્ય પાસે કુલ, શીલ વગેરે બધું હોવા છતાં મારા વગર તે મૃત્યુ સમાન છે'. ટૂંકમાં અહીં લક્ષ્મીની કૃપાને મહત્ત્વ અપાયું છે.[૧૧]

પદ્મપુરાણમાં વિષ્ણુના વક્ષઃસ્થળ પરના શ્રીવત્સના ચિહ્નને શ્રીયુક્ત કહેવામાં આવે છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં દક્ષની કન્યાઓમાં લક્ષ્મીનું નામ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. શિવપુરાણમાં જલંધરના યુદ્ધના પ્રસંગમાં વિષ્ણુ સહિત જલંધરને ત્યાં નિવાસ કરે છે. એવો ઉલ્લેખ છે. ઉપરાંત તુલસીને અહીં લક્ષ્મીનો અવતાર ગણી છે.[૧૨]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં લક્ષ્મીનાં વિવિધ સ્વરૂપો પૈકી સ્વર્ગની લક્ષ્મી, રાજાઓની રાજ્ય-લક્ષ્મી, ગૃહલક્ષ્મી તથા વૈષ્ણવોની વૈષ્ણવીનો સમાવેશ થાય છે: અહીં લક્ષ્મીને અદિતિ સ્વરૂપની પણ વર્ણવી છે. અહીં લક્ષ્મીનો મહિમા વર્ણવતાં એને ઐશ્વર્ય તથા સર્વસંપત્તિની દેવી કહે છે. અગ્નિપુરાણમાં લક્ષ્મીના એક હાથમાં પદ્મ અને બીજા હાથમાં શ્રીફળ હોવું જોઈએ. તેને ભદ્રપીઠ પર સ્થાપી શ્રીસૂક્તથી તેની ષોડશોપચારે પૂજા કરવાનું વિધાન છે.[૧૩]

કાલિકાપુરાણમાં શ્રી તથા ઈન્દ્ર વિશેના સંબંધની કથા મળે છે. અત્રિ સંહિતામાં લક્ષ્મી-પૂજન નિશ્ચિત તિથિએ કરવાનું સૂચવ્યું છે. એમાં સુખની ઈચ્છાવાળાઓએ શુક્રવારે 'શ્રી'ની પૂજા પુષ્પમાળા, સુગંધિત દ્રવ્ય, તુલસી તથા કેસર વગેરેથી કરવાનું જણાવ્યું છે.[૧૪]

એવી રીતે વામનપુરાણ, કૂર્મપુરાણ, નારદપુરાણ, વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ વગેરેમાં લક્ષ્મીનું પ્રસંગોપાત વર્ણન મળે છે. માર્કણ્ડેયપુરાણમાં શ્રીલક્ષ્મી સંપ્રદાયનો પદ્મિની વિદ્યા તરીકે ઉલ્લેખ થયો છે. લક્ષ્મી એ પદ્મિનીવિદ્યાની મુખ્ય દેવી હતી. તેના નિયંત્રણમાં નીચે મુજબના અષ્ટાનિધિ હતાઃ (૧) પદ્મનિધિ (૨) મહાપદ્મનિધિ (૩) મકરનિધિ (૪) કચ્છપનિધિ (૫) મુકુન્દનિધિ (૬) નન્દવિધિ (૭) નીલનિધિ (૮) શંખનિધિ. મનુષ્યને સમૃદ્ધિ મળતાં જ આ નિધિની પ્રાપ્તિ થાય છે.[૧૫]

આઠનિધિને લગતી આ વિભાગના ગુપ્તકાલમાં પૂર્ણપણે વિકસી હતી. પાછળથી એમાં 'ખર્વ' નામની નિધિ ઉમેરી ને નિધિની સંખ્યા નવની કરવામાં આવેલી અને સાહિત્ય તેમજ આમ જનતામાં આ નવનિધિનો ખ્યાલ સર્વત્ર પ્રચલિત છે.

આ ઉપરથી જણાય છે કે પુરાણોમાં લક્ષ્મીનાં વિવિધ નામો, તેની ઉત્પત્તિ વિશે વિવિધ મત તેમજ તેને જુદા જુદા દેવતાઓની પત્ની તરીકે નિરૂપેલ છે. તેનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં સ્વર્ગલક્ષ્મી, ગૃહલક્ષ્મી, રાજ્યલક્ષ્મી વગેરે મળે છે. ઉપરાંત વિષ્ણુપત્ની, નારાયણની પત્ની, પરમપુરુષની પત્નીના સ્વરૂપમાં પણ તેનો નિર્દેશ થયો છે. તેનું ગજલક્ષ્મીનું સ્વરૂપ વ્યાપકપણે લોકપ્રિય થયું હતું.

ઈ.પૂર્વે બીજી સદી સુધીમાં તો સામાન્યજનોમાં લક્ષ્મી સમૃદ્ધિ અર્પનાર દેવી તરીકે પ્રચલિત થઈ ચૂકી હતી અને તેની મૂર્તિપૂજા પણ તેની મૂર્તિપૂજા પણ સ્વાભાવિક બનતી જતી હતી. એ સમયે રાજાઓ પણ પોતાના ઐશ્વર્યના પ્રતીક તરીકે લક્ષ્મીને પ્રધાન્ય આપતા. ઘણા રાજાઓએ પોતાના સિક્કાઓ પર લક્ષ્મીની આકૃતિ અંકિત કરાવી હતી. તેની પાછળ રાજ્યલક્ષ્મીનું સૂચન રહેલું જણાય છે.[૧૬]

આમ પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી લક્ષ્મીનું વર્ણન મળે છે તે પરથી એમ જણાય છે કે શ્રીલક્ષ્મી ધન આપનાર દેવી હતી અને એનો સંબંધ કમળ, પાણી, હાથી અને યક્ષો સાથે હતો. પાણીમાં કમળ આપોઆપ ઊગે છે તેથી લક્ષ્મીના હાથમાં તે રખાય છે તેમ જ તેનું

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ાસન પણ કમળનું બનાવાયું હોવાનું લાગે છે. આમ આ રીતે જળમાંથી જીવની ઉત્પત્તિ સાથે એનો સંબંધ જોડ્યો છે.

★ પથિક, નવેમ્બર, ૧૯૯૮

પાદટીપ

૧. વિષ્ણુપુરાણ, અધ્યાય-૯, શ્લોક૧૦૦-૧૦૫
૨. ભાગવતપુરાણ ખંડ-૬, અધ્યાય-૧૯, શ્લોક ૧૧
૩. વિષ્ણુપુરાણ, અધ્યા-૯, શ્લોક ૧૪૨-૪૫
૪. અગ્નિપુરાણ, અધ્યાય-૨૩૭, શ્લોક. ૧૦
૫. યજુર્વેદ, ૩૧-૨૨
૬. અથર્વેવેદ, ૭-૧૧૫-૩
૭. મહાભારત, શાંતિપર્વ-સમીક્ષિત આવૃત્તિ, પૃ. ૨૨૧, શ્લોક.૨૨; પૃ. ૨૧૮ શ્લોક ૧૪
૮. રામાયણ, અયોધ્યાકાંડ, ૭૯-૧૫; સુંદરકાંડ, ૭-૧૪
૯. राय, गोविन्दचन्द्र, प्राचीन भारतमें लक्ष्मी - प्रतिमा, पृ. ३०-३१
૧૦. एजन, पृ. ५८-७५.
૧૧. બ્રહ્મપુરાણ, અ. ૧૩૭, શ્લોક ૩૧
૧૨. પદ્મપુરાણ, અ.૨, ૧૮-૧૪ ; વિષ્ણુપુરાણ, અ. ૧-૭-૨૩; શિવપુરાણ, અ. ૨, ૫-૧૮-૧૪.
૧૩. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ, પ્રકૃતિ ખંડ, અ.૩ શ્લો. ૭૨-૭૮; અગ્નિપુરાણ, અ. ૨૫, શ્લો : ૧૩; અ. ૬૨, શ્લો. ૧-૧૪
૧૪. કાલિકાપુરાણ ૧,૯,૧૦૪; અત્રિસંહિતા, ૪૭, ૧૬
૧૫. માર્કણ્ડેય પુરાણ, અ. ૬૦ (નિધિનિર્ણય) શ્લોક ૨-૪૬
૧૬. राय, गोविन्दचन्द्र, पूर्वोक्त, पृ. ५७,७७

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત લક્ષ્મીની કેટલીક પ્રતિમાઓ

લક્ષ્મી અથવા શ્રીદેવી પ્રાચીન કાલમાં એક ખૂબ લોકપ્રિય દેવી હતી. એ સૌંદર્ય સમૃદ્ધિ અને સબનસીબની દેવી ગણાતી. એના વિશે પ્રાચીન વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં અનેક નિર્દેશ મળે છે.[૧]

માર્કંડેયપુરાણમાં શ્રી લક્ષ્મીસંપ્રદાયનો 'પદ્મિનીવિદ્યા' તરીકે ઉલ્લેખ થયો છે. લક્ષ્મીએ પદ્મિનીવિદ્યાની મુખ્ય દેવી હતી. એના નિયંત્રણમાં નીચે મુજબના અષ્ટ નિધિ હતા :

(૧) પદ્મનિધિ, (૨) મહાપદ્મનિધિ, (૩) મકરનિધિ, (૪) કચ્છપનિધિ, (૫) મુકુંદનિધિ, (૬) નંદનિધિ, (૭) નીલનિધિ અને (૮) શંખનિધિ. મનુષ્યને સમૃદ્ધિ મળતાં જ આ નિધિની પ્રાપ્તિ થાય છે.[૨]

આઠ નિધિને લગતી આ વિભાગના ગુપ્તકાલમાં પૂર્ણપણે વિકસી હતી. પાછળથી એમાં "ખર્વ" નામનો નિધિ ઉમેરીને નિધિની સંખ્યા નવની કરવામાં આવેલી અને સાહિત્ય તેમજ આમ જનતામાં આ નવ નિધિનો ખ્યાલ સર્વત્ર પ્રચલિત છે.[૩]

લક્ષ્મીનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં સ્વર્ગલક્ષ્મી ગૃહલક્ષ્મી વગેરે પણ મળે છે. ઉપરાંત વિષ્ણુપત્ની, નારાયણની પત્ની, પરમ પુરુષની પત્નીના સ્વરૂપમાં પણ એનો નિર્દેશ થયો છે. એનુ ગજલક્ષ્મીનું સ્વરૂપ વ્યાપકપણે લોકપ્રિય થયું હતું.

લક્ષ્મીનાં રૂપવિધાન પુરાણો અને શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં આપેલાં છે. એમાં લક્ષ્મીને કૌમારાવસ્થાવાળી, અનેક આભરણોથી સંપન્ન અને સુંદર રેશમી ઉપવસ્ત્ર ધારણ કરેલ કહી છે. દેવી પદ્માસન પર બેઠેલ કે ઊભેલી હોય અને પ્રત્યેક બાજુથી ગજ દ્વારા જલાભિષેક થતો હોય, બીજા બે ગજો ઝારી વડે દેવીને સ્નાન કરાવતા હોય, દેવીના હાથમાં અભય અને વરદનાં સૂચક બે કમળ કે એક હાથમાં કમળ અને બીજામાં કુંભ કે બિજોરું ધારણ કરેલ હોય.[૪]

ભારતની જેમ ગુજરાતમાં પણ લક્ષ્મીની પૂજા-ઉપાસનાનો પ્રસાર પ્રાચીન કાલમાં થયેલો જોવા મળે છે. લક્ષ્મીનાં ભારત-પ્રચલિત સ્વરૂપો પૈકી 'શ્રી' 'લક્ષ્મી' 'મહાલક્ષ્મી' જેવાં સ્વરૂપો ગુજરાતમાં વિશેષ પ્રચલિત થયેલાં જણાય છે.

અત્રે વર્ણિત પ્રતિમાઓ પૈકી પ્રથમ બે પ્રતિમાઓ મૂળ ધૂમલીમાંથી પ્રાપ્ત થઈ હતી, જે હાલ લાખોટા મ્યુઝિયમ-જામનગરમાં સુરક્ષિત અન્ય શિલ્પો સાથે જોવા મળે છે.[૫]

પ્રથમ પ્રતિમા ગજલક્ષ્મીની છે, જેમાં દેવી ઊંચા આસન પર પ્રલંબપાદમાં બેઠેલી છે. આ પ્રતિમાનાં મસ્તક અને શરીરનો આગળનો ભાગ ઘસાઈ ગયેલ હોવાથી વિશેષ વિગતો તારવી શકાતી નથી. દેવી દ્વિભુજ છે. જમણા હાથમાં કમળ છે અને ડાબા હાથનું ઉપકરણ ખંડિત થયેલું છે. બંને હાથ પરથી પસાર થતી વનમાલા અને અધોવસ્ત્ર તથા પગમાં મોટાં કલ્લાં ધારણ કરેલ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દેવીના મસ્તકની બંને બાજુ ઉપરનાં ભાગમાં પદ્મપીઠ પર બે બે ગજને સૂંઢમાં કળશ ધારણ કરી અભિષેક કરતો બતાવ્યા છે. ગુજરાતમાંથી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રાપ્ત ગજલક્ષ્મીની પ્રતિમાઓમાં સામાન્ય રીતે એક એક ગજને અભિષેક કરતો બતાવ્યો છે, જ્યારે અહીં બે બે ગજ નજરે પડે છે, જે ખાસ નોંધપાત્ર છે. દેવીના મસ્તક પરના કેશની રચનાશૈલી, ઉદરની વિશાળતા, વનમાલાનું અલંકરણ અને આલેખનશૈલી શામળાજી-રોડા અને એનાં સમકાલીન શિલ્પોમાં સાહિત્યમાં જોવા પ્રેરે છે, જેને આધારે આ પ્રતિમાને ૭મી સદી જેટલી પ્રાચીન ગણવી જોઈએ. વિશેષમાં સાહિત્યમાં આપેલ આ સ્વરૂપનાં રૂપવિધાન જોતાં મત્સ્યપુરાણ (અ. ૨૬૧, શ્લોક ૪૦-૪૭)માં આપેલ વર્ણનને અનુસરતું આ પ્રતિમાવિધાન જણાય છે.

બીજી પ્રતિમામાં દેવી જાણે સમુદ્રમંથનમાંથી બહાર નીકળતી હોય એવું અહીં આલેખન થયું છે. પદ્મપીઠના આશન પર દેવી યોગમુદ્રામાં બિરાજમાન છે. મસ્તકે સુવર્ણ-અલંકારોથી સુશોભિત જટામુકુટ, કાનમાં રત્નકુંડલ, પદકયુક્ત હિક્કા, જેની સેર ડાબી બાજુ છેક કટિ સુધી ઝૂલતી બતાવી છે. હાથમાં કંકણ છે. દેવી ચતુર્ભુજ છે. ઉપલા બંને હાથમાં પદ્મ છે. નીચલા બંને હાથ ખંડિત છે. દેવીના મસ્તકની બંને બાજુ પદ્મ પર પગ ટેકવીને એક એક સ્ત્રી-આકૃતિ ઊભેલી છે. આસન નીચેની આકૃતિઓમાં એકબીજાને પીઠ આડકારીને બેઠેલ વ્યાઘ્ર જણાય છે. પ્રસ્તુત પ્રતિમાનાં અલંકરણો,ઘડતર અને જીવંતતાની દૃષ્ટિએ આને ૮ મી -૯મી સદીની ગણવી જોઈએ.

કનીપુર(તા. દહેગામ)માં આવેલા બ્રહ્માણીમાતાના મંદિરના મંડોવરની જંઘાના ગવાક્ષમાં લક્ષ્મીની ૧૦-૧૧મા સૈકા જેટલી જૂની પ્રતિમા હોવાનું નોંધાયું છે.[૬]

આ પ્રતિમાનું ઝિણવટથી નિરીક્ષણ કરતાં દેવી અર્ધપર્યંકાસનમાં બેઠેલી છે. દેવીના મસ્તકે ત્રિકૂટ મુકુટ, કાનમાં રત્નકુંડલ, કંઠમાં હિક્કા, પ્રલંબ હાર, કટિસૂત્ર વગેરે આભૂષણો ધારણ કરેલ જોવા નળે છે. ચતુર્ભુજ દેવીના ઊપલા બે હાથમાં સનાળ પદ્મ છે, જમણો નીચલો હાથ કાંડાથી ખંડિત છે, ડાબા હાથમાં માતુલિંગ નજરે પડે છે. દેવીના મસ્તકની પાછળ બંને બાજુ શંખાકાર આકૃતિઓ જોઈ શકાય છે.

પશુંજ(તા. દસક્રોઈ)ના ધારનાથ મહાદેવના મંદિરમાં દેવીપ્રતિમા હોવાની નોંધ કરેલી છે.[૭] પ્રસ્તુત પ્રતિમાનું નિરીક્ષણ કરતાં એ દેવી લક્ષ્મીની પ્રતિમા હોવાનું જણાયું છે. અહીં દેવી સમપાદમાં ઊભેલી છે. દેવીના મસ્તકે જટામુકુટ છે. કટિસૂત્રનો એક છેડો પાટલીઘાટમાં ઢીંચણ સુધી લટકતો છે. વનમાલા કુંડલ હાર, અને પગમાં કડાં પહેરેલાં છે. દેવી ચતુર્ભુજ છે. ઊપલા બે હાથમાં પૂર્ણ વિકસિત પદ્મ છે. નીચલા બે હાથનાં આયુધો સ્પષ્ટ થતાં નથી. કલાશૈલી અને આલેખનની દૃષ્ટિએ આ પ્રતિમા ૧૧મી સદીની જણાય છે.

લીંચ(તા. મહેસાણા) ગામમાં લક્ષ્મીની ચાર પ્રતિમાઓ હોવાની નોંધ થયેલી છે.[૮] આ પ્રતિમાઓ પૈકી પ્રથમ પ્રતિમામાં દેવી લલિતાસનમાં બેઠેલી છે. દેવીના મસ્તકે ત્રિકૂટ કરંડમુકુટ, કંઠમાં હાર, ઉરઃસૂત્ર, કટિમેખલા જેવા અલંકારો ધારણ કર્યા જોવા મળે છે. દેવીના ચતુર્ભુજ પૈકી ઉપલા બે હાથમાં પદ્મ અને જમણો નીચલો હાથ વરમુદ્રામાં તથા ડાબા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

હાથણાં માતુલિંગ ધારણ કરેલ છે. દેવીની બંને બાજુ પરિચારિકાઓ ઊભેલી છે. આ પ્રતિમા પ્રાયઃ ૧૧મી સદીની જણાય છે.

બીજી પ્રતિમામાં દેવી લક્ષ્મી લલિતાસનમાં બેઠેલ છે. મુખનો ભાગ ઘસાયેલો છે. ઉરઃસૂત્ર સ્તનસૂત્ર ઉપવીત ધારણ કરેલ છે. દેવી ચતુર્ભુજ છે. ઊપલા બે હાથમાં પદ્મ જમણો નીચલો ખંડિત અને ડાબામાં બિજોરું છે. દેવીની બંને બાજુ પરિચારિકાઓ છે. રચનાશૈલીની દૃષ્ટિએ આ પ્રતિમા પ્રથમ પ્રતિમા કરતાં સહેજ પછીના સમયની છે.

આ જ સ્થાનમાંથી પ્રાપ્ત ત્રીજી પ્રતિમામાં લક્ષ્મી આસન પર લલિતાસનમાં બેઠેલી છે. દેવીના મસ્તકે ત્રિકૂટ મુકુટ શોભે છે કટિસૂત્રનો એક છેડો આસન પર વર્તુળાકારે અને એક છેડો ઊભો લટકતો નજરે પડે છે. કટકવલય અધોવસ્ત્ર અને પગમાં કડાં પહેરેલાં છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરમુદ્રા, પદ્મ પદ્મ અને બિજોરું છે. દેવીની બંને બાજુ પરિચારિકાઓ છે.

અહીંથી પ્રાપ્ત ચોથી પ્રતિમાનાં આયુધો ઉપરની ત્રીજી પ્રતિમા પ્રમાણેનાં જ છે. અહીં વિશેષમાં દેવીના કંઠમાં પાંદડીથી સુશોભિત હાર અને કટિમેખલા નજરે પડે છે. દેવીની બંને બાજુ પગને આંટી મારીને પરિચારીકાઓ ઊભેલી છે, જે એની વિશેષતા છે.

ઉપર્યુક્ત ચારેય પ્રતિમાઓમાં સામાન્ય લક્ષણો એકસરખાં જોવા મળે છે. કલાશૈલી અને આળેખનની દૃષ્ટિએ આ પ્રતિમાઓ ૧૧મી-૧૨મી સદીમાં ઘડાઈ હોય એમ જણાય છે.

★ પંથિક, દીપોત્સવાંક, ઑક્ટ.-નવેમ્બર, ૧૯૯૨,

પાદટીપ

૧. વિષ્ણુપુરાણ, ૧-૯/૧૦૦-૧૦૫
૨. માર્કંડેયપુરાણ, અ. ૬૦ (નિધિનિર્ણય), શ્લોક ૨-૪૬
૩. V. S. Agraval, Ancient Indian Falk-cult, pp. 155 f.
૪. મત્સ્યપુરાણ, અ. ૨૬૧, ૪૦-૪૭; વિષ્ણુધર્મોત્તર, ખંડ-૩, અ. ૮૨/૨૧૫; અભિલષિતાર્થચિંતામણિ, અ. ૧/૮૩૮-૪૧; શિલ્પરત્ન, અ (૨૪/૯ અને ૬૩)
૫. આ બંને પ્રતિમાઓ તરફ ધ્યાન દોરવા બદલ ડૉ. પ્રવીણભાઈ પરીખનો આભારી છું.
૬. હરિલાલ ગૌદાની, નૂતનગુજરાત, ૧૭, મે, ૧૯૭૦
૭. નૂતન ગુજરાત, ૩-૭-૧૯૭૭
૮. પુરાતત્ત્વ ખાતું (ગુ.રા.) ઉત્તર વર્તુળના સર્વેક્ષણ અહેવાલની નોંધ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગુજરાતમાંથી ઉપલબ્ધ અંકધાત્રી-ક્રીડાધાત્રીની કેટલીક પ્રતિમાઓ

વાસુદેવશરણ અગ્રવાલે અહિચ્છત્રમાંથી મળેલ બાળક સહિતની માતૃમૂર્તિઓને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચેલ છેઃ (૧) સ્તનપાન કરાવતી માતા-ક્ષીરધાત્રી કે સ્તનધાત્રી, (૨) બાળકને ગોદમાં ધારણ કરેલ માતા-અંકધાત્રી અને (૩) બાળકને ડાબા હાથે ધારણ કરેલ અને જમણા હાથમાં દડા અથવા કોઈ રમકડું ધારણ કરેલ માતા ક્રીડાધાત્રી.

આ ત્રણ પ્રકારની માતાઓ વિશે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપરાંત બૌદ્ધ તેમ જૈન સાહિત્યમાંથી મળતા સૂચનોની પણ શ્રી અગ્રવાલે નોંધ કરી છે.[૧]

ગુજરાતમાં શામળાજીની કેટલીક પ્રતિમાઓનો અભ્યાસ શ્રી આર. સી. અગ્રવાલે[૨] આ સ્વરૂપે કર્યો છે, જ્યારે અત્રે એ ઉપરાંત અમરેલીની એનાથી પણ પ્રાચીન પ્રતિમાનો અભ્યાસ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે.

(૧) અમરેલીની અંકધાત્રી : અમરેલી નજીકના ગોહિલવાડના ટીંબાનું ખોદકામ કરતાં ત્યાંથી પ્રાપ્ત પકવેલી માટીની મૂર્તિઓમાં અંકધાત્રી સ્વરૂપની ચાર મૂર્તિઓ જોવામાં આવી છે.

(૧) આમાં પ્રથમ મૂર્તિમાં દેવીએ ડાબા હાથમાં બાળકને ધારણ કરેલ છે. દેવીનાં મસ્તક અને પગના પંજાનો ભાગ ખંડિત છે. અહીં દેવીએ પહેરેલા અધોવસ્ત્રની કિનાર સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. આ મૂર્તિ ૪ થી સદીની જણાય છે.

(૨) અહીંથી પ્રાપ્ત બીજી મૂર્તિમાં દેવીએ ડાબા હાથ વડે કેડ પર બેઠેલ બાળકને ટેકવેલ છે. દેવીના મસ્તક પાછળ પ્રભામંડલ અને મસ્તકે વાળને બાંધેલ છે. દેવીનો કમરથી નીચેનો ભાગ ખંડિત છે. દેવીના કાનમાં કુંડલ જોવામાં આવે છે. આ પણ ૪ થી સદીની જણાય છે.

(૩-૪) આમાં ત્રીજી અને ચોથી મૂર્તિમાં દેવીના મસ્તક અને પગના પંજાનો ભાગ ખંડિત છે અહીં દેવીએ ડાબા હાથમાં બાળક ધારણ કરેલ છે, જે જમણા હાથથી દેવીના સ્તનને સ્પર્શતો જણાય છે. દેવીનો જમણો હાથ નીચે લટકતો રાખેલો છે. આ મૂર્તિ ૫ મી સદીની છે.[૩]

શામળાજીની અંકધાત્રી-પ્રતિમાઓ : શામળાજીમાંથી પ્રાપ્ત અન્ય શિલ્પસમૂહમાં આ સ્વરૂપની માતા અને શિશુની પ્રતિમાઓ પણ મળી છે. એને શ્રી આર. સી. અગ્રવાલે યોગ્ય રીતે અંકધાત્રી તરીકે વર્ણવી છે.[૪]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

(૫) અહીંની એક પ્રતિમામાં માતાનો કેડથી નીચેનો ભાગ ખંડિત છે. અહીં દેવીએ ડાબી બાજુ કેડ પર બેઠેલ બાળકને ડાબા હાથમાં ધારણ કરેલ છે. બાળક પોતાના ડાબા હાથથી દેવીના ડાબા કાનનું અસ્થિકુંડલ પકડી રમતું જણાય છે. દેવી પોતાના જમણા હાથ વડે એનો એ હાથ પકડી રોકતી બતાવી છે. બાળકના મુખ પરનું રમતિયાળ હાસ્ય એની ક્રીડાને અનુરૂપ છે. દેવીના મસ્તક પરની કેશ-રચના વિશિષ્ટ છે. વાળને ઊભા ઓળી ઉપરના ભાગે અંબોડો વાળેલ છે. મધ્યના આડા બંધમાં ચક્રાકાર પદક અને બંને બાજુ પત્રયુક્ત ઝાડની ડાળીઓ ખોસેલી છે. દેવીના ગળામાં એકાવલી અને એકસૂત્ર માળા છે. કાનમાં અસ્થિકુંડલ, સર્પાકાર બાજુબંધ અને વલયો પહેરેલાં છે. બંને ખભા પરથી લઈ હાથના અંદરના ભાગે લીધેલ ઉત્તરીય વસ્ત્ર નોંધપાત્ર છે. બાળકના મસ્તકે ટોપી-ઘાટના વાળની રચના, તો કેડ પર લટકણિયા સહિતનો કંદોરો આકર્ષક છે. આ શિલ્પ ઈ.સ.ની ૪ થી સદીનું જણાય છે.[૫]

(૬) અહીંથી પ્રાપ્ત ક્રીડાધાત્રી સ્વરૂપની એક અન્ય પ્રતિમામાં દેવીએ ડાબા પગ પાસે ઊભેલ બાળકના એના ડાબા હાથથી જમણો હાથ પકડેલો જણાય છે. ડાબો હાથ વચ્ચેથી ખંડિત છે. દેવી ત્રિભંગમાં ઊભેલ છે. મસ્તકે અગાઉ વર્ણવેલ અન્ય માતૃકાઓના મસ્તક પરના કેશકલાપને મળતી કેશરચના છે. ગળામાં એકાવલી, પદકયુક્ત એકસેરી હાર, બે સ્તન વચ્ચેથી નાભિને સમાંતર લટકતું પદક નજરે પડે છે. હાથમાં પાટલા-ઘાટનાં વલય અને બે સેરી મોતીનો કટિબંધ છે. દેવીએ ધારણ કરેલ ઓઢણીનો છેડો જમણા ખભા પરથી હાથના અંદરના ભાગમાં થઈ નીચે તરફ લટકતો, દેવીએ ધારણ કરેલ સાડીના છેડાને કટિ પર રાખેલ હાથમાં પકડી છેક જમીનને સ્પર્શે એ રીતે ઉત્તરીયના છેડાને સમાંતર લટકતો રાખેલ છે. દેવીના અધોવસ્ત્રની પાટલી પર અને ઉત્તરીયના છેડા પરનો ગોમૂત્રિકાઘાટ નોંધપાત્ર છે. દેવીના પગમાં નૂપુર છે. ગાંધારકલામાં જોવા મળતી વસ્ત્ર પરની વલ્લીઓ અને ગોમૂત્રિકાઘાટ તથા એકાવલી અહીંની અન્ય પ્રતિમા સાથે સરખાવતાં આ પ્રતિમાને ૪ થી સદીની ગણવી જોઈએ.[૬]

(૭) શામળાજીમાંથી મળેલ અને હાલ વડોદરા સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત આ સ્વરૂપની પ્રતિમાને ઉમાકાંત પ્રે. શાહે ભદ્રા હોવાનું અનુમાન્યું છે.[૭] પ્રતિમામાં દેવી સહેજ દ્વિભંગમાં ઊભેલ છે. દેવીએ ડાબી બાજુ કેડ પર બેઠેલ બાળકને ડાબા હાથથી ટેકવેલ છે અને જમણો હાથ કોણીથી વાળી ઉપરની તરફ રાખેલ છે, જેમાં દાંડીયુક્ત ઘૂઘરો (rattle) ધારણ કરેલ છે.[૮] દેવીના મસ્તકે અંબોડો અને કાનમાં કુંડલ છે. દેવીના મસ્તક પાછળ સાદું પ્રભામંડલ છે. જમણા ખભા પરથી નીચે તરફ ઉત્તરીયનો છેડો લટકતો નજરે પડે છે. અધોવસ્ત્રની પાટલી પરનો ગોમૂત્રિકાઘાટ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. આ દેવીના આલેખનમાં ઉદર પરની વલ્લીઓ તેમ ઊપસી આવેલું પેટ અને વસ્ત્ર પરની વલ્લીઓ તથા ગોમૂત્રિકાઘાટ આ પ્રતિમાને ૪થી સદીમાં મૂકવા પ્રેરે છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

(૮) અહીંથી પ્રાપ્ત આ સ્વરૂપની અન્ય પ્રતિમામાં દેવીનું મુખ, જમણો હાથ અને બાળકના મસ્તકનો ભાગ તથા પગના પંજા ખંડિત છે. અહીં દેવીએ ડાબા હાથ વડે બાળકને ધારણ કરેલ છે. બાળક દેવીના કાનમાં પહેરેલ કુંડલ તરફ હાથ લંબાવતો જણાય છે. દેવીના ગળામાં હાંસડી, પદકયુક્ત કમરબંધ, અધોવસ્ત્ર, જેની ગોમૂત્રિકાઘાટની પાટલી બે પગ વચ્ચે છેક નીચે સુધી લટકતી જોવા મળે છે. આ પ્રતિમા પણ ૪ થી સદીની જણાય છે.[૯]

(૯) અહીંથી પ્રાપ્ત અંકધાત્રીની પાંચમી પ્રતિમામાં માતાનો ડાબો હાથ તથા પિંડીથી પગનો ભાગ ખંડિત છે. દેવીએ જમણા હાથ વડે બાળકને ધારણ કરેલ છે, જે વિલક્ષણ છે. સાધારણ રીતે મોટા ભાગના કિસ્સાઓમાં ડાબા હાથે બાળક ધારણ કરેલ જોવામાં આવે છે.[૧૦] આ પ્રતિમાનો કેશકલાપ અગાઉ વર્ણવેલ માતાના કેશકલાપને મળતો છે. દેવી દ્વિભંગમાં ઊભેલ છે. કાનમાં વૃત્તાકાર સાદાં કુંડલ, ગળામાં હાંસડી, બે સ્તન વચ્ચે લટકતો એકસેરી હાર, મણકાયુક્ત બાજુબંધ તથા વલય જોવામાં આવે છે. ડાબા ખભા પરથી નીકળી નીચે સુધી લંબાતા ઉત્તરીય વસ્ત્ર પરની સીધી વલ્લીઓ આકર્ષક છે. કટિ પરનો પદકયુક્ત કમરબંધ નોંધપાત્ર છે, જેના મધ્ય પદકમાંથી વસ્ત્રનો છેડો બહાર લટકતો જોવા મળે છે. દેવીએ ધારણ કરેલ અધોવસ્ત્ર પરની અને બે પગ વચ્ચે લટકતી પાટલી પરની રેખાઓ દ્વારા બતાવેલી વલ્લીઓ પ્રાચીન પરંપરાનું સૂચન કરે છે. બાળક અને માતાના મુખ પરનું મોહક સ્મિત એના રમતિયાળપણાનું સૂચક છે. આ પ્રતિમા ૬ ઠ્ઠી સદી જેટલી પ્રાચીન છે.[૧૧]

(૧૦) **કોટ્યર્ક-મહુડીની અંકધાત્રી :** મહુડી નજીકના કોટ્યર્કના મંદિરમાં શિશુ-માતાની એક પ્રતિમા આવેલી છે. અહીં દેવીએ ડાબા હાથમાં બળાકને ધારણ કરેલ છે. બાળકે જમણા હાથ વડે દેવીના ડાબ કાનનું કુંડલ પકડેલું છે, એને દેવી જમણા હાથ વડે છોડાવવા પ્રયત્ન કરે છે. દેવી દ્વિભંગમાં ઊભેલ છે. દેવીના મસ્તક પરનો કેશકલાપ અત્યંત મનોહર છે. વાળના અંબોડાને તથા આગળના ભાગને સુવર્ણના અલંકારો અને ફૂલવેણીથી સુશોભિત કરેલ છે. ગળામાં એકાવલિ, ત્રણ સેરનો મણકાયુક્ત બાજુબંધ, હાથણાં પાટલા-ઘાટનાં વલયો તથા આંગળીઓમાં વીંટી ધારણ કરેલ છે. કટિ પર પદકયુક્ત મોતીનો કમરબંધ જોવા મળે છે. દેવીએ ધારણ કરેલ ઉત્તરીયના છેડા જમણા ખભા પર પાંખની જેમ લટકતા બતાવ્યા છે. પારદર્શક (સાડી) અધોવસ્ત્રની ડાબા પગ પર ગોમૂત્રિકાઘાટે ઝૂલતી પાટલી નોંધપાત્ર છે. આમ આ સમગ્ર આલેખનમાં માતાનું આલેખન અત્યંત મનોહર અને અલંકરણયુક્ત કરેલું છે. આ પ્રતિમા ૬ ઠ્ઠી સદી જેટલી પ્રાચીન છે.[૧૨]

(૧૧) **ખંભાતની અંકધાત્રી :** ખંભાતમાં પનિહારી દરવાજે આ પ્રતિમા આવેલી છે. આમાં દેવી પદ્મપીઠ પર લલિતાસનમાં બેઠેલ છે. દેવીએ બંને હાથે ગોદમાં બાળ સ્વરૂપ કૃષ્ણને ધારણ કરેલ છે. કૃષ્ણે ડાબા હાથથી દેવીએ ધારણ કરેલ પ્રલંબહારને પકડ્યો છે. દેવીના મસ્તક પર ત્રિકૂટ જટામુકુટ છે. કાનમાં શંખાકાર કુંડલ, ગળામાં પાંદડીયુક્ત હાર અને બે સ્તન વચ્ચે સેર લટકતી નજરે પડે છે. હાથ પર બાજુબંધ અને કંકણ ધારણ કરેલ છે. વળી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પગમાં કલ્લાં અને પાદજાલક જોવામાં આવે છે. દેવીના મસ્તકની જમણી બાજુ ચક્ર અને ડાબી બાજુ શંખનું આલેખન દૃષ્ટિગોચર થાય છે, જેના પરથી આ પ્રતિમા બાળ-સ્વરૂપ કૃષ્ણની ધાત્રી-યશોદા માતાનું હોવાનું માની શકાય. ડૉ. આર. એન. મહેતાએ આ પ્રતિમાને ૧૬ મી-૧૭ મી સદીની જણાવી છે.[૧૩]

(૧૨) **શામળાજીની ક્રીડાધાત્રી :** શામળાજીમાંથી પ્રાપ્ત ૪ થી સદીની આ પ્રતિમાને ઉમાકાંત પ્રે. શાહે ભદ્રા કે યશોદા તરીકે વર્ણવી હતી,[૧૪] પરંતુ આ મુદ્રાની અંદર વી. એસ. અગ્રવાલે બતાવેલ ત્રણ સ્વરૂપોને[૧૫] આધારે વધુ સંશોધન કરીને શ્રી આર. સી. અગ્રવાલે આ પ્રતિમાને તનેસર(ઉદયપુર)માંથી પ્રાપ્ત આ જ પદ્ધતિની પ્રતિમા સાથે સરખાવી એને "ક્રીડાધાત્રી" કહી છે.[૧૬]

અહીં દ્વિભંગમાં ઊભેલલ દેવીની જમણી બાજુ પગ પાસે ઊભેલ બાળકે પોતાનાં ડાબા હાથથી દેવીના જમણા હાથની આંગળી પકડેલ છે. માતાના મસ્તક પરનો કેશકલાપ ઘસાયેલો છે. મસ્તક પાછળ પ્રભામંડલ છે. દેવીએ ધારણ કરેલ ઓઢણીના છેડા બંને બાજુ છેક જમીનને સ્પર્શે તે રીતે લટકતા રાખ્યા છે. ચુસ્ત અધોવસ્ત્રના છેડાને પાછળની બાજુએ રાખેલ છે. માતાનો ડાબો હાથ કોણીના ભાગથી ખંડિત છે.

(૧૩) **વડનગરની ક્રીડાધાત્રી :** વડનગરના ખોદકામમાંથી એક બાળક સહિતની માતૃકાપ્રતિમા મળી છે.[૧૭] આમાં માતાએ ડાબી બાજુ ઊભેલ બાળકને ડાબા હાથથી પકડેલ છે. દેવીના જમણા હાથમાં ફૂલ(ઘૂઘરો) જેવી કોઈ વસ્તુ પકડેલી છે. દેવીના મસ્તક પર નાગછત્ર જોવામાં આવે છે. દેવીએ ગળામાં એકાવલિ અને અધોવસ્ત્ર ધારણ કરેલ છે. આ શિલ્પ ૪ થી સદીનું મનાય છે.

(૧૪) **ધારીની ક્રીડાધાત્રી :** ધારી(જિ. અમરેલી)ના ગુપ્તેશ્વર મહાદેવના મંદિરનાં છૂટાં શિલ્પોમાં ક્રીડાધાત્રીસ્વરૂપની એક પ્રતિમા આવેલી છે, જેમાં માતાના જમણા પગનો ભાગ ખંડિત છે. અહીં દેવીની ડાબા પગ પાસે ઊભેલ બાળકે માતાનો ડાબો હાથ પકડેલ છે. દેવીના જમણા હાથમાં કોઈ રમકડું હોય એમ લાગે છે. અહીં દેવી દ્વિભંગમાં ઊભેલ છે, મસ્તક પરનો કેશકલાપ મહુડીમાંથી પ્રાપ્ત પ્રતિમાને મળતો છે. મસ્તક પાછળ પ્રભામંડલ છે, કાનમાં પત્રકુંડલ, ગળામાં હાંસડી, ઉત્તરીયના છેડા બંને તરફ લટકતા, ઉદરવલ્લી અને અધોવસ્ત્ર નજરે પડે છે. બાળકની આકૃતિ ઘસાયેલી છે. આલેખનની દૃષ્ટિએ આ પ્રતિમાને ૫મી-૬ઠ્ઠી સદીની ગણવી જોઈએ.[૧૮]

(૧૫) **જૂના સૂરજદેવળની ક્રીડાધાત્રી :** જૂના સૂરજદેવળની બહારના ભાગમાં છૂટાં પડેલ શિલ્પોમાં ક્રીડાધાત્રીસ્વરૂપની એક પ્રતિમા જોવામાં આવે છે. આમાં માતા અભંગમાં પગને આંટી મારી, મસ્તકને પાછળના ભાગમાં નમાવીને ઊભેલ છે. એણે જમણા હાથ વડે બાળકનો ડાબો હાથ પકડેલ છે. ડાબા હાથમાં ઉત્તરીય ધારણ કરેલ છે. માતાના મસ્તકે વાળને ઊભા ઓળી પાછળ અંબોડો લીધેલ છે. ગળામાં હાર છે. બંને બાજુ પરથી છેક

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

જમીનને સ્પર્શતા ઓઢણીના છેડા જોઈ શકાય છે. માતાએ ધારણ કરેલ અધોવસ્ત્રની પાટલી સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. શિલ્પ થોડું ઘસાયેલું છે. આ શિલ્પ ૭મી સદી જેટલું પ્રાચીન જણાય છે.[૧૯]

★ પથિક, ઑગસ્ટ, ૧૯૯૪

પાદટીપ

૧. V. S. Agrawala, 'Terracotta Figurines of Ahichchhatra', "Ancient India", No. 4, 1947-48, p. 147
૨. R. C. Agrawala, 'Mother and Child Sculptures from Samalaji and Rajasthan', BBMPG, Vol. XXIII, p. 104 f.
૩. S. R. Rao, 'Excavations at Amreli, p. 101, Plt. XXXVI, Fig.1-4
૪. BBMPG, Vol. XXXIII, p. 105, Fig. 13
૫. U. P. Shah, SSR, p. 121, Fig. 23; ગુ. રા. સાં. ઇ., ગ્રંથ ૨, પૃ. ૩૮૭
૬. BBMPG, Vol, XXIII, p. 105, Fig. 14; SSR, p. 60-62, Fig. 42
૭. SRR, p. 48, Fig. 28
૮. BBMPG., Vol. XXIII, p. 105, Fig. 16
૯. S.R.R., p. 125, Fig. 43
૧૦. B.B.M.P.G., Vol. XXIII, p. 105, Fig. 12
૧૧. S.R.R., p. 46, Fig. 37
૧૨. S.R.R., p. 48, Fig. 29-30
૧૩. R. N. Mehta, J.M.S.U.B., Vol. XXIV, No. 1, p. 21, Fig. 14
૧૪. S.R.R., p. 48, Fig. 27
૧૫. V. S. Agrawala, op. cit., p. 147
૧૬. B.B.M.P.G., Vol. XXIII, p. 105, Fig. 15
૧૭: R. N. Mehata, 'Exavation at Vadnagar', JMSUB, Vol. IV, No, 1, p. 34, Fig. 18
૧૮. પુરાતત્ત્વ ખાતું, પશ્ચિમ વર્તુળ, રાજકોટ પાસેથી મળેલ ફોટોગ્રાફને આધારે.
૧૯. પી. સી. પરીખ પાસેથી મળેલ ફોટોગ્રાફને આધારે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

રાણીવાવનાં શિલ્પોમાં પ્રતિબિંબિત દેવી સ્વરૂપો અને નારી સ્વરૂપો+

કોઈ પણ દેશની સંસ્કૃતિનો અંદાજ કાઢવો હોય તો તે દેશમાં નારીનું શું સ્થાન છે તેના પરથી આવે છે. સાથે આદિકાળમાં તેની સ્થિતિ કેવી હતી અને ઉત્તરોત્તર કયા ફેરફારો થતા ગયા તે જાણવું આવશ્યક છે. આ દૃષ્ટિએ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વેદકાલથી માંડી આજદિન સુધી નારીનાં અનેક સ્વરૂપો અને તેનાં સ્થાન વિશેની માહિતી સાહિત્યિક પુરાવશેષીય પુરાવાઓને આધારે મળે છે.

આપણાં ધાર્મિક ઇતિહાસમાં જણાવ્યા મુજબ રાક્ષસો અર્થાત્ કામ, ક્રોધ, દ્વેષ વગેરે આસુરી ગુણોની પ્રબલતા વધતાં દેવતાઓએ પોતાનામાં રહેલી શક્તિને પોતાના સામર્થ્યથી સ્ત્રી રૂપે પ્રગટ કરી. એ તેજસ્વી સ્વરૂપ જ એ રાક્ષસોનો નાશ કરી શકી અને સમય જતાં આ ધાર્મિક માન્યતાને મૂર્ત સ્વરૂપે કલાકારોએ ઘન પદાર્થમાં મૂર્તિ સ્વરૂપે રજૂ કરી. આ શક્તિ અનેકરૂપે બિરાજમાન છે.

ભારતીય સમાજ, ભારતીય શિલ્પ, નારીના બહુમુખી પ્રતિબિંબનું દર્શન કરાવે છે. નારીને સમાજમાં કેટલું ઉચ્ચ સ્થાન અને સમ્માન અપાયેલું, તેમજ સામાજિક વિકાસમાં કેવું યોગદાન હતું તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે. સમય જતાં નારીનું આ પદ ઓછું થતું ગયું. જે નારી કળાની રક્ષક, કળાની સૂક્ષ્મતાની પારખી અને સભ્યતાની રખેવાળ હતી, તે માત્ર ભોગની વસ્તુ બનીને રહી ગઈ. સમાજમાં તેના પ્રતિબિંબનો હ્રાસ ઇસુની આઠમી સદીથી ૧૧મી સદીમાં નિર્મિત વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક શિલ્પોમાં જોવા મળે છે.

વ્યાવહારિક શિલ્પમાં તે કલાની વિભિન્ન સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં એક કલાકાર તરીકે અને મોહિની રૂપે તેનું શું સ્થાન હતું ? ધાર્મિક શિલ્પોમાં વિભિન્ન અવસ્થાઓમાં તેનું કેટલું યોગદાન હતું ? આ પ્રશ્નોનો સંબંધ પૂર્વકાલ સાથે છે. જ્યારે નારી મૂર્તિની પરિકલ્પના કરવામાં આવી હતી. કોઈ પણ વ્યક્તિને તે સમયે સમાજમાં વ્યાપ્ત સામાજિક પરિસ્થિતિઓનું સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ કરવું પડશે.

ધાર્મિક શિલ્પમાં વ્યક્ત થતી કલાત્મકતાને લીધે તે મૂર્તિ કેવી રીતે પૂજ્ય અને રહસ્યમય બની ગઈ ? અને તે શું સૂચિત કરે છે ? પ્રાચીન કલા તે સમયની ખરી હકીકત અને અવસ્થાનો સંગમ છે. માત્ર જે નજરે દેખાય તેની પ્રતિકૃતિ જ નહિ પણ જે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનો અભિપ્રાય શું છે તે પણ બતાવે છે. ભારતીય શિલ્પ બહુમુખી છે. તે ધાર્મિક

+ ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના ૧૯ મા અધિવેશન, અમદાવાદ મુકામે વંચાયેલ સંશોધન લેખ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સામાજિક, આધ્યાત્મિક, દાર્શનિક અને શાસ્ત્રીય પરંપરાઓને દર્શાવે છે. આ અધ્યયનમાં ધાર્મિક શિલ્પ જેવું દેખાય છે, માત્ર તેનું જ અધ્યયન કરવાનું રહે છે. આમાં તે સમયના સમાજમાં નારીનાં વિભિન્ન રૂપો, દશાઓ, દાર્શનિક અને ધાર્મિક જેવા ઊભરતા પક્ષોનો સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો નથી.

આ અધ્યયનથી એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે મૂર્તિને ઇશ્વર સ્વરૂપ આપાવાની પરંપરા અનાદિ કાલથી ચાલતી આવી રહી છે. એટલે આ કાલની મૂર્તિઓને સાધારણ મૂર્તિઓ માનવાનું ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. દેવી, દેવતાઓની મૂર્તિઓની પરિકલ્પના, પ્રાકૃતિક શક્તિઓ, ઘટનાઓ, લોકકથાઓ અને સમાજ સુધારકો, સંતો, ભક્તો ઉપર આધારિત હતી. ઉત્તર કાલનાં મંદિરોમાં પૂજાતી મૂર્તિઓ શાસ્ત્રીય માપદંડ પ્રમાણે ઘડાઈ. આ પધ્ધતિનું અનુસરણ મૂર્તિનાં ઘડતર અને શિલ્પ પરિપાટી બન્નેમાં સરખાં છે. કારણ કે આની પરિકલ્પના અનાદિ કાલમાં થઈ હશે. ત્યાર બાદ માણસનાં મગજમાં એક જગા બનાવી હતી.

દાખલા તરીકે મહિષાસુરમર્દિની જેણે પાડાના રૂપમાં રહેલા રાક્ષસ સાથે યુદ્ધ કરેલું. તેના સ્વરૂપમાં ઈ.સ.પ્રથમ શતાબ્દીથી આજ સુધી માત્ર સહેજ સાજ પરિવર્તન થયું છે. આ દેવી જે નારીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જેણે સામાજિક ન્યાયનું સમર્થન કરીને દુર્જનોનો નાશ કર્યો. એક પ્રતિમાને એની ઉત્પત્તિ, એનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા અને અંતિમ સ્વરૂપ પામવામાં ઘણો સમય લાગે છે. તે માટે શિલ્પશાસ્ત્ર એક અત્યંત સઘન સાધન છે. માણસની અનેક આસ્થાઓનું અધ્યયન કરવા માટે ધાર્મિક માન્યતાઓ અને રૂઢિઓને ભૂલી જવી પડશે. જેથી વધારેમાં વધારે તેનું અધ્યયન કરી શકાય.

જો આ મૂર્તિવિધાનની પરિધિઓ અને ધાર્મિક માન્યતાઓને દૂર રાખીએ, તો આ મૂર્તિઓ જાતે જ બોલશે. નારીનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓ, તેની સામાજિક સ્થિતિ અને સામાજિક માન્યતાઓ અંગે શિલ્પશાસ્ત્ર પૂરી માહિતી આપે છે. ભલે કોઈ દેવી ગમે તે કિંવદન્તી સાથે જોડાયેલી હોય કે કોઈ કાર્ય સાથે સલગ્ન હોય.

શિલ્પશાસ્ત્રમાં નારી જીવનનાં વિવિધ પાસાંઓને મા, મિત્ર, માર્ગદર્શક અને શિક્ષિકાના રૂપમાં દર્શાવ્યાં છે. શિલ્પમાં નારીની શારીરિક ઉપલબ્ધિઓ, પરિશ્રમ ભાર વહન અને પોતાનું સ્વાભાવિક લાવણ્ય દેખાડતા દરેક પાસાં ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવેલ છે. શિલ્પશાસ્ત્રમાં નારીના વિભિન્ન વર્ગો પાડ્યા છે. દેવી, અર્ધદેવી, રાક્ષસી અને સાધારણ સાંસારિક નારી. જો કે આ બધી પ્રતિમાઓ મંદિરોની છે. પણ તેમાં સાંસારિક નારીને દર્શાવવાની ટકાવારી વધુ છે. માટે શિલ્પ ભારતીય નારીત્વના પ્રતિનિધિત્વનું પ્રતિબિંબ છે. શિલ્પમાં નારીનું ઘડતર કુશળતા અને ઉત્તમતા વડે કરાયું છે. દરેક વસ્તુઓનું ચયન સાવધાની પૂર્વક કરાયું છે. તેથી લાગે છે કે સમાજમાં નારીનું સ્થાન સર્વોપરિ છે.

નારી અંગે દર્શાવેલાં અનેક પાસાંઓમાંથી અહીં માત્ર ત્રણ જ અધ્યયન માટે પસંદ કરાયાં છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧. સમાજમાં એકલ વ્યક્તિત્ત્વ અને સ્વતંત્ર નારી.
૨. નારીની પસંદગીની સૂક્ષ્મ કળાઓ : મુખ્યતઃ સંગીત અને નૃત્ય.
૩. પોતાનું શારીરિક સૌંદર્ય પ્રદર્શિત કરતી નારી.

અહીં દાખલા રૂપે જે શિલ્પો રજુ કરાયાં છે તે બધાં રાણીવાવ-પાટણનાં છે. છતાં તેઓ ભારતની શિલ્પશૈલીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ એટલા માટે કે શિલ્પની પરંપરા સમસ્ત ભારતમાં મોટા ભાગે એક સરખી છે. દરેક સ્થળે ક્ષેત્રીય પ્રભાવ દેખાય છે, જેને લીધે ઘડતર પદ્ધતિમાં ફેરફાર જણાય છે.

પ્રથમ અધ્યયનમાં સ્વતંત્ર નારીઓ છે. જેઓ પોતાના કઠોર પરિશ્રમથી સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. નારી પોતાના સમાજમાં પ્રમુખ હતી. તે પ્રતિષ્ઠા, બુદ્ધિમત્તા, ચતુરાઈ, જ્ઞાન અને કળાનાં ક્ષેત્રોમાં આગળ પડતી હતી. ઋગ્વેદ (૧૦, ૧-૫)માં સ્વતંત્ર નારીની આ રીતે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. "अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि अहमादित्यैरुत विश्वदेवैः" એટલે કે હું રુદ્ર, વસુ, આદિત્ય અને વિશ્વદેવો સાથે રહું છું. મિત્ર, વરુણ, ઈન્દ્ર, અગ્નિ અને અશ્વિનીકુમારોને મદદ કરું છું. સોમરૂપે શત્રુઓનો સંહાર કરું છું. નારીની આ એક કુતૂહલ પ્રેમનારી પ્રશંસા છે. આને અનુરૂપ આગળ વધીને સ્વતંત્ર દેવી શ્રીલક્ષ્મીની પરિકલ્પના કરાઈ છે. સરસ્વતી, ગજલક્ષ્મી, ગૌરી અને મહિષાસુરમર્દિનીની મૂર્તિઓ આ નારીઓની પ્રેરણા સ્વરૂપે ઘડાઈ છે,જે સમાજમાં સ્વતંત્ર રૂપે રહેતી હતી. આ પ્રતિમાઓની પૂજાથી લાગે છે કે સમાજમાં તેઓનો કેટલો ઊંચો મોભો હશે.

સરસ્વતી

સરસ્વતીની પ્રતિમાઓ એવી નારીઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જેઓ પોતાની બુદ્ધિ, વિચાર, ભાવના અને સૂક્ષ્મ કળાઓની રક્ષકો હતી. આ પ્રતિમાઓની ભાવ-ભંગિમા જ્ઞાન અને કળાની શોધખોળ દેખાડે છે. અક્ષમાલા અને કમંડલુ તપ અને ત્યાગને સૂચિત કરે છે. પુસ્તક એ જ્ઞાન અને બુદ્ધિ સૂચિત કરે છે. વીણા સંગીતમાં નિપુણતા દર્શાવે છે. લાગે છે કે જે કાલમાં આવી મૂર્તિઓની કલ્પના કરાઈ હશે તે કાલમાં સમાજમાં અનેક જ્ઞાની નારીઓ હશે. જેઓએ વેદની ઋચાઓ રચી. વૈદિક યુગમાં નારી બ્રહ્મચારિણી રહીને અધ્યયન રત રહી શકતી અને પોતાનું સ્વતંત્ર જીવન વ્યતીત કરી શકતી હતી.

રાણીવાવ-પાટણની દીવાલોના શિલ્પ વૈભવમાં લગભગ બધા હિંદુદવ દેવીઓ સ્થાન પામ્યાં હોવાથી તત્કાલીન હિંદુ મૂર્તિવિધાનના લગભગ બધા નમૂના અહીંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. એમાં સરસ્વતીની સમપાદમાં ઊભેલી સપરિકર પ્રતિમા ત્રીજા મજલાની પૂર્વ બાજુના પડથારના એક ગવાક્ષમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

દેવીના મસ્તકે મણિયુક્ત જટમુકુટ તથા પાછળના ભાગે પદ્મ પાંખડીયુક્ત પ્રભામંડલ છે. કાનમાં રત્નકુંડલ, કંઠમાં હિક્કાસૂત્ર, પ્રલંબહાર, સ્તનસૂત્ર, બાહુબલો, રત્નમય

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મુક્તાદામયુક્ત કટિસૂત્ર, કટિમેખલા, ઊરુદામ, વનમાલા, પાદજાલક જેવાં વસ્ત્રાલંકારો ધારણ કરેલ છે. દેવી ચતુર્ભુજ છે. પ્રદક્ષિણાક્રમે જોતાં નીચલો જમણો હાથ વરદમુદ્રામાં, ઉપલા હાથમાં અક્ષમાલા, ડાબા ઉપલામાં વીણા અને નીચલા હાથમાં કમંડલુ છે. પરિકરમાં ગણેશ સહિત સપ્તમાતૃકાઓ કંડારેલ છે.

ગૌરી

ગૌરીના તપ કરવાથી લાગે છે કે તે યુગમાં નારીઓ તપસ્વિની પણ હતી. ગૌરી અને સરસ્વતીની પ્રતિમાઓ ઘડનાર કલાકાર-શિલ્પીનો ઉદ્દેશ્ય નારીના હૃદયની આન્તરિકક શાન્તિ અને નિર્મળતા તરફ ધ્યાન દોરવાનું હશે. જે તપ અને જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમનામાં માનસિક તાણ નથી. ઊભેલા શરીર ઉપરથી લાગે છે કે તેઓ તનાવ રહિત અને પ્રસન્ન ચિત્ત છે અને તેમની ઉપર કોઈ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રભાવ નથી. જેવું કે સાથે ઊભેલી અપ્સરાની પ્રતિમા જોવાથી લાગે છે.

રાણીવાવના પશ્ચિમ તરફના પડથારના ગવાક્ષમાં સ્થિત પાર્વતીની પંચાગ્નિ તપ સ્વરૂપની સપરિકર પ્રતિમા નોંધપાત્ર છે. આ પ્રતિમામાં દેવી ડાબા એક પગ પર ઊભેલાં છે. જમણો પગ ઢીંચણથી વાળીને ડાબા સાથળ પર ટેકવેલ છે. સુંદર રીતે ગૂંથેલા કેશબંધ, જટામુકટ, નાસાગ્રદૃષ્ટિ, કંઠમાં રુદ્રાક્ષની એકાવલિ, બાજુબંધ, નીચલા બે હાથમાં બે-બે વલય, ઉપલા બંને હાથમાં રુદ્રાક્ષના વલય પહેરેલા છે. ડાબા ખભા પરથી પસાર થઈ જમણી બાજુ ખેસની જેમ પહેરેલું ઉપવત કે ઉપવસ્ત્ર, કટિ પર ગુહ્યાંગ ઢંકાય તેટલી લંગોટીને ચાર દોરડાના સૂત્રથી બાંધેલ છે. કેડની બંને બાજુ સમાંતરે બે બે અગ્નિપાત્ર મૂકેલાં છે. દેવી ચતુર્ભુજ છે. નીચલો જમણો હાથ વરદમુદ્રામાં અને ઉપલામાં અક્ષમાલા છે. જ્યારે ડાબા ઉપલામાં અંકુશ અને નીચલામાં કમંડલું છે. દેવીના આસન નીચે વાહન ઘોનું અંકન છે. પરિકરના કમાનાકાર ભાગમાં નવગ્રહોના આલેખન સૂચક છે. પરિકરના ઊભા પાટમાં અષ્ટમાતૃકાનું અંકન દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ગજલક્ષ્મી

લક્ષ્મીની પ્રતિમાઓને એક ગૃહિણીના રૂપમાં બતાવવામાં આવી છે. જે સ્વતંત્ર પણ છે. જ્યારે તેમને એકલવાયા દેખાડવામાં આવે છે, ત્યારે તે પોતાની સહચરીની સાથે અને સ્વતંત્ર રૂપમાં છે. આ રૂપમાં તે ગજલક્ષ્મી તરકે પ્રખ્યાત છે. કારણ કે બે ગજરાજો તેમના માથે કળશ ઢોળી રહ્યા છે. તે દ્રવ્ય અને સંપન્નતાની દેવી મનાય છે. તેના હાથોમાં સત્ત્વગુણરૂપી જળથી ભરેલા પૂર્ણ કલશ, કમળ, બિલ્વ અને શંખ, સદાચારથી અર્જિત કરેલા ધનના પ્રતીકો છે. આ રૂપમાં તે વિભિન્ન સમુદાયોમાં પૂજાય છે. જે હિંદુ બૌદ્ધ, જૈન સમાજમાં પ્રચલિત છે. એમના પ્રતિબિંબની ઉત્પત્તિ વૈદિક કાલમાં થઈ. ગજલક્ષ્મીની પ્રતિમાઓ ગુપ્તકાલથી મળે છે. આ પ્રતિમાઓથી લાગે છે કે તે સમાજમાં ઉત્પાદન માટે પરિશ્રમ કરનાર વર્ગની હતી. જેથી સમાજની અર્થવ્યવસ્થા ઉન્નત થતી હતી. આ દૃષ્ટિએ તેમનું સ્થાન ગણેશ અને કુબેર સમાન છે. જેમનો સંબંધ, ધન અને સંપન્નતા સાથે છે. આની પુષ્ટિ પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓમાંથી થાય છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સાથે સાથે તે વિષ્ણુ સાથે પણ દેખાય છે. જે નારીત્વનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. તેણી અનેક ભાવ ભંગિમાઓ, વિષ્ટતા, કોમલતા, શાન્તિ, અનુરાગ, સમર્પણ અને ત્યાગની પ્રતીક છે.

રાણીવાવના દક્ષિણ દિશાના ઉપરથી ત્રીજા મંજલાની ડાબી બાજુના મધ્યગવાક્ષમાં લક્ષ્મીની એક અતિ સુંદર પ્રતિમા આવેલી છે. દેવી જાણે સમુદ્રમંથનમાંથી બહાર નીકળતાં હોય તેવું અહીં આલેખન થયું છે. પદ્મપીઠના આસન પર દેવી યોગમુદ્રામાં બિરાજમાન છે. દેવીના મસ્તકે સુવર્ણ જડિત પંચકૂટ મુકુટ છે. કાનમાં રત્નમંડિત ભારે કુંડલ, પદકયુક્ત હિક્કાસૂત્ર, કંઠા જેવો પ્રલંબહાર, મેખલાયુક્ત કટિસૂત્ર પારદર્શક અધોવસ્ત્રની પાટલી આસન પર પથરાયેલી નજરે પડે છે. હાથમાં કંકણ, કેયૂર અને પગમાં પાદવલય છે. દેવી ચતુર્ભુજ છે. ઉપલા બંને હાથ કાંડાથી ખંડિત છે. જમણા નીચલા હાથમાં અક્ષમાલા અને ડાબા હાથની વસ્તુ ખંડિત છે. લક્ષ્મીના આ શિલ્પને સાસુના દેરા (રાજસ્થાન)માંના શિલ્પ સાથે સરખાવી શકાય. જ્યાં લક્ષ્મીના ઉપલા બે હાથમાં પૂર્ણ વિકસિત પદ્મ, જમણો નીચલો હાથ વરદમુદ્રામાં અને ડાબામાં માતુલિંગ છે. આ પરથી અહીં પણ ખંડિત હાથોમાં એ ઉપકરણો હોવાનું અનુમાન કરી શકાય.

દેવીમા

પ્રાચીન કાલમાં નારી જ પરિવારનું સંચાલન કરતી હતી. તે માતાનાં રૂપે પરિવારમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન ધરાવતી હતી. તે સમયથી માને દેવીનું સ્વરૂપ અપાયું છે. તેનું અન્તિમ સ્વરૂપ મહિષાસુરમર્દિનીમાં દેખાય છે. મૂર્તિ શિલ્પમાં અનેક ગુણોથી સમ્પન્ન સ્વરૂપ ગુપ્તકાલ પછી મળેલું. નારીનું આ રૂપ જેમાં માની મમતા અને ભયંકરતાનું મિશ્રણ મહિષાસુરમર્દિનીના રૂપમાં મળે છે.

પ્રારંભિક સમાજમાં જ્યારે મા ને એક દેવીના રૂપમાં માન્યતા અપાઈ ત્યારે મા સ્વતંત્ર હતી. તેની સ્થિતિ ખૂબ ઊંચી હતી. લાગે છે કે તે યુદ્ધમાં ભાગ લેતી હતી. શિકાર ખેલવા જતી હતી. સમાજમાં અસામાજિક તત્ત્વોને દંડ આપતી હતી. બીજાઓ સાથે ઉદ્યોગ અને સામાજિક ઉદયમાં ભાગ લેતી હતી. ગુજરાતમાં સૌથી જૂની મહિષાસુરમર્દિનીની પ્રતિમા અમરેલી, વલભી અને કારવણમાંથી ચોથી શતાબ્દીની મળી છે. તેમાં દેવી ત્રિશૂળથી એક પાડાનો વધ કરી રહી છે.

રાણીવાવના પૂર્વ તરફના પડથારના એક ગવાક્ષમાં સપરિકર મહિષાસુરમર્દિનીની વીસ ભુજાવાળી મનોહર પ્રતિમા આવેલી છે. ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત બધી જ પ્રતિમાઓમાં આ પ્રતિમા અગત્યની છે. અહીં દેવી મહિષની પીઠ પર જમણો પગ મૂકીને આલીઢાસનમાં ઊભેલ છે. દેવીના મસ્તકે ત્રિકૂટ મુકુટ છે. ત્રણ નેત્રો, કાનમાં સૂર્યવૃત્ત કુંડલ, કંઠમાં ગ્રીવા, પાંદડીયુક્ત હાર, પ્રલંબ હાર, સ્તનબંધ બાંધેલ છે. દેવીએ કેયૂર, હાથમાં ચૂડલા ઘાટના વલય, પોંચી, કટિમેખલા, ઊરુદામ, પાદજાલક, વનમાલા વગેરે ધારણ કરેલ છે. દેવીના ૨૦ હાથ પૈકી પરિક્રમાક્રમે જમણા હાથમાં ત્રિશૂલ, વજ્ર, બાણ, ગદા, અંકુશ, સનાળ, પદ્મ, શૂલ, અભય મુદ્રા, ડમરું અને ખડ્ગ છે. ડાબા હાથમાં ઉપરથી જોઈએ તો ઢાલ,

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કપાલ, સર્પ, વિષાણ, ઘંટા, કર્તરિ મુદ્રા, પાશ, ધનુષ, અસુરના વાળ અને ત્રીશૂલ ધારણ કરેલ છે. દેવીએ પીઠના ભાગ પર બાણ સહિતનું ભાથું બાંધેલ છે. નીચે આગલા પગે ઝૂકેલા મહિષની છેદાયેલી ગરદનમાંથી અસુર આકૃતિ બહાર નીકળેલી છે. અસુરના હાથમાં ખડ્ગ છે. દેવીનું ત્રિશૂલ એની પીઠમાં ભોંકાયેલું છે. પશુ મહિષના પેટના ભાગમાં ચક્ર ખૂપેલું જોઈ શકાય છે. દેવીનું વાહન સિંહ મહિષની પીઠને કરડતો બતાવ્યો છે.

એક યુદ્ધનું દ્રશ્ય સૂચન કરે છે કે એક નારી દુષ્ટને સજા કરી રહી છે. લાગે છે કે નારી પોતાની રક્ષા કરવામાં સમર્થ હતી. કારણ કે તે પુરુષની જેમ તલવાર અને ધનુષ-બાણ વાપરવામાં નિપુણ હતી. વાઘ સાથે દેખાતી મહિષાસુરમર્દિની આદિમ સમાજની દેવી હતી. વનના હિંસક પ્રાણીઓને પાળવાનું કામ પુરુષાર્થ અને પ્રતિષ્ઠાનો વિષય મનાતા. આ દાખલાઓ ઉપરથી લાગે છે કે નારીનું કર્તવ્ય માત્ર બાલ ઉછેર, ભોજન સામગ્રીનું ચયન અને ઉત્પાદન પૂરતું મર્યાદિત ન હતું. પરંતુ શિકાર અને જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં તેનું યોગદાન હતું.

શિલ્પમાં દેવીઓ સિવાય મંદિરોની બહાર ઘણી નારીઓની આકૃતિઓ ગોઠવાયેલી હોય છે. જેમાં નૃત્યની મુદ્રામાં, વાદ્ય વગાડતી, પોતાનું લાવણ્ય દર્શાવતી, જુદી જુદી ભાવભંગિમાઓ પ્રદર્શિત કરતી, અનેક આભૂષણોથી અલંકૃત અને પ્રસાધન શણગાર કરતી. આ શિલ્પોમાં કોઈ દેવી સ્વરૂપે નથી, તો પણ સમાજમાં નારીની સ્થિતિ કેવી હતી તે દર્શાવે છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે સમાજમાં નારી બે પ્રકારની હતી.

૧. નારી કલાકારના રૂપમાં

૨. નારી પોતાનું સૌંદર્ય પ્રદર્શિત કરતી.

નારી કલાકારના રૂપમાં

નારી જાતિને જ્ઞાન, કલા, એકતા અને અભ્યાસની પરંપરાને પેઢી દરપેઢી પ્રસરાવવાનું શ્રેય પ્રાપ્ત હતું. શિલ્પથી જણાય છે કે નૃત્ય અને સંગીત નારી વડે સુરક્ષિત રખાયેલાં અને ઉપભોગમાં લેવાતાં હતાં. આ શિલ્પોથી દેખાય છે કે તે સમયે ક્યા ક્યા વાદ્યયંત્રો પ્રચલિત હતા. તેમનું સ્વરૂપ કેવું હતું અને તેમનો પ્રયોગ કેવી રીતે થતો હતો.

નારીઓએ માત્ર સામૂહિકરૂપે જ નહિ પણ સ્વતંત્ર રીતે વાદ્યો વગાડ્યા હતા. એવું 'સંગીત રત્નાકર'(૪,૧૬-૧૭)માં લખેલું છે. નૃત્યના સહાયક ઉપકરણો મૃદંગ, વીણા, મુરલી, ઢોલ અને મંજીરા વગાડતાં નારી શિલ્પો મળે છે, જે ઈ.સ. સાતમીથી સોળમીના છે. તન્તુવાદ્યોમાં અનેક પ્રકારની વીણા જેમાં એક કે બે તંબૂરાઓ હોય છે. એક કે અનેક તારો હોય છે. આ બધા નારી વાદકોમાં પ્રચલિત હતા. એકતંત્રી વીણા (એકતારો) જેમાં એક જ તંબૂરો હોય છે તે સરસ્વતીની પ્રતિમાઓમાં દેખાય છે.

અમુક પ્રતિમાઓમાં તંબૂરો ખભા ઉપર મૂકેલો છે. મોટા ભાગના તંબૂરાઓ ગોળ છે, પણ ચૌકાર (વર્તુળાકાર) તંબૂરાઓ પણ પ્રચલિત હતા. લાગે છે કે ચતુષ્કોણ તંબૂરો વધારે પ્રતિધ્વનિ પાડતો અથવા અનેક તારોને બેસાડવા કામ લાગતો. મંદિરોની ઘણી શિલ્પપટ્ટિકાઓ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઉપર નારીઓની અનેક વૃંદવાદનમાં ઉપયોગી વાદ્યયંત્રો સાથે, જેમાં એકયંત્રી વીણા અને અનેક યંત્રો જેવા કે વાંસળી, મૃદંગ, ઝાલર, ખંજરી, કરતાલ વગાડતાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. રાણીવાવની દક્ષિણ દીશાની દીવાલના ત્રીજા પડથારમાં વાંસળી વગાડતી અપ્સરાનાં ભાવવાહી બે શિલ્પો આવેલાં છે.

રૂપ-લાવણ્ય દર્શાવતી નારી

નારીઓના પ્રમુખ સમૂહમાં અપ્સરાઓ, નાયિકાઓ, નાગ કન્યાઓ અને યક્ષિણીઓને શિલ્પમાં કંડારવામાં આવેલ છે. પથ્થર ઉપર ઘડાયેલી આ નૃત્યાંગનાઓ દરબારી શૈલીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. એમનું ઘડતર ખૂબ જ ઉચ્ચ કોટિનું છે.

રાણીવાવમાં આ પ્રકારે ઘડાયેલી પ્રતિમાઓ વધુ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. તેમાંથી મોટાભાગની પ્રસાધનમાં વ્યસ્ત છે. જે પોતાને નૃત્ય માટે તૈયાર કરી રહેલ છે. કોઈક પગમાં ઘુંઘરુ બાંધી રહેલ છે. કોઈ વળી કાનમાં કુંડળ પહેરે છે. અમુક દર્પણમાં પોતાનું રૂપ-લાવણ્ય નિહાળે છે. માથે ચાંલ્લો કરતી, માથું ઓળતી ફૂલહાર લઈ જતી, પંખા કે પ્રસાધન સામગ્રી પહોંચાડતી અપ્સરાઓ દેખાય છે. આ બધું મનોરંજનની તૈયારી માટે ચાલી રહ્યું છે. ક્યાંક કોઈ રમત રમે છે. કોઈ પાળેલા પ્રાણીઓ, વાંદરાઓ કે પંખીઓ સાથે દેખાય છે.

ક્યાંક નારીને પગમાંથી કાંટો દૂર કરતી મુદ્રામાં દેખાડી છે, તો બીજી જગ્યાએ કોઈ પ્રેમીની વાટ જોતી આકર્ષક ભાવમાં બતાવી છે. આ બધી અપ્સરાઓની બહુ પ્રચલિત ભાવભંગિમાઓ છે. તે સમયની પ્રચલિત પરંપરાઓમાં નારીનાં વિવિધ રૂપો છે. એમનું કોઈ ખાસ વર્ગીકરણમાં આવે એવું ચરિત્ર નથી. તેઓ માત્ર પોતાનું વિષયાસક્ત રૂપ દેખાડતી લાગે છે.

નારીનું આ રૂપ અને ભાવભંગિમાઓ ઈ. પૂ. પહેલી સદીમાં પ્રચલિત હતી. ઈ.સ. નવમી અને દશમી સદીમાં મંદિરોની બહાર એમની ભરમાર થવા લાગી. દશમી સદીથી નારી-લાવણ્યના પાસાને વધારે અગ્રતા અપાવા લાગી. કેટલાક શિલ્પોમાં સલિલા, નામિલા અને નન્દિની જેવા લખાયેલાં નામો મળે છે. નારી-લાવણ્ય અને મોહકતા આ શિલ્પોની વિશેષતા છે. નારીનું આ રૂપ જે પોતાની શારીરિક સુન્દરતા દર્શાવે છે તેણે નારીની બુદ્ધિમત્તા, કાર્યવિધિ અને સમાજમાં તેના યોગદાનને ભુલાવી દીધું છે.

આ શિલ્પોમાં ચૈતન્યનો ધબકાર છે. સુડોળ અંગો અને તે અંગ લયથી સર્જાતા કમનીય અંગ વળાંકો એની સુંદરતાને વધુ સુરેખ કરી આપે છે. અહીંનાં નારી શિલ્પો લાવણ્ય, લજ્જા ભર્યા અંગ મરોડ અને અનુપમ દેહલાલિત્યથી શોભી રહ્યાં છે. આ અપ્સરાઓની કૌમાર્યપૂર્ણ દેહલતા અને પ્રસન્ન મુખ ભાવ દ્વારા સ્ત્રી-પુરુષની આદિકાળથી ચાલી આવતી સંસારયાત્રાના આ વાવમાં પડઘા સંભળાય છે. પથ્થરોમાં પણ કોમળતાને પ્રસ્થાપિત કરનારા એ સમયની ગુજરાતની કલા-કૌશલ્યપૂર્ણ જીવનશૈલીનું અહીં ઉજ્જવળ પ્રતિબિંબ પડે છે.

★ સામીપ્ય, એપ્રિલ-સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૬

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અંકલેશ્વરનો માતૃકાપટ્ટ

હિંદુ ધર્મમાં માતૃત્વની ભાવના અનેક દેવીઓમાં મૂર્ત થયેલી જોવામાં આવે છે. માતૃદેવતાની કલ્પના જગતમાં વધુ પ્રાચીન હોવાનું જણાય છે. ભારતવર્ષમાં શક્તિને માતૃસિદ્ધાંત સાથે સાંકળવામાં આવે છે તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ એ દેવીનો સંપ્રદાય 'માતૃદેવીના સંપ્રદાય' સાથે ઐક્ય ધરાવે છે. સ્ત્રીત્વના સૌથી અગત્યના પાસારૂપ માતાને પૃથ્વી (પ્રકૃતિ) સાથે એકરૂપ ગણવામાં આવી. આમ બંનેનો ફળદ્રુપતાની જનેતા તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. બીજી બાજુ સર્જન પાલન અને સંહારની સ્વાભાવિક પરિકલ્પનાને પણ શક્તિના સિદ્ધાંતમાં લાગુ કરીને દેવો પોતાની શક્તિ દ્વારા સર્જન પાલન અને સંહાર કરે છે એમ મનાયું.

પુરાવાઓ પરથી જણાય છે કે અન્ય દેવતાઓની તુલનામાં શક્તિને માણસ 'માતૃદેવી' તરીકે નૂતન પાષાણયુગથી પૂજતો હોવાનાં પ્રમાણ સીરિયા એશિયા-માઈનોર પેલેસ્ટાઈન અને ઇજિપ્તમાંથી મળી આવ્યાં છે. ભારતવર્ષમાં પણ એની પૂજા નૂતન પાષાણયુગમાં પ્રચલિત હોવાનું એ પછીના હડપ્પીય સભ્યતામાંથી મળતા સંખ્યાબંધ પુરાવાઓથી અનુમાની શકાય. આ સ્થાનોમાંથી મળેલ માટીની પકવેલી સ્ત્રીમૂર્તિઓનો પૂજા-ઉપાસનામાં ઉપયોગ થતો હોવાનું જણાયું છે. વળી મુદ્રિકા પરની કેટલીક આકૃતિઓમાં પણ માતૃદેવીનું અંકન થયેલું જોવા મળે છે.[૧]

ભારતવર્ષમાં માતૃદેવીની ઈ.પૂ. ચોથી અને ત્રીજી સહસ્રાબ્દીની જે મૂર્તિઓ મળી છે તેઓમાંની કેટલીકમાં બાળક તેડેલું જોવા મળે છે. વળી આ મૂર્તિઓમાં બીજી પણ કેટલીક વિશેષતાઓ, જેવી કે પૂર્ણ નગ્નાવસ્થા, જનનેંદ્રિયનું વિશેષ પ્રદર્શન, યોનિભાગ પર મેખલાનું અંકન, સંમુન્નત સ્તનોનું અંકન, પગની નીચે પૂર્ણ વિકસિત કમળનું આલેખન વગેરે પણ જોવામાં આવે છે.

આ પ્રકારની નગ્ન દેહવાળી તેમજ બાળક ધારણ કરેલી મૂર્તિઓ પછીના સમયમાં એટલે કે ઈ.પૂ. પાંચમી સદીથી માટીની પક્વ મુદ્રિકાઓ પર તેમજ કોઈ કોઈ જગ્યાએ સ્વતંત્ર સ્વરૂપે પણ જોવામાં આવે છે.[૨]

ઐતિહાસિક કાલમાં મથુરામાંથી મળેલી પ્રાચીન માતૃમૂર્તિઓ ઉપર્યુક્ત તામ્રપાષાણયુગની પ્રતિમાઓ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. જૂનામાં જૂની પ્રતિમાઓ શૈશુનાગ-નંદકાલની એટલે કે ઈ.પૂ. પાંચમી-ચોથી સદીની મળે છે, જે 'શ્રીચક્ર' સ્વરૂપની છે. આવાં શ્રીચક્ર ભૂખરા કે સફેદ રંગના બનાવેલા વૃત્તાકાર કે ચપટા ઘાટની તકતીઓ પર નજરે પડે છે. માટીની આ પ્રકારની તકતીઓ પર નજરે પડે છે. માટીની આ પ્રકારની તકતીઓ મથુરા રાજઘાટ તક્ષશિલા પટણા લોરિયા નંદનગઢ વગેરે સ્થળોએથી મળી છે.[૩]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કુષાણકાલમાં, ખાસ કરીને વ્રજમંડલમાં, માતૃપૂજાનો પર્યાપ્ત પ્રચાર હતો, પણ અન્યત્ર એ ઘણું કરીને લોકધર્મની દેવીઓ બની ગઈ હોવાનું મનાય છે.[૪]

કુષાણકાલની મૂર્તિઓમાં બાળક સાથે બેઠેલી માતાઓ, બાળક વગર પણ એક હરોળમાં બેઠેલી માતાઓ અને સ્વતંત્ર રૂપે કે એક હરોળમાં ઊભેલી માતાઓ, જે ક્યારેક બાળકને પણ તેડીને ઊભી હોય એ પ્રકારની, જોવામાં આવે છે. અહીં નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે મોટા ભાગની મૂર્તિઓમાં માતાની પાસે એના માતૃત્વના પ્રતીક-સમાન બાળક નજરે પડે છે. સાધારણ રીતે માતા દ્વારા ડાબા હાથે પેટના ટેકે પકડી રાખેલ છાબડી કે ઝૂલામાં નાનું બાળક જોવામાં આવે છે; જોકે કેટલીક પ્રતિમાઓમાં બાળકને માતાની ગોદમાં બેસીને માતાના સ્તનને સ્પર્શી રહેલો કે માતાની વાળની લટો સાથે રમી રહેલો પણ જોવામાં આવે છે. ક્યાંક ક્યાંક માતા બાળકને હાથ પર ઝુલાવીને કે બે પગની વચમાં ઊભો રાખીને રમાડતી નજરે પડે છે અલબત્ત, ઘણુંખરું આ માતૃકાસ્વરૂપ લોકદેવી 'હારિતી' સાથે એકરૂપતા ધરાવે છે.[૫]

પછીના સમયમાં આવા વૈવિધ્યને સ્થાને મુખ્યત્વે બેઠેલી મૂર્તિમાં બાળકને ડાબા પગ પર બેસાડેલું અને ઊભેલી મૂર્તિમાં ડાબી ગોદમાં ધારણ કરેલું જોવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં મોટા ભાગની પ્રતિમાઓમાં આ પ્રકારનું સ્વરૂપ નજરે પડે છે. આ માતૃકાઓનો ધીમે ધીમે પ્રચલિત દેવતાઓ સાથે સંબંધ સ્થાપીને સપ્ત માતૃકાઓની પરિકલ્પના દૃઢ થઈ અને પોતાના સમયની પ્રમુખ ઉપાસ્ય દેવતાઓની સાથેનું એમનું એકત્રીકરણ કરી નિર્ધારિત થયેલી સપ્ત માતૃકાઓ નીચે મુજબ જોવામાં આવે છે :

મૂળ દેવ	માતૃકાસ્વરૂપ	વાહન
બ્રહ્મા	બ્રાહ્મી કે બ્રહ્માણી	હંસ
મહેશ્વર (શિવ)	માહેશ્વરી	વૃષભ
કુમાર (કાર્ત્તિકેય)	કૌમારી	મયૂર
વિષ્ણુ	વૈષ્ણવી	ગરુડ
વરાહ	વારાહી	મહિષ કે વરાહ
ઈંદ્ર	ઐન્દ્રી	હાથી
-	ચામુંડા	શબ

અલબત્ત, માતૃકાઓની સંખ્યા પરત્વે શાસ્ત્રોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે; જેમકે 'ગોભિલસ્મૃતિ'માં ૧૪ માતૃકાઓનો ઉલ્લેખ છે, 'દેવીમાહાત્મ્ય'માં નવ માતૃકાઓ અને મત્સ્ય માર્કંડેય વરાહ બ્રહ્મવૈવર્ત માનસાર દેવતામૂર્તિપ્રકરણ શ્રીતત્ત્વનિધિ પૂર્વકારણાગમ વિદ્યાર્ણવતંત્ર અને યોગિની હૃદયમાં અષ્ટ માતૃકાઓની પરંપરા આપેલી છે.[૬]

પુરાણો અને શિલ્પશાસ્ત્રોમાં વર્ણવાયેલ માતૃકાઓનાં નામોમાં તેમ ક્રમમાં થોડો તફાવત વરતાય છે. વસ્તુતઃ સમગ્રતયા આમાં બ્રાહ્મી માહેશ્વરી કૌમારી વૈષ્ણવી વારાહી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઐન્દ્રી ચામુંડા નારસિંહી યોગેશ્વરી મહાલક્ષ્મી શિવદૂતી રૌદ્રાણી આગ્નેયિકા યમદંડધરા વાસવી એમ જુદી જુદી ૧૬ માતૃકાઓનો સમાવેશ થાય છે.

સાધારણ રીતે માતૃકાઓની પ્રતિમાઓ સ્વતંત્રપણે સમૂહમાં મળતી હોય છે અને એ સમૂહમાં સપ્ત કે અષ્ટ માતૃકાઓની સાથોસાથ ગણેશ અને વીરભદ્ર સાથેનો સમૂહ મળતો જોવામાં આવે છે, પરંતુ એ ઉપરાંત સપ્ત માતૃકાઓના એક જ પથ્થરમાંથી કોતરેલા પટ્ટ પણ વિપુલ પ્રમાણમાં કરવામાં આવતા અને આવા પટ્ટ સૌરાષ્ટ્રમાંથી વિશેષ અને કચ્છ તેમજ ગુજરાતમાંથી ઠીક ઠીક સંખ્યામાં મળી આવ્યા છે; જેમકે વડનગર (જિ.મહેસાણા), પાસ્તર (જિ. જામનગર), કેરા (જિ. કચ્છ), અઢાણી (તા. કલોલ), કલેશ્વરીની નાલ-લવાણા (તા. લુણાવાડા), નાના બારવણ (જિ. રાજકોટ), વીરપુર (તા. જેતપુર), અડિયા (તા. પાટણ), હાથરોલ (તા. હિંમતનગર), સૂરજ (તા. કડી), મકતુપુર (તા. સિદ્ધપુર), ચોબારી (જિ. જૂનાગઢ)ની વાવ વગેરે સ્થળોએથી આ પ્રકારના માતૃકાપટ્ટ પ્રાપ્ત થયા છે.[૭] અહીં અંકલેશ્વરમાંથી પ્રાપ્ત અને અપ્રકટ એક ખંડિત માતૃકાપટ્ટ વિશે પ્રકાશ પાડવામાં આવે છે.

અત્રે પ્રસ્તુત માતૃકાપટ્ટ અંકલેશ્વર (જિ. ભરૂચ)ના રામકુંડ પાસેના ચામુંડા માતાનાં મંદિરનાં આગલી દીવાલ પર આવેલો છે. કાળા આરસના આ પટ્ટમાં હાલ જમણેથી ડાબે જોતાં માહેશ્વરી કૌમારી વૈષ્ણવી વારાહી અને ઐંદ્રી એમ કુલ પાંચ માતૃકાઓની પ્રતિમાઓ જળવાયેલી છે. અહીં માતૃકાઓ પોતાનાં વાહનો પર લલિતાસનમાં બિરાજમાન છે. ડાબા વાળેલા પગ પર બાળક બેસાડેલ છે. પ્રત્યેક દેવીનો જમણો નીચલો હાથ વરદ મુદ્રામા અને ડાબા નીચલા હાથથી બાળકને ધારણ કરેલ છે.

આમાં માહેશ્વરીના મસ્તકે મણિયુક્ત જટામુકુટ છે, જમણા હાથમાં ત્રિશૂલ અને ડાબા હાથમાં ડમરુ ધારણ કરેલ છે; દેવીનું વાહન વૃષભ છે. કૌમારીના મસ્તકે જટામુકુટ છે, જમણા હાથમાં શક્તિ અને ડાબા હાથમાં કુક્કુટ નજરે પડે છે; દેવીનું વાહન મયૂર જોઈ શકાય છે. વૈષ્ણવીના મસ્તકે રત્નમંડિત કરંડમુકુટ અને હાથમાં ગદા તથા ચક્ર જોવા મળે છે; દેવીના વાળેલા પગ નીચે નમસ્કાર મુદ્રામાં બેઠેલ ગરુડની આકૃતિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વારાહીના મસ્તકે ત્રિકૂટ મુટકુ છે, મુખ વરાહનું છે અને જમણા હાથમાં શક્તિ અને ડાબા હાથમાં મત્સ્ય ધારણ કરેલ છે; દેવીનું વાહન મહિષ બતાવ્યું છે. ઐંદ્રીના જમણા હાથમાં અંકુશ અને ડાબા હાથમાં વજ્ર જોવા મળે છે; પગ નીચે વાહન હાથી નજરે પડે છે.

અહીં માતૃકાઓએ ધારણ કરેલ ઉપકરણોમાં વારાહીના ડાબા હાથમાં ધારણ કરેલ મત્સ્યની આકૃતિ આ માતૃકાઓના તંત્ર સાથેના સંબંધની સૂચક હોવાનું જણાય છે. ગુપ્તકાલના ઉત્તરાર્ધની કે મધ્યકાના પ્રારંભની વારાહીની એક પ્રતિમા હાલ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં છે, જ્યારે અહીં વારાહી મહિષ પર બેઠેલી અને ચતુર્ભુજ છે. એના મોઢામાં મોટી માછલી છે અને ગોદમાં બાળક છે. તંત્રશાસ્ત્રમાં મત્સ્યની ગણના પંચ મકારોમાં કરવામાં આવે છે.

ઉપર્યુક્ત માતૃકાપટ્ટમાં પ્રત્યેક દેવીનાં વસ્ત્રાભૂષણ સમાન છે. પ્રત્યેક માતૃકાના

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગળામાં સુવર્ણહાર, સ્તનને ઢાંકતો પ્રલંબહાર, બાજુબંધ, બંને બાજુઓ પરથી નીચે આસન સુધી લટકતી વનમાલા, હાથમાં કંકણ, કટિમેખલા, પારદર્શક અધોવસ્ત્ર અને પગમાં કલ્લાં ધારણ કરેલ જોવામાં આવે છે. આ માતૃકાપટ્ટની માતૃકાઓનાં શિલ્પ સમગ્ર આલેખન અને રચના શૈલીની દૃષ્ટિએ ૧૧મી સદીમાં ઘડાયેલાં જણાય છે.

★ પથિક, જાન્યુઆરી, ૧૯૯૦

પાદટીપ

૧. બી. પી. સિંહ : 'એવોલ્યુએશન ઑફ શક્તિ-વર્શિપ ઇન ઇન્ડિયા, શક્તિકલ્ટ એન્ડ તારા,' પૃ. ૪૫-૪૬

૨. નીલકંઠ પુ. જોશી : 'પ્રાચીન ભારતીય મૂર્તિવિજ્ઞાન,' પૃ. ૧૧૫

૩. પ્ર. ચિ. પરીખ : 'ભારતીય પ્રાચીન શિલ્પકલા', પૃ. ૩૮;
વા. શ. અગ્રવાલ : 'ભારતીય કલા', પૃ. ૧૦૩-૧૧૩

૪. ની. પુ. જોશી : ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૨૬ ૫. એજન, પૃ. ૧૨૭-૨૮

૬. વધુ વિગતો માટે જુઓ પ્રો. આર. ટી સાવલિયા, "ગુજરાતની હિંદુ દેવીઓનું પ્રતિમા-વિધાન" [ઈ.સ. ૧૬૦૦ સુધી](મહાનિબંધ અપ્રકટ), પૃ. ૩૩૩-૩૬.

૭. વધુ વિગત માટે જુઓ એજન, ૫૧૨-૫૩૦.

૮. જે. એન. બેનરજી : 'ડેવલપ્મેન્ટ ઑફ હિંદુ આઈકોનોગ્રાફી,' પૃ. ૫૦૬.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૫. યુગલ પ્રતિમાઓ

રાણીવાવ-પાટણની કેટલીક યુગલ પ્રતિમાઓ

હિંદુ ધર્મના સંપ્રદાયો પૈકી શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો મુખ્ય છે. આ સંપ્રદાયોમાં પ્રમુખ દેવની અનેકવિધ સ્વરૂપની પ્રતિમાઓ બનેલી જોવા મળે છે. જેમાં પ્રમુખ દેવે કરેલાં કાર્યોના સ્વરૂપની પ્રતિમાઓ ઉપરાંત શૃંગાર પ્રતિમાઓ પણ નજરે પડે છે. આમાં ખાસ કરીને વિષ્ણુ અને શિવની સ્વતંત્ર પ્રતિમાઓ, સંયુક્ત પ્રતિમાઓ અને યુગલ પ્રતિમાઓ વિશેષ જણાય છે. આ સાથે બ્રહ્માની વિવિધ સ્વરૂપની પ્રતિમાઓમાં તેની યુગલ પ્રતિમાઓ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે.

કોઈપણ સંપ્રદાયમાં પ્રમુખ દેવ સાથે તેની પત્ની સ્વરૂપે દેવીની પ્રતિમા રહેલી જોવા મળે છે. આ પ્રકારની પ્રતિમાઓમાં મોટા ભાગે દેવ-દેવીને બેઠેલાં કે ઊભેલાં બતાવ્યાં છે. આવી પ્રતિમાઓ સામાન્ય રીતે યુગલ કે આલિંગન પ્રતિમાઓ તરીકે ઓળખાય છે. આ પ્રકારમાં સર્વસામાન્ય પ્રચલિત સ્વરૂપોમાં બ્રહ્મા-સાવિત્રી, ઉમા-મહેશ્વર, લક્ષ્મી-નારાયણ, ગણેશ-શક્તિનાં સ્વરૂપો વિશેષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ઉપરોક્ય યુગલ સ્વરૂપોના પ્રતિમાઓનાં મૂર્તિવિધાન પુરાણો અને શિલ્પગ્રંથોમાં મળે છે. ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત આવી યુગલ પ્રતિમાઓનું નિરીક્ષણ કરતાં નીચે પ્રમાણેનાં લક્ષણો તારવી શકાય :

૧. યુગલ પ્રતિમામાં સામાન્ય રીતે આસન પર દેવ જમણો પગ લટકતો રાખીને બેઠેલા અને ડાબા ઉત્સંગમાં દેવી ડાબો પગ લટકતો રાખીને બેઠેલાં હોય છે.

૨. દેવની પ્રતિમા કરતાં દેવીની પ્રતિમા કદમાં નાની બનાવવામાં આવે છે.

૩. દેવને ચતુર્ભુજ અને દેવીને દ્વિભુજ હોય છે.

૪. દેવનો ડાબો નીચલો હાથ દેવીની ડાબી બાજુ સ્તનને સ્પર્શતો અથવા કેડ ફરતે આલિંગન આપતો બતાવાય છે, જ્યારે દેવીનો જમણો હાથ દેવના ખભા પર આલિંગન આપતો દર્શાવાય છે.

૫. દેવ-દેવી બેઠેલા હોય તે આસન વાહન અને આજુબાજુ પરિવાર દેવતાઓ બતાવવામાં આવે છે.

આવી કેટલીક યુગલ પ્રતિમાઓ ગુજરાતની પ્રખ્યાત રાણીવાવ-પાટણમાં આવેલી છે.

ગુજરાતની સુપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન રાજધાની અણહિલપુર-પાટણની ઉત્તર-પશ્ચિમે બે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કિ.મી. દૂર એક પ્રાચીન વાવ આવેલી છે. આ વાવ ચૌલુક્ય રાજા ભીમદેવ ૧લાની રાણી ઉદયમતિએ ભીમદેવના મૃત્યુ(૧૦૬૩ ઈ.સ.)પછી બંધાવી હોવાનું મનાય છે. આ વાવ ગુજરાતના અદ્ભુત કલા-કૌશલ અને કલા કોતરણીનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. આ વાવ રાણી ઉદયમતિએ બંધાવેલી હોવાથી "રાણીવાવ" કે "રાણકી વાવ"ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. અગિયારમી સદીના ગુજરાતના લોકજીવનના ઉચ્ચતમ કલાસંસ્કારો અને સૌંદર્યનિષ્ઠાનું આ વાવ આબેહૂબ પ્રતિબિંબ પાડે છે. આ જડ પથ્થરો ગરવા ગુજરાતીઓની સૌંદર્ય ઝંખના અને મનુષ્યની કલામાત્રનાં જીવંત પ્રતીકો છે. આ વાવની વિપુલ શિલ્પ-સમૃદ્ધિમાં શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત જેવા સંપ્રદાયોનાં અનેક શિલ્પો નજરે પડે છે. જેમાં વિષ્ણુનાં ચોવીસ સ્વરૂપો, દશાવતાર, પાર્વતી તેમજ શિવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ગણેશ વગેરેની યુગલ પ્રતિમાઓનું બારીકાઈથી કરેલું કોતરકામ સિદ્ધ હસ્ત કલાકારની સિદ્ધિનું સોપાન જણાય છે.

આ વાવની ઉત્તર બાજુની દીવાલના પૂર્વભાગમાં ચોથા પડથારમાં દક્ષિણાભિમુખ બ્રહ્મા-સાવિત્રી, ઉમા-મહેશ્વર અને લક્ષ્મી-નારાયણનાં આકર્ષક યુગલ શિલ્પો આવેલાં છે. આજ દીવાલના પશ્ચિમ તરફના ભાગમાં ગણેશ-શક્તિ અને કુબેર-કુબેરીનાં નયનરમ્ય શિલ્પો જોઈ શકાય છે. આ બધી પ્રતિમાઓ ૧૧મી સદી જેટલી પ્રાચીન છે.

બ્રહ્મા-સાવિત્રી :

હિંદુ ત્રિમૂર્તિ - બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશમાં બ્રહ્માનું સ્થાન સર્વપ્રથમ છે. તે સૃષ્ટિના નિર્માતા તથા બધા દેવોના નેતા છે. જો કે વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયની જેમ તેનો કોઈ અલગ સંપ્રદાય નથી બની શક્યો કે વિષ્ણુ અને શિવની જેમ અધિક સંખ્યામાં તેની પ્રતિમાઓની સ્થાપના નથી થઈ શકી. છતાં તેની પ્રતિષ્ઠા તેમજ વ્યાપકતા સર્વત્ર જોવા મળે છે.

વિવિધ શિલ્પગ્રંથોમાં બ્રહ્માના સ્વરૂપને લગતી વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં સાવિત્રી સાથે બ્રહ્માની મૂર્તિ સ્વરૂપને યુગલ પ્રતિમા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રકારની પ્રતિમાઓનું મૂર્તિવિધાન વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં વિગતવાર આપવામાં આવ્યું છે.[૧] જેમાં બ્રહ્માને એક મુખ, લાંબી દાઢી, મસ્તકે જટામુકુટ અને લલિતાસનમાં બેઠેલા હોય છે. ચાર હાથ પૈકી ત્રણમાં માળા, પુસ્તક અને કમંડલુ અને ચોથો હાથ સાવિત્રીને આલિંગન આપતો હોય છે. બ્રહ્માના ડાબા ઉત્સંગમાં સાવિત્રી બેઠેલ હોય છે. સાવિત્રીના બે હાથ પૈકી એક હાથમાં કમળ અને બીજો હાથ બ્રહ્માને આલિંગન આપતો બતાવાય છે.

રાણીવાવ-પાટણની ઉત્તર દીવાલના ચોથા પડથારના પ્રથમ ગવાક્ષમાં બ્રહ્મા-સાવિત્રીના યુગલ સ્વરૂપની સપરિકર પ્રતિમા આવેલી છે. પૂર્ણવિકસિત પદ્મના આસન ઉપર બ્રહ્મા જમણો પગ લટકતો રાખી બેઠેલ છે. ડાબા વાળેલા પગ પર સાવિત્રી દેવી જમણો પગ લટકતો રાખીને બેઠેલ છે. બ્રહ્માને ત્રણ મસ્તક બતાવ્યાં છે. દરેક પર જટામુકુટ છે. બ્રહ્માના આગલા મુખ પર દાઢી મૂછ છે. બાકીના મુખ દાઢી વગરના છે. કાનમાં કુંડલ, ગળામાં હાર, પ્રલંબહાર, બાજુ પર કેયૂર, કટિમેખલા, પાદવલય અને પાદજાલક ધારણ કરેલ છે. બ્રહ્માના

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ચતુર્ભુજમાં અનુક્રમે પદ્મ, સ્રુક્, પુસ્તક અને સાવિત્રીને આલિંગન આપતો બતાવ્યા છે.

ડાબા ઉત્સંગમાં બેઠેલ સાવિત્રી દેવી દ્વિભુજ છે. મસ્તકે સુવર્ણમંડિત જટામુકુટ, કાનમાં સૂર્યવૃત્ત કુંડલ, કંઠમાં હાંસડી, સ્તનસૂત્ર, કેયૂર, હસ્તવલય, કટિમેખલા અને પાદજાલક ધારણ કરેલ છે. દેવીના જમણા હાથનું આયુધ ખંડિત છે. ડાબો હાથ બ્રહ્માને આલિંગન આપતો બતાવ્યો છે.

આસનની આગળ બ્રહ્માના જમણા પગ પાસે વાહન હંસ દેવ તરફ મુખ રાખીને ઊભેલ છે. તેની બાજુમાં નમસ્કારમુદ્રામાં આકૃતિ બેઠેલ છે. ડાબી બાજુ નમસ્કારમુદ્રામાં બેઠેલ સ્ત્રીના મસ્તક પર સાવિત્રી દેવીએ જમણો પગ રાખેલ છે. સમગ્ર પ્રતિમાના પરિકરમાં બંને બાજુ દશાવતારનાં શિલ્પો કોતરેલાં છે. આ ગવાક્ષની જમણી બાજુ દર્પણ ધારણ કરીને અપ્સરાનું શિલ્પ અને ડાબી બાજુ વસ્ત્ર પરિધાન કરી રહેલ અપ્સરાનું સુંદર શિલ્પ છે. બ્રહ્મા-સાવિત્રીના આ સ્વરૂપનું એક શિલ્પ નેશનલ મ્યુઝિયમ નવી દિલ્હીમાં આવેલું છે, જે ૧૨મી સદી જેટલું પ્રાચીન છે.[૨] એમાં બ્રહ્માને ત્રણ મુખ અને હાથમાં પદ્મ, સ્રુક, પુસ્તક અને દેવીને આલિંગન આપતા બતાવ્યા છે. ડાબા ઉત્સંગમાં બેઠેલ દેવીના હાથમાં પદ્મ અને બ્રહ્માને આલિંગન આપતા બતાવ્યા છે.

આ સ્વરૂપની બીજી પ્રતિમાઓ ગુજરાતમાં ઘૂમલીના શિવમંદિરના મંડોવરમાં રેતિયા પથ્થરમાં અને ખંભાતના સપ્તર્ષિ મંદિરમાં આરસમાં કંડારેલ જોઈ શકાય છે.

ઉમા-મહેશ્વર

શિવના પ્રતિમા-વિધાનમાં શિવની યુગલ પ્રતિમા વિશેનાં વિધાન પુરાણો, શિલ્પાશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. મત્સ્યપુરાણ,[૩] અભિલષિતાર્થચિંતામણિ,[૪] દેવતામૂર્તિપ્રકરણ,[૫] અપરાજિતપૃચ્છા,[૬] રૂપમંડન[૭] વગેરેમાં શિવના યુગલ સ્વરૂપનું પ્રતિમા-વિધાન આપવામાં આવ્યું છે.

મત્સ્યપુરાણ, દેવતામૂર્તિપ્રકરણ, રૂપમંડન વગેરેમાં શિવને આસન પર બેઠેલા, અને ચાર હાથ હોય છે. ચતુર્ભુજમાં અનુક્રમે કમળ, શૂલ, ત્રીજો હાથ ઉમાના ખભા પર અને ચોથો હાથ ઉમાના સ્તનને સ્પર્શતો બતાવવો. શિવના મસ્તકે જટામુકુટ, ત્રણ નેત્ર, કપાળમાં ચંદ્રકલા, શરીર પર ચર્મ હોય છે. શિવના ડાબા ઉત્સંગમાં શિવના મુખને નિહાળતાં ઉમા બેઠેલા હોય છે. દેવીના દ્વિભુજ પૈકી એક હાથ શિવના ખભા પર અને બીજા હાથમાં કમળ કે દર્પણ હોય છે. ઘણી વાર આ સમૂહમાં વૃષભ, ગણેશ, કુમાર, ભૃગુઋષિની પ્રતિમાઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.

રાણીવાવના ચોથા પડથારના બીજા ગવાક્ષમાં ઉમા-મહેશ્વરની પ્રતિમા આવેલી છે. પદ્મના ગોળ આસન પર મહેશ્વર લલિતાસનમાં બેઠેલ છે. દેવના મસ્તકે જટામુકુટ અને તેમાં અર્ધચંદ્રકલાનું આલેખન ધ્યાનકર્ષક છે. કાનમાં સર્પકુંડલ, કંઠમાં પાંદડીયુક્ત હાર, બાજુ પર

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કેયૂર, હસ્તવલય, કટિમેખલા, પાદવલય અને પાદજાલક જેવા અલંકારો ધારણ કરેલ છે. મહેશ્વરના ચાર હાથમાં જમણી બાજુ પદ્મકળી અને ત્રિશૂલ, જેનો ઉપરનો ભાગ ખંડિત છે. ડાબા ઉપલા હાથમાં નાગ અને નીચલા હાથથી ઉમાને આલિંગન આપેલ છે. મહેશ્વરના ડાબા ઉત્સંગમાં ઉમા જમણો પગ પદ્મ પાંદડી પર ટેકવીને બેઠેલ છે. ઉમાનું મસ્તક ખંડિત છે. કંઠમાં હાંસડી અને પ્રલંબહાર, કટિસૂત્ર, અને પાદજાલક ધારણ કરેલ છે. આસન આગળ નંદીની બેઠેલી આકૃતિ છે. તેના ગળામાં ઘૂઘરમાળ છે. આસનની જમણી બાજુ પુરુષ આકૃતિ દેવ તરફ મુખ રાખી નમસ્કારમુદ્રામાં બેઠેલ છે. ડાબી બાજુ સ્ત્રી આકૃતિ ઊભેલી છે. પરિકરમાં દશાવતારની આકૃતિઓ કંડારેલી છે. આ ગવાક્ષની ડાબી બાજુ પગને આંટી મારી બંને હાથથી વેણુ વગાડતી અપ્સરાનું કલાત્મક શિલ્પ નજરે પડે છે.

લક્ષ્મી-નારાયણ

લક્ષ્મીના સાન્નિધ્યમાં વિષ્ણુને નારાયણ તરીકે બતાવવામાં આવે છે. લક્ષ્મી-નારાયણનાં રૂપવિધાન વિષ્ણુપુરાણ[૮], વિષ્ણુધર્મોત્તર[૯], રૂપમંડન[૧૦] વગેરે ગ્રંથોમાં આપેલું છે. આ બધા ગ્રંથોમાં આ યુગલ પ્રતિમા આયુધોના ફેરફાર સહ બનાવવાનું કહ્યું છે.

લક્ષ્મી-નારાયણ સ્વરૂપના પ્રતિમા-વિધાનમાં વિષ્ણુને ગરુડ પર લલિતાસનમાં બેઠેલા અને ડાબા ઉત્સંગમાં લક્ષ્મીજીને બિરાજેલાં બતાવવા. વિષ્ણુના બે હાથ પૈકી એક હાથ લક્ષ્મીજીને આલંગન આપતો. લક્ષ્મીના બે હાથમાંનો એક હાથ વિષ્ણુના ગળા ફરતે અને બીજામાં કમળ હોય છે. ઘણી વાર આ મૂર્તિની આજુબાજુ સુંદર પરિચારિકાઓ હાથમાં ચામર લઈને ઊભેલી હોય છે. જમણી બાજુ ગરુડ મૂર્તિ અને આયુધ પુરુષો શંખ અને ચક્ર ઊભેલા હોય છે. આગળની બાજુ બ્રહ્મા અને શિવ બે ઉપાસકો અંજલિમુદ્રામાં પૂજા કરતા બતાવાય છે.

લક્ષ્મી-નારાયણની આ પ્રકારની સુંદર યુગલ પ્રતિમાઓ ઘણી સંખ્યામાં ભારત અને ગુજરાતમાંથી મળી આવે છે.

ત્રીજા ગવાક્ષમાં લક્ષ્મી-નારાયણની સુંદર યુગલ પ્રતિમા આવેલી છે. પદ્મપીઠ પર લલિતાસનમાં બેઠેલ નારાયણના ડાબા ઉત્સંગમાં લક્ષ્મીજી બિરાજેલાં છે નારાયણના મસ્તકે અલંકૃત કરંડમુકુટ, કાનમાં કુંડલ, કંઠમાં પત્રયુક્તહાર અને વિવિધ અલંકારો ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૈકી નીચલા જમણામાં પદ્મકળી, ઉપલા જમણા હાથનું આયુધ ખંડિત છે. ડાબા ઉપલા હાથમાં ચક્ર અને ડાબા નીચલા હાથથી લક્ષ્મીજીને આલિંગન આપેલ છે.

લક્ષ્મીના મસ્તકે કિરીટ મુકુટ, કાનમાં કુંડલ અને વિવિધ અલંકરણો ધારણ કરેલ છે. લક્ષ્મીજીના બે હાથ પૈકી જમણા હાથે નારાયણને આલિંગન આપેલ છે. અને ડાબા હાથમાં શંખ ધારણ કરેલ છે. જે નોંધપાત્ર છે.

આસનની આગળ માનવરૂપ ગરુડ બંને કરમાં નારાયણના પગ ગ્રહીને ઊડતા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

હોવાનો ભાવ દર્શાવેલ છે. પરિકરમાં દશાવતારની આકૃતિઓ નજરે પડે છે. આ ગવાક્ષની ડાબી બાજુ સ્ત્રી આકૃતિ ઊભેલી છે તેનો ડાબો હાથ મસ્તક ઉપર કર્તરીમુદ્રામાં છે. અને જમણા હાથમાં કપાલ ધારણ કરેલ છે. સ્ત્રીના પગ પાછળ શ્વાન ઊભેલ છે.

શક્તિ-ગણેશ

ગણપતિની પ્રતિમાઓના કેટલાક પ્રકારોમાં શક્તિ સાથેની તેની મૂર્તિઓ પણ મળે છે. આ પ્રકારની મૂર્તિઓનાં સ્વરૂપ વિશે કેટલાક ગ્રંથોમાં તેનું વર્ણન જોવા મળે છે. "મંત્રમહોદધિ"માં ગણેશની શક્તિ તરીકે લક્ષ્મીને બતાવ્યાં છે. અહીં ગણપતિને ત્રિનેત્ર, ચાર હાથમાં દંત, ચક્ર, અભયમુદ્રા અને ચોથો હાથ લક્ષ્મીને પાછળથી ટેકવતો હશે. લક્ષ્મી દેવીના શિલ્પમાં એક હાથ વડે ગણેશને ભેટતા અને બીજા હાથમાં કમળ હોય છે.[૧૧]

ઉત્તરકામિકાગમમાં આ યુગલ સ્વરૂપનું વિગતે વર્ણન મળે છે. જેમાં ગણપતિને બેઠેલા, ચતુર્ભુજમાં પાશ, અંકુશ, શેરડીનો ટુકડો કે મોદક અને ચોથો હાથ દેવીની કમરને પાછળથી પકડેલો કે ગુહ્યાંગોને સ્પર્શતો બતાવવાનું વિધાન છે. ગણપતિના ખોળામાં બેઠેલ દેવી અલંકારોથી વિભૂષિત છે. દેવીનું નામ વિઘ્નેશ્વરી જણાવ્યું છે. દેવીનો જમણો હાથ ગણપતિને આલિંગન આપતો અને ડાબા હાથમાં કમળ હોય છે.[૧૨]

વાવની ઉત્તર તરફની દીવાલના પશ્ચિમ ભાગમાં ચોથા પડથારમાં આવેલ ગવાક્ષમાં પ્રથમ શક્તિ ગણેશ, મહાલક્ષ્મી અને કુબેરની યુગલ પ્રતિમાઓ આવેલી છે.

પ્રથમ ગવાક્ષમાં શક્તિ-ગણેશની સપરિકર પ્રતિમા આવેલી છે. જેમાં ગોળ આસન પર ગણપતિ જમણો પગ લટકતો રાખી બેઠેલ છે. ડાબા ઉત્સંગમાં દેવી ડાબો પગ લટકતો રાખી બેઠેલ છે. ગણપતિના મસ્તકે સુવર્ણમુકુટ છે. સૂંઢનો ભાગ ખંડિત છે કંઠમાં મોટી પાંદડીયુક્ત હાર છે. સુવર્ણનો ઉદર બંધ છે. વિશાળ પેટ પર સર્પબંધ છે. હાથ અને પગમાં મોટા અલંકૃત કલ્લાં ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે દંત, પરશુ, પદ્મ અને દેવીને કમરથી આલિંગન આપતાં બતાવ્યાં છે. દેવીએ મસ્તકે કિરીટમુકુટ અને શરીર પર અલંકારો ધારણ કરેલ છે. દેવીનો જમણો હાથ ગણપતિને આલિંગન આપતો અને ડાબા હાથમાં સનાળ પદ્મ ધારણ કરેલું સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. આસનની આગળ મોદકપાત્ર રાખેલું છે. જેમાંથી લાડુ આરોગતા મૂષકનું શિલ્પ ધ્યાનાકર્ષક છે. પરિકરમાં દશાવતારનાં શિલ્પો જોઈ શકાય છે. આ ગવાક્ષની જમણી બાજુ પગને આંટી મારીને ઊભેલ સ્ત્રીના ડાબા પગ પર અળતો લગાવતી સ્ત્રી પરિચારિકા બેઠેલી છે. અપ્સરાનો એક હાથ અભયમુદ્રામાં છે. ડાબી બાજુના ગવાક્ષમાં બંને હાથમાં શૃંગાર-સંદૂક ધારણ કરીને અપ્સરા ઊભેલી છે. પગ પાસેના વાનરને સંદૂક તરફ કૂદતો બતાવ્યો છે.

કુબેરની યુગલ પ્રતિમા

શાસ્ત્રોમાં અષ્ટ દિક્પાલોમાં કુબેરને ઉત્તર દિશાના દિક્પાલ ગણવામાં આવે છે. તે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

દેવોનો ધનાધ્યક્ષ છે. કુબેરના શાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાન પુરાણો ઉપરાંત અપરાજિતપૃચ્છા[13] દેવતામૂર્તિપ્રકરણ[14] અને રૂપમંડન[15] માંથી મળે છે. જેમાં કુબેરના હાથમાં અનુક્રમે ગદા, નિધિકુંભ, બીજપૂરક અને કમંડલું હોવાનું જણાવ્યું છે, અને વાહન તરીકે ગજ બતાવ્યો છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ[16]માં કુબેરના ચાર હાથ પૈકી બે હાથમાં ગદા અને શક્તિ તથા બીજા બે હાથ તેની સ્ત્રીઓ વિભવા અને વૃદ્ધિને આલિંગન આપતા બતાવવાનું વિધાન છે.

અહીં ત્રીજા ગવાક્ષમાં સ્થિત પ્રતિમામાં કુબેર તેની પત્ની સાથે ઊંચા આસન પર બિરાજમાન છે. કુબેરના મસ્તકે કિરીટમુકુટ, કંઠમાં સુવર્ણહાર, મોતીના સેરનો ઉદરબંધ, હાથ અને પગમાં મોતીના અલંકારો ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૈકી જમણો નીચલો ખંડિત અને ડાબા નીચલા હાથથી પત્નીને આલિંગન આપેલ છે. ઉપલા બે હાથથી દ્રવ્યની થેલી ધારણ કરેલ છે. કુબેરના ડાબા ઉત્સંગમાં બેઠેલ સ્ત્રી પલાંઠી વાળીને બેઠેલ છે. તેનું મસ્તક ખંડિત છે. જમણો હાથ કુબેરને આલિંગન આપતો અને ડાબા હાથનું આયુધ ખંડિત છે. આસનની આગળ વાહન ગજ બેઠેલ બતાવ્યો છે. આ પ્રતિમાની ખાસ તરી આવતી વિશેષતા એ પરિકારમાં કુબેરની બેઠેલી અને ચાર હાથમાં અનુક્રમે અભય, ઉપલા બે હાથથી દ્રવ્ય થેલી પકડેલ અને ચોથા હાથમાં બીજપૂરક ધારણ કરેલ આઠ પ્રતિમાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

આમ ઉપર્યુક્ત યુગલ પ્રતિમાઓ અત્યાર સુધી ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત આ પ્રકારની યુગલ પ્રતિમાઓમાં કેટલીક વિશેષતાઓને લઈને જુદી તરી આવે છે. સાથે કલા શૈલીની દૃષ્ટિએ પણ ૧૧મી સદીની અન્ય પ્રતિમાઓ કરતાં વિશેષ ધ્યાનકર્ષક છે.

★ સામીપ્ય, ઑક્ટો. '૯૨ - માર્ચ, ૧૯૯૪

પાદટીપ

૧. 'વિષ્ણુધર્મોત્તર', (વિ.ધ.), ખંડ ૩, અ. ૬૩
૨. M. I. Khan, Brahma in the puranas, Pt. xxxii, p. 142
૩. 'મત્સ્યપુરાણ', અ. ૨૬૦/૧૧-૨૦
૪. 'અભિલષિતાર્થચિંતામણિ', પ્ર. ૩/૩૧-૩૨
૫. 'દેવતામૂર્તિપ્રકરણ' (દે.મૂ.પ્ર) અ. ૬/૩૧-૩૨.
૬. 'અપરાજિતપૃચ્છા', (અ.પૃ) સૂત્ર ૨૧૩/૨૫-૨૭
૭. 'રૂપમંડન', અ. ૪/૨૭-૨૯
૮. વિષ્ણુપુરાણ, ૩/૪/૨૭
૯. વિ. ધ., અ. ૮૫/૩૪-૩૫
૧૦. રૂપમંડન, અ. ૪/૩૪-૩૫
૧૧. 'પ્રિયબાળા શાહ', હિંદુ મૂર્તિવિધાન', પૃ. ૧૧
૧૨. એજન, પૃ. ૧૨
૧૩. અ. પૃ., અ. ૬૯
૧૪. દે. મૂ. પ્ર., અ. ૪/૬૫
૧૫. રૂપમંડન, અ. ૨/૩૭
૧૬. વિ.ધ., અ. ૫૩/૧-૬

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૬. દિક્‌પાલ–પ્રતિમાઓ

ગુજરાતની દિક્‌પાલ-પ્રતિમાઓ★
(મૂર્તિવિધાનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં)

વિશ્વની આઠ દિશાઓ આઠ દિક્‌પાલોથી સુરક્ષિત છે, એમ મનાય છે. આ દિક્‌પાલોમાં મુખ્ય ચાર દિશાના ચાર અને ચાર ખૂણાના ચાર એમ મળી કુલ આઠ થાય છે. મુખ્ય ચાર દિશા અને ચાર કોણના તેઓ અધિપતિ ગણાય છે. એમાં દરેક દિક્પાલનું સ્થાન આ પ્રમાણે જોવા મળે છે :

પૂર્વ દિશામાં ઈન્દ્ર, અગ્નિ કોણમાં અગ્નિ, દક્ષિણમાં યમ, નૈૠર્ત્યકોણમાં નૈૠતિ, પશ્ચિમમાં વરુણ, વાયવ્ય કોણમાં વાયુ, ઉત્તરમાં કુબેર અને ઈશાન કોણમાં ઈશાન(શિવ)ને ગણવામાં આવે છે. આ અષ્ટ દિક્‌પાલોની પ્રતિમાઓ દેવ મંદિરોમાં ચાર દિશા અને ચાર કોણમાં સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. આ મૂર્તિઓને ક્યારેક રંગમંડપની છત નીચે, મંદિરના મુખ્ય વિમાનની બહારની બાજુ ગોખમાં કે કીર્તિ સ્તંભોના બહારના ભાગમાં મૂકેલી જોવા મળે છે.

શાસ્ત્રોમાં અષ્ટ દિક્‌પાલોની સંખ્યાની બાબતમાં વિવિધ મત પ્રવર્તે છે. અથર્વવેદ(૩/૨૭/૧-૬)માં અગ્નિ, ઈન્દ્ર, વસુણ, સોમ, વિષ્ણુ અને બૃહસ્પતિ એમ છ દિક્‌પાલોનું વર્ણન છે. ગૃહ્યસૂત્રોમાં દસે દિશાઓના સ્વામી હોવાનું જણાવી તેને બલિ આપવાનો આદેશ આપેલ છે (ગોભિલ ગૃહ્યસૂત્ર-૧૪/૪/૭/૩૭-૪૧). મનુસ્મૃતિ(૫/૯૬)માં અષ્ટ દિક્‌પાલોના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. રામાયણ(૨/૧૬/૨૪)માં ઈન્દ્ર યમ, વસુણ તથા કુબેરને લોકપાલ માનવામાં આવ્યા છે. અગ્નિપુરાણ(૫૬/૧૭-૩૦)માં દસ દિક્‌પાલોના વર્ણન મળે છે. જેમાં બ્રહ્મા અને શેષનાગને ગણાવ્યા છે.

બૌદ્ધ ગ્રંથ ચાર દિક્પાલોને માને છે પરંતુ એનું રૂપ ભિન્ન છે. પૂર્વદિશાના દિક્પાલ ગંધર્વોના રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, દક્ષિણ દિશાના સ્વાની કૂષ્માણ્ડોના રાજા વિરુધક, પશ્ચિમ દિશાની રક્ષા વિરૂપાક્ષ નામના નિરંકુશ નાગ કરે છે, અને ઉત્તર દિશામાં યક્ષોના સ્વામી વૈશ્રવણનું આધિપત્ય હોવાનું માને છે.[1]

જૈન ગ્રંથોમાં જે દિક્પાલોનાં નામ આપેલાં છે, તે પછીના હિંદુ ધર્મગ્રંથોમાં સ્વીકારાયાં છે.

ઉપર્યુક્ત અષ્ટ દિક્‌પાલોના વિસ્તૃત વર્ણન પુરાણો, આગમગ્રંથો અને શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં આપેલાં છે.

★ ગુજરાત ઈતિહાસ પરિષદના ૩૬મા અધિવેશન, આણંદમુકામે ક. ભા. દવે રૌપ્ય ચંદ્રક વિજેતા નિબંધ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

(૧) ઇન્દ્ર : ઇન્દ્ર એ ઋગ્વેદના મુખ્ય દેવોમાંનો એક દેવ છે. ઋગ્વેદ(૮/૩૭/૩; ૮/૩૬/૪; ૮/૭૯/૫)માંથી તેની શક્તિઓ, ગુણો અને યશ ગાતાં સૂક્તો મળે છે. ઇન્દ્ર વૈદિક યુગનો મુખ્ય દેવતા છે. તે મેઘ અને યુદ્ધનો દેવ પણ મનાય છે. એનું મુખ્ય આયુધ વજ્ર છે. ઐરાવત હાથી તેનું વાહન છે. ઇન્દ્રને સ્વર્ગના અધિપતિ તરીકે ગણવામાં આવે છે.

પુરાણકાલમાં ઇન્દ્ર એક સામાન્ય દેવ બની ગયો. પૌરાણિક માન્યતા અનુસાર અત્યાર સુધીમાં છ ઇન્દ્ર થયા છે ને બલિથી માંડી શુચિ સુધીના હવે પછી કલ્પ પૂરો થતાં સુધીમાં થશે એમ મનાય છે.[૨]

કૃષ્ણે ઇન્દ્રની પૂજા બંધ કરાવી, આથી ઇન્દ્રે વ્રજભૂમિ પર જળ પ્રલય જેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી, પરંતું કૃષ્ણે ગોવર્ધન પર્વતને ધારણ કરી વ્રજવાસીઓનું રક્ષણ કર્યું. આ પ્રસંગ શ્રીમદ્ ભાગવત(૧૦/૨૪/૮-૧૦)માં વર્ણવેલ છે.

વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રબળ, શક્તિવંત અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં સ્વર્ગના અધિપતિ ઇન્દ્રનું સ્થાન તથા ગૌરવ ધીમે ધીમે ઓછાં થતાં ચાલ્યાં અને છેવટે તેનું સ્થાન પૂર્વદિશાના દિક્પાલ તરીકે જ સ્થાયી બન્યું. છતાં ઇન્દ્ર પૂજા-મહોત્સવ દેશના ઘણા ભાગોમાં ઇસુની ૭ની સદીથી ૧૦મી સદી સુધી થતી હોવાના ઉલ્લેખ મળે છે. દ્વયાશ્રય (સર્ગ ૩/૮) નામના મહાકાવ્યમાં જણાવ્યા મુજબ ગુજરાતમાં મધ્યકાળ સુધી ઇન્દ્ર મહોત્સવ ઉજવાતો હતો.[૩] વરસાદ પર આધારિત ખેતીપ્રધાન ભારતમાં ઇન્દ્રને રીઝવવા આજે પણ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે. બૌદ્ધ અને જૈન કથાઓમાં ઇન્દ્રને લગતી જે આખ્યાયિકાઓ આવે છે તે બધી વૈદિક ઇન્દ્રની કથાઓનું રૂપાંતર જ માત્ર છે.

શાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાન :

માર્કણ્ડેય પુરાણ (અ. ૭૬) અને મત્સ્યપુરાણ(અ. ૨૬૦/૬૯-૭૦)માં તેના હાથમાં શક્તિ અને અંકુશ હોવાનું જણાવી, બાજુમાં ઐરાવત બતાવ્યો છે. અગ્નિપુરાણ(અ. ૫૧/૧૪)માં ઇન્દ્રને ઐરાવત પર આરૂઢ, સુવર્ણનો મુકુટ તથા હાથમાં વજ્ર અને કમળ ધારણ કરેલ બતાવ્યો છે.

વિષ્ણુધર્મોતર પુરાણ(અ. ૫૦/૨-૬)માં ઇન્દ્રને શ્વેત વર્ણનો અને ચાર દંતશૂળવાળા શ્વેત હાથી પર બિરાજેલ, ઇન્દ્રની ડાબી બાજુ તેની પત્ની ઇન્દ્રાણીને દ્વિભુજ બતાવી છે. ઇન્દ્રને ચતુર્ભુજ દર્શાવી જમણા બે હાથમાં પદ્મ અને અંકુશ તથા ડાબા પહેલા હાથમાં વજ્ર અને બીજો હાથ ઇન્દ્રાણીને કમર ફરતે આલિંગન આપતો દર્શાવ્યો છે.

અંશુમદ્ભેદાગમ(પટલ ૫૧)માં ઇન્દ્રની પ્રતિમા શ્યમા વર્ણની કરવી, જમણા હાથમાં શક્તિ અને ડાબા હાથમાં અંકુશ તથા મસ્તકે કિરીટ મુકુટ, કાનમાં કુંડલ, ગળામાં હાર, રક્તવર્ણનાં વસ્ત્રો, ઉદર અને ગરદન મોટાં બનાવવાં. ઇન્દ્રની પ્રતિમાને સિંહાસન પર બેઠેલી કે ઊભેલી અથવા ઐરાવત હાથી પર બેઠેલી બતાવવાનું જણાવ્યું છે. સુપ્રભેદાગમ પટલ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૪૮) અને પૂર્વકારણાગમ(પટલ ૩૦)માં ઇન્દ્રને શ્યામ વર્ણનો, હાથમાં વજ્ર અને અંકુશ ધારણ કરેલ તથા ગજ પર આરૂઢ અને અપ્સરાઓથી વિંટળાયેલ કહ્યો છે.

શ્રીતત્ત્વનિધિ(પાઠ ૧૦૫), અપરાજિતપૃચ્છા (અ. ૬૯-૯-૧૦), દેવતામૂર્તિપ્રકરણ (અ.૪/૫૯) અને રૂપમંડન(અ. ૨-૩૧)માં ઇન્દ્રની સ્વરૂપ માટે એક સરખું વિધાન મળે છે. એમાં ઇન્દ્રને પૂર્વ દિશાનો અધિપતિ અને સહસ્ર નેત્રોવાળો કહ્યો છે. તેના ચતુર્ભુજમાં અનુક્રમે વરદમુદ્રા, વજ્ર, અંકુશ અને કમંડલું કે કળશ ધારણ કરેલ તેમ જ હાથી પર બિરાજમાન બતાવ્યો છે.

જૈન પરંપરામાં ઇન્દ્રની મૂર્તિનાં લક્ષણો ઠક્કર ફેરુએ તેના 'વાસ્તુસાર પ્રકરણ'માં આપ્યા છે. એમાં ઇન્દ્રને પૂર્વદિશાના અધિપતિ, સુવર્ણની કાંતિ જેવા વર્ણવાળો તથા પીળાં વસ્ત્રો અને હાથમાં વજ્ર ધારણ કરેલ તથા હાથી પર સવારી કરનાર દર્શાવ્યો છે.[૪]

આમ પુરાણો અને શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં ઇન્દ્રના સ્વતંત્ર અને યુગલ સ્વરૂપોનું વર્ણન મળે છે. પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓમાં તેનાં બંને સ્વરૂપો નજરે પડે છે.

પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓ :

ભારતમાં ઇન્દ્રની સહુથી પ્રાચીન પ્રતિમા ભાજાની ગુફાના એક વિહારના પૂર્વ બાજુના છેડાના છજામાં આવેલી છે. ઈ. પૂ. ૨જા સૈકા જેટલા પ્રાચીન શિલ્પમાં ઇન્દ્ર ઐરાવત પર બેઠેલ છે.[૫] આ ઉપરાંત ગાંધાર અને મથુરા કલામાંથી પ્રાપ્ત લાલ પથ્થર પર કોતરેલી એક પ્રતિમામાં ઇન્દ્રને ઐરાવત પર બેઠેલ, બુદ્ધને મળવા જતો બતાવ્યો છે. દક્ષિણ ભારતમાં ચિદમ્બરમ્માં ઇન્દ્રની પ્રતિમા મળી છે.[૬]

ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત ઇન્દ્રની પ્રતિમાઓમાં આખજ(જિ. મહેસાણા) ગામના શક્તિ કુંડ(૧૦મી સદી)માંથી મળી છે. ઇન્દ્રની બેઠેલી પ્રતિમાના ચાર હાથ પૈકી જમણા હાથમાં વરદાક્ષ અને શક્તિ તથા ડાબા હાથમાં અંકુશ અને કળશ ધારણ કરેલ છે.[૭]

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરના મંડોવરમાં ઇન્દ્રની ત્રિભંગમાં ઊભેલી પ્રતિમાને મસ્તકે જટામુકુટ, ચાર હાથમાં અનુક્રમે ખંડિત, વજ્ર, અંકુશ અને કટિહસ્ત મુદ્રામાં રાખેલ છે. પગ પાસે જમણી બાજુ ઐરાવત ઊભેલ છે. ઇન્દ્ર સર્વ આભૂષણોથી વિભૂષિત છે.[૮]

કલેશ્વરીની નાલ(લવાણા, તા. લુણાવાડા)માં ઇન્દ્રની દ્વિભુજ પ્રતિમાના હાથમાં વજ્ર અને અંકુશ છે. આ પ્રતિમા ૧૦મા સૈકા જેટલી પ્રાચીન છે.[૯]

સાંબ-લક્ષ્મણા મંદિર(બરડિયા-દ્વારકા)માં અંતરાલની દીવાલ પર દિક્પાલ ઇન્દ્રની ઊભેલી પ્રતિમાના મસ્તકે કરંડ મુકુટ છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે કમંડલુ, અંકુશ અને સંતાન મંજરી છે. પગ પાસે હાથીનું વાહન છે.[૧૦]

કોટાઈ(કચ્છ)ના શિવમંદિરમાં ઇન્દ્રની સુંદર પ્રતિમા દ્વિભંગમાં ઊભેલી છે. બંને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

હાથ ખંડિત છે. પગ પાછળ હાથીની આકૃતિ ઊભેલી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

આ ઉપરાંત ડીસા, સૂણક, થાન, ધૂમલી, વડનગર, ખેડાવાડા વગેરે સ્થળોનાં પ્રાચીન મંદિરોમાં ઇન્દ્રની પ્રતિમાઓ આવેલી છે.[૧૧]

૨. અગ્નિ :

આ દિક્પાલ અગ્નિખૂણાનો અધિપતિ છે. વેદકાળમાં અગ્નિનું મહત્ત્વ ઇન્દ્ર જેટલું જ અંકાયુ છે. અગ્નિ ત્રણ સ્વરૂપે-પૃથ્વી પર અગ્નિરૂપે, વાદળોમાં વીજળી રૂપે અને આકાશમાં સૂર્ય સ્વરૂપે જોવા મળે છે.[૧૨] અગ્નિ યજ્ઞનો પ્રદીપ્ત થયેલો દેવ છે. યજ્ઞ સંબંધે એનાં જુદાંજુદાં નામાભિધાનો મળે છે. આધ્યાત્મિક રીતે શિવનું અપર સ્વરૂર હોઈ, વાગ્દંડ, શ્વાદંડ, ધનદંડ અને વજ્રદંડએ તેની ચાર દાઢો, લાંબી દાઢી તે દર્ભ અને તેના રથને જોડેલ ચાર પોપટ તે ચાર વેદ મનાય છે.[૧૩]

અગ્નિના જન્મ-ઉત્પત્તિ વિશે અનેક આખ્યાયિકાઓ મળે છે. તેમાં બે અરણીઓના ઘર્ષણથી તે નિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેનો વાસ ઘેર ઘેર હોવાથી તેને ગૃહપતિ પણ કહ્યો છે. પુરાણો તથા ભાગવત(સ્કંદ ૮/અ. ૧)માં અગ્નિની ઉત્પત્તિની આખ્યાયિકાઓ આપેલી છે. દક્ષ પ્રજાપતિની કન્યાઓમાંની સ્વાહા તેની પત્ની છે. બ્રહ્મદેવે અગ્નિને પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશાની વચલી દિશાનું આધિપત્ય આપ્યું. એથી એ દિશાનું નામ આગ્નેથી પડ્યું.

શાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાન :

મત્સ્યપુરાણ (અ. ૨૬૧) અને અભિલષિતાર્થચિંતામણિ(વિ. ૩, અ.૧-૭૭૬-૮૦)માં અગ્નિને અર્ધચંદ્રાકાર આસન પર બેઠેલ, સુવર્ણ જેવી કાંતિવાળા અગ્નિના મુખ પર લાંબી દાઢી અને શરીર પર યજ્ઞોપવીત તથા જમણા હાથમાં અક્ષસૂત્ર અને ડાબા હાથમાં કમંડલું ધારણ કરેલ અને વાહન બકરો બતાવેલ છે.

અગ્નિપુરાણ(અ. ૫૩-૧૯; અ. ૬૯-૨૭)માં તેને બકરાની પીઠ પર બિરાજમાન, સાત જ્વાલા, સાત જીભવાળો અને ચાર હાથમાં અનુક્રમે અક્ષમાલા, કમંડલુ અને શક્તિ ધારણ કરેલ તથા જ્વાળાઓથી ઘેરાયેલો બતાવ્યો છે.

વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ(અ. ૫૬-૧-૪; ૫૩-૨)માં અગ્નિને ધુમ્ર વર્ણના વસ્ત્ર, રક્ત જટા, ત્રિનેત્ર તથા લાંબી દાઢી અને મૂછ હોય છે. ચાર હાથ પૈકી જમણા હાથમાં અક્ષમાલા અને પત્નીના ખભા પર તથા ડાબા હાથમાં જ્વાળા અને ત્રિશૂલ હોય છે. અગ્નિના રથને ચાર પોપટ ખેંચતા અને વાયુને સારથી તરીકે બતાવેલ છે.

શ્રી તત્ત્વનિધિ(પાઠ ૧૦૫)માં અગ્નિને બે મુખ, ચાર શિંગડા, ત્રણ પગ અને સાત હાથ, રક્તવસ્ત્ર, મેષ જેવું મોઢું, જમણી બાજુ ખોળામાં સ્વાહા અને ડાબી બાજુ સ્વધા હોવાનું નોંધ્યું છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

શિલ્પરત્ન, અપરાજિતપૃચ્છા(અ. ૬૯-૧૦), દેવામૂર્તિપ્રકરણ(અ. ૪-૬૦) અને રૂપમંડન (અ. ૨-૩૨)માં અગ્નિને મેષ પર આરૂઢ, ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદ, શક્તિ, પદ્મ કે મૃણાલ અને કમંડલુ ધારણ કરે છે.

જૈન પરંપરા અનુસાર અગ્નિકોણના અધિપતિ અગ્નિદેવ છે. તે કપિલ વર્ણવાળો, બકરાની સવારી કરનારો અને હાથમાં ધનુષ તથા બાણ ધારણ કરે છે.[૧૪]

પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓ :

દિક્પાલ અગ્નિની અહિચ્છત્રામાંથી ઈ.સ. ૩૫૦ના સમયની પ્રાચીન પ્રતિમા પ્રાપ્ત થઈ છે.[૧૫] એ ઉપરાંત બેનરજીએ વર્ણવેલ પ્રતિમાને મોટું પેટ, મેષ પર બેઠેલ, જમણા હાથમાં અક્ષમાલા અને ડાબા હાથમાં જલપાત્ર છે. લાંબી દાઢી યજ્ઞોપવીત ઉપરાંત શરીરમાંથી જ્વાળાઓ નીકળતી બતાવી છે.[૧૬]

ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત અગ્નિની પ્રતિમાઓ પૈકી મોઢેરા-સૂર્યમંદિરના મંડોવરના અગ્નિખૂણે ત્રિભંગમાં ઊભેલ અગ્નિની પ્રતિમા છે. તેના મસ્તકે જટા મુકુટના આગળના ભાગમાં કીર્તિમુખ અને મકરમુખના અંકન ધ્યાનાકર્ષક છે. મુખ પર દાઢી, ગળામાં પત્રહાર, શ્રી વત્સનું ચિહ્ન અને કટિમેખલામાંથી બંને જાંઘ પર લટકતી સાંકળઘાટની સેરો નોંધપાત્ર છે. ચાર હાથ પૈકી જમણા બંને હાથ ખંડિત છે. ડાબા ઉપલા હાથમાં કપાલ અને નીચલા હાથમાં કળશ ધારણ કરેલ છે. પગ પાસે જમણી બાજુ મેષની આકૃતિ ઊભેલી છે. આ પ્રતિમા ૧૧મી સદીની છે.[૧૭] આખજના શક્તિ કુંડમાંથી અગ્નિનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ મળ્યું છે. જેમાં મોટા કુંભ જેવા ઘડામાંથી એક પુરુષ આકૃતિ બહાર નીકળેલી છે. જેના મસ્તકે વિશિષ્ટ ઘાટની જટા ગૂંથણી કરેલી છે. આકૃતિના બંને હાથ ખંડિત છે.[૧૮] સાંબલક્ષ્મણા મંદિરના અગ્નિકોણમાં મોટું પેટ અન દાઢીધારી અગ્નિની પ્રતિમા છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે ખંડિત, સ્રુવ, પદ્મ ધારણ કરેલ છે. વાહન ઘસાઈ ગયું છે.[૧૯] ડીસાના સિદ્ધાંબિકા મંદિરમાં અગ્નિની પ્રતિમાના ચાર હાથમાં સ્રુવ, આજ્યપાત્ર, માળા અને કમંડલું ધારણ કરેલ નજરે પડે છે. આ ઉપરાંત મણુંદ, સિદ્ધપુર, જોટાલી વગેરે સ્થળોએથી અગ્નિની પ્રતિમાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૦]

૩ યમ :

યમ એ દક્ષિણ દિશાનો દિક્પાલ છે. ઋગ્વેદમાં યમ-યમીનું સૂક્ત(૧૦/૧૪/૫; ૧૦/૧૭/૧-૨) આપેલું છે. વેદોમાં એક જગ્યાએ યમને મૃત્યુનો દેવતા કહ્યો છે. તેની સ્ત્રીનું નામ ધૂમોર્ણા બતાવ્યું છે.

લૌકિક સંસ્કૃતમાં યમનાં કુલ ૧૪ નામો ગણાવ્યાં છે. રામાયણમાં યમસદન તથા યમ કક્ષ્ય જેવા શબ્દો પ્રયોજાયા છે. તે મૃત્યુનો દેવતા છે અને મૃત્યુ સમયે કાળદંડનો પ્રયોગ કરે છે તેવો ઉલ્લેખ છે.[૨૧]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

શાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાન :

મત્સ્યપુરાણ(અ. ૨૬/૧૨-૨૪)માં યમને મહિષ કે સિંહાસન પર બેઠેલ, વિકરાળ આંખોવાળો, હાથમાં દંડ અને પાશ ધારણ કરેલ બતાવ્યો છે. અહીં એક જગ્યાએ યમનું વાહન હરણ બતાવ્યું છે.

વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ(અ. ૫૧/૧-૧૦)માં સર્વ આભૂષણોથી વિભૂષિત દેહ, ચાર હાથ પૈકી જમણા હાથમાં દંડ અને ખડ્ગ તથા ડાબા હાથમાં ઢાલ અને પત્નીની કેડ ફરતો આલિંગન આપતો હોય છે. વહાન પાડો હોવાનું નોંધ્યું છે.

અગ્નિ પુરાણ(અ. ૫૨/૧૭) અને અભિલષિતાર્થ ચિંતામણિ(વિ.૩, અ. ૧/૭૮૧-૮૩)માં યમનો વર્ણ લીલો, બે હાથમાં દંડ અને પાશ ધારણ કરેલ, અગ્નિ જેવા નેત્રો, મહિષ પર આરૂઢ, બન્ને બાજુ મૃત્યુ અને ચિત્રગુપ્ત ઊભેલા તથા ધાર્મિક અને પાપી માણસોથી સેવતા યમની પ્રતિમા કલ્પી છે.

અંશુમદ્ભેદાગમ(પટલ-૫૧)માં યમને શ્યામ વર્ણવાળો, મુખમાં બંને બાજુ કરાલ દાઢવાળો, મસ્તકે કિરીટ મુકુટ, સર્વ આભૂષણોથી વિભૂષિત અને બે હાથમાં ખડ્ગ તથા ખેટક ધારણ કરેલ, સિંહાસનસ્થ અથવા મહિષ પર બેઠેલ દર્શાવવો. યમની બંને બાજુ મૃત્યુ અને સંહિતાની મૂર્તિઓ મૂકવી. યમની સામે ધર્મ અને અધર્મ નામના બ્રાહ્મણ ઊભેલા બતાવવા, ચિત્રગુપ્ત અને કાલ નામના દ્વારપાલો કરવા. દેવો, અસુરો, ધર્માત્મા તથા પાપીઓને યમની સ્તુતિ કરવા દર્શાવવાનું વિધાન છે.

અપરાજિતપૃચ્છા(અ.૬૯), દેવતામૂર્તિપ્રકરણ(અ.૪/૬૧) અને રૂપમંડન(અ. ૨/૩૩)માં યમને કૃષ્ણવર્ણનો, મહિષારૂઢ અને ચાર હાથમાં અનુક્રમે લેખિની, પુસ્તક, કુક્કુટ અને દંડ ધારણ કરેલ દર્શાવ્યો છે.

જૈન પરંપરામાં યમને સૂર્યપુત્ર તરીકે ઓળખાવી તેની પત્નીનું નામ છાયા બતાવ્યું છે. યમને કૃષ્ણવર્ણનો, મૃગચર્મ પહેરેલો, મહિષ પર સવાર અને હાથમાં દંડ ધારણ કરનારો કહ્યો છે.[૨૨]

પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓ :

યમની દિક્પાલ તરીકેની પ્રતિમા દક્ષિણ ભારતમાં ચિદમ્બરમ્‌ના શિવમંદિરમાં આવેલી છે. યમના દ્વિભુજમાં પાશ અને ગદા છે. વાહન મહિષ છે.[૨૩]

ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત યમની પ્રતિમાઓમાં આખજના શક્તિકુંડમાં દક્ષિણ બાજુએ યમની અર્ધપર્યંકાસનમાં બેઠેલ પ્રતિમા જોવા મળે છે. ચાર હાથ પૈકી ઉપલા બે હાથમાં ધ્વજદંડ અને કુક્કુટ તથા નીચલા બે હાથમાં લેખિની અને પુસ્તક ધારણ કરેલ છે. વાહન તરીકે મહિષ છે. આ પ્રતિમા ૧૦મી સદીની છે.[૨૪] ગઢવાડા(જિ.બ.કાં.)માં નીલછોયા મહાદેવમાં યમની ત્રિભંગમાં ઊભેલ પ્રતિમા છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે લેખિકની, પુસ્તક,

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કુક્કુટ અને દંડ ધારણ કરેલ છે. પગ પાસે મહિષનું વાહન છે. આ સ્વરૂપ ૧૧મી સદી જેટલું પ્રાચીન છે. અને અપરાજિતપૃચ્છા, દેવતામૂર્તિપ્રકરણ અને રૂપમંડનમાં આપેલ સ્વરૂપને મળતું આવે છે.[૨૫]

વડનગર હાટકેશ્વર મંદિરમાં યમનું શિલ્પ છે. ચાર હાથમાં પ્રદક્ષિણા ક્રમે લેખિની, ગદા, કુક્કુટ અને પુસ્તક ધારણ કરેલ છે.

નુગર ગામના સૂર્યમંદિરના મંડોવરના દક્ષિણ ગવાક્ષમાં યમનું સુંદર શિલ્પ છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે લેખિની, દંડ, કુક્કુટ અને પુસ્તક છે. આ શિલ્પ ૧૨મી સદી જેટલું પ્રાચીન જણાય છે. મોઢેરાના સૂર્યમંદિરની યમની પ્રતિમાના હાથ ખંડિત છે અને પ્રતિમા ઘસાયેલી છે. યમના ડાબા પગ પાસે નરવાહન જોઈ શકાય છે.[૨૬]

૪. નિર્ઋતિ :

આ પણ એક વૈદિક દેવ છે. પરંતુ વેદોમાં તેના વિશેના ઉલ્લેખ બહુ મળતા નથી. સંસ્કૃત કોશગ્રંથોમાં નિર્ઋત્યને અલક્ષ્મી, જયેષ્ઠા દેવી, રાક્ષસ વગેરે કહ્યો છે. પુરાણોમાં એને એકાદશ રુદ્રમાંનો એક ગણ્યો છે. તે નૈર્ઋત્ય દિશાનો દિક્પાલ છે અને ભૂત પિશાચાદિનો અધિપતિ છે. આમ આ દિક્પાલ વિશે ઋગ્વેદ કે પછીના સાહિત્યમાં બહુ ઓછા ઉલ્લેખ મળે છે. પુરાણો અને શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં તેનાં સ્વરૂપ વર્ણન વિસ્તારથી મળે છે.

શાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાન :

મત્સ્યપુરાણ(અ. ૨૬૧) અને અગ્નિપુરાણ(અ. ૫૧/૧૪)માં લોકપતિ રાક્ષસેન્દ્રને મનુષ્ય પર બેઠેલ, મહાન આકાર, ચારેબાજુથી રાક્ષસોથી ઘેરાયેલ અને હાથમાં ખડ્ગ ધારણ કરે છે.

વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ(અ. ૫૭-૧-૩)માં તેનું નામ વિરૂપાક્ષ બતાવ્યું છે. તેને શ્યામવર્ણનો, મુખમાંથી જ્વાળાઓ નીકળતી તથા ઊંચા કેશ, ભીષણ મુખ હોય છે. દ્વિભુજ પૈકી એક હાથમાં દંડ અને બીજા હાથમાં ઊંટની લગામ ધારણ કરે છે. વિરૂપાક્ષની ડાબી બાજુ તેની પત્ની નિર્ઋતિ હોય છે. વિરૂપાક્ષનું વાહન ઊંટ બતાવ્યું છે.

અંશુમદ્ભેદાગમ(પટલ ૫૧), દેવતામૂર્તિપ્રકરણ(અ. ૪/૬૨), રૂપમંડન(અ. /૩૪) માં વિકરાળ મુખ અને દષ્ટિ તથા મોટી દાઢીવાળો, ચાર હાથમાં અનુક્રમે ખડ્ગ, ખેટક, કરવત અને શત્રુનું મસ્તક ધારણ કરે છે. કૂતરાના વાહનવાળા નૈર્ઋત્ય કોણના અધિપતિ રાક્ષસ નિર્ઋતિ છે.

જૈન પરંપરામાં નિર્ઋતિને ધુમ્ર વર્ણવાળો, વ્યાઘ્રચર્મ પહેરેલ, હાથમાં મુદ્ગર અને પ્રેતની સવારી કરનારો કહ્યો છે.[૨૭]

પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓ

ભારતમાં દિક્પાલ નિર્ઋતિની ગુપ્તકાલ સુધીની કોઈ પ્રતિમાઓ હોવાનું જણાતું

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

નથી.[૨૮]

ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત નિર્ઋતિની પ્રતિમાઓમાં મોઢેરા સૂર્યમંદિરના મંડોવરના દક્ષિણ-પશ્ચિમ વચ્ચેના ખૂણામાં નિર્ઋતિની નગ્ન પ્રતિમા ત્રિભંગમાં ઊભેલ છે. મસ્તકે કિરીટ મુકુટ, ગળામાં અસ્થિ રજ્જુ તેમજ અસ્થિની માળા છે. કટિ પર અસ્થિ રજ્જુ વીંટાળેલા છે. દ્વિભુજ પૈકી જમણા હાથમાં ખડ્ગનો હાથો જળવાયેલો છે. જ્યારે ડાબો હાથ કટિહસ્તમુદ્રામાં છે. ઉપલા બે હાથ ખંડિત છે. નિર્ઋતિના પગ પાસે નરવાહન બતાવેલ છે.[૨૯]

આ ઉપરાંત સોલંકીકાલીન મંદિરો ભદ્રેશ્વર શિવમંદિર-અંજાર(કચ્છ), રણછોડજી મંદિર-વાલમ(વીસનગર), મુનીબાવાના મંદિર-થાન(ચોટીલા), રુક્મિણી મંદિર-દ્વારકા, સાંબ-લક્ષ્મણા મંદિર-બરડિયા વગેરે મંદિરોના મંડોવરના ગવાક્ષોમાં દિક્‌પાલ નિર્ઋતિની મૂર્તિ જોવા મળે છે.[૩૦]

૫. વરુણ

વરુણ એ પશ્ચિમ દિશાનો દિક્‌પાલ છે. તે વિશ્વને ઢાંકી દેતો હોવાથી વરુણ કહેવાય છે. ઇન્દ્ર અને અગ્નિની જેમ વરુણનો વૈદિક સાહિત્યમાં અનેકવાર ઉલ્લેખ થયો છે. વરુણ એ કુદરતી બળો અને નીતિના નિયમોને ધારણ કરનારો પ્રતાપી દેવતા છે. ઋગ્વેદમાં તેને જળ અને ઋતુનો દેવતા કહ્યો છે.[૩૧] રામાયણ(૪/૪/૫૬)માં વરુણને પશ્ચિમ દિશાનો સ્વામી કહ્યો છે. મહાભારતના સભાપર્વ(૧૪/૧૪)માં એને માટે રાજા વરુણ અને ધર્મપાશધર (૯/૧૦) જેવાં વિશેષણો પ્રયોજાયાં છે. તે દિવ્યવસ્ત્ર અને આભૂષણો ધારણ કરી પોતાની પત્ની વારુણી સાથે આસન પર બિરાજે છે (સભાપર્વ (૯/૬). તે પોતાના હાથમાં પાશ અને અશનિ ધારણ કરે છે(આદિપર્વ ૨૨૭/૩૨).

શાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાન

મત્સ્યપુરાણ(અ. ૨૬૧)માં મત્સ્યના આસન પર બેઠેલ, શાંત મુખમુદ્રા અને યુવાવસ્થાવાળી મૂર્તિ બનાવવી.

વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ(અ. ૫૨/૧-૭)માં વરુણને સાત હંસો દ્વારા ખેંચાતા રથમાં બિરાજમાન શ્વેત વસ્ત્રો, કંઠમાં મોતીની માળા, ચાર હાથ પૈકી જમણા હાથમાં પદ્મ અને પાશ તથા ડાબા હાથમાં શંખ અને રત્નપાત્ર હોય છે. વરુણની ડાબી બાજુ પત્ની ગૌરી તથા મકરના ચિહ્નવાળો ધ્વજ અને મસ્તક પર શ્વેત છત્ર બનાવવું. જમણી બાજુ મકર પર ઊભેલી, હાથમાં ચામર તથા શ્વેત કમળ ધારણ કરેલી ગંગાની અને બાજુ કાચબા પર ઊભેલી, હાથમાં ચામર અને નીલોત્પલ ધારણ કરેલ યમુનાની મૂર્તિ બનાવવાનું વિધાન છે.

અંશુમદ્‌ભેદાગમ(પટલ ૫૧) અને સુપ્રભેદાગમ(પટલ ૪૮) વરુણને શ્વેતવર્ણ, મસ્તકે કરંડ મુકુટ, યજ્ઞોપવીત, પીળાં વસ્ત્રો, દ્વિભુજમાં વરદ મુદ્રા અને પાશ આપવા તથા મકરાસન પર બિરાજમાન બતાવવાનો નિર્દેશ છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અપરાજિતપૃચ્છા(અ. ૬૯/૧૩) દેવતામૂર્તિપ્રકરણ(અ. ૪/૬૩) અને રૂપમંડન(અ. ૨/૩૫) માં પશ્ચિમ દિશાના અધિપતિ વરુણને મકર પર બેઠેલા અને ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદ, પાશ, પદ્મ અને કમંડલુ ધારણ કરેલ દર્શાવ્યો છે.

જૈન પરંપરામાં વરુણની મૂર્તિ મેઘ જેવા કૃષ્ણવર્ણવાળી, પીળાં વસ્ત્રો તથા હાથમાં પાશને ધારણ કરેલ અને મત્સ્યની સવારી કરેલ બતાવવી.[૩૨]

પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓ :

વરુણની એક પ્રાચીન પ્રતિમા ભુવનેશ્વરના રાજરાણી મંદિરમાં છે. તેના જમણા હાથમાં પાશ અને ડાબો હાથ વરદ મુદ્રામાં છે એ સિવાય ખજૂરાહો, ઇલોરાની કૈલાશ ગુફામાં તેની પ્રતિમાઓ આવેલી છે.

ગુજરાતમાંથી મીયાણીના મૈત્રકકાલીન પંચાયતના મંદિર નં. ૪માં વરુણની દ્વારપાલ તરીકેની પ્રતિમા મળી છે.[૩૩]

આખજના શક્તિકુંડના પશ્ચિમ તરફના પડથારના ગવાક્ષમાં લલિતાસનમાં બેઠેલ વરુણના ચાર હાથણાં અનુક્રમે વરદાક્ષ, પાશ, સનાળ પદ્મ અને કમંડલુ ધારણ કરેલ છે. ડાબા પગ નીચે મકરનું અંકન છે. આ પ્રતિમા ૧૦મી સદીની છે.[૩૪] મોઢેરા સૂર્યમંદિરના પશ્ચિમ તરફના મંડોવરના ગવાક્ષમાં વરુણની ત્રિભંગમાં ઊભેલ પ્રતિમાના જમણા ઉપલા હાથમાં પાશ છે. બાકીના ત્રણ હાથ ખંડિત છે. પગ પાસે ડાબી બાજુ વાહન તરીકે નર બેઠેલ છે. આ પ્રતિમા ૧૧મી સદીની છે.[૩૫]

અણહિલવાડ - પાટણમાં આવેલ ગૌડા મસ્જિદની ખાન બહાદુર દીવાલ પર વરુણનું સુંદર શિલ્પ છે.[૩૬] આ પ્રતિમાનું ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરતાં વરુણ ત્રિભંગમાં ઊભેલ, ચાર હાથમાં વરદ, પાશ, પદ્મ અને કળશ ધારણ કરેલ, ડાબા પગ પાસે મકરનું વાહન છે.

સેજકપુર(તા.સાયલા) નવલખા મંદિરની પીઠિકાના મંડોવરની પશ્ચિમ દિશામાં વરુણ પદ્મ પીઠ પર ત્રિભંગમાં ઊભેલ છે. મસ્તકે ત્રિકૂટ મુકુટ, કાનમાં કુંડલ, કંઠમાં હાર, ઉરુદામ, અધોવસ્ત્ર તેમજ વનમાલા ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૈકી નીચેના બંને હાથ ખંડિત છે. જમણા ઉપલામાં પાશ અને ડાબા ઉપલામાં સનાળ પદ્મ છે. ડાબા પગ પાસે મકર વાહન છે. આ શિલ્પ ૧૧મી સદી જેટલું પ્રાચીન છે.[૩૭] નુગરના સૂર્યમંદિરના મંડોવરમાં આવેલ વરુણની પ્રતિમાના ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદ, પાશ, પદ્મ અને કમંડલુ ધારણ કરેલ છે. મકર વાહન છે. આ પ્રતિમા ૧૨મી સદીની જણાય છે.[૩૮]

૬. વાયુ :

આ દિક્પાલને લગતા ઋગ્વેદ(૮/૨૬/૨૧-૨૨)માં ત્રણેક સૂક્તો મળે છે. ઋગ્વેદમાં તેને રાતા અશ્વોથી જોડાયેલા તેજોમય રથની સુવર્ણમય બેઠક પર બેસી અંતરીક્ષ સુધી તે ગતિ કરે છે. સારથી તરીકે ઇન્દ્ર હોય છે. પુરાણ ગ્રંથો પ્રમાણે બ્રહ્મદેવે વાયુને પશ્ચિમ અને ઉત્તર

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

દિશા વચ્ચેનું આધિપત્ય આપ્યું તેથી તે ખૂણાનું નામ વાયવ્ય પડ્યું.

મહાભારતના આદિપર્વ(૨૨૩/૭૮; ૨૨૮/૪૦)માં વાયુને અગ્નિનો મિત્ર અને ભીમસેનનો પિતા બતાવ્યો છે. તે મેઘને ઉત્પન્ન કરી વરસાદ વરસાવે છે. કુંતી દ્વારા આવાહન કરવાથી તે મૃગ પર આરૂઢ થઈને આવે છે.

શાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાન :

મત્સ્યપુરાણ(૨૬૧/૧૮-૧૯) અને અભિલષિતાર્થચિંતામણિ (વિ. ૩, અ. ૧/૭૮૮-૮૯)માં તેને ધુમ્રવર્ણ, રત્નાલંકારોથી વિભૂષિત દેહ, દ્વિભુજમાં વરદ અને પતાકા તથા વાહનહરણ હોવાનું જણાવ્યું છે. વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ(અ. ૫૮/૧-૪)માં વાયુનાં દેહ અને વસ્ત્રો આસમાની રંગનાં તથા હાથમાં ચક્ર અને ધ્વજ ધારણ કરે છે.

અંશુમદ્‌ભેદાગમ(પટલ ૪૯)માં વાયુની મૂર્તિ શક્તિવાળી યુવાન પુરુષ જેવી, ધુમાડા જેવો શ્યામવર્ણ, જમણા હાથમાં ધ્વજ અને ડાબા હાથમાં દંડ આપવો. ઉડવા માટે તત્પરતા દર્શાવતી વાયુની મૂર્તિ સિંહાસનસ્થ કરવી.

અપરાજિતપૃચ્છા(અ. ૬૯), દેવતામૂર્તિપ્રકરણ (અ. ૪/૬૪, અને રૂપમંડન (અ. ૨/૩૬) માં વાયુને મૃગ પર આરૂઢ અને ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદ, ધ્વજ, પતાકા અને કમંડલુ ધારણ કરેલ, વાયવ્ય કોણનો અધિપતિ પવનદેવ કહ્યો છે.

સાગરખેડુ નાવિકો હાલમાં દરિયાપીરની પૂજા કરે છે. ગુજરાતમાં વાયડા વૈશ્યોનો તે ઈષ્ટ દેવ છે. વાયુના ભક્તો વાયડા બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યો હોવાની નોંધ જ્ઞાતિ પુરાણ, વાયડા પુરાણ વગેરેમાંથી મળે છે. બીજા કોઈ પણ દિક્પાલની સ્વતંત્ર ઈષ્ટ દેવ તરીકેની પૂજા થતી હોવાનું જણાયું નથી. વાયુ માટે તેવા પ્રમાણો મળતા હોઈ ગુજરાતમાં વાયુદેવનાં સ્વતંત્ર મંદિરો પણ મળે છે.[૩૯] વાયુ પુરાણમાં વાયુપુર કે પવનપુરનો નિર્દેશ મળે છે જ્યાં સૂર્ય, વાલુકેશ્વર અને એકાદશ રુદ્રોના મંદિરો તેમ જ ચાર કુંડો હતા. આ તીર્થ પવનપુત્ર હનુમાન અંજલિના ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થયા ત્યારે વાયુદેવે નિર્માણ કર્યું હતું. અહીં વાયડાદિત્યનું મંદિર પણ હતું.[૪૦]

આ સ્થાન આજે વાયડ તરીકે જાણીતું છે. જે પાટણ(ઉ.ગુ.)થી ઉત્તરમાં દસ માઈલ દૂર આવેલું છે. જ્યાં વાયડા બ્રાહ્મણો તથા વૈશ્યોની કુલામ્બાનું ભવ્ય ધામ આવેલું છે.[૪૧]

વાયુની સ્વતંત્ર તથા દિક્પાલોના સમૂહમાં કેટલીક પ્રતિમાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. વાયડા બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યોના તે ઈષ્ટદેવ હોવાથી જ્યાં જ્યાં તેમની વસ્તી છે ત્યાં ત્યાં વાયુદેવનાં મંદિરો બંધાયા છે. આવાં મંદિરો આજે પાટણ, વડોદરા, અમદાવાદ, ભરૂચ, સુરત અને કચ્છમાં આવેલાં છે. આ બધામાં પાટણની પ્રતિમા ૧૬મા સૈકામાં બની હોવા છતાં ભવ્ય અને શાસ્ત્રીય વિધાન મુજબની છે. તેના ચાર હાથમાં વરદ, ધ્વજ, પતાકા અને કમંડલુ આપેલાં છે.[૪૨]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વાયુની ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત સહુથી પ્રાચીન પ્રતિમા શામળાજી પાસેના દેવની મોરીમાંથી મળી છે જે ગુપ્તોત્તર કાલની હોવાનું મનાય છે.[૪૩]

મોઢેરા સૂર્યમંદિરના મંડોવરના ગવાક્ષમાં ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેના કોણમાં આવેલી છે. ચાર હાથ પૈકી જ.ની. વરદાક્ષ, જ.ઉ. ખંડિત, ડા.ઉ.માં પદ્મ, ડા.ની. ખંડિત છે. ડાબા પગ પાસે હરણની આકૃતિ છે. આ પ્રતિમા ૧૧મી સદીની છે.

નુગરના સૂર્યમંદિરમાં વાયુની પ્રતિમા છે. જેમાં ચાર હાથમાં પ્રદક્ષિણાક્રમે વરદ, ધ્વજ, પતાકા અને કમંડલુ ધારણ કરેલ છે. પગ પાસે હરણની આકૃતિ છે.[૪૪]

૭. કુબેર :

કુબેર ઉત્તર દિશાનો દિક્પાલ ગણાય છે. એની આકૃતિ ભયંકર હતી. તેથી તે કુબેર(કુબડો) કહેવાયો. એનું ખરું નામ તો 'સોમ' હતું. કુબેરની ઉત્પત્તિની કથા રામાયણના ઉત્તરકાંડ, દેવી ભાગવત, મહાભારત વગેરેમાં મળે છે. રામાયણમાં કુબેરને પુલત્સ્યનો પુત્ર અને વૈશ્રવણ બ્રહ્માનો માનસ પુત્ર કહ્યો છે.[૪૫] કુબેર સઘળા યક્ષોનો અધિપતિ છે. તેથી તે યક્ષરાજ કહેવાય છે. તે દેવોનો ધનાધ્યક્ષ છે. તેથી તે યક્ષાધિપતિ, ધનદ, ધનેશ અને કુબેર ભંડારી તરીકે જાણીતો છે.[૪૬] તેનું વાહન નર છે, અને હાથમાં કૌબેરાસ્ત્ર ધારણ કરે છે.[૪૭]

શાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાન : વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ(અ. ૫૩/૧-૬) માં કુબેરનું વર્ણન વિસ્તારથી આપ્યું છે. તેના મુખ પર દાઢી-મૂછ, પીળાં નેત્રો, મુખમાંથી બહાર દેખાતી બે મોટી દાઢો તથા શરીર પર કવચ અને પાશ્ચાત્ય ઢબનાં વસ્ત્રો ધારણ કરાવવાં. તેના ચાર હાથ પૈકી બે હાથમાં ગદા અને શક્તિ તથા બીજા બે હાથ તેની સ્ત્રીઓ વિભવા અને વૃદ્ધિને આલિંગન આપતા દર્શાવવા. વાહન તરીકે માનવ આકૃતિ બતાવવી.

બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ કુબેર ધનપતિને ઉત્તર દિશાનો દિક્પાલ કહ્યો છે. તેની પત્નીનું નામ હારિતિ રાખ્યું છે. તેની પ્રતિમા હિંદુ મૂર્તિવિધાન પ્રમાણેની જ છે. કુબેર હાલમાં શ્રીલંકામાં વૈશ્રવણ તરીકે પૂજાય છે, અને બૌદ્ધધર્મમાં તે જંભલ નામે ઓળખાય છે. જૈનો પણ યક્ષની પૂજા કરે છે, કેમ કે યક્ષો તીર્થંકરના અનુચરો મનાય છે.

મત્સ્યપુરાણ(અ. ૨૬૧)માં કુબેરની મૃગ પર બિરાજમાન, હાથમાં વરદ, પતાકા, ધ્વજ ધારણ કરેલ, મૂર્તિ શંખ અથવા સ્ફટિક જેવી શ્વેત બનાવવી. શ્વેત પુષ્પોનો હાર તથા શ્વેત વસ્ત્રોથી સુશોભિત, કાનમાં કુંડલ, મોટું ઉદર, આઠ નિધિઓથી યુક્ત હોય અને હાથમાં ધન હોય વળી, કુબેરની ગદાધારી મૂર્તિ પણ બનાવાય છે.

અંશુમદ્‌ભેદાગમ(પટલ-૪ (૮)માં કુબેરની પ્રતિમા સર્વ આભરણોથી અલંકૃત, તપેલા સોના જેવો વર્ણ, પદ્મપીઠ પર બિરાજમાન, મસ્તકે કરંડમુકુટ અને દેહને શ્વેત વસ્ત્રોથી સજાવી તેના એક હાથમાં વરદમુદ્રા અને બીજો હાથ અભયમુદ્રામાં અથવા ડાબા હાથમાં ગદા આપવી, તેની જમણી બાજુ શંખનિધિ અને બાજુએ પદ્મનિધિ બનાવવા.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અપરાજિતપૃચ્છા(અ. ૬૯), દેવતામૂર્તિપ્રકરણ(અ. ૪/૬૫) અને રૂપમંડન(અ. ૨/૩૭)માં કુબેરના હાથમાં અનુક્રમે ગદા, નિધિકુંભ, બીજપૂરક અને કમંડલુ હોવાનું જણાવ્યું છે, અને વાહન તરીકે ગજ બતાવ્યો છે.

જૈન ગ્રંથોમાં કુબેરનું વાહન મનુષ્ય, હાથમાં રત્નપાત્ર, વજ્ર અથવા દ્રવ્યથેલી હોય છે.[૪૮]

પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓ :

કુબેરની સ્વતંત્ર પ્રતિમાઓ વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ત્રણે ધર્મોમાં મળે છે. છતાં દિક્પાલ તરીકે મૂકેલી કેટલીક પ્રતિમાઓ પ્રાચીન મંદિરોમાં જોવા મળે છે. આમાં સિદ્ધપુર, ડીસા, સુણક, સંડેર, ખંડોસણ, દેલમાલ, કસરા,મણૂંદ વગેરે ગામોના પ્રાચીન મંદિરોમાં ઉત્તર તરફની દીવાલમાં કુબેરની પ્રતિમાઓ આવેલી છે. ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓમાં કુબેરને ચાર હાથ હોય છે. અને ઉપલા બે મોટે ભાગે હાથથી નાણાં કોથળી ધારણ કરે છે.[૪૯]

માસરમાંથી પ્રાપ્ત કુબેર પ્રતિમા ઈ.સ. ૬ઠ્ઠી સૈકાની છે. રેતિયા પથ્થરની આ પ્રતિમામાં કુબેરનો દેહ સ્થૂળ અને ઠીંગણો બતાવ્યો છે. યજ્ઞોપવીત અને ઉદરબંધ તથા અધોવસ્ત્ર ધારણ કરેલ છે. હાથમાં દ્રવ્યની થેલી ધારણ કરેલ છે.[૫૦]

સોન-કંસારી મંદિર નં.૩ના તોરણ ઉપરના ઉદ્‌ગમની મધ્યમાં કુબેરનું શિલ્પ છે. રોડા મંદિર નં.૩ના ઉત્તરાંગની ગવાક્ષ પંક્તિમાં કુબેરની પ્રતિમા છે. અકોટા-સંગ્રહમાં હાથી પર બેઠેલ કુબેરના હાથમાં સંતાનમંજરી અને ડા.હા.માં નકુલિકા, જેમાંથી સિક્કાઓની પંક્તિ નીચે પડતી દર્શાવી છે. સિદ્ધપુર પાસેથી મળેલ હાલ વડોદરા મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત કુબેર પ્રતિમા ૧૦મા સૈકા જેટલી જૂની છે.[૫૧]

મોઢેરા-સૂર્યમંદિરમાં કુબેરની પ્રતિમાના જ.ઉ. હાથમાં પદ્મ અને બાકીનાં ત્રણ હાથ ખંડિત છે.

મોઢેરા - રામકુંડમાંથી કુબેરની પ્રતિમા મળી છે. જેમાં તેના હાથમાં અનુક્રમે ગદા, દ્રવ્યથેલી, પદ્મ અને સંતાન-મંજરી ધારણ કરેલ છે. આ પ્રતિમા ૧૦મી સદીના ઉત્તરાર્ધની જણાય છે.

૮. ઈશાન :

ઈશાન એ શિવનું જ એક સ્વરૂપ છે. તેઓ ઈશાન સ્વરૂપે દિક્પાલનું કામ કરતા હોવાથી મંદિરમાં ઈશાન ખૂણામાં તેમની પ્રતિમા મૂકવામાં આવે છે. વેદમાં શિવના અપરનામ તરીકે તેના અનેકવાર ઉલ્લેખ થયાં છે.

ઈશાનનાં મૂર્તિવિધાન માટે પુરાણો અને શિલ્પગ્રંથોમાં વિધાનો મળે છે. મત્સ્ય પુરાણ, અગ્નિપુરાણ, બૃહત્સંહિતા, અભિલાષિતાર્થ ચિંતામણિ, પૂર્વકારણાગમ (અ. ૫૬/

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૯-૨૦) વગેરેમાં ઈશાનને શ્વેતવર્ણ, કપાળમાં અર્ધચંદ્ર, ત્રિનેત્ર, બે હાથમાં ત્રિશૂલ અને વરદમુદ્રા તથા વ્યાઘ્રચર્મ ધારણ કરેલ બતાવ્યો છે.

શાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાન : વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ(અ. ૫૫/૨-૪) માં શિવના ગૌરીશ્વર રૂપને જ ઈશાન તરીકે ઓળખાવ્યું છે. એમાં ઈશાનને એક મુખ, બે નેત્ર, ચાર ભુજા હોય છે. તેના શરીરનો ડાબો ભાગ સ્ત્રી સ્વરૂપનો હોય છે અને જમણા ભાગમાં જટા-મંડલમાં ચંદ્રકલા, સર્પકુંડલ, યજ્ઞોપવીત અને ચાર હાથ પૈકી જમણા હાથમાં અક્ષમાલા, ત્રિશૂલ અને ડાબા હાથણાં દર્પણ અને વરદમુદ્રા હોય છે.

અંશુમદ્ભેદાગમ(પટલ ૪૯) માં ઈશાનને સૂર્યસમાન તેજસ્વી, મસ્તકે જટામુકુટ, સર્પ આભૂષણોથી યુક્ત દેહ, શ્વેત વસ્ત્રો અને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરેલ, બે હાથ પૈકી જમણા હાથમાં ત્રિશૂલ, ડાબા હાથમાં કપાલ અને શ્વેત પદ્મના આસન પર બેઠેલ બતાવ્યા છે.

અપરાજિતપૃચ્છા(અ. ૬૯), દેવતામૂર્તિપ્રકરણ(અ. ૪/૬૬) અને રૂપમંડન(અ. ૨/૩૮)માં ઈશાનને વરદ, ત્રિશૂલ, નાગેન્દ્ર અને બિજોરું ધારણ કરેલ તથા નંદિ પર બેઠેલ બતાવવાનું વિધાન છે.

જૈન પ્રણાલિકામાં ઈશાનને શ્વેત વસ્ત્રવાળો, ગજચર્મ ધારણ કરેલ, વૃષભની સવારી કરનાર, હાથમાં ત્રિશૂલ અને ધનુષ્ય ધારણ કરનારો કહ્યો છે.

પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓ :

મોઢેરાના સૂર્યમાંદિરમાં આ સ્વરૂપની પ્રતિમા આવેલી છે. મસ્તકે જટા મુકુટ છે. ચાર હાથ જ.ની. વરદ, જ.ઉ.માં ત્રિશૂલ, ડાબા બંને હાથ ખંડિત છે. ડાબી બાજુ પગ પાસે નંદિની ખંડિત આકૃતિ ઊભેલી છે.

નુગર ગામના સૂર્યમંદિરમાં દીવાલના ગવાક્ષમાં ઈશાનની મૂર્તિ મૂકેલી છે. જેના ચાર હાથમાં વરદાક્ષ, ત્રિશૂલ, નાગેન્દ્ર અને સંતાનમંજરી ધારણ કરેલ છે. સૂર્યમંદિરની બાજુના **મહાદેવ**ના મંદિરની દક્ષિણ દીવાલ પર સમપાદમાં ઊભેલ ઈશાનના ચાર હાથમાં વરદાક્ષ, ત્રિશૂલ, નાગેન્દ્ર અને કમંડલુ ધારણ કરેલ છે.

ભો.જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદમાં ઈશાનની એક સુંદર પ્રતિમા આવેલી છે. જેમાં મસ્તકે જટા મુકુટ, ચાર સેરનો કમરબંધ નોંધપાત્ર છે. ચાર હાથણાં અનુક્રમે વરદાક્ષ, ત્રિશૂલ, નાગેન્દ્ર અને ચોથો હાથ ખંડિત છે. જમણા પગ પાસે વાહન નંદિ છે. આ પ્રતિમા ૧૧મી સદીની છે.[૫૨]

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર તેમજ જૈન ગ્રંથોમાં દિશા અને વિદિશાના અધિપતિઓને લોકપાલ કહ્યો છે. અને તેની સંખ્યા દસ હોવાનું જણાવ્યું છે. ચાર દિશા, ચાર કોણ, આકાશ(બ્રહ્મા) અને પાતાલ (અનંત સ્વામી) એમ દસ દિક્પાલોનાં વિધાનો રજૂ કર્યાં છે. જેમાં આઠ દિક્પાલ-ઈન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, નિર્ઋતિ, વરુણ, વાયુ, કુબેર અને ઈશાન, ઉપરાંત બ્રહ્મા અને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

શેષનાગનાં સ્વરૂપ વર્ણન આપેલાં છે. જેમાં બ્રહ્માને હંસારૂઢ, હાથમાં સ્રુક અને સ્રુવ ધારણ કરેલ, લોક સાથે યજ્ઞની ઉપરની દિશાનું રક્ષણ કરનાર બતાવ્યા છે. જ્યારે શેષનાગને કૂર્મ પર સવાર, ચક્ર યુક્ત અને નીચલી દિશાના રક્ષક કહ્યા છે.[૫૩] જો કે મંદિરોમાંથી તો આઠ દિક્પતિઓની જ મૂર્તિઓ જોવા મળે છે. કોઈ કોઈ મંદિરોમાં બ્રહ્માની પ્રતિમા મળે છે. પરંતુ નાગરાજની મૂર્તિ હજુ સુધી પ્રાપ્ત થઈ નથી. ઊર્ધ્વ(આકાશ) દિશાનું સ્થાન પૂર્વ અને ઈશાનની મધ્યમાં તથા અધો(પાતાળ) દિશાનું પશ્ચિમ અને નૈર્ઋત્યની મધ્યમાં સ્થાન હોવાનું શાસ્ત્રકારોએ નિયત કર્યું છે. છતાં પ્રાચીન મંદિરોમાં આ બે દિક્પાલોને સ્થાન આપવામાં આવ્યું નહિ હોવાથી તેમજ મૂર્તિશાસ્ત્રના આધારભૂત ગ્રંથોમાં તેના કોઈ ઉલ્લેખ રજૂ કરાયા નથી.[૫૪]

સમાજમાં અષ્ટ દિક્પાલોની પૂજા પ્રચલિત નહિ હોવાથી દરેકની સ્વતંત્ર પ્રતિમાઓ મળતી નથી. છતાં આઠે લોકપાલોની એક જ પથ્થરમાં કોતરેલી પ્રતિમાઓ કોઈ કોઈ સ્થળેથી પ્રાપ્ત થાય છે. આવો પટ્ટ મકતુપુર(તા. સિદ્ધપુર)ના મહાદેવમાં આવેલો છે. જેમાં અષ્ટ દિક્પાલોને ઊભેલા તેમજ ચારભૂજાવાળા બતાવ્યા છે.[૫૫] આવો બીજો એક પટ્ટ ચોબારીની વાવમાં આવેલો છે. જેમાં ઈન્દ્ર, વાયુ, યમ, અગ્નિ અને કુબેરને ઊભેલા દર્શાવ્યાં છે.[૫૬] દરેકને ચાર હાથ છે. પગ પાસે દરેકનાં વાહન બતાવ્યાં છે. પાટણના એક પ્રાચીન મંદિરમાં દ્વારની ઉપરના ભાગમાં એક કાષ્ઠપટ્ટના આઠ દિક્પાલોની નાની મૂર્તિઓ કંડારેલી છે.

દિક્પાલોની સાથે તેમની પત્નીઓની મૂર્તિ બનાવવાના પૌરાણિક-શિલ્પ ગ્રંથોના ઉલ્લેખો મળે છે. આ પ્રકારની યુગ્મ પ્રતિમાઓ રણછોડજી મંદિર-વાલમ (વીસનગર), સાંબ-લક્ષ્મણ મંદિર-બરડિયા (દ્વારકા), અજિતનાથ મંદિર-તારંગા (તા. ખેરાળુ), સિદ્ધાંબિકા મંદિર-ડીસા વગેરેમાં આવેલી છે.[૫૭]

★ સામીપ્ય, એપ્રિલ, '૯૦-માર્ચ, ૧૯૯૧

પાદટીપ

૧. इन्दुमति मिश्र, 'प्रतिमा विज्ञान', पृ. ११५
૨. કાન્તિલાલ ફૂ. સોમપુરા, 'અષ્ટ દિક્પાલ', "બુદ્ધિ પ્રકાશ" (બુ. પ્ર.), ૧૯૫૮, પુ. ૧૦૫, અંક ૧૦, પૃ. ૩૧૦-૧૧
૩. ક. ભા. દવે, 'ગુજરાતનું મુર્તિવિધાન' (ગુ.મૂ.વિ.), પૃ. ૪૧૩-૧૪
૪. બુ. પ્ર., પુ. ૧૦૫, પૃ. ૩૧૨-૧૩
૫. પ્રિયબાળા શાહ, 'પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પકલા અને સ્થાપત્ય', પૃ. ૧૯૫
૬. J. N. Banerjee, 'Development of Hindu Iconography, (DHI.), p. 524
૭. P. C. Parikh, 'The sakti Kunda at Ākhaj', p. 8
૮. સ્વનિરીક્ષણ પરથી.
૯. ગુ.રા.સાં.ઈ., ગ્રંથ-૪, પૃ. ૫૧૯
૧૦. 'દ્વારકા સર્વસંગ્રહ', પૃ. ૨૫૮
૧૧. ગુ. મૂ. વિ., પૃ. ૪૧૬

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૨. ઋગ્વેદ, ૨/૧૨/૩; ૧૦/૭/૨; ૧૦/૭૦/૧૧
૧૩. ગુ. મૂ. વિ., પૃ. ૪૧૭
૧૪. બુ. પ્ર., પુ. ૧૦૫, અંક ૧૧, પૃ. ૩૪૮-૫૦
૧૫. V. S. Agrawala, 'Terracotta figurines of Ahichchtra', "Ancient India", No-4, 1947-48, p. 131
૧૬. DHI, p. 524, plt. 65, fig. 4
૧૭. સ્વનિરીક્ષણ પરથી ૧૮. ગુ. મૂ. વિ., પૃ. ૪૧૮
૧૯. 'દ્વારકા સર્વસંગ્રહ', પૃ. ૨૫૮ ૨૦. ગુ. મૂ. વિ., પૃ. ૪૧૮
૨૧. રામાયણ, ૩/૩૨/૪; ૭/૭૩/૮; ૭/૨૨/૨૩
૨૨. બુ.પ્ર., પુ. ૧૦૫, અંક ૧૨, પૃ. ૩૭૭-૭૮
૨૩. Rao, 'Elements of Hindu Iconography' (EHI), p. 524
૨૪. P. C. Parikh, op. cit., p. 9-10, fig. 9
૨૫. હરિલાલ ગૌદાની, 'મહાગુજરાતના શિલ્પ-સ્થાપત્ય', પૃ. ૪૩૧
૨૬. સ્વનિરીક્ષણ પરથી ૨૭. બુ. પ્ર., પુ. ૧૦૫, પૃ. ૩૭૮-૭૯
૨૮. नी. पु. जोशी, 'प्राचीन भारतीय मूर्ति विज्ञान,' पृ. १७७
૨૯. સ્વનિરીક્ષણ પરથી. ૩૦. ગુ. રા. સાં.ઇ., ગ્રંથ ૪, પૃ. ૪૫૧, ૬૭, ૭૪
૩૧. ઋગ્વેદ, ૫/૫૭/૮ ૩૨. બુ. પ્ર., પુ. ૧૦૬, ૧૯૫૯, પૃ. ૨૫
૩૩. ગુ. રા. સાં. ઇ., ગ્રંથ ૩, પૃ. ૩૨૨
૩૪. P. C. Parikh, op. cit., p. 12, fig. 13 ૩૫. સ્વનિરીક્ષણ પરથી
૩૬. Burgess & Cousens, 'Architectural Antiquities of Northern Gujarat', p. 54, plt. xxvl, fig. 4
૩૭-૩૮. સ્વનિરીક્ષણ પરથી. ૩૯. ગુ. મૂ. વિ., પૃ. ૪૨૫-૨૬
૪૦. વાયુ પુરાણ અ. ૬૦; વાયડા પુરાણ, અ. ૩
૪૧-૪૩. ગુ. મૂ. વિ., પૃ. ૪૨૬-૨૮ ૪૪. સ્વનિરીક્ષણ પરથી
૪૫. EHI, pp. 533-34 ૪૬. DHI, p. 337; EHI. pp. 535-37
૪૭. મહાભારત, વનપર્વ, ૧૬૧/૪૨; ૧૬૮/૧૩
૪૮. બુ. પ્ર., પુ. ૧૦૬, પૃ. ૧૮૭ ૪૯. ગુ. મૂ. વિ, પૃ. ૪૩૦-૩૧
૫૦. સ્વાધ્યાય, પુ. ૧૨, પૃ. ૪૬૦
૫૧. ગુ. રા. સાં. ઇ., ગ્રંથ ૩, પૃ. ૩૨૨, ૨૯, ૬૧
૫૨. સ્વનિરીક્ષણ પરથી. ૫૩. અગ્નિપુરાણ, અ. ૫૬/૩૦
૫૪-૫૫. ગુ. મૂ. વિ, પૃ. ૪૩૨-૩૩ ૫૬. સ્વનિરીક્ષણ પરથી
૫૭. ગુ. રા. સાં. ઇ., ગ્રંથ ૪, પૃ. ૪૫૬, ૫૯, ૭૪

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૭. પાશુપત સંપ્રદાય

ગુજરાતમાં પાશુપત સંપ્રદાય ભાગ-૧

ગુજરાતમાં પાશુપત સંપ્રદાય ક્યારથી પ્રચલિત થયો એની માહિતી ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ પાશુપત સંપ્રદાયના સ્થાપક ભગવાન લકુલીશનો ઉદ્ભવકાલ ઇ.સ.ની બીજી સદીની શરૂઆતનો મનાયો છે. ગુજરાતમાં લકુલીશ પાશુપત સંપ્રદાયનો સહુથી વધારે પ્રસાર વલભીના મૈત્રક રાજાઓના સમયમાં થયાના પુરાવા મળે છે. વલભીના મૈત્રક વંશના ૧૭ જેટલા રાજાઓ "પરમ માહેશ્વર" હતા. આ 'માહેશ્વર' શબ્દમાં પાશુપત મતનો માહેશ્વર અભિપ્રેત છે. વળી મૈત્રકોનાં તામ્રપત્રોમાં આવતા 'બપ્પપાદ' શબ્દમાં બપ્પ એ પાશુપત સંપ્રદાયના વડાનું સૂચન કરે છે.[૧]

યુઅનશુવાંગ ઇ.સ. ૬૪૦ આસપાસ મૈત્રક રાજવી ધ્રુવસેન-૨(ઈ.સ.૬૨૮-૬૪૩)ના સમયમાં ગુજરાતમાં આવેલો તેણે નોંધ્યું છે કે માલવમાં પાશુપત મત પ્રચલિત હતો. માલવ ઉપર મૈત્રકસત્તા સ્થપાયેલી અને માલવ દેશ ગુજરાતનો પડોશી તેથી મૈત્રકોના ગુજરાતના પ્રદેશમાં પણ પાશુપત મત પ્રચલિત હોવાનું નિઃશંક માની શકાય.

સોલંકી કાલના અભિલેખોને આધારે પાશુપત સંપ્રદાય ઈ.સ.૧૦મા થી ૧૪મા શતક સુધી ગુજરાતમાં પ્રચલિત હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે.

શૈવના સંપ્રદાયો : શૈવસંપ્રદાયના વિકાસ અને પ્રસાર સાથે એના અનુયાયીઓમાં કેટલીક જુદી જુદી વિચારધારાઓ અને કાર્યશ્રેણીઓ ઘડાઈ, જેના પરિણામે શૈવોમાં જુદા જુદા સંપ્રદાય પ્રચલિત થયા, જે પૈકી (૧) શૈવ, (૨) પાશુપત, (૩) કારુણિક સિદ્ધાંત કે કાલમુખ અને (૪) કાપાલિક સંપ્રદાયો વિશેષ પ્રચારમાં આવ્યા.

આમાં શૈવ સંપ્રદાયોનો પ્રચાર ગુજરાતમાં જોવા મળતો નથી, કાલમુખ અને કાપાલિક સંપ્રદાયોના પ્રચારનો ઉલ્લેખ ક્વચિત્ આવે છે, જ્યારે પાશુપત મતનો પ્રચાર વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.[૨]

શૈવ સંપ્રદાયોનો સહુથી પ્રથમ ઉલ્લેખ પતંજલિના મહાભાષ્ય (ઈ.પૂ.૨જી સદી)માં મળે છે(મહાભાષ્ય, અધ્યા.૪). વાચસ્પતિ મિશ્ર (ઈ.સ.૮૪૧) રામાનુજાચાર્ય (ઈ.સ.૧૦૧૭), કેશવ કાશ્મીરી, યામુનાચાર્ય, શિવપુરાણકાર, વામનપુરાણકાર, સુપ્રભેદાગમકાર, હરિભદ્રસૂરિ, આનંદગિરિ વગેરેના જણાવ્યા પ્રમાણે શૈવોના મુખ્ય ચાર સંપ્રદાયો-શૈવ, પાશુપત(માહેશ્વર), કાલમુખ અને કાપાલિક છે.[૩]

શૈવ સંપ્રદાય : આ સંપ્રદાય દક્ષિણભારત (તામિળ પ્રદેશ)માં પ્રચલિત હતો. ગુજરાતમાં એ પ્રચાર પામેલો જોવા મળતો નથી. ગુજરાતમાં મકુલીશ કે લકુલીશ પાશુપત

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મત સવિશેષ પ્રચલિત હતો.

પાશુપત (માહેશ્વર) સંપ્રદાય : "માહેશ્વરો, પશુપતિએ પાંચ અર્થો પ્રગટ કર્યા છે, એમ માને છે." આ કથન ભગવાન શંકરાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રભાષ્ય(૨-૨-૩૭)માં કરેલું છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે શંકરાચાર્યના સમયમાં બધા શૈવો 'માહેશ્વર' કહેવાતા અને પશુપતિ મૂળ આચાર્ય હતા. એ જ સૂત્રના ભાષ્યમાં રામાનુજ એ સંપ્રદાયોને પશુપતિના મતો કહે છે. નિંબાર્ક સંપ્રદાયના કેશવ કાશ્મીરી પશુપતિમતાનુયાયીઓ કહે છે. એને જ શ્રીકણ્ઠ શિવાચાર્ય પરમેશ્વરે ઉપદેશેલા આગમવાદીઓ કહે છે. આ ઉપરથી શૈવ અનુયાયીઓ માટે 'મહેશ્વર' તથા 'પાશુપત' નામ જૂનાં હોય અને સર્વ શૈવ સંપ્રદાયોનો એમાં સમાવેશ થતો હોય એમ જણાય છે. વીમ કદફીસ તથા બીજા ઘણા પ્રાચીન રાજાઓ, ખાસ કરીને વલભીના રાજાઓ, પોતાને "માહેશ્વર" કહે છે. યુઅન-શુવાંગ જેમાં પાશુપતો પૂજા કરતા હતા તેવાં મહેશ્વરનાં મંદિરોનું વર્ણન કરે છે. આ સર્વ ઉપરથી "પાશુપત" શબ્દ માહેશ્વરની જેમ સામાન્ય રીતે શિવપૂજકના અર્થમાં વપરાયેલો જણાય છે.[૪]

પાશુપત(માહેશ્વર)સંપ્રદાયના સ્થાપક તરીકે શ્રીકણ્ઠનો ઉલ્લેખ મળે છે. એમાંથી કાલાંતરે કેટલીક શાખાઓ નીકળી. એમાં લકુલીશે જે શાખા શરૂ કરી તે પછીથી "લકુલીશ પાશુપત સંપ્રદાય"ના નામે ઓળખાઈ.

મહાભારત (શાંતિપર્વ, અ.૩૪૯/૬૪)માં પાંચરાત્ર સાથે પાશુપતશાસ્ત્રનો પણ ઉલ્લેખ છે. એ જ અધ્યાયમાં આગળ બ્રહ્મદેવના પુત્ર અને ઉમાના તથા પ્રાણીમાત્રના પતિ એવા શ્રીકણ્ઠે પાશુપત શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કર્યાનું જણાવ્યું છે. શારદાતિલક પરની ટીકા આ પંથના પ્રથમ ગુરુ શ્રીકણ્ઠને પ્રણામ કરીને શરૂ કરવામાં આવી છે. તંત્રસાર નામના હસ્તલિખિત ગ્રંથની પુષ્પિકામાં પાશુપતના મહાગુરુ શ્રીકણ્ઠનાથ, જેઓ પશુપતિનુંજ સ્વરૂપ ગણાતા હતા, તેમને એ ગ્રંથના કર્તા તરીકે જણાવ્યા છે.[૫]

લકુલીશ ગોરખ વગેરે ગુરુઓની જેમ શ્રીકણ્ઠ પણ શૈવદેવકોટિમાં ભગવાન સમાન ગણાય છે. એ કોઈ વખતે 'સદાશિવ'મોટેભાગે 'પંચાંનન' કહેવાય છે, કેમકે એમણે પંચ સ્રોતરૂપ સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યા. લકુલીશમતમાં પણ પંચાનનવાળા શ્રીકણ્ઠને સ્વીકાર્યા છે.[૬]

સિંત્રા-પ્રશસ્તિ (વિ.સ. ૧૩૪૩-ઈ.સ. ૧૨૮૭)માં પંચમુખી શ્રીકણ્ઠના મંદિરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

લકુલીશ પાશુપત સંપ્રદાય : શૈવોની "સોમ સિદ્ધાંત" નામે એક શાખા સોમ શર્માએ પ્રભાસ-પાટણમાં શરૂ કરેલી. એઓ પુરાણોમાં રુદ્ર-શિવના સત્તાવીસમા અવતાર તરીકે અને લકુલીશ અઠ્ઠાવીસમા અવતાર તરીકે આલેખાયા છે.

પુરાણોમાં, અન્ય ગ્રંથોમાં અને અભિલેખોમાં લકુલીશ અને એમના સંપ્રદાયના અનેક ઉલ્લેખ મળે છે. વાયુપુરાણ (અ. ૨૩), લિંગપુરાણ (અ. ૨૪), આત્મસમર્પણ, ગુણકારિકા (પરિ. ૧, પૃ. ૨૫) અને સારંગદેવના સમયની વિ.સં.૧૩૪૩ (ઈ.સ. ૧૨૮૭)ની

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સિંત્રા-પ્રશસ્તિમાં લકુલીશને શિવના (૨૮ મા) અવતાર તરીકે આલેખ્યા છે.[૮]

"પંચાધ્યાયી"ના નામથી ઓળખાતું પાશુપતશાસ્ત્ર આ સંપ્રદાયનો પાયો ગણાય છે. આ ગ્રંથમાં લકુલીશ કેંદ્રસ્થાને હોવાથી લકુલીશને પાશુપત સંપ્રદાયના સ્થાપક ગણ્યા છે.[૯]

પરંતુ દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં વિકસેલી શૈવ સંપ્રદાયની જુદી જુદી શાખાઓના ગ્રંથોમાં ગુરુ તરીકે શ્રીકણ્ઠને શિવના અવતાર ગણે છે.

આ પરથી એમ સમજાય છે કે શ્રીકણ્ઠે પાશુપત સંપ્રદાય સ્થાપ્યો હતો અને સમય જતાં કેટલીક શાખાઓ નીકળી. એમાં લકુલીશે જે શાખા-શરૂ કરી તે જતે દિવસે "લકુલીશ પાશુપાત"નામથી ખ્યાતિ પામી.[૧૦]

લકુલીશ : વાયુપુરાણ (ખંડ-૧, અ. ૨૬)માં લકુલીશનું નામ રુદ્રના ૨૮મા અવતાર તરીકે અને આઠ વર્ષના બ્રહ્મચારીના સ્વરૂપ તરીકે જોવામાં આવે છે.

કારવણ માહાત્મ્ય (ગણકારિકા, પરિ.૪, પૃ. ૩૮-૫૭)માં લકુલીશના જન્મની કથા આપેલી છે.

વાયુપુરાણ (ખંડ-૧, અ.૩૬) અને કૂર્મપુરાણ (ખંડ-૧, અ. ૫૩)માં "નકુલી" શબ્દ વપરાયો છે. લિંગપુરાણ (અ. ૨૪) અને શિવપુરાણ (અ.૫)માં એને માટે "લકુલી" શબ્દ જોવા મળે છે. સ્કંદપુરાણ (અવંતિખંડ, અ. ૫/૪૮-૬૩)માં નકુલી અથવા લકુલીને બદલે "લકુટી" શબ્દનો ઉલ્લેખ છે. માધવાચાર્યે "સર્વદર્શનસંગ્રહ"માં પાશુપત-મતના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરતા શીર્ષકમાં "નકુલીશપાશુપતદર્શન" લખેલું છે. આત્મસમર્પણ (પરિ. ૧, પૃ. ૨૫) અને કારવણ-માહાત્મ્ય (પરિ.૪, પૃ. ૫૭)માં 'લકુલીશ' શબ્દ પ્રયોજેલો છે.

લકુટ (દંડ)એ આ શૈવ સંપ્રદાયનું વિશિષ્ટ લક્ષણ હશે અને એ સંપ્રદાયના માણસ મૂળમાં શિવના "લકુટી" સ્વરૂપની ઉપાસના કરતા હશે. આગળ જતાં લકુટી-ઉપાસકોના આરાધ્ય દેવ "લકુલીશ" (લકુટીશ) તરીકે ઓળખાયા હશે.[૧૧]

લગભગ બધા ઉલ્લેખ લકુલીશ કાયાવરોહણ-કાયાવતાર(કારવણ)માં જન્મ્યાનું જણાવે છે. કારવણ વડોદરાથી ૨૪ કિ.મી. દક્ષિણે આવેલું છે. એની પ્રાચીનતાની પ્રતીતિ કરાવતા અને આ સ્થળ પાશુપત સંપ્રદાયના સ્થાપક લકુલીશ સાથે સંકળાયાના અનેક પુરાવા આજે પણ પ્રાપ્ત થાય છે.[૧૨]

લકુલીશનો સમય કેટલાક વિદ્વાનો ઈ.પૂ. બીજી શતાબ્દીનો, તો કેટલાક વિદ્વાનો ચંદ્રગુપ્ત રાજાના મથુરાના શિલાલેખના આધારે એનો સમય પહેલી સદીના પૂર્વાર્ધની બીજી પચીસીનો હોવાનું માને છે. આમાં આ બીજો કાલ-નિર્ણય ઘણાખરા વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યો છે.[૧૩]

"લકુલીશ" નામના બે સાંપ્રદાયિક મહા-પુરુષો થયા હતા, એમાંના એક પહેલી શતાબ્દીમાં થયા, બીજા લકુલીશ એ છે કે જેને ડૉ. બ્યૂલર અને મિ. લેવિસ રાઈસે ૧૧મા સૈકાના આલેખ્યા છે. આ લકુલીશ દક્ષિણ ભારત અને ગુજરાત વચ્ચે સાંસ્કૃતિક એકમ સમાન હતા. એમણે પોતાની કારકિર્દીનો આરંભ મદ્રાસ રાજ્યના ઉત્તર આર્કોટ જિલ્લાના મેલપાડા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગામથી કર્યો હશે., ઈ.સ.૧૦૩૬માં એઓ મૈસૂર રાજ્યના શીકટપુર તાલુકાના બલ્લીગ્રામમાં સ્થિર થયાનું જણાય છે. આ આચાર્ય આખરે લાટ દેશમાં આવેલા કાયાવરોહણ ગયા.[૧૪]

પુરાણો વગેરે સાહિત્યિક ગ્રંથોમાં અને અભિલેખોમાં લકુલીશના ચાર શિષ્ય ગણાવ્યા છે, જેઓ (૧) કુશિક, (૨) ગાર્ગ્ય (ગર્ગ), (૩) મિત્ર અને (૪) કૌરુષ્ય (કુરુષ) નામ ધરાવતા હતા.[૧૫]

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પુરાણો પૈકી વાયુપુરાણ (અ. ૨૩-૨૧૯-૨૫), લિંગપુરાણ (અ. ૧૨-૧૨૯-૩૧), શિવપુરાણરુદ્રસંહિતા સર્ગ-૩ (અ.૫.૫૦), કૂર્મપુરાણ (અ. ૫૩.૯-૨૭)માં ઉપર્યુક્ત નામો જોવા મળે છે.

અભિલેખોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મથુરાના ગુપ્ત સંવત ૬૧ (ઈ.સ.૩૮૦-૮૧)ના લેખમાં ફક્ત કુશિકનો જ ઉલ્લેખ છે.[૧૫]

એકલિંગજી નાથ-મંદિરના વિ.સં.૧૦૨૮ (ઈ.સ.૯૭૧)ના લેખમાં કુશિકાદિ શિષ્યોના ઉલ્લેખ મળે છે.[૧૬]

પાશુપત સંપ્રદાયની શાખાઓ : લકુલીશના આ ચાર શિષ્યોમાંથી ચાર શાખાઓ શરૂ થઈ એવું સિત્રા-પ્રશિસ્ત (વિ.સં.૧૩૪૩-ઈ.સ.૧૨૮૭)માં નોંધ્યું છે.[૧૮]

૧. કૌશિક શાખા : લકુલીશનો પટ્ટા શિષ્ય કુશિક હતો. મથુરાના ગુપ્ત સંવત ૬૧ના શિલાલેખમાં આ શાખાના શિષ્યોની પરંપરા આપી છે. નરવાહનના વિ. સં. ૧૦૨૮ (ઈ.સ.૨૭૧)ના ઉદેપુરના શિલાલેખમાં કૌશિકનો ઉલ્લેખ કરી આ શાખાના સાધુઓ શરીર ભસ્મ લગાવે છે, વલ્કલ પહેરે છે અને માથે જટા રાખે છે, એવું નોંધ્યું છે. જૈન વિદ્વાનો લકુલીશ અને કૌશિકથી પ્રારંભ થતા અઢાર તીર્થંકરોનો ઉલ્લેખ કરે છે. ભા(વ) સર્વજ્ઞે પણ આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ બધા સાધુ કદાચ આ શાખાના અનુયાયીઓ હોય.[૧૯]

આ શાખા ખાસ કરીને મેવાડમાં પ્રચલિત હતી.[૨૦]

મેવાડ એ ગુજરાતની સરહદે આવેલું હોઈ આ શાખા ગુજરાતમાં પણ પ્રચલિત હશે, એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

ગુજરાતના અભિલેખોમાં જણાવેલા બ્રાહ્મણોનાં ગોત્રોમાં આ ગોત્રનો સમાવેશ થાય છે.[૨૧] પરંતુ એ પરથી કૌશિક ગૌત્રના બ્રાહ્મણ આ શાખાના પાશુપતો સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા કે કેમ એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

૨. ગાર્ગ્ય શાખા : ગાર્ગ્ય સાધુઓનો ઉલ્લેખ કુમારપાલના સમયના વિ.સં.૮૫૦ (ઈ.સ.૧૧૬૯)ના પ્રભાસ-પાટણના શિલાલેખમાં છે.[૨૨] અને સિંત્રા-પ્રશસ્તિમાં આવે છે.[૨૩]

ઉપર્યુક્ત શિલાલેખોમાં સાધુઓનાં કેટલાંયે ગોત્રોનો નિર્દેશ છે. અભિનવગુપ્તના જણાવ્યા પ્રમાણે સાધુઓના સંદર્ભમાં ગોત્રનો અર્થ "ગુરુના શિષ્યો" એવો થાય છે, એટલે ગાર્ગ્ય ગોત્રનો અર્થ ગર્ગના શિષ્યો એવો ઘટાવી શકાય.[૨૪]

કુમારપાલના સમયમાં પ્રભાસ-પાટણના શિલાલેખમાં ભાવબૃહસ્પતિને તથા સિંત્રા-

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રશસ્તિમાં કાર્તિકરાશિ, વાલ્મીકિ-રાશિ અને ગંડ ત્રિપુરાંતકને આ શાખાનાં ગણાવ્યાં છે.[૨૫]

આ ત્રિપુરાંત સોમનાથ મંદિરમાં છઠ્ઠા મહત્તર તરીકે નિમાયા હતા. એમણે તીર્થસ્થાનમાં પાંચ મંદિર બંધાવ્યાં હતાં. આ પરથી આ ગોત્રનો પ્રચાર ગુજરાતમાં સારા પ્રમાણમાં હતો એવું જોવા મળે છે.[૨૬]

૩. મૈત્ર્ય અથવા મૈત્રશાખા : લકુલીશના "મિત્ર" નામે પટ્ટ-શિષ્યમાંથી ઉદ્ભવેલી શાખાને "મૈત્ર્ય" કહે છે. મનુસ્મૃતિમાં જણાવેલા "મૈત્ર", વૈજયંતી (૧૧મી સદી) કોશમાં જણાવેલા "મૈત્ર"-"મૈત્રક" અને ષડ્દર્શનસમુચ્ચય (ઈ.સ.૧૩૪૮)માં જણાવેલા "મૈત્ર્ય"એ સર્વ એક જ જાતિના નામનાં રૂપાંતર હોવાનું જણાય છે.[૨૭]

આ પરથી ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી વલભીના મૈત્રક રાજવંશના રાજાઓને "મૈત્ર્યો"તરીકે ઓળખાવી શકાય એવું સૂચવે છે. એ મૈત્રકો પણ 'પરમ માહેશ્વર' હતા અને એમની રાજમુદ્રાનું લાંછન શિવવાહન નંદિનું હતું.[૨૮]

જે મૈત્રકોએ વલભીપુરની રાજધાનીમાંથી લગભગ સમગ્ર ગુજરાત પર ત્રણ સદીઓ (ઈ.સ.૪૭૦ થી ૪૮-૮૯) જેટલા લાંબા કાલ સુધી સત્તા ધરાવી તે પાશુપત સંપ્રદાયની મૈત્ર્ય અથવા મૈત્ર શાખાના હોવાનું જણાવે છે.

૪. કૌરુષ્ય શાખા :- લકુલીશના ચોથા શિષ્યનું નામ કૌરુષ હતું. સાહિત્યમાં "કારુક"ના નામ પરથી શૈવ-શાખા શરૂ થયાના ઉલ્લેખ મળે છે. રામાનુજ અને ભાસ્કરાચાર્ય કારુકને બદલે "કાલાનન" અને કારુક-સિદ્ધાંતી કહે છે તેથી ડૉ. ભાંડારકર કારુક અને કાલાનનને એક ગણે છે.[૨૯]

આ "કારુક" શબ્દ ઘણું કરીને લકુલીશના ચાર શિષ્યોમાંના શિષ્ય "કૌરુષ્ય"નું અપભ્રષ્ટ રૂપ હશે અથવા "કૌરુષ" એ "કારુક"નું સંસ્કૃત રૂપાંતર થયું હોય.[૩૦] આ સૂચનને ઈ.સ.૧૧૭૭ના એક શિલાલેખથી પુષ્ટિ મળે છે. એમાં કાલાનનોને લકુલાગમસમયના અનુયાયીઓ કહ્યા છે. અંમરાજનો તંડીકોડા શિલાલેખ આનાથી પણ મજબૂત પુરાવો પૂરો પાડે છે. એમાં કાલમુખ સાધુઓની શાખાનો ઈતિહાસ આપ્યો છે અને આ શાખાનુ લકુલીશથી ગણવામાં આવ્યું છે.[૩૧]

આ શાખાનો પ્રચાર ગુજરાતમાં હોવાની સંભાવના છે. કાલાનન-કાલમુખ સાધુઓ કૌરુષના શિષ્ય હોવાનું મનાય છે.[૩૨]

શ્રી દુ.કે.શાસ્ત્રી કાલમુખો અને કાપાલિકો એક હોવાનું જણાવે છે.[૩૩] ગુજરાતમાં કાપાલિકોનો પ્રચાર હોવાના પુરાવા "મોહરાજપરાજય"નાટકમાંથી મળે છે[૩૪] એટલે આ શાખાનો પ્રચાર ગુજરાતમાં હતો એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

ઉપર્યુક્ત શાખાઓ ઉપરાંત આગમ-પ્રણાલિકા લકુલીશના સિદ્ધાંતો અનંત મારફતે ચાલુ રહ્યાનું સૂચવે છે. આ અનંતના અનુયાયીઓ "અનંત-ગોત્ર"ના સાધુઓ તરીકે ઓળખાયા.[૩૫]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

"પંચાર્થ" પાશુપત-સૂત્રોનું બીજું નામ હોવાનું જણાય છે. શિવપુરાણ પંચાર્થવિદ્યાને તત્ત્વજ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ ગણે છે. સર્વદર્શનસંગ્રહ પાશુપત સૂત્રોને પંચાર્થ તરીકે ઓળખાવે છે, તેથી પંચાર્થિકો લકુલીશના કે જેમણે પાશુપત સૂત્રોનું સંકલન કર્યું તેમના અનુયાયી હોવા જોઈએ. અનંત ગોત્રના પાશુપતો કૌલ સંપ્રદાયમાં, ખાસ કરીને ઉત્તર કૌલ સંપ્રદાય સાથે સંબંધો ધરાવતા હતા.[૩૬]

આ ઉપરાંત શૈવ સંપ્રદાયમાં ઉત્તરતંત્ર, આપલ ગોત્ર, પ્રમાણ ગોત્ર અને સોમસિદ્ધાંત એવી બીજી કેટલીક શાખાઓના ઉલ્લેખ મળે છે, એમાં આપેલ ગોત્ર અને સોમસિદ્ધાંત ગુજરાત સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

લકુલીશ પાશુપતમતનું દાર્શનિક સાહિત્ય અને એનું તત્ત્વદર્શન : આમ લકુલીશ પાશુપત સંપ્રદાયમાં અનેક શાખાઓ પડી હતી. એમાંની કેટલીક શાખાખઓ એ સંપ્રદાયમાં સામાન્ય મત સાથે તાત્ત્વિક સંબંધ ધરાવતી હતી, જ્યારે કૌલ અને નાથ સંપ્રદાયનો એની સાથેનો સંબંધ ગૌણ અને ઉપલક હતો. તદનુસાર એ સંપ્રદાયો ઘણે અંશે અલગ સંપ્રદાય જેવા હતા.

પરંતુ કૌશિક ગાર્ગ્ય મૈત્ર્ય અને કૌરુષ્ય જેવા મત લકુલીશ પાશુપતમતની શાખારૂપે જ હોઈ એ મતો સર્વસામાન્ય દાર્શનિક સાહિત્ય તથા સામાન્ય તત્ત્વદર્શન ધરાવતા હતા.

દાર્શનિક સાહિત્ય : પાંચ અર્થોને ચર્ચતા "પંચાધ્યાયી" (વાયવી સંહિતા) નામના એક ગ્રંથનો નિંબાર્ક સંપ્રદાયના કેશવ કાશ્મીરીએ ઉલ્લેખ કર્યો છે તથા રામાનંદે એમાંથી કાશીખંડ ઉપરની ટીકામાં ઉદાહરણ લીધું છે. લકુલીશના જે ગ્રંથમાંથી લકુલીશપાશુપતમતના વર્ણનાં માધવે ઉદાહરણ લીધું છે તે અને આ એક હશે. આ પંચાધ્યાપી નામનો ગ્રંથ જ કદાચ પાશુપત સંપ્રદાયનો પશુપતિના અવતારરૂપ મનાતા નકુલીશે કરેલો મૂળ ગ્રંથ હશે. "પંચાર્થ-ભાષ્યદીપિકા"નો તથા "રાશિકર-ભાષ્ય"નો માધવે ઉલ્લેખ કર્યો છે. રાજશેખરે "ષડ્દર્શનસમુચ્ચય"માં આ રાશિકરને રુદ્રનો ૧૭મો અવતાર ગણ્યો છે.[૩૭]

"પાશુપતસૂત્રો" પર કૌણ્ડિન્યનું ભાષ્ય મળ્યું છે.[૩૮] કૌણ્ડિન્ય તથા ૧૭મા ગુરુ રાશિકર એક હોવાનું જણાય છે અને એ ચોથા તથા છઠ્ઠા સૈકા વચ્ચે થઈ ગયા હોવાનું સંપાદકનું માનવું છે.[૩૯]

"ગણકારિકા" નામનો ભા(વ) સર્વજ્ઞનો એક ગ્રંથ 'રત્ન' નામની ટીકા સાથે (ગાયકવાડ સંસ્કૃત સિરીઝ, ૧૯૨૦) પ્રગટ થયો છે. ગણકારિકાના ગ્રંથકર્તા સર્વજ્ઞનું ખરું નામ એ વખતના ભાવ બૃહસ્પતિ વગેરે પાશુપત આચાર્યો પેઠે "ભાવ સર્વજ્ઞ" હોવું જોઈએ એવો ગણકારિકાના પ્રકાશક શ્રી ચિમનલાલ દલાલનો તર્ક યથાર્થ લાગે છે. આ ભાવ સર્વજ્ઞ ઈ.સ.૯૫૦ની આસપાસ થયા હોવા જોઈએ. લકુલીશ પાશુપતમતનું બહોળું સાહિત્ય ૧૪મા શતક સુધી જીવતું હોવું જોઈએ એમ ઉપરના ઉલ્લેખો પરથી લાગે છે. "સર્વદર્શનસંગ્રહ"ના કર્તાએ પાશુપતમતના વિવરણમાં બે કારિકાઓ ગણકારિકાના નામથી અને બાકીની નામ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વગર પણ એની આઠેય કારિકાઓ થોડાં પાઠાંતરો સાથે ઉતારી છે, એ પરથી માધવાચાર્યના સમયમાં આ ગ્રંથ લકુલીશ-પાશુપતમતનો બહુમાન્ય ગ્રંથ ગણાતો હશે એમ જણાય છે અને આ બધા ઉપરથી આપણે તારવી શકીએ કે લકુલીશ-પાશુપતમતનું બહોળું સાહિત્ય ૧૪મા શતક સુધી જીવતું હોવું જોઈએ.[૪૦] આજે તો આપણને આ મતના કૌણ્ડિન્યનું ભાષ્ય અને ગણકારિકા એમ બે જ ગ્રંથો મળે છે. એમાં આ મતના તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં વિધિ-નિયમો વિશેનું વર્ણન વિશેષ મળે છે.

તત્ત્વદર્શન : "ષડ્દર્શનસમુચ્ચય" (પૃ.૧૧-૧૨)માં આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ નૈયાયિકોને 'શૈવ' અને વૈશેષિકોને 'પાશુપત' કહે છે. એનો ટીકાકાર ગુણરત્નસૂરિ (૧૪મું શતક) પણ આવું જ વિધાન કરે છે.[૪૧] ન્યાય અને વૈશેષિક-બંને શાખાના અનુયાયીઓ શિવપૂજક હતા, પણ બધા વૈશેષિકો પાશુપત અને નૈયાયિકો શૈવ હતા એ વિધાનમાં જૈન લેખકોની ભૂલ લાગે છે, કારણ કે વાત્સ્યાયનન્યાયભાષ્ય પર ખદ્યોત ટીકા લખનારે ભારદ્વાજને ટીકામાં પાશુપતાચાર્ય કહ્યા છે. પ્રસિદ્ધ ન્યાયભૂષણ લેખક શૈવ સિદ્ધાંત શાખાના હતા, અર્થાત્ ન્યાયદર્શન સાથે પાશુપતસંપ્રદાય નિકટ સંબંધ ધરાવતો હતો.

પાશુપતસિદ્ધાંતમાં એકેશ્વરવાદ ઉપર ભાર મૂક્યો છે. વેદસંહિતાકાલમાં ઘણા દેવોની ભાવના પ્રચલિત હતી, પરંતુ બ્રાહ્મણસમયમાં અને સૂત્ર-સમયમાં અનેક-દેવભાવનામાંથી એક-દેવ-ભાવના ક્રમશઃ તત્ત્વદૃષ્ટિથી ઘડાતી ચાલી છે.

વેદના યત્રકાંડમાં યજ્ઞભાવનામાં દેવતાની ભાવના ઊંડી રહેલી છે. આ દેવતાઓ અનંત નામ-રૂપવાળા છતાં એને ત્રણ વર્ગમાં ગોઠવવામાં આવે છે. પ્રથમ વર્ગ ભૂલોક સંબંધી અને એ અગ્નિપણ, બીજો મધ્યલોક સંબંધી અને એ વાયુગણ તથા ત્રીજો સ્વર્લોક સંબંધી એ સૂર્યગણ. આ ત્રિલોકી સાથે દેવતાનો ત્રિવર્ગ ઘડાયો એને ઉપનિષદકાલમાં આ ત્રણ વ્યૂહને આઠ વસુમાં, એકાદશ રુદ્રમાં અને દ્વાદશ આદિત્યમાં ગોઠવવામાં આવ્યા.

મનુષ્યના દેહમાં રહેલા બ્રહ્માંડના એક અભિમાનીને અર્ધમાત્રાના અધ્યક્ષ એટલે શક્તિસંપન્ન શિવ મહારુદ્ર મહાકાલ મહેશ્વર, હર ઈત્યાદિ સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે ત્યારે એ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને કારણના અભિમાનીને વૈશ્વાનર (વિષ્ણુ), હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા) અને ઈશ્વર (સંહારક રુદ્ર) નામથી વ્યવહારમાં આવે છે.

શ્વેતાશ્વતર શાખાના યજુર્વેદના મંત્રોપનિષદમાં જગતકારણમાં ઈશ્વરની ભાવના બાંધી આ જગદ્ભાવને ઈશભાવથી ઢાંકવાનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ ઈશ્વરકારણવાદ પ્રતિ બ્રહ્મવાદને લઈ જતો જણાય છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ કેવળ બ્રહ્મવાદી નથી, પરંતુ સેશ્વરવાદી છે એ એના આંતર અવલોકનથી સ્પષ્ટ સમજાય છે 'પરંતુ આ ઉપનિષદમાં ગૂંથાયેલું પાશુપત દર્શન આણે ભાગે સેશ્વર સાંખ્ય એટલે યોગદર્શન તરફ ઢળતું છે, કારણ કે એમાં પ્રકૃતિકારણવાદ સ્વીકારાયેલો જણાય છે. આ ઉપનિષદમાં શક્તિસંપન્ન તત્ત્વને પરમેશ્વર' ઈશ ઈશાન શિવ રુદ્ર પુરુષ હર વગેરે નામથી ઓળખવામાં આવે છે.[૪૩]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

શંકરાચાર્યે પાશુપતમતના વર્ણનમાં નીચેના પાંચ અર્થો ગણાવ્યાં છે,[૪૪] માધવાચાર્યે સર્વદર્શનસંગ્ર (૧૪મી શતક)માં એની સમજૂતી આપી છે[૪૫] :

૧. કાર્ય, ૨. કારણ, ૩. યોગ, ૪. ત્રિવિધ અને ૫. દુઃખાંત,

૧. કાર્ય : જે અસ્વતંત્ર છે તે કાર્ય છે. એના ત્રણ વિભાગ છે : (ક) વિદ્યા, (ખ) કલા અને (ગ) પશુ.

(ક) વિદ્યા : વૈશેષિક દર્શનમાં જેમ બુદ્ધિ આત્માનો ગુણ છે તેમ પાશુપતદર્શનમાં વિદ્યા પશુ-જીવનો ગુણ છે.

આ વિદ્યા બે પ્રકારની છે:(અ) બોધસ્વભાવ એટલે સ્પષ્ટ ભાનવાળી અને (આ) અબોધસ્વભાવ એટલે જડતાવાળી ઝાંખી. બોધસ્વભાવ વિદ્યા વિવેકયુક્ત અને અવિવેકયુક્ત એમ બે પ્રકારની હોય છે. એમાં વિવેકયુક્ત વિદ્યાને "ચિત્" કહે છે, કારણ કે સર્વ પ્રાણી ચિત્‌થી પ્રકાશની મદદ વડે બાહ્ય પદાર્થને સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ જુએ છે.

અ ોધસ્વભાવ વિદ્યા પણ ધર્મરૂપ અને અધર્મરૂપ એમ બે રૂપે હોય છે.[૪૬] ધર્મ એટલે પુણ્ય અને અધર્મ એટલે પાપ.

(ખ) કલા : ચેતનનો આશ્રય ન લે ત્યાં સુધી નિશ્ચેતન રહે એવું દ્રવ્ય તે કલા. એ (અ) કાર્ય અને (આ) કારણરૂપ એમ બે પ્રકારની હોય છે.

(અ) પૃથ્વી જલ તેજ વાયુ આકાશ ગંધ રસ રૂપ સ્પર્શ અને શબ્દ એ દસ મળી કાર્યરૂપ કલા બને છે.

(આ) પાંચ જ્ઞાનેંન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને અંતઃકરણ એ ત્રણ મળી કારણરૂપ કલા બને છે.

(ગ) પશુ : બંધનધર્મ અથવા પાશધર્મ જેને લાગ્યો છે તે 'પશુ' કહેવાય છે. એ બે પ્રકારનો છે : (ક) સાંજન અને (ખ) નિરંજન. (ક) સાંજન એટલે શરીર અને ઇંદ્રિયોનું અંજન (કાજળ) જેને વળગ્યું છે તેવો ચૌદ જાતિના દેહના વમળમાં પડેલો જીવાત્મા. (ખ) નિરંજન એટલે પાશ વિનાનો આત્મા.

૨. કારણ : નિરતિશય જ્ઞાનક્રિયા-શક્તિવાળા પશુપતિ અથવા પરમેશ્વર જે સમસ્ત જગતનાં સૃષ્ટિ સ્થિતિ સંહાર નિરોધન અને અનુગ્રહ કરનાર છે તેને આ મતમાં કારણ કહે છે.[૪૭]

૩. યોગ : યોગથી ચિત્ત દ્વારા પશુ અને પતિનો સંયોગ થાય છે. યોગ બે જાતનો છે : ક્રિયાયોગ અથવા પ્રવૃત્તિ અને નિરોધ યોગ અથવા નિવૃત્તિ. પહેલા યોગમાં પ્રણવ જપ પ્રાણાયમ ધારણા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. બીજા યોગમાં મહેશ્વરમાં અવ્યભિચારી ભક્તિ તમે તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.[૪૮]

૪. વિધિ : ધર્મસાધક પ્રવૃત્તિનું નામ વિધિ છે. એનું પ્રયોજન આંતરિક અને બાહ્ય શુદ્ધિ છે. એના બે પ્રકાર છે : (ક) પ્રધાન વિધિ અને (ખ) ગૌણ વિધિ. (ક) પ્રધાન વિધિને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ચર્ચા કહે છે. ચર્ચાના બે પ્રકાર ગણાવવામાં આવ્યા છે : (અ) વ્રતો અને (આ) દ્વારો.

(અ) વ્રતો : શરીરે ભસ્મલેપ, ભસ્મમાં શયન, ઉપહાર જપ પ્રદક્ષિણા વગેરેનો વ્રતોમાં સમાવેશ થાય છે.

ભસ્મલેપ અને શયન વિશે લકુલીશે કહ્યું છે કે "માણસે ત્રિકાળ ભસ્મથી સ્નાન કરવું જોઈએ અને ભસ્મમાં સૂવૂં જોઈએ."

ઉપહાર એટલે નિયમ, એ ષડ્વિધા છે. સૂત્રકારે એ છ નામ ગણાવ્યાં છે : હાસ્ય, ગાન (શિવ સંબંધી), નૃત્ય (શિવ પાસે), હુહુક્કાર, નમસ્કાર, જપ, જ્યાં બીજા માણસો હોય ત્યાં આ બધું ગૂઢ રીતે કરવું [૪૯]

(આ) દ્વારો : એ આ પ્રમાણે છે : (૧) ક્રાથન (જાગવા છતાં ઊંઘવા જેવો ડોળ કરવો), (૨) સ્પંદન (કંપવાયુ થયો હોય એવી રીતે શરીરના અવયવોને કંપાવવા), (૩) મંદન (પગે વાગ્યું હોય એવી રીતે ચાલવું), (૪) શૃંગારસ(સુંદર જુવાન સ્ત્રીને જોઈને કામી પુરુષ જેવા ચાળા કરે તેવા ચાળા કરવા), (૫) અવિતથીકરણ (લોકોમાં નિંદાપાત્ર ગણાય એવી ક્રિયા કર્તવ્યાકર્તવ્યના ભાન વગરના માણસ પેઠે કરવી), (૬) અવિરત ભાષણ (અર્થ વગરનું ગમે તે બકવું).[૫૦]

(ખ) ગૌણ વિધિ : આ વિધિ ચર્ચાનો સહાયક છે. બાહ્ય શુદ્ધિ માટે આ વિધિ ઉપદેશવામાં આવ્યો છે. સ્નાનાદિથી પવિત્ર થઈ ભક્તે ભસ્મ ધારણ કરવી તથા શિવનિર્માલ્ય પુષ્પ પત્રોને અથવા શિવલિંગને ધારણ કરવું, એવું આ વિધિમાં છે.[૫૧]

૫. દુઃખાંતઃ ધર્મશાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ ગણાવ્યાં છે :

(૧) ભૌતિક એટલે પાર્થિવ શરીરમાં થતા રોગ.

(૨) આધિભૌતિક એટલે પોતાના સિવાયના દેહધારી તરફથી આવી પડતો ત્રાસ.

(૩) આધિદૈવિક એટલે દેવો વગેરે બિનશરીરી સત્ત્વો તરફથી યોગક્ષેમમાં નડતી ઉપાધિઓ.[૫૨]

દુઃખાંત બે પ્રકારનો છેઃ (અ) અનાત્મક એટલે ઈંદ્રિયો અને વિષયોમાં દુઃખનો અત્યંતોચ્છેદ અને (બ) સાત્મક એટલે માહેશ્વરના સ્વરૂપસામર્થ્યની સિદ્ધિ. અનાત્મક દુઃખનો ઉચ્છેદ કર્યા છતાં જો સાત્મક દુઃખાંત ન થયો તો પુનઃ પુનઃ રોગના શૂલની પેઠે દુઃખપ્રસવ થયા કરે છે, આથી માહેશ્વરપદની સિદ્ધિ એ ઇષ્ટ દુઃખાંત છે.[૫૩]

આ માહેશ્વરના ઐશ્વર્યની સિદ્ધિનો આધાર જીવની બે પ્રકારની શક્તિ ઉપર છે : (૧) જ્ઞાનશક્તિ અને (૨) ક્રિયાશક્તિ.

(૧) જ્ઞાનશક્તિ એક છતાં વિષયભેદથી પાંચ પ્રકારની ગણાય છે : દર્શન - સૂક્ષ્મ, ઢંકાયેલા અને દૂર સ્થિત સર્વ પદાર્થોને જોવાની શક્તિ. શ્રવણ - બધી જાતના સૂક્ષ્મ અને દૂરના અવાજોને સાંભળવાની શક્તિ. મનન - વિચારણીય સર્વ પદાર્થોનું સિદ્ધ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન - બધાં શાસ્ત્રો - તદ્વિષયક શબ્દોનું અને એવા અર્થનું સિદ્ધિજ્ઞાન, સર્વજ્ઞતા - એટલે વિભાગો

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અને વિષયો સાથે સર્વ તત્ત્વોનું નિત્ય સિદ્ધજ્ઞાન.[૫૪]

(૨) ક્રિયાશક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે : (૧) મનોજવિત્વ એટલે સંકલ્પ કરવાની સાથે ઈષ્ટ પદાર્થને પ્રાપ્ત કરવો. (૨) કામરૂવિત્વ એટલે ઇચ્છાનુસાર પોતાના રૂપને બદલી નવું રૂપ ધારણ કરવું. (૩) વિકરણધર્મિત્વ એટલે દેહ અને ઇંદ્રિયોથી ઘડાયેલા એક વ્યષ્ટિ રૂપમાં રહ્યા છતાં નિરતિશય ઐશ્વર્ય ભોગવવાનું સામર્થ્ય, અર્થાત્ કારણોની પરવશતા છૂટી જવી એ.[૫૫]

જ્યારે ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકારની જ્ઞાનશક્તિ અને ત્રણ પ્રકારની ક્રિયાશક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જીવાત્મા મહેશ્વરની દસ પ્રકારની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. દસ સિદ્ધિનાં નામ આ પ્રમાણે છે :

(૧) અવશ્યત્વ, (૨) અનાવશ્યત્વ, (૩) અવધ્યત્વ, (૪) અભયત્વ, (૫) અક્ષયત્વ, (૬) અજરત્વ, (૭) અમરત્વ, (૮) અપ્રતિઘાતત્ત્વ, (૯) મહત્ત્વ, (૧૦) પતિત્વ. આ દસ સામર્થ્યો જેને સ્વયં પ્રાપ્ત થયાં છે તે 'સ્વતંત્ર મહેશ્વર' છે અને એ 'પશુપતિ' છે. જેને એ પ્રાપ્ત નથી તે 'પશુ'છે. પ્રથમ એ કારણ-પદાર્થ અને બીજો એ કાર્ય-પદાર્થ.[૫૬]

પાશુપત સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોની વિશેષતા : ન્યાય-વૈશેષિકશાસ્ત્રમાં, બૌદ્ધાદિશાસ્ત્રમાં દુઃખનિવૃત્તિ એ જ દુઃખાંત છે, પરંતુ આ શાસ્ત્રમાં 'પારમેશ્વર્યપ્રાપ્તિ' એ વિશેષ છે. બીજાં શાસ્ત્રોમાં અસત્કાર્યવાદ એટલે કાર્ય નવું ઉત્પન્ન થાય છે, આ શાસ્ત્રમાં પશ્વાદિ કાર્ય નિત્ય છે. બીજાં શાસ્ત્રોમાં અસ્વતંત્ર પ્રધાન પરમાણુ વગેરે કારણ છે, આ શાસ્ત્રમાં સ્વતંત્ર ઈશ્વર કારણ છે. બીજાં શાસ્ત્રોમાં કૈવલ્ય અને અભ્યુદયરૂપ ફલને આપનાર યોગ છે, જ્યારે આમાં પર દુઃખના અવધિના ભાનરૂપ યોગ છે. બીજાં કર્મકાંડાદિશાસ્ત્રોમાં સંસારની પુવરાવૃત્તિ કરાવનાર સ્વર્ગાદિ ફલ આપનાર વિધિ છે, આમાં પુનરાવર્તન નહિ કરવાનાર રુદ્રાસાયુજ્ય કરાવનાર વિધિ છે.[૫૭]

★ પથિક, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૫

પાદટીપ

૧. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુજરાત",ભાગ ૨, પૃ. ૩૭૧

૨. ભોગીલાલ સાંડેસરા, "લકુલીશ સંપ્રદાય : ઉત્પત્તિ અને પ્રસાર", " ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ", ગ્રંથ-૨, પૃ. ૨૯૩. (ગુ. રા. સાં. ઈ.)

૩. જી. પ્ર. અમીન, "ગુજરાતમાં શૈવધર્મનું પ્રાચીન સ્વરૂપ તથા એનો ઉત્તરકાલીન પ્રચાર", મહાનિબંધ, ૧૯૬૪, (અપ્રગટ), પૃ. ૧૫૩-૫૫

૪. દુ.કે.શાસ્ત્રી, "શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ" (શૈ. ધ. સં. ઈ), પૃ. ૭૪

૫. જી.પ્ર.અમીન, મહાનિબંધ-અપ્રગટ, પૃ. ૧૫૮-૫૯

૬. એજન, પૃ. ૧૬૦

૭. એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા, વો. ૨ પૃ. ૨૮૪

૮. ગુ.રા.સાં.ઈ.ગ્રં.૨, પૃ.૨૯૩-૯૪

૯. આર. જી. ભાંડારકર, વૈષ્ણવિઝમ, શૈવિઝમ એન્ડ અધર માઈનોર રિલિજિયન્સ, પૃ. ૧૭૨

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૦. જી.પ્ર.અમીન, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૬૨-૬૩
૧૧. ગુ.રા.સાં.ઇ., ગ્રંથ-૨, પૃ.૨૯૫
૧૨. એમ.આર.મજમૂદાર, 'એન્ટિક્વરીઝ ઇન કારવણ વિથ રેફરન્સ ટુ લકુલીશ-વર્શિપ, જર્નલ ઓફ ધ યુનિ. ઓફ. બૉમ્બે, વો. ૧૮, પાર્ટ:૪, પૃ.૪૩-૬૭. ગુ.રા.સાં.ઇ., ગ્રં.૨, પૃ.૨૯૭, ૯૮
૧૩. શૈ.ધ.સં.ઇ., પૃ.૪૬; ગુ.રા.સાં.ઇ., ગ્રં.૨, પૃ.૨૯૭-૯૮
૧૪. બી.એ. સાલેતોર, 'મેઈન કરન્ટ્સ ઇન ધી એન્શિયન્ટ હિસ્ટરી ઓફ ગુજરાત', પૃ-૪૪-૪૫, 'એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકા', વૉ. ૨૧, પૃ-૭ જર્નલ ઓફ ધ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી, ૧૯૦૭, પૃ.૨૭
૧૫. મોહન મેઘાણી, 'ભગવાન શ્રી લકુલીશનો પાશુપત સંપ્રદાયઃ ઉદ્ભવ અને વિકાસ' "ઊર્જા", શ્રી લકુલીશ વિશેષાંક, વર્ષ ૩, અંક-૪, ડિસે.૧૯૭૬
૧૬. એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા, વૉ.૨૧, પૃ.૧(ફૂટ.)
૧૭. જર્નલ ઑફ બૉમ્બે રોયલ ઍશિયાટિક સોસાયટી, વૉ.૨૨, પૃ.૧૬૭
૧૮. એપ્રિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા, વૉ. ૧,૫-૨૮૧
૧૯. ગુ.રા.સાં.ઇ.,ગ્રં.૨, પૃ.૨૯૯
૨૦. શે.ધ.સં.ઇ., પૃ.૧૫૯
૨૧. હરિપ્રસાદ શાસ્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુજરાત" (મૈ.ગુ.), ભાગ-૨, પરિ.૩, લેખ નં. ૨૪,૫૪,૬૧,૬૭,૭૧ અને ૧૦૦
૨૨. 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' (ગુ.ઐ.લે.), ભાગ-૨, લેખ નં.૧૫૫,
૨૩, એજન, ભા.૩, નં.૨૨૨
૨૪. ગુ.રા.સાં.ઇ., ગ્રં.૨, પૃ.૩૦૦
૨૫. ગુ.ઐ.લે., ભા.૨, નં. ૧૧૫, શ્લોક-૧૨, ભાગ-૩, નં.૨૨૨
૨૬. ગુ.રા.સાં.ઈ., ગં.૨, પૃ.૩૦૦
૨૭. ગુ.રા.સાં.ઇ., ગં.૨, પૃ.૩૦૦
૨૮. મે.ગુ., ભાગ-૧, પૃ.૨૫-૨૮, પૃ.૫૨, પૃ.૧૩૩
૨૯. આર.જી.ભાંડાકર, ઉપર્યુક્ત, પૃ.૧૭૨
૩૦. શૈ.ધ.સં.ઇ., પૃ.૭૭
૩૧. એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા, વૉ.૨૩, પૃ.૧૬૧-૧૭૦
૩૨. વી.એલ.પાઠક, 'શૈવ કલ્ટ ઇન નૉર્ધર્ન ઇન્ડિયા,' પૃ.૧૯
૩૩. શૈ.ધ.સં.ઇ., પૃ. ૯૨
૩૪. હરિપ્રસાદ શાસ્રી, "ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ", પૃ.૨૪૪
૩૫-૩૬. જી.પ્ર.અમીન, ઉપર્યુક્ત, પૃ.૨૨૨
૩૭. જી.પ્ર.અમીન, ઉપર્યુક્ત, પૃ.૨૨૨
૩૮. ત્રાવણકોર યુનિવર્સિટીના પ્રાચ્ય હસ્તલિખિતગ્રંથ ઇ.સ.૧૯૪૦માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.
૩૯. ઍ હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયન ફિલોસૉફી, વૉ.૫, પૃ.૧૩૧
૪૦. શૈ.ધ.સં.ઇ., પૃ.૭૮-૭૯; હ.ગં.શાસ્રી, 'બુદ્ધિપ્રકાશ,' ઑગસ્ટ, ૧૯૬૬, પૃ.૨૪૪

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૪૧. ઇન્ડિયન એન્ટિકવરી, વૉ.૧૧, પૃ.૨૫૫
૪૨. શૈ.ધ.સં.ઇ., પૃ.૫૪
૪૩. ન.દે.મહેતા, "હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ", પૃ. ૨૭૫-૮૧
૪૪. શૈ.ધ.સં.ઇ., પૃ.૭૯
૪૫. 'સર્વદર્શન સંગ્રહ', પૃ.૧૪૪-૫૩, શ્લોક-૧-૧૬; પી.સી.દીવાનજી, 'લકુલીશ ઑફ કારવણ ઍન્ડ હિઝ પાશુપત-કલ્ટ'જર્નલ ઑફ ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, વૉ.૧૭, નં.૪, ઑક્ટ., ૧૯૫૫
૪૬. એજન, શ્લોક-૮
૪૭. 'સર્વદર્શનસંગ્રહ', શ્લોક-૧૦
૪૮. ન.દે.મહેતા, ઉપર્યુક્ત, પૃ.૨૮૮; શૈ.ધ.સં.ઇ., પૃ.૮૧
૪૯. શૈ.ધ.સં.ઇ., પૃ.૮૧; જી.પ્ર.અમીન, ઉપર્યુક્ત, પૃ.૨૩૯
૫૦. શૈ.ધ.સં.ઇ., પૃ. ૮૧; જી.પ્ર.અમીન, ઉપર્યુક્ત, પૃ.૨૩૯
૫૧. શૈ.ધ.સં.ઇ., પૃ.૮૧
૫૨. પ્રહ્લાદ ચંદ્રશેખર દીવાનજી, "કારવણના લકુલીશ અને તેમનો પાશુપત ધર્મ","વલ્લભવિદ્યાનગર સંશોધન પત્રિકા" (સંપા. અમૃતલાલ પંડ્યા), ગ્રંથ-૧, અંક-૧, ૧૯૫૭, પૃ.૨૫
૫૩. જી.પ્ર.અમીન, ઉપર્યુક્ત, પૃ.૨૪૦
૫૪. શૈ.ધ.સં.ઇ., પૃ.૮૨
૫૫. જી.પ્ર.અમીન, ઉપર્યુક્ત, પૃ.૨૪૧
૫૬. ન.દે.મહેતા, ઉપર્યુક્ત, પૃ.૨૮૪-૮૫
૫૭. જી.પ્ર.અમીન, ઉપર્યુક્ત, પૃ.૨૪૨-૪૩

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગુજરાતમાં પાશુપત સંપ્રદાય ભાગ-૨

પાશુપાત સંપ્રદાયના આચાર્યો : ગુજરાતમાં શૈવમાર્ગના જે જુદા જુદા સંપ્રદાય પ્રવર્ત્યા તેઓના સ્થાપકો તથા પ્રવર્તકો તરીકે અનેકાનેક મોટા-નાના આચાર્યોનો ફાળો રહેલો છે. આ પૈકી પાશુપત સંપ્રદાયના કેટલાક આચાર્યો વિશે પ્રાચીન કાલના સાહિત્યિક તથાત આભિલેખિક ઉલ્લેખો પરથી જાણવા મળે છે.[૧]

વચ્છકાચાર્ય : મૂલરાજ ૧લાના વિ.સં.૧૦૩૦ (ઈ.સ.૯૭૪)ના તામ્રશાસનપત્રમાં વચ્છકાચાર્યને દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.[૨]

દીર્ઘાચાર્ય : એમના પિતાનું નામ દુર્લભાચાર્ય હતું. એઓ કાન્યકુબ્જથી આવી પાટણમાં વસેલા હતા. કાન્યકુબ્જથી આવેલા કેટલાક પાશુપતાચાર્યોની જેમ દીર્ઘાચાર્યને "તપોનિધિ" કહેવામાં આવ્યા છે.[૩] મૂલરાજ ૧લાએ વિ.સં.૧૦૫૧ (ઈ.સ.૯૫૫)માં એમને સત્યપુરમંડલમાંનું એક ગામ દાનમાં આપેલું.[૪]

ભટ્ટારક અજપાલ : ભીમગેવ ૧લાએ વિ.સં.૧૦૮૬ (ઈ.,.૧૦૩૦-૩૧)માં કચ્છનું મસૂર ગામ અજપાલને દાનમાં આપ્યું હતું.[૫] એમનાં પિતાનું નામ આચાર્ય "મંગલશિવ" હતું. પાશુપતાચાર્યોમાં "શિવ" શબ્દાંત કેટલાંક નામ મળે છે, એ પરથી અને સોલંકીકાલમાં પાશુપત મત પ્રબળ હોવાથી આચાર્ય મંગલશિવ પાશુપતાચાર્ય હોય એમ લાગે છે, એટલે એમના પુત્ર આચાર્ય અજપાલ પણ પાશુપત મતના હોવાનું દુ.કે.શાસ્ત્રી માને છે.[૬]

શ્રી પ્રસર્વજ્ઞ : કુમારપાલના સમયના વિ.સં. ૧૨૦૨ (ઈ.સ. ૧૧૪૬-૪૭)ના માંગરોળ(સોરઠ)ના શિલાલેખમાં આપેલી પ્રશસ્તિ પરમ પાશુપતાચાર્ય મહાપંડિત શ્રી પ્રસર્વજ્ઞે રચેલી છે.[૭] એઓ કયા મઠ સાથે સંકળાયેલા એનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત લેખમાં મળતો નથી, પણ માંગરોળ પાસેના ઢેલાણા ગામની નજીકની કામનાથ મહાદેવની જગ્યામાં આવેલા ઓરસિયા ઉપરના લેખ પરથી એવું જણાય છે કે પાશુપતાચાર્ય ભૃગુમઠના સ્થાનપતિ હશે. આ ભૃગુમઠ તે માંગરોળ પાસેની હાલની પાંચ-છ કિ.મી. અંતરે આવેલી કામનાથની જગ્યા છે.[૮]

ગંડ ભાવબૃહસ્પતિ : પ્રભાસ-પાટણના કુમારપાલના સમયનો વલભી સં.૮૫૦ (ઈ.સ.૧૧૬૯)નો શિલાલેખ (ગુ.ઐ.સે.ભાગ-૨, નં.૧૫૫)તથા ભીમદેવ ૨જા (ઈ.સ.૧૧૭૯ થી ૧૨૪૩)નો વેરાવળનો શિલાલેખ (એજન, નં.૨૦૪) ભાવબૃહસ્પતિના જીવન પર સારો એવો પ્રકાશ પાડે છે.

એમનો જન્મ વારાણસીમાં થયો હતો. એઓ ગાર્ગ્ય ગોત્રના કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા. આ ભાવબૃહસ્પતિ નંદીશ્વરનો અવતાર ગણાતા. એમણે પાશુપત-વ્રત ગ્રહણ કર્યું હતું. પોતે 'પરમપાશુપતાચાર્ય હતા અને પાશુપત મતને લગતા કેટલાક ગ્રંથોની રચના પણ કરી લાગે છે.[૯] એઓ માલવ દેશમાં આવી ધારાપુરી ગયા. પછી અવંતી (ઉજ્જયિની) જઈ,

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મહાકાલ દેવના મઠના ભક્તોના શિષ્ય થઈ, ત્યાં કેટલાંય વર્ષો સુધી રહી કઠણ વ્રત કર્યું. તપને લીધે "તપોનિધિ" તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા.[૧૦]

તપના પ્રભાવથી એમણે માળવાના પરમાર રાજાઓને શિષ્ય બનાવ્યા અને ત્યાંના પાશુપત-મઠોનું સંરક્ષણ કર્યું તથા પોતાના પર અતિ પ્રસન્ન થયેલા ગુર્જરેશ્વર જયસિંહદેવ(સિદ્ધરાજ)નો ભ્રાતૃભાવ પ્રાપ્ત કર્યો. એમણે સિદ્ધરાજને સોમનાથના શિવાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો ઉપદેશ કર્યો, પરંતુ સિદ્ધરાજ જીર્ણોદ્ધાર કરાવે એ પહેલાં તો સ્વર્ગવાસી થયો. ભાવબૃહસ્પતિએ કુમારપાલને જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો ઉપદેશ કર્યો અને સોમનાથ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો.[૧૧]

(નોંધ : હકીકતમાં તો ભીમદેવ ૧લાના તાજા નવા સફેદ પથ્થરોથી બંધાવેલા નાના લંબ-ચોરસ મંદિરને મહમૂદ ગઝનીએ ભારે નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું એના ઉપર વિશાળ મેરુપ્રાસાદ નવેસરથી કરવામાં આવ્યો હતો. -તંત્રી)

કુમારપાલ જીર્ણોદ્ધાર પામેલા આ મંદિરને જોઈને અતિ પ્રસન્ન થયો. એણે એમને "ગંડ"નું પદ કાયમ માટે અર્પણ કર્યું. ("ગંડ"નો અર્થ મહંતોના સંદર્ભમાં પ્રધાન (મુખ્ય) અથવા શ્રેષ્ઠ એવો થાય છે) અને બ્રહ્મપુરી નામનું ગામ પણ લિખિત શાસનથી આપ્યું. વિશેષમાં એમને સોમનાથ તીર્થના સર્વેશ-ગંડેશ્વર બનાવ્યા અને એમને પોતાની મુદ્રા પહેરાવી.[૧૨]

ભાવબૃહસ્પતિએ પ્રભાસ-પાટણમાં મેરુપ્રસાદ કરાવ્યા પછી ઉત્તરમાં મજબૂત દુર્ગ બંધાવીને નગરનો વિસ્તાર કર્યો. ગૌરી ભીમેશ્વર કપર્દી(શિવ) સિદ્ધેશ્વર વગેરે દેવોનાં મંદિરો પર સુવર્ણના કળશો ચડાવ્યા, બ્રાહ્મણોને ઘર બંધાવી આપ્યાં અને અપરચંડિકાની સ્થાપના કરી.[૧૩]

ભાવબૃહસ્પતિ શંકરની ભક્તિમાં મસ્ત રહેતા. વેરાવળના શિલાલેખમાંના ઉલ્લેખ[૧૪] પરથી કુમારપાલ અને ભાવબૃહસ્પતિએ ઉજ્જૈનમાં પ્રવર્તતા પાખંડ મતનું નિરસન (નિરાકરણ) કરી ત્યાં શુદ્ધ તત્ત્વ પ્રવર્તાવ્યું હોવાનું સૂચિત થાય છે.[૧૫]

શ્રીવિશ્વેશ્વરરાશિ : ભીમદેવ બીજાના વેરાવળ-શિલાલેખમાં વિશ્વેશ્વરરાશિ નામે એક તપોનિધિનો ઉલ્લેખ છે. એઓ શિવનો અંશ ગણાતા. સોમનાથના મંદિરના સંરક્ષણમાં એમણે ખાસ ફાળો આપ્યો હતો.[૧૬]

રાજા કુમારપાલના અનુગામી અજયપાલની વિનંતીથી વિશ્વેશ્વરરાશિએ શ્રીસોમની સ્થિતિ ઉદ્ધારી ત્યારે એ રાજાએ એમને "ગંડ"ના પદ પર સ્થાપિત કર્યા. અજયપાલની જેમ મૂલરાજ બીજો પણ એમની પૂજા કરતો હતો.[૧૭]

ભીમદેવ બીજાના સમયમાં જગદેવ નામે કોઈ પુરુષ પાસે વિશ્વેશ્વરરાશિએ સોમનાથનો મેઘનાદ નામે પ્રાસાદ કરાવરાવ્યો હોવાનું આ શિલાલેખની પંક્તિઓ પરથી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

માલૂમ પડે છે.[૧૮]

શ્રી દુર્વાસુ : ભીમદેવ બીજાના વિ.સં. ૧૨૬૬ (સિંહ સં.૯૬, ઈ.સ.૧૨૧૦)ના એક દાનપત્રમાં વામનસ્થલી (વંથળી)ના સોમનાથદેવના સ્થાનાધિપતિ શ્રી દુવાર્સુ નામે હતા એવો ઉલ્લેખ છે.[૧૯]

શ્રી વિમલશિવ મુનિ : વિ.સં.૧૨૭૩ (ઈ.સ.૧૨૧૭-૧૮)ના સોમનાથના શિલાલેખમાં શ્રીધરની પ્રશસ્તિનો મુખ્ય વિષય પૂરો થતાં અંતિમ શ્લોકોમાં વિમલશિવ મુનિનો, પ્રશસ્તિના કર્તાનો અને નવાં બંધાયેલાં મંદિરોના શિલ્પીનો પરિચય આપેલો છે.[૨૦] પૂર્વાપર સંબંધ પરથી વિમલશિવ મુનિ ભીમદેવ બીજાના સમયમાં થયેલા શ્રીધરના સમકાલીન હોવાનું તથા પ્રાયઃ સોમનાથ તીર્થના એ સમયના સ્થાનાધિપતિ હોવાનું સૂચિત થાય છે.

ગંડશ્રી વીરભદ્ર : આ આચાર્ય સાથે સંબંધ ધરાવતા કુલ ચાર લેખો પ્રાપ્ત થયા છે : (૧) અર્જુનદેવના વેરાવળના હરિસિદ્ધિ માતાના મંદિરમાં આવેલા વિ.સં.૧૩૨૦ (ઈ.સ.૧૨૬૪)ના શિલાલેખમાં વીરભદ્ર એમના દેવપટ્ટનના પરમ પાશુપતાચાર્ય ગંડ હોવાનું જણાવ્યું છે.[૨૧] (૨) વિમલદેવના રાજકવિ નાનાકને લગતા (નાનાકપ્રશસ્તિ) કોડીનારના વિ.સં.૧૩૨૮(ઈ.સ.૧૨૭૨)ના પ્રશસ્તિ લેખ નં.૧પ્રમાણે ગંડશ્રી વીરભદ્રે નાનાકને મંગલ ગામની ઊપજનો સાતમો ભાગ અર્પણ કર્યો હતો.[૨૨] (૩) સોમનાથ પાટણના ગૌરીકુંડના ખંડિત મૂર્તિલેખમાં ગંડશ્રી વીરભદ્રની સાથે વિદ્યારાશિ અને ઓંકારરાશિ એ બે પાશુપતાચાર્યોનાં નામ પણ આપેલાં છે.[૨૩] (૪) સોમનાથ પાટણના પ્રવેશદ્વારની દીવાલોમાંના ઘસાયેલા લેખમાં વીરભદ્રના સંબંધમાં ચંદ્રશેખર વૈદ્યનાથ કર્કેશ્વરીદેવી એ દેવતાઓનાં મંદિરોનો પણ ઉલ્લેખ આવે છે, વળી એક મઠ પણ બંધાવ્યો હતો.[૨૪]

ગંડશ્રી અભયસિંહ : મહંત અભયસિંહ પંચકુલના માણસ હતા અને ગંડશ્રી વીરભદ્રના પારિપાર્શ્વક (સેવકમદદનીશ) હતા. એમના પંચકુલે અર્જુનદેવના સમયમાં વિ.સં.૧૩૨૦ (ઈ.સ.૧૨૬૪)માં સોમનાથ દેવપટ્ટનમાં મસ્જિદના બાંધકામ અને એને લગતા દાનને તેમજ કવિ નાનાકના પ્રશસ્તિ-લેખને પ્રતિપત્તિ (અનુમતિ) આપી હતી.[૨૫]

શ્રી પરત્રિપુરાંતક : અર્જુનદેવના સમયમાં એઓ નવઘણેશ્વર મઠના સ્થાનપતિ હતા અને અર્જુનદેવના સમકાલીન હતા. સોમનાથ દેવપટ્ટનની મસ્જિદને અપાયેલાં દાનોમાં એ નગરની અંદર આવેલી એક પડાળી(પલ્વટિકા)નો સમાવેશ થાય છે. એ પડાળી દાન દેનાર ખોજા પીરોજે શ્રી પરત્રિપુરાંતક તથા વિનાયક ભટ્ટારક પરરત્નેશ્વર વગેરે પાસેથી લીધી હતી.[૨૬]

પાશુપતાચાર્ય વિદ્યારાશિ : આ આચાર્યનો ઉલ્લેખ સોમનાથ પાટણના પ્રવેશદ્વારની દીવાલમાં આવેલા શિલાલેખમાં આવે છે. લેખના વાચ્ય શબ્દો પરથી એઓ પાશુપતાચાર્ય હતા એ નક્કી થઈ શકે છે. આના પછી તરત જ ખંડેશ્વરના મઠનો ઉલ્લેખ આવે છે,[૨૭] એટલે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

એઓ આ મઠ સાથે કંઈ સંબંધ ધરાવતા હશે એમ લાગે છે.

પાશુપતાચાર્ય ઑંકારરાશિ : સોમનાથ પાટણના પ્રવેશદ્વારની દીવાલ પરના શિલાલેખમાં એમનો ત્રણ વાર ઉલ્લેખ આવે છે. આ લેખમાં પાશુપતાચાર્ય ગંડશ્રી વીરભદ્ર વિદ્યારાશિ વગેરેના પણ ઉલ્લેખ આવે છે.[૨૮]

ગંડશ્રી પરબૃહસ્પતિ : સોમનાથ પાટણના ગૌરીકુંડના ખંડિત મૂર્તિ-લેખમાં સોમનાથદેવના સ્થાનપતિ વીરભદ્રની પુત્રી ઉમાના પતિ તરીકે શ્રી પરબૃહસ્પતિનો ઉલ્લેખ આવે છે.[૨૯] ગંડશ્રી બૃહસ્પતિએ અર્થાત્ ગંડ પરબૃહસ્પતિએ ત્રિપુરાંતકને આચાર્ય બનાવીને છઠ્ઠા મહત્તર નીમ્યા એવો ઉલ્લેખ સિંત્રા-પ્રશસ્તિમાં આવે છે.[૩૦] આ પરથી એમ માની શકાય કે ગંડશ્રી વીરભદ્ર પછી એમના જમાઈ ગંડશ્રી બૃહસ્પતિ સોમનાથદેવના સ્થાનપતિ તરીકે આવ્યા હશે.

કાર્ત્તિકરાશિ : સારંગદેવના સમયની વિ.સં.૧૩૪૩ની દેવપટ્ટનની સિંત્રાપ્રશસ્તિમાં કાર્ત્તિકરાશિનો ઉલ્લેખ આવે છે. એઓ સોમનાથના સ્થાનાધિપ (મઠાધિકારી) હતા અને વાલ્મીકિરાશિના પુરોગામી હતા. વાલ્મીકિરાશિ ત્રિપુરાંતકના પુરોગામી અને ગુરુ હતા. આ પરથી કાર્ત્તિકરાશિ ભીમદેવ બીજાના રાજકાલ(સં.૧૨૩૪ થી ૧૨૯૮)માં થયા. એઓ ગાર્ગ્ય ગોત્રના હતા.[૩૧]

વાલ્મીકિરાશિ : દેવપટ્ટનની સિંત્રા-પ્રશસ્તિમાં કાર્ત્તિકરાશિના અનુગામી વાલ્મીકિરાશિનો ઉલ્લેખ છે. એઓ ત્રિપુરાંતકના ગુરુ હતા[૩૨] અને ત્રિપુરાંતકને જુવાન વયે સત્પુરુષોના ઉપદેશક તરીકે નીમેલા.

ત્રિપુરાંતક : સારંગદેવના સમયની વિ.સં.૧૩૪૩ (ઈ.સ.૧૨૭૭)ની પ્રભાસ પાટણની ત્રિપુરાંતક(સિંત્રા)પ્રશસ્તિમાંથી આ આચાર્યના જીવનની હકીકતો જાણી શકાય છે.(એજન, નં.૨૨૨)

એમણે છેક ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી યાત્રા કરી અને પછી ઉત્તરમાં પાછા ફરીને એ પશ્ચિમ કિનારે દેવપટ્ટન અથવા પાટણ આવ્યા એવું યાત્રાવર્ણનમાં જણાવ્યું છે. ત્રિપુરાંતકે સોમેશ્વરના મંડપની ઉત્તરે. જીર્ણઘટિકાના સ્થાન પાસે પાંચ શિવાલય કરાવ્યાં : (૧) પોતાની માતા માલણદેવીના નામથી માલ્હણેશ્વર, (૨) ઉમાપતિ ગંડશ્રી બૃહસ્પતિના નામનું શિવાલય, (૩) બૃહસ્પતિનાં પત્ની ઉમાના નામથી ઉમેશ્વર, (૪) પોતાના નામ પરથી ત્રિપુરાંતકેશ્વર અને (૫) પોતાનાં પત્ની રમાના નામથી રમેશ્વર. આ પાંચેના વચલા ભાગમાં ગોરક્ષક(ગોરખ)નું ભૈરવનું હનુમાનનું સરસ્વતીનું અને સિદ્ધિવિનાયકનું એમ સ્થાન કરાવ્યાં અને ઉત્તરના દ્વાર સામે સુંદર સ્તંભો ઉપર તોરણ કરાવ્યું. આ મંદિરોના નિભાવ અને નિત્યપૂજાની વ્યવસ્થા એણે પોતે અને બીજાઓ પાસેથી કેટલાક લાગા અપાવી કરી.[૩૩]

વેદગર્ભરાશિ : ભીમદેવ બીજાનાં વિ.સં.૧૨૮૩ (ઈ.સ. ૧૨૨૭)થી ૧૨૯૬

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

(ઈ.સ.૧૨૪૦)નાં તામ્રશાસનોમાં[૩૪] અને ત્રિભુવનપાલના વિ.સં.૧૨૯૯ (ઈ.સ.૧૨૪૩)ના તામ્રશાસનમાં[૩૫] આ આચાર્યનો ઉલ્લેખ આવે છે.

એ સમયે વેદગર્ભરાશિ મંડલીના મૂલનાથ અથવા મૂલેશ્વરદેવના મઠના સ્થાનપતિ હતા. મૂલરાજ ૧લાના સમયમાં બંધાયેલા મંડલીના એ મૂલનાથદેવના મંદિરની સાથે ભીમદેવ બીજાના સમયમાં એક મઠ જોડેલો હતો અને એમાં ઘણા યોગી રહેતા હતા. રાજા ત્રિભુનપાલના સમયમાં તો એની સાથે સત્રાગાર જોડેલું પણ જોવા મળે છે.[૩૬]

ભીમદેવ બીજાના સમયમાં સોલંકી રાણક આનાના પુત્ર લૂણપસાકે પોતાનાં માતા-પિતાના નામથી સલખણપુરમાં સ્થાપેલ આનલેશ્વર અને સલખણેશ્વરનાં જે મંદિર બંધાવ્યાં હતાં અને એની સાથે જે સત્રાગાર જોડેલાં હતાં તે પણ એ જ વેદગર્ભરાશિના હસ્તક મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. આ વેદગર્ભરાશિ મંડલી અને સલખણપુર એ બે સ્થળો સાથે સંકળાયેલા હતા.[૩૭]

કેદારરાશિ : ભીમદેવ બીજાના સમયનો વિ.સં.૧૨૬૫ (ઈ.સ.૧૨૦૯)નો આબુનો શિલાલેખ આ આચાર્યે કોતરાવેલો છે. એઓ ચાપલ ગોત્રના હતા અને અવંતીના નૂતન મઠના અધિપતિ હતા.[૩૮] આ લેખમાં કેદારરાશિના ગુરુઓની પરંપરા આપી છે.

કેદારરાશિએ શૂલપાણિનાં બે ભવ્ય શિવાલય બંધાવ્યાં હતાં. ઉપરાંત કોટેશ્વરના (શિવ)મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. એણે અતુલનાથના જૂના નિવાસસ્થાનનું સમારકામ કરાવ્યું અને કનખલ શંભુના મંડપમાં શ્યામ પથ્થરના સ્તંભોની હાર બંધાવી.[૩૯]

વિશ્વામિત્રરાશિ : એઓ મંડલીના મૂલેશ્વરદેવના મઠપતિ હતા. વેદગર્ભરાશિ પછી શ્રીવિશ્વામિત્રરાશિની મઠપતિ તરીકે નિમણૂક થઈ લાગે છે.

વાઘેલા રાજા વિસલદેવના સમયમાં વિ.સં. ૧૩૧૭ (ઈ.સ.૧૨૬૧)માં મહામંડલેશ્વર રાણક શ્રીસામંતસિંહદેવે આશાપલ્લીમાં તથા મંડલીમાં બ્રહ્મભોજન, મઠપતિનો નિર્વાહ તેમજ બલ્લાલ નારાયણ અને રૂપનારાયણની પંચોપચાર પૂજા તથા નૈવેદ્ય માટે મૂલેશ્વરના મઠપતિ મહામુનીંદ્ર રાજકુલ શ્રીવિશ્વામિત્રને દાન આપ્યાની વાત છે.

સ્થાપત્યકીય સ્મારકો : પાશુપતાચાર્ય ભાવબૃહસ્પતિની પ્રેરણાથી કુમારપાલે સોમનાથ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલો. ભાવબૃહસ્પતિએ આ મંદિરની ઉત્તર અને દક્ષિણે એક વિષમ દુર્ગ બનાવ્યો હતો.[૪૧]

કુમારપાલના અનુગામી જયપાલની વિનંતીથી વિશ્વેશ્વરરાશિએ શ્રીસોમની સ્થિતિ ઉદ્ધારી હતી.[૪૨]

વાઘેલાવંશના રાજા સારંગદેવના સમયની વિ.સં.૧૩૪૩ની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે ત્રિપુરાંતકે સોમેશ્વરના મંદપની ઉત્તરે જીર્ણઘટિકાના સ્થાનની પાસે પાંચ શિવાલય

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કરાવ્યાં અને આ પાંચેના વચલા ભાગમાં પાંચ સ્થાનો કરાવ્યાં તથા ઉત્તરના દ્વાર સામે સ્તંભો પર તોરણ કરાવ્યું.[૪૩]

સિદ્ધપુર શૈવમતનું મુખ્ય મથક હતું. પાશુપતાચાર્યોનું એ મોટું ધામ ગણાતું. એના પ્રતીકરૂપે જોવા મળતો રાજભારતીનો મઠ આજે પણ ખ્યાતનામ છે.[૪૪]

પાવાગઢનું લકુલીશ મંદિર : પાવાગઢ(તા.હાલોલ)ના અંબાજી માતાના મંદિર પાસે એક પ્રાચીન શિવાલય આવેલું છે. આ મંદિર ચતુરંગી પ્રકારનું છે. આ મંદિરનાં ગર્ભગૃહ અને શિખરનો ઘણોખરો ભાગ તૂટી પડ્યો છે. મંદિર કોતરણી અને સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ પ્રકારનું છે. ગર્ભગૃહની દ્વારશાખાના લલાટબિંબમાં લકુલીશનું શિલ્પ છે. મંદિરની દીવાલોમાં નટરાજ લકુલીશ વિષ્ણુ દુર્ગા વગેરે દેવ-દેવીઓ તથા વિવિધ પ્રકારની અંગભંગીયુક્ત સુરસુંદરીઓનાં શિલ્પો આવેલાં છે.[૪૫]

શિલ્પકૃતિઓ : ભગવાન લકુલીશની પ્રતિમાઓ ગુજરાત તેમજ ગુજરાત બહાર સમગ્ર ભારતમાંથી મળે છે. લકુલીશની પ્રતિમાને લગતાં શાસ્ત્રોક્ત વિધાન "વિશ્વકર્મા-વાસ્તુશાસ્ત્ર" નામના શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથમાંથી મળે છે:

न(ल)कुलेश ऊर्ध्वमेढ्रं पद्मासनपुर्पास्थतम् ।
दक्षिणे मातुर्लिगं च वामं दण्डः प्रकीर्तितः ॥१॥

આમાં ભગવાન શિવ પદ્માસન વાળી બેઠેલા, ઊર્ધ્વમેઢ્ર, બે હાથ પૈકી એકમાં માતુલિંગ અને બીજામાં દંડ ધારણ કરેલ હોય છે.

ભારતમાં લકુલીશની પ્રતિમાઓ મંદિરો અને મ્યુઝિયમોમાં સચવાયેલી જોવા મળે છે. આમાં મથુરા મ્યુઝિયમ (૫ મી સદી), ઇલોરા (૮મી સદી), અજમેર અને ઇંદોર મ્યુઝિયમ (૧૧મી સદી)માં જળવાયેલી છે.[૪૭]

ભગવાન લકુલીશની મૂર્તિ સામાન્ય રીતે લિંગ સાથે સંલગ્ન હોય છે, પણ એ સ્વતંત્ર મૂર્તિ તરીકે પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત લકુલીશ-પ્રતિમાઓ પૈકી કારવણથી ૭ માઈલ દૂર બાણજ ગામમાંથી મળેલ લકુલીશની ઊર્ધ્વલિંગસંલગ્ન આ પ્રતિમાના મસ્તકે ભારે જટાઓ, લાંબા કાન, કટિબંધ વગેરે અલંકારો છે. મૂર્તિના બંને હાથ અને પેટથી નીચેનો ભાગ ખંડિત છે. આ મૂર્તિ ૭મી સદી જેટલી પ્રાચીન લાગે છે.

બીજી એક વડોદરામાં વિશ્વામિત્રી નદીના કાંઠે આવેલ કેદારનાથ-મંદિરમાં સળંગ પાટમાં આવેલ પ્રતિમાઓમાં લકુલીશની ઊભેલી પ્રતિમા આવેલી છે, જેમાં પ્રતિમાના મસ્તકે ગૂંચળાંવાળા વાળ, કંઠમાં માળા, યજ્ઞોપવીત, ઊર્ધ્વમેઢ્ર અને ઢીંચણની નીચે વસ્ત્ર અર્ધવર્તુળાકારે બાંધેલ છે. લકુલીશના જમણા હાથમાં બિજોરું અને ડાબા હાથમાં દંડ ધારણ કરેલ છે. આ પ્રતિમા ૯ મી સદી જેટલી પ્રાચીન જણાય છે.[૪૮]

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કારવણની લકુલીશની બે પ્રાચીન પ્રતિમાઓ સેવ્ય પ્રતિમાઓ તરીકે પૂજાય છે.

એમાંની લકુલેશ્વરના મંદિરની પ્રતિમા શ્યામ ગ્રેનાઈટ પાષાણમાં કંડારેલી છે. બે ભુજ પૈકી જમણા હાથમાં બિજોરું અને ડાબા હાથમાં લકુટ (દંડ) છે. લિંગ સાથેની આ સંલગ્ન પ્રતિમાના મસ્તકે મુકુટ, કંઠમાં હાર, કાને કુંડલ તથા બાજુબંધ ધારણ કરેલ છે.

બીજી પ્રતિમા બદ્ધેશ્વરના યોગમંદિરમાં સ્થાપિત કરેલી છે. શ્યામ ચળકતા પથ્થરમાં લિંગસંલગ્ન પ્રતિમામાં લકુલીશ શાંભવી મુદ્રામાં બેઠેલા છે. ઊર્ધ્વમેઢ્ર, જમણા હાથમાં માતુલિંગ અને ડાબા હાથમાં દંડ છે. મસ્તક પર વિશિષ્ટ રીતનો કેશકલાપ અને લંબ વિસ્તૃત કર્ણપટલ છે. આ પ્રતિમા ૧૦ મા-૧૧મા સૈકા જેટલી પ્રાચીન પ્રતીત થાય છે.[૪૯]

મિયાણી (તા.કલ્યાણપુર-જામનગર)ગામની પશ્ચિમે ખાડીના કાંઠા નજીક આવેલ નીલકંઠ મહાદેવના પ્રાચીન મંદિરના મંડોવરના દક્ષિણ બાજુના ભદ્ર ગવાક્ષમાં લકુલીશની પૂર્ણ વિકસિત કમળના આસન પર પદ્માસન વાળીને બિરાજમાન પ્રતિમા આવેલી છે. ડાબા હાથમાં દંડ અને જમણા હાથમાં માતુલિંગ છે, મસ્તક પર ગૂંચળાંવાળા કેશ અને નાનું ઉષ્ણીષ છે, લાંબા કાન અને શંખાકાર ગળામાં મોટા મણકાઓની માળા છે. પ્રતિમાના વક્ષ:સ્થળ પર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન નોંધપાત્ર છે. નાભિના સમાંતર નીચેના ભાગમાં ઊર્ધ્વમેઢ્ર નજરે પડે છે. આસનમાં નંદિની આકૃતિ બેઠેલી બતાવી છે.

લકુલીશની બીજી એક પ્રતિમા ઘૂમલી-નવલખા મંદિરની ઊંચી પીઠિકાના ગવાક્ષમાં આવેલો છે. જમણા હાથમાં દંડ અને ડાબા હાથમાં માતુલિંગ છે. ખભાને અડકતી કાનની બૂટ, મસ્તકે ઉષ્ણીષ. ઊર્ધ્વમેઢ્ર અવસ્થા અને આસન પર લિંગનો નીચેનો અંડભાગ (વૃષણ) દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ઉપર્યુક્ત બંને પ્રતિમાઓનો સુડોળ સપ્રમાણ દેહ અને આલેખનશૈલી ૧૧મી સદીનાં શિલ્પોને મળતાં છે.[૫૦]

બાવકા (જિ. પંચમહાલ)ગામના પ્રાચીન શિવમંદિરના મંડપની પૂર્વ બાજુની પીઠિકાના નાના ગવાસમાં લકુલીશની નાની સુંદર પ્રતિમા આવેલી છે, જેમાં ઊર્ધ્વ અવસ્થામાં પદ્માસન વાળી બેઠેલ પ્રતિમાના જમણા હાથમાં દંડ અને ડાબા હાથમાં માતુલિંગ છે. ગવાક્ષની બંને બાજુ એક એક પરિચારિકા ઊભેલી છે.[૫૧]

આ ઉપરાંત રોડામાંથી પ્રાપ્ત લકુલીશની ૮ મી સદીની પ્રતિમા નોંધપાત્ર છે.[૫૨] બનાસકાંઠાના વાવ ગામના કપિલેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાંની અને વડોદરાના માંજલપુર વિસ્તારમાંથી પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓ પણ અમદાવાદના ભદ્રકાલીનમંદિર-વિસ્તારમાં ખોદકામ કરતાં મળેલી અને હાલ પુરાતત્ત્વ ખાતાના સંગ્રહમાં સુરક્ષિત છે, જે ૧૧મા સૈકાની હોવાનું મનાય છે.[૫૩]

સોમનાથ પાટણના સિદ્ધનાથ મહાદેવના મંદિરના પ્રાંગણમાં લકુલીશની વાલુકા-પાષાણની પ્રતિમા (૧૧મી સદી) આવેલી છે. સોમનાથ મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર સમયે કરેલા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઉત્ખનનમાંથી ગવાક્ષાંકિત લકુલીશની ૧૨મી સદીની મૂર્તિ મળી છે. કાવી(તા.જંબુસર)માંથી મળેલ લકુલીશની પ્રતિમા (૧૨મો સૈકો) હાલ ઇ.એમ.ઇ. સ્કૂલ-વડોદરામાં છે. મેતપુર(ખંભાત) ગામના હરિહર મહાદેવના મંદિરમાં શ્વેતવર્ણા લિંગના અગ્રભાગમાં લકુલીશની પ્રતિમા કંડારેલી છે. અંટાળિયા(જિ.ભાવનગર) ગામના અંટાળિયા મહાદેવમાં લકુલીશની કાંસ્ય પ્રતિમા છે. પાલનપુરની મીઠીવાવના ગવાક્ષમાં લકુલીશની અર્ધપર્યંકાસનમાં બેઠેલ અને કરંડ-મુકુટધારી પ્રતિમા આવેલી છે. અવાલખ (જિ. વડોદરા), મહેમદાવાદ (જિ.ખેડા) પાસેના વન્થોલ ગામની, કામળી (જિ.મહેસાણા) ગામના બ્રહ્માણી મંદિર વગેરે સ્થળોએથી લકુલીશની નાની-મોટી પ્રતિમાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે.[૫૪] વડનગર હાટકેશ્વર મહાદેવમાં ૧૧મી સદીની પ્રતિમા છે(રૂબરૂ). રાણકીવાવ-(પાટણ)કૂવાનાં શિલ્પોમાં ઉપરથી ત્રીજા પડથારમાં લકુલીશની પ્રતિમા છે.

આમ ક્ષત્રપકાલમાં લકુલીશ પાશુપતમત ગુજરાતમાં પ્રાદુર્ભુત થઈ બીજે પ્રસરવા લાગ્યો હતો, એટલું જ નહિ, પણ લકુલીશના પટ્ટ-શિષ્યો દ્વારાં પ્રાદુર્ભૂત થયેલી કેટલીક શાખાઓ પણ પ્રસરવા લાગી હતી. આ કાલમાં મળી આવતાં શિલ્પ સ્વરૂપો તેમ સાહિત્યગ્રંથો વગેરે આની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ કરાવે છે. સોલંકીકાલમાં તો એ રાજ્યસંપ્રદાય તરીકે અને સામાન્ય પ્રજાના ભક્તિમાર્ગ તરીકે સર્વવ્યાપી અસર કરે છે, જે આજે પણ સાંપ્રદાયિક ઉત્સવો સાહિત્યપ્રકારો નામકરણ વગેરે દ્વારા પ્રતીત થાય છે(ગુ.રા.સાં.ઇ.ગ્રં.૨, ૩૦૨).

★ પથિક, મે, ૧૯૯૬

પાદટીપો

૧. જી.પ્ર.અમીન, "ગુજરાતના પાશુપંત આચાર્યો","ગુ.રા.સાં.ઈ.", ગ્રંથ-૪, પ, ૩૮૯
૨. દુ.કે.શાસ્ત્રી, "ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ" પ. ૧૫૬
૩. હરિશંકર પ્રં. શાસ્ત્રી, "ગુજરાતના પાશુપતાચાર્યો","ફાર્બસ ગુજરાતી સભાં મહોત્સવ ગ્રંથ"(ફા.ગુ.સ.મ.), ૧૯૪૦, પુ. ૩૦
૪. "ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો" (ગુ.ઐ.લે.), ભાગ-૨, લેખ નં.૧૩૮, પતરું બીજું, પંક્તિ, ૧૧-૧૨
૫. ગુ.ઐ.લે., ભાગ-૨, નં.૧૩૯, પતરું-૧, પંક્તિ-૮
૬. શે.ધ.સં.ઇ., પૃ. ૧૫૨
૭. ગુ.ઐ.લે.ભાગ ૨, નં. ૧૪૫, પંક્તિ ૨૪-૨૫
૮. ફા.ગુ.સ.મં., પૃ. ૩૦
૯. ગુ.ઐ.લે., ભાગ ૨, નં. ૧૫૫, શ્લોક-૭
૧૦. જી.પ્ર.અમીન, "શૈવધર્મનો ઉદ્ગમ અને વિકાસ"(શે.ઉ.વિ.), પૃ. ૧૫૯-૬૦
૧૧. ગુ.ઐ.લે. ભાગ ૨, નં. ૧૫૫, શ્લોક-૧૦,૧૧,૧૪,૧૫
૧૨. એજન. શ્લોક ૧૨, ૧૪, ૧૬
૧૩. એજન, શ્લોક ૨૩ થી ૩૨ના સારાંશમાંથી. મંદિરો ઉપરાંત એમણે આવાં જાહેર લોક-કલ્યાણનાં કાર્યો કર્યાં, એ એમની લોક-હિતની ભાવના અને ઉદાત્ત ધર્મભાવના સૂચવે છે.
૧૪. ગુ.ઐ.લે.,ભાગ ૨, નં.૨૦૪, શ્લોક-૧૦
૧૫. શે.ઉ.વિ., પૃ.૧૬૪

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧૬. ગુ.ઐ.લે., ભાગ ૨, નં.૨૦૪, શ્લોક ૧૮, ૨૧ ૧૭. એજન, શ્લોક ૨૩, ૨૫,૨૬
૧૮. એજન, શ્લોક ૩૦ થી ૩૩ ૧૯. એજન, નં.૧૬૨, પતરું ત્રીજુ, પંક્તિ ૪૯
૨૦. એજન, નં.૧૬૩, શ્લોક ૫૨-૫૭ ૨૧. ગુ.ઐ.લે., ભા. ૩, નં.૨૧૭
૨૨. એજન, નં.૨૧૮, શ્લોક-૨૯
૨૩. D.B. Diskalkar, 'Inscriptions of Kathiawad' (I.K.) No. 19, pp. 724-25
૨૪. Ibid., No. 21, pp. ૭૨૬-૨૮
૨૫. ગુ.ઐ.લે., ભાગ.૩, નં.૨૧૭, પંકિત-૯ અને નં.૨૧૯, પ્રશસ્તિ-૨, અંતિમ પંક્તિઓ
૨૬. એજન, નં.૨૧૭, પંક્તિ ૨૩-૨૪ ૨૭. I.K., No.21, Line 13-15, pp.726-27
28. Ibid;, pp. 26-28, Line 15-17, 37-38 29. Ibid., No. 19, Line 3
૩૦. ગુ.ઐ.લે.ભા.૩, નં. ૨૨૨, ૩૩-૩૪ ૩૧. એજન, નં. ૨૨૨, ૧૯
૩૨. એજન, શ્લોક ૨૦-૨૨
૩૩. ગુ.રા.સાં.ઈ., ગ્રં.૪, પૃ. ૩૯૪-૯૫
૩૪. ગુ.ઐ.લે.ભાગ ૨, નં.૧૯૬, પં.૮; નં.૨૦૧, પતરું બીજું, પં.૩-૪; નં.૨૦૨, પતરું ૨જું. પં.૩; નં.૨૦૧, પતરું બીજું, પં.૩-૪, નં.૨૦૨, પતરું-૧, પં.૪-૫
૩૫. એજન, નં.૨૦૫, પતરું બીજું, પં.૧૭-૧૮ ૩૬. શે.ઉ.વિ., પૃ.૧૭૪
૩૭. ગુ.ઐ.લે., ભાગ.૨, નં.૧૮૩, પતરું બીજું, શ્લોક-૨-૪
૩૮. એજન, નં.૧૬૧ ૩૯. શે.ઉ.વિ., પૃ.૧૭૬
૪૧. ગુ.ઐ.લે.ભા.૨, નં.૨૧૬, પતરું-૧લું, પં.૧૯ ૪૨. એજન, નં.૧૫૫
૪૩. એજન, નં.૧૬૩ ૪૪. એજન, ભાગ-૩, નં.૨૨૨
૪૫. શે.ઉ.વિ. પૃ.૨૧૧
૪૬. ગુ.રા.સાં.ઈ., ગ્રં. ૪, પૃ.૪૬૪; શે.ઉ.વિ., પૃ. ૨૧૯
૪૭. આર.ટી.સાવલિયા, "સૌરાષ્ટ્રની લકુલીશની બે અપ્રગટ પ્રતિમાઓ", "પથિક", વર્ષ-૨૯, અંક-૧૦, ૧૯૯૦, મુખપૃષ્ઠ
૪૮. M. R. Majmudar, "LAKULISH Images from Western India" p.11, Fig.2, 7-8.
૪૯. જી.પ્ર.અમીન,"ગુજરાતનું શૈવ મૂર્તિવિધાન" (ગુ.શૈ.મૂ.), પૃ. ૮૩-૮૪., ઊર્જા, શ્રીલકુલીશ વિશેષાંક, વર્ષ ૩, અંક-૪, ડિસે. ૧૯૭૬, પૃ.૮
૫૦. આર.ટી.સાવલિયા, ઉપર્યુક્ત, 'પથિક', વર્ષ ૨૯, ૧૯૯૦
૫૧. સ્વનિરીક્ષણ પરથી
૫૨. રવિ હજરનીસ, "લકુલીશની એક અપ્રગટ પ્રતિમા", "વિદ્યાપીઠ", વર્ષ-૨૯, અંક. ૧, ૧૯૮૧, પૃ. ૪૦-૪૧
૫૩. મુ.હ.રાવલ, "કર્ણાવતી-અમદાવાદની લકુલીશ પ્રતિમા", "સામીપ્ય", પુ.૫, અંક-૩-૪, ૧૯૮૮-૮૯, પૃ.૧૦૭-૧૦૮
૫૪. ગુ.શૈ.મૂ.પૂ.પૃ. ૮૩-૮૪

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૮. બૌદ્ધ અને જૈન વિચારધારા અને કલા

બૌદ્ધ અને જૈન વિચારધારાની સંકલ્પના (મૂર્તિવિધાનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં)+

ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધ અને તેમણે સ્થાપેલો બૌદ્ધ ધર્મ એ ભારતનું એક મહાન સાંસ્કારિક બળ હતું. અને એ બળ સારાયે એશિયામાં અને ત્યાર પછી વિશ્વભરમાં પ્રસર્યું હતું. પૌરાણિક ભૂગોળમાં વર્ણવેલ 'જંબુદ્વિપ'નો અર્થ 'એશિયાખંડ' તરીકે થયો છે. ભગવાન બુદ્ધ સાચા અર્થમાં 'જંબુજ્યોતિ' (Light of Asia) હતા. એમના નિર્વાણ પછીના થોડાક સમયમાં જ એમનો પ્રકાશ વિશ્વના અનેક દેશોમાં પ્રસર્યો. પરંતુ ભારત તો એ પ્રકાશનું ઉગમ સ્થાન હતું. અને એના જીવન અને કલા ઉપર બૌદ્ધ ધર્મની અને તે દ્વારા ભારતીય જીવન અને કલાની ઊંડી અસર થઈ. બૌદ્ધધર્મે તેના ઉદ્ભવકાળથી કેટલાય સૈકાઓ પૂર્વેથી ચાલી આવતી ભારતીય શ્રમણ પરંપરામાંથી પ્રેરણા લીધી હતી. આથી જ વિષ્ણુના દસ અવતારોમાં બુદ્ધને સ્થાન મળ્યું. છે

સમ્રાટ અશોકે બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કર્યો તે પછી આશ્ચર્યજનક ઝડપથી પણ તદ્દન શાંતિમય માર્ગોએ એશિયાના સર્વ દેશોમાં બૌદ્ધ ધર્મ ફેલાયો.

ભારતમાં થયેલા આ ધાર્મિક પરિવર્તનની અસર કલા ઉપર થઈ અને બૌદ્ધ ધર્મ જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં પોતાના ઉપદેશો, માન્યતાઓ અને આચારો સ્થાપત્ય અને શિલ્પના સ્વરૂપોમાં અને સંકેતો દ્વારા તેણે રજૂ કર્યાં. પ્રારંભિક બૌદ્ધ ધર્મ જેને સામાન્ય રીતે 'હીનયાન' તરીકે ઓળખતા તેમાં મૂર્તિપૂજા વિહિત નહોતી, પણ બુદ્ધ અને તેમના શિષ્યોના પવિત્ર અવશેષોની પૂજા સર્વસંમત હતી એવા અવશેષો ઉપર ચણેલાં સ્થાપત્યો તે સ્તૂપ. બુદ્ધ પૂર્વેના ભારતમાં સ્તૂપ અપરિચિત નહોતા, પણ બૌદ્ધ સંઘની ધાર્મિક અપેક્ષાઓએ સ્થાપત્યકલાના આ પ્રકારને ઘણો વ્યાપક બનાવ્યો અને ભારતના સર્વ પ્રદેશોમાં વૈવિધ્યપૂર્ણ શિલ્પકલાથી સુશોભિત નાના-મોટા સ્તૂપો રચાયા. જેના અવશેષો આજે આપણો સંસ્કાર વારસો ગણાય છે. આ લોકસંમત કલારૂપ દ્વારા સારાયે એશિયાખંડને બૌદ્ધ ધર્મ, એની કલા અને કલા પ્રતીકો મળવામાં ભારે સહાય થઈ.

બૌદ્ધ ધર્મની સાથોસાથ વિકસેલા જૈન ધર્મે પણ આ સ્તૂપ સ્થાપત્ય સ્વીકાર્યું. મથુરાનો 'દેવનિર્મિત' જૈન સ્તૂપ ઈતિહાસરસિકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. છતાં સ્તૂપનિર્માણ એ બૌદ્ધ ધર્મ અને

+ ભારતની સ્વતંત્રતાની સુવર્ણ જયંતિ મહોત્સવના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આંતરરાષ્ટ્રીય જૈનવિદ્યા અધ્યયન કેન્દ્ર-ગુજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા તા. ૨૩ અને ૨૪ ડિસેમ્બર, ૧૯૯૭ના રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદમાં રજૂ કરેલ શોધનિબંધ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કલાની એક નોંધપાત્ર ખાસિયત બની ગઈ. એની આસપાસ ચૈત્યો અને વિહારો ઉદ્ભવ્યા તે સાથે પહાડોમાં કોતરેલાં કે કોચેલાં ગુફા મંદિરો પણ નિર્માયાં. આવાં ગુફા મંદિરોનું બૌદ્ધની જેમ જૈન અને બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયમાં પણ નિર્માણ થયું.

પછીના સમયની ભાષામાં 'વિહાર' શબ્દનો અર્થ બૌદ્ધ અથવા જૈન મંદિર એવો સામાન્ય થવા લાગ્યો. ખાસ કરીને જૈનોમાં મધ્યકાળમાં મંદિરોમાં જ વસનારા એ મંદિરોના માલિક મઠાધિપતિઓ જેવા ચૈત્યવાસી સાધુઓનો પ્રભાવ વધતાં ચૈત્ય અને વિહાર એ શબ્દો લગભગ એકાર્થ બની ગયા.

પ્રાચીનતર બૌદ્ધ ધર્મમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિએ જાતે ધર્મ સાધના કરીને નિર્વાણનો અધિકાર મેળવવાનો હતો. માટે એને હીનયાન કહેતા. પાછળથી વિકસેલા મહાયાન સંપ્રદાયમાં લોકોત્તર શક્તિઓ અને સિદ્ધિઓ ધરાવતા બુદ્ધો અને બોધિસત્ત્વોની આરાધના કરીને નિર્વાણનો સરળ માર્ગ બહુજન સમજને દર્શાવ્યો છે. તે એક પ્રકારનો લોકપ્રિય ભક્તિ માર્ગ છે અને એ રીતે એનું 'મહાયાન' નામ સાર્થક છે.

ભગવાન બુદ્ધના અવસાન પછી ધર્મ પ્રચાર માટે બૌદ્ધ સાધુ-સાધ્વીઓએ પણ બુદ્ધની માફક પરિવ્રાજક જીવન અપનાવ્યું. તેઓ ગુફાઓ અને ગિરિકંદરાઓમાં વસતા અને એક સ્થળે ફરતાં. જેમ જેમ બૌદ્ધ સંઘ વિશાળ અને વ્યવસ્થિત થતો ગયો તેમ તેમ પર્વતોમાં ગુફાઓ કોતરીને મઠો(વિહાર)ની રચના થઈ અને એ મઠોની આસપાસ ચૈત્યો (પ્રાર્થના મંદિરો) બનવા લાગ્યા. બિહારમાં બરાબરને રાજગૃહથી તે ઓરિસ્સામાં ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ સુધી શિલ્પમંડિત ગુફાઓની હારમાળા જોવા મળે છે. મધ્યભારતના વિંધ્ય પ્રદેશ તથા દક્ષિણમાં અજંતા અને પશ્ચિમ ભારતમાં છેક સૌરાષ્ટ્ર સુધી તેનો વિસ્તાર થયો હતો. અને પછીથી સપાટ પ્રદેશો પર પણ જંગી ચૈત્ય સ્તૂપો રચાવા લાગ્યા. ભરહૂત, સાંચી, અમરાવતી, નાગાર્જુનકોંડા વગેરેમાંના સ્તૂપો પરના પ્રવેશદ્વારો-તોરણો અને કઠેરાઓ ઉપરના જળવાઈ રહેલા અવશેષો આજે પણ એ સમૃદ્ધ શિલ્પ કલાની સાક્ષી પૂરે છે.

બૌદ્ધ ધર્મની શરૂઆતના હીનયાની સંપ્રદાયમાં બુદ્ધ જેવા અલૌકિક પુરુષની મૂર્તિ રચવાનું અશક્ય અને પ્રતિબંધિત ગણાતું. આથી હિનયાની કલાકાર કારીગરે માત્ર ભગવાનની હાજરીની પ્રતીતિ કરાવનાર વસ્તુઓના સૂચક નિદર્શનથી જ સંતોષ માન્યો. (૧) કાલ(સમય)ના માર્ગ પર પડેલાં ભગવાનનાં પગલાં-પાદચિહ્ન, (૨) પથ્થરનું ખાલી આસન, જ્યાં બેસી ભગવાન ઉપદેશ કરતા, (૩) બોધિવૃક્ષ કે જેની નીચે ભગવાનને બુદ્ધપદ પ્રાપ્ત થયું. મૃગદાવનું વન જ્યાં ભગવાને સૌ પ્રથમ ઉપદેશ આપ્યો, ઉપરાંત છત્ર, ત્રિશૂલ, અગ્નિસ્તંભ વગેરે પ્રતીકોનાં શિલ્પો કોતરાતાં. પ્રાદેશિક કલાકારોએ બિહાર, ઓરિસ્સા, આન્ધ્ર, કર્ણાટક, સૌરાષ્ટ્ર, ગાંધાર અને હિમાલય પ્રદેશ સહિતનાં સ્વરૂપો, શૈલીઓ અને રીતિઓનો અપૂર્વ કૌશલથી તેમાં ઉપયોગ કર્યો છે. કાષ્ઠ, હાથીદાંત, ધાતુ વગેરે જેવાં સાધનો પર આ કલાકારીનું અસાધારણ પ્રભુત્વ હતું. બોધિગયા, સારનાથ, ભરહૂત અને સાંચી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આદિની શિલ્પકૃતિઓમાં બુદ્ધ પૂર્વના યક્ષ જેવી આકૃતિઓ છે. મથુરામાં પ્રાચીન યક્ષ સ્વરૂપનું બુદ્ધની પડછંદ મૂર્તિમાં રૂપાંતર થયેલું મળે છે.

ભારતીય શિલ્પની આ મહત્ત્વની અને આશાસ્પદ કલાનો પ્રારંભ સૌ પ્રથમ ઈ.સ.ની ૧લી સદીમાં મથુરા ખાતે થયો ત્યારે તો આ કલા એની રચનાત્મક દશામાં હતી. પરંતુ ૪ થી અને ૫મી સદીમાં ગુપ્તયુગ દરમિયાન તે પૂર્ણતાને પામી અને ભારતીય શિલ્પનો એ સુવર્ણયુગ લેખાયો. એ કાળમાં બુદ્ધની જે સર્વાંગસુંદર પ્રતિમાઓ રચાઈ તે ભારતીય શિલ્પની સહુથી મહાન કૃતિ ગણાય છે. એમાંની મુખ્ય ગણાતી કૃતિઓ મથુરા, સારનાથ, અજંતા, શામળાજી વગેરેની મૂર્તિઓ છે. આ શિલ્પોની મુખમુદ્રા પર અંકાએલો આધ્યાત્મિક આનંદ તથા એ ઢળેલાં લોચનો અને મૃદુ સ્મિત વેરતી મુદ્રામાંથી નીતરતો પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યેનો કરુણાભાવા એ ભારતીય કલાની ચરમ સિદ્ધિ છે.

શિલ્પમાં મથુરા અને સારનાથથી અમરાવતી થઈને અનુરાધાપુર (શ્રીલંકા)થી જાવા-ઈન્ડોનેશિયા અને હિંદી ચીનથી ચીન-જાપાન સુધીની બુદ્ધ મૂર્તિઓ પર ભારતીય કલાનો પ્રભાવ પડ્યો છે.

જગતને સંસ્કારપૂત કરનારાં બળોમાં સૌથી મોટું બળ ગણાતો બૌદ્ધ ધર્મ સમસ્ત એશિયાની ભવ્ય સુંદર કલાનો જન્મદાતા ગણાય છે. મૌર્ય-શુંગ-આંધ્ર-કુષાણ યુગમાં શરૂ થયેલા કલાવિધાનનું સ્વાભાવિક સર્વોચ્ચ શિખર એટલે ઈ.સ. ૩૦૦થી ઈ.સ. ૧૨૦૦ સુધીની શિલ્પ કળા.

જેની તૃષ્ણાં શમી ગઈ છે તેની મુખાકૃતિને ક્યો કારીગર દોરી શકશે કે કંડારી શકશે ? જેની મુખાકૃતિ કોઈપણ જાતનું આવરણ ધારણ કરતી નથી, જેનું વ્યક્તિત્વ કોઈપણ માપથી પરિમિત નથી, એવા ભગવાન બુદ્ધના મુખ ઉપરનું સ્મિત ક્યો કોતરનાર પથ્થરમાં કોતરી શકશે ? ભગવાન બુદ્ધ જે અધિરૂઢ સહજાવસ્થામાં હતા, જ્યાં તે દ્વંદ્વાતીત સ્થિતિમાં હતા, જ્યાં તેમને સુખદુઃખનો લોશમાત્ર સ્પર્શ નહોતો, તે સ્થિતિના ભાવની વિશેષતા કે સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મ બનાવવાનો કોઈપણ પ્રયત્ન પોતે પથ્થરમાં લાવી શકે કે પીંછીથી ચીતરી શકે તેમ કારીગરને હતું જ નહિ.

પરંતુ કલાકારની આ અશક્તિ-અસહાયતાને ખરો કલાકાર કેમ નિભાવી લે ? બૌદ્ધ ધર્મની વિકસતી વિશાળતામાં કલાકારે અશક્યને બનાવવાનો મોટો પ્રયત્ન આદર્યો અને તેમાં તે ફળીભૂત થયો. એણે ધર્મ ચક્ર પ્રવર્તાવતાઉપદેશ આપતા ભગવાન બુદ્ધ, સમાધિસ્થ બુદ્ધ, પૃથ્વીની સાક્ષીએ બુદ્ધપદ મળે કે દેહનો અંત આવે એવો સંકલ્પભૂમિસ્પર્શમુદ્રા-કરતા બુદ્ધને પથ્થરમાં ભવ્યતાથી અને મનોહર ભાવ સાથે કંડાર્યા અને દીવાલ પર રંગોથી ચીતર્યા.

જે વ્યક્તિ કોઈપણ ભાવ કે રાગથી પર છે એ વ્યક્તિને અદ્‌ભુત અને ઘણીવાર ગૂંગળાવી નાખે એવા વૈભવથી કલાકારે પથ્થરમાં એવી ભાવવાહી રીતે કંડારી કે આપણે આશ્ચર્ય ચકિત થઈ જઈએ. ભગવાન બુદ્ધના કરુણાથી ભરપૂર સ્મિતવાળી ગાંધાર સમયની, ગુપ્ત સમયની કે 'ખ્મેર' સમયની એ મુખાકૃતિઓ જોઈશું તો એ મુખકમલનું પથ્થરની મૂર્તિઓમાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કેવું અમર સર્જન થયું છે તેની ખરી પ્રતીતિ થશે.

આપણા ભારતીય જીવનમાં સંસ્કાર સીંચનાર અને સંસ્કારનો અમર વારસો આપનાર એ કરુણામૂર્તિ બુદ્ધને આપણા હજારો વંદન હો.

સામાન્ય રીતે જૈનકલાસમૃદ્ધિનું સરવૈયું કરતાં શત્રુંજય, ગિરનાર, આબુ, પાલિતાણા, રાણકપુર કે કુંભારિયાના દેવસ્થાનો અને જૈનકલ્પસૂત્રો કે કાલક-કથાનાં ચિત્રો તથા વિજ્ઞપ્તિપત્રોમાં આજની સમાલોચના પર્યાપ્ત થાય છે. પરંતુ ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની પરંપરામાં જૈનકલાનો નિર્માણ યુગ બૌદ્ધધર્મની સાથે જ આરંભાયો છે.

ભારતના પ્રાચીન ધર્મ સંપ્રદાયોમાં બૌદ્ધ અને જૈન સંઘો સમકાલીન અસ્તિત્વ વરાવતાં હતા. બૌદ્ધ સાધુઓની જેમ જૈન સાધુઓ માટે પણ ગિરિનિવાસો અને ભિક્ષાગૃહો નિર્માણ થયાં હતાં. ઈ.પૂ. બીજા સૈકા જેટલા પ્રાચીન સમયથી એવા જૈન ગિરિનિવાસો ઓરિસ્સામાં ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિની ગુફાઓ, દક્ષિણ ભારતમાં બાદામીની ગુફા અને ગુજરાતમાં ગિરનાર વગેરે સ્થળોનાં ગુફા મંદિરો ભારતની કલાના શ્રેષ્ઠ પંક્તિનાં નમૂના છે. આ ગુફાની રૂપવિધાનની શૈલી અને શિલ્પાકૃતિઓ અચૂકપણે સાંચીના તોરણદ્વારો ને ભારતના વિહારો જેવી છે. ત્યાં બૌદ્ધ રૂપવિધાનની શૈલી અને શિલ્પાકૃતિઓ અચૂકપણે સાંચીના તોરણદ્વારો ને ભારતના વિહારો જેવી છે. ત્યાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયના કોઈ અવશેષો નથી. બાદામીની ગુફા પૈકી એક જૈન ગુફા છે. અહીં છતમાં નાનાં દેવધરો કોતરેલા છે. સામે મુખ્ય ગોલકમાં શ્રી મહાવીર સ્વામીની પદ્માસનસ્થ પ્રતિમા છે. આગળ બે કોતરણીભર્યા સ્તંભો છે.

ઔરંગાબાદ-મહારાષ્ટ્રની પાસે આવેલા ઇલોરાના શિલ્પ સીધા પહાડમાંથી જ અખંડ કોતરી કાઢેલા છે. અહીં ગોલકોમાં અદ્‌ભુત પ્રભાવશાળી પ્રતિમાઓ સ્વચ્છ, સપ્રમાણ, સુઘડ, તક્ષણકાર્યથી પરિપૂર્ણ બનાવેલી છે. ઇલોરાની આ જૈન ગુફાઓ ઈ.સ. ૮૫૦ પહેલાની નથી. ઇન્દ્રસભા અને કૈલાસનાથ બંને મંદિરો બે માળના છે. અંદરના ખંડ નાના છે. ગુફાઓના ઉપરના ભાગમાં પાર્શ્વનાથની વિરાટ પ્રતિમા કોતરેલી છે.

દક્ષિણ ભારતમાં ગુફાશિલ્પમાં અગત્યનું ગણીએ એવું એક પાષાણ મંદિર; પ્રાચીનતા અને કલાપૂર્ણતાભર્યું ઉલ્લેખવા જેવું તીનીવેલી પ્રાંતમાં આવેલ 'કાલુગુમભાઈ' (જે શ્રી વીલીપુત્તુરથી ૨૭ માઈલ દૂર) નામના સ્થળે મહાબલીપુરમ્ જેવું જ ખડકમાં કોતરેલું છે. જે પૂર્ણ થવા પામ્યું જ નથી. દક્ષિણના જૈન ગુફા મંદિરોની કલામાં સિત્તનવાસલ (સિદ્ધિનો વાસ) તે સ્થાપત્યશોભા ઉપરાંત ચિત્રકલાની પ્રાચીન પરિપાટીના એક અનન્ય સ્થાન તરીકે જાણીતું થયેલું છે.

દક્ષિણ ભારતની જૈન-પ્રભાવિત આ શિલ્પકલા બાદામી, ઐહોલ, ઇલોરા કે સિત્તનવસલથી સમાપ્ત થતી નથી. ઉત્તર ભારતમાં મળે નહિ એવું વિરાટ પ્રતિમા નિર્માણ જૈન કલ્પનાએ દક્ષિણ ભારતને આપ્યું છે. એવી ત્રણ પ્રતિમાઓ-શ્રમણબેલગુલ, કારકલ-કન્નડપ્રદેશ, અને પન્નુરમાં છે. શ્રમણબેલગુલની કેવળીજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે એવા ગોમતેશ્વરની એ પ્રતિમા સુપ્રસિદ્ધ છે. તપસ્વીની નિઃસંગતા દર્શાવતી અને નગ્ન પ્રતિમાની જરા પણ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ક્ષોભરહિત બાલોચિત સરળતાભરી મુદ્રા દર્શાવતી આ પ્રતિમા શિલ્પકારની પરમ સિદ્ધિ છે.

બુદ્ધ અને મહાવીરનો જીવનકાલ એક જ સમયમાં વીત્યો હતો, છતાં બૌદ્ધધર્મ આરંભમાં ઘણાં વિશાળ રાજ્યોનો આશ્રય પામ્યો, પરંતુ તે સાથે શ્રી મહાવીર અને તેમના અનુયાયીઓએ પશ્ચિમ ભારતમાં જે પ્રસાર કર્યો તે ઘણો મૌન પણ વ્યાપક હતો. જૈન સંપ્રદાય ખેતી અને યુદ્ધના ક્ષેત્રોથી અલિપ્ત રહેવાનો આગ્રહ સેવતો હતો, એટલે વેપાર અને વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં સંકળાયેલી પ્રજાનો આદર પામ્યો. જ્યાં જ્યાં વેપાર અને વહીવટના મોટા મથકો હતાં ત્યાં જૈન સ્થાપત્યો-શિલ્પોનું નિર્માણ થયું છે.

તક્ષશિલામાં, મથુરામાં, અવધમાં, મહાકોસલમાં એવાં જૈન સ્થાનો મળી આવ્યાં છે, જેની શિલ્પમુદ્રાઓ, ઉત્કીર્ણ લેખો, પ્રતિમાઓ, અંલકારો તત્કાલ પ્રજાની સંસ્કૃતિ અને શિલ્પવિદ્યાના અતિ ઉચ્ચ પ્રકારના નમૂના રૂપ છે. છતાં મૌર્યકાળથી ઈ.સ.૧૦૮૦ સુધીની એક સરખી અંકોડા પૂરતી આ અનેકવિધ શિલ્પ સામગ્રી એકત્રિત થઈ બૌદ્ધ કે બ્રાહ્મણ સ્મારકો જેટલી પ્રસિદ્ધિ પામી નથી.

મથુરાનગરી જે સમયે સમૃદ્ધિપૂર્ણ હતી તે વખતે ત્યાં અનેક જૈન ધનાઢ્યો વસતા, તેમના દાનથી થયેલાં મંદિરોની જે સામગ્રી કંકાલી ટેકરીમાંથી મળી આવે છે તેમાં જૈન પ્રતીકોથી ભરપૂર તક્ષણ પ્રચુરતા અને પ્રતિમાઓ મથુરા મ્યુઝિયમમાં છે તે એ કાલની કલાની ચરમ સીમા રજૂ કરે છે. બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ, જૈન સર્વ કોઈ તત્કાલીન દેશવ્યાપી કલા સ્વરૂપોનો પોતાના સંપ્રદાય માટે વિના સંકોચ ઉપયોગ કરતા. બધાનાં પ્રતીકો એક જ શિલ્પભંડારમાંથી મળી રહેતાં. વૃક્ષ, કઠેડા, ચક્રો, શણગારો બધે સરખાં હતાં. જૈન ધર્મના ઈ.પૂ.ના પુરાતન અને આજ સુધીનાં શિલ્પોની પાકી સાક્ષી આપતા ભૂતકાળના મહત્ત્વના અંકોડા ત્યાં મળી રહે છે.

ઉત્તર ભારતના ગુપ્ત સમયનાં જૈન ગિરિમંદિરો બહુ નાના કદનાં છે. રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં નવા રાજ્યોની સ્થાપના (૧૦મી સદી)સાથે શાંતિભર્યા ધંધા કરનારી જૈન પ્રજાએ નગરોની જાહોજલાલીમાં સારો ભાગ ભજવ્યો હશે ને ઉપયોગી સમાજ તરીકે પણ આદર પામ્યા હશે. ગુજરાતનાં નવાં પાટનગરો વસ્યાં ત્યારે તેમાં આગળ પડીને બાંધકામો કરનાર જૈન સમાજો હતા. અન્ય સંપ્રદાયોની ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને મંદિરો રાજ્યાશ્રયથી સર્જાએલાં અને નભેલાં તે રાજ્યાશ્રય જતાં ખંડિત તથા ઉપેક્ષા પામ્યાં. જ્યારે જૈન ધર્મના શ્રીમંદો અને દાનવીરોએ દેવકાર્યમાં પોતાની સંપત્તિ આપી ચિરકાળનો યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે.

જૈન સંપ્રદાયનું એક વિશેષ સુજ્ઞ કાર્ય એ છે કે ખંડિત થયેલ મંદિર કે પ્રતિમાની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી તેને ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. આથી પૂર્વજોએ કરેલાં કીર્તિકાર્યો સચવાઈ રહે છે. અને પ્રજાના કલા સંસ્કારને પૂર્તિ આપે છે. આ રીતે શત્રુંજય, આબુ, ગિરનાર, રાણકપુર વગેરે જૈન પ્રજાના જ નહિ પણ ભારત વર્ષના કીર્તિધ્વજમાં મોજૂદ છે. જૈન મંદિરની રચનામાં દ્વાર મંડપ, શૃંગારચોકી, નયચોકી, ગૂઢમંડપ, ગર્ભગૃહ, તોરણ, મંગળચૈત્ય વગેરે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વિભાગોવાળો શિલ્પવિસ્તાર છે. રંગમંડપના સ્તંભો પર વિવિધ વાદ્યો સહિત ઊભી રાખેલી અપ્સરાઓ, વિદ્યાધરીઓ, નર્તિકાઓ, સ્તંભો પર સમોસરણ તથા ભીંતો અને છતો પર કોતરેલા ઋષભદેવના જીવનપ્રસંગો, નાગપ્રબંધ તથા અનેક શરીર છતાં એક મસ્તકવાળું માનવપ્રબંધ એ બધું શિલ્પકલાનો વ્યાપક સમાદર બતાવે છે.

ભારત અને ગુજરાતમાંથી કલાશિલ્પની અનેક અપ્રાપ્ય વસ્તુઓ પરદેશના સંગ્રહાલયોમાં પહોંચી ગઈ છે. એ માટે હવે સૌ જૈનકલા-પ્રેમીઓને ખેદ થવો જોઈએ અને હવે પછીથી એવી વસ્તુઓ મેળવવા ઉદાર દાનફંડમાંથી તેની ખરીદી કરી સંગ્રહ રચવો જોઈએ. જેથી પ્રજા જૈન કલા માટે સુયોગ્ય રીતે ગૌરવ લઈ શકે. ઉપરાંત કુશળ અને કલાવિદ વિદ્વાનો પાસે એ વસ્તુઓની પરીક્ષા, કદર ને નોંધ કરાવી ઉત્તમ ચિત્રો સાથે તેના ગ્રંથો પ્રજા સમક્ષ મૂકવાથી જૈનકલાની સંપૂર્તિમાં યશકલગી ઉમેરાશે.

★ સામીપ્ય, એપ્રિલ-સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૭

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનો પ્રસાર

ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે ધર્મની સંસ્કૃતિ. ધર્મ ભારતીયસંસ્કૃતિનો પ્રાણ છે. ભારતીય પરંપરામાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિ એકબીજાનાં પર્યાય બની ગયાં છે. પ્રાચીનકાળથી ભારતમાં ધર્મક્ષેત્રે બે પરંપરાઓ જોવા મળે છે : એક બ્રાહ્મણ પરંપરા અને બીજી શ્રમણ પરંપરા. બ્રાહ્મણ પરંપરામાંથી હિંદુધર્મનો અને એની શાખાઓનો વિકાસ થયો, જ્યારે શ્રમણ પરંપરામાંથી જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો વિકાસ થયો. જૈન ધર્મના કોઈ એક સ્થાપક નથી, પરંતુ તે ચાલી આવતી પરંપરા છે અને એને વિકાસાવવામાં ૨૪ તીર્થંકરોએ મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. આજે આપણે જેને જૈન ધર્મ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે ચોવીસમા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર સ્વામીના સમયમાં 'નિગ્ગંથ સંપ્રદાય' તરીકે પ્રચલિત હતો.

ભારતની ભૂમિ અનેક ધર્મ સંપ્રદાયોનું ઉદ્ભવસ્થાન છે. આ દરેક ધર્મ-સંપ્રદાયે પોતપોતાની રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં યોગદાન આપ્યું છે. લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષોથી જૈન ધર્મ ભારતની ભૂમિમાં પળાતો આવ્યો છે. આટલા લાંબા સમયપટ દરમિયાન જૈન ધર્મે ભારતીય સાહિત્યકારો, દાર્શનિકો અને કલાકારોને પ્રેરકબળ પૂરું પાડ્યું છે.

ભારત વર્ષમાં ઉદ્ભવેલા બ્રાહ્મણ ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ પછી જૈન ધર્મ એક નોંધપાત્ર ધર્મસંપ્રદાય ગણાય છે. પાર્શ્વનાથ અને મહાવીર સ્વામી જેવી ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ દ્વારા આ ધર્મનો ઉદ્ભવ થયેલો છે. શરૂઆતમાં આ ધર્મનો પ્રચાર મર્યાદિત રહ્યો હશે. પરંતુ સમય જતાં એ ભારતવ્યાપી, વિશ્વવ્યાપી બન્યો છે.

જૈન ધર્મના ઉપલબ્ધ વર્તમાન આગમો ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી લગભગ એક હજાર વર્ષ પછી લખાયેલ છે. એક મત મુજબ જૈન ધર્મના મુખ્ય આગમ ગ્રંથોની એક વાચના ઈ.સ.ની પાંચમી સદીમાં વલભીમાં થયેલી છે. આ ઉપરથી એવું માની શકાય કે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં જૈન ધર્મનો પ્રવેશ દોઢેક હજાર વર્ષથી થયો હશે. છતાં, ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનો પ્રવેશ કઈ સદીમાં થયો તે વિશે મતભેદો પ્રવર્તે છે. પરંતુ ઈ.સ.ની છઠ્ઠી, સાતમી સદીથી પ્રાપ્ત થતા જૈન પુરાવશેષો એક નક્કર ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. આ સમયથી લાગલગાટ સંખ્યાબંધ જૈન પુરાવશેષો ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

મૌર્ય સમ્રાટ અશોકે કોતરાવેલ ગિરનાર ઉપરના ધર્મશાસનમાંથી નિગ્ગંથોનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે, એણે નીમેલા ચૌદ ધર્મ મહામાત્યોએ સંઘ, આજીવકો અને નિગ્ગંથોની દેખરેખ રાખવી. આ નિગ્ગંથો એ જ જૈન સાધુઓ. આથી ઈ.પૂર્વે ગુજરાતમાં જૈન સંપ્રદાય પ્રચલિત હોવાની ઐતિહાસિકતા સૂચવે છે. મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાં પહેલાંના શિલાલેખમાંથી જૈન સંપ્રદાયનું અસ્તિત્વ સૂચિત થાય છે. આ લેખ કચ્છના ઔંધ ગામમાંથી મળ્યો છે. જેમાં 'ઋષભદેવ' નામનો નિર્દેશ છે. જ્યારે ક્ષત્રપ રાજા જયદામનના પૌત્રના સમયનો જૂનાગઢ પાસેના શિલાલેખમાં જૈન પારિભાષિક 'કેવલિજ્ઞાન' શબ્દ આવે છે. વળી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કાલકાચાર્ય કથામાં ગર્દભિલ્લ રાજાના પંજામાંથી કાલકાચાર્યની દીક્ષિત બહેન સાધ્વી સરસ્વતીને મુક્ત કરાવ્યાની વાત આવે છે. આ કથન અનુસાર એ કાળે ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનો પ્રવાહ વહેતો હોવાનું સાબિત થાય છે. ક્ષત્રપકાલમાં જૈન ધર્મ ગુજરાતકાઠિવાડમાં ફેલાયો હોવાનું, ઢાંકનગરની ક્ષત્રપકાલીન (ઈ.સ. ૧૦૦-૪૦૦) ગુફાની અંદર મૂકેલી તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ નીચેના લેખો ઉપરથી માલૂમ પડે છે. આ પરથી ઈ.પૂર્વે કાઠિયાવાડમાં જૈન સંપ્રદાય પ્રચલિત હોવાની માન્યતાને પુષ્ટિ મળે છે.

ઈ.પૂર્વે ૩૦૦માં જ્યારે ભદ્રબાહુ સ્વામી ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં ગયા ત્યારે પણ કાઠિયાવાડમાં જૈન ધર્મ અવિરતપણે ફેલાયો હોવાનું વિદ્વાનો માને છે. અશોકના પૌત્ર શાલિશૂકે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર સુધી જૈન ધર્મનો પહેલો પ્રચાર કર્યો હોવાનું યુગ પુરાણના આધારે જણાય છે.

મૌર્યકાળથી ગુપ્તકાળ (લગભગ ઈ.પૂ. ૩૨૨થી લગભગ ઈ.સ. ૪૭૦) દરમિયાન ગુજરાતમાં જૈન ધર્મની લોકપ્રિયતા ચાલુ રહી હતી. ઈ.સ.ના ચોથા સૈકાના આરંભમાં તથા પાંચમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં આગમ સાહિત્યની સંકલના માટેની અગત્યની સંકલના માટેની અગત્યની પરિષદો ગુજરાતસૌરાષ્ટ્રમાં વલભીપુરમાં મળી હતી. એ બતાવે છે કે, પૂર્વ ભારતમાં ઉદ્ભવેલા જૈન ધર્મનું કેન્દ્રસ્થાન એ કાળે પશ્ચિમ ભારત અને એમાંયે ગુજરાત હતું.

ક્ષત્રપકાળમાં ગુજરાતમાં આર્ય ખપુટાચાર્ય, કાલકાચાર્ય, પાદલિપ્તસૂરિ, વજ્રભૂતિ, નાગાર્જુન વગેરે પ્રભાવશાળી જૈન આચાર્યો થઈ ગયા. આર્ય ખપૂટાચાર્ય ઈ.પૂર્વે પહેલી સદીમાં વિદ્યમાન હતા. એમનું પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર ભરૂચની આસપાસનો પ્રદેશ હતું. પ્રસિદ્ધ જૈન તાર્કિક અને સ્તુતિકાર સિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં ભરૂચની આસપાસના પ્રદેશમાં વિહાર કર્યો હતો. ભરૂચના રાજા નભોવાહન ઉત્તરાવસ્થામાં જૈન સાધુ થયા હતાં એવી એક અનુશ્રુતિ છે. જૈન આગમની વલભીવાચના આર્ય નાગાર્જુને સંકલિત કરાવી હતી અને એ સંકલિત કરાવી હતી અને એ સર્વ આગમો દેવર્દ્ધિગણિના અધ્યક્ષ સ્થાનમાં પ્રથમવાર વલભીમાં પ્રથમવાર વલભીમાં લિપિબદ્ધ થયાં હતાં. ઢંકપુરી (ઢાંક)માં યાત્રા-પ્રસંગે ગયેલા પાદલિપ્તસૂરિનો સિદ્ધ નાગાર્જુન સાથે સમાગમ થયો હતો. નાગાર્જુને શેઢી નદીના કિનારે પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી, સ્તંભન તીર્થ સ્થાપ્યું. પાર્શ્વનાથ ભગવાનની આ પ્રતિમા સમક્ષ નાગાર્જુનની રસસિદ્ધિના પારાનું સ્તંભન પાર્શ્વનાથના નામે જાણીતા થયા. આ પ્રતિમાજીને ફરી સ્તંભનતીર્થ-ખંભાત લાવવામાં આવી, જે આજે ખારવાડાના સ્તંભન પાર્શ્વનાથના સુપ્રસિદ્ધ જિનાલયમાં બિરાજમાન છે. ગુજરાતમાં બનાસકાંઠા જિલ્લાના રાધનપુર પાસે આવેલું શંખેશ્વર એ સમયનું નોંધપાત્ર પ્રાચીન જૈન તીર્થ હતું. એની સ્થાપના શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં થયાનું મનાય છે.

સૌરાષ્ટ્રના ડુંગરોમાં જૈન સાધુઓ માટે અનેક વિહારો આ સમયમાં કોતરાયેલા જોવા મળે છે. જૂનાગઢમાં બાવા પ્યારાનો મઠ, ઢાંક ગામ પાસેના ડુંગરની કેટલીક ગુફાઓ, સાણાની ગુફાઓ પણ જૈન તીર્થની હોવાનું મનાય છે. આ બધા પરથી આ સમયે ગુજરાતમાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

જૈન ધર્મની લોકપ્રિયતા જાણી શકાય છે.

મૈત્રક અને અનુ-મૈત્રકકાલ (લગભગ ઈ.સ. ૪૭૦ થી ૯૪૨) દરમિયાન પણ ગુજરાતમાં જૈન ધર્મ સારી રીતે પ્રસિદ્ધ હતો; એમ જૈન આગામોની બીજી વાચનાના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો પરથી માલૂમ પડે છે. મૈત્રક રાજવી ધ્રુવસેન પહેલાએ પોતાના પુત્રના મરણનો વિષાદ દૂર કરવા આનંદપુર (વડનગર)માં કલ્પસૂત્રની ટીકાઓમાં આવે છે. કેટલાક મૈત્રક રાજવીઓએ જૈન વિહારોને રાજ્યાશ્રમ આપ્યો હતો. જે વલભીપુરમાં સમગ્ર જૈન આગમની સંકલના થાય તથા એ લિપિબદ્ધ થાય ત્યાં અનેક જિનમંદિરો અને ઉપાશ્રયો હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ સંકલના પછી આશરે દોઢ સૈકા પછી ઈ.સ. ૬૦૯ આસપાસ આચાર્ય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રવણનો મહાગ્રંથ 'વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય' વલભીમાં એક જિનભવનમાં રચાયો હતો. એ અત્યંત નોંધપાત્ર ઘટના છે. વલભી ભંગની આગાહી થતાં જૈન સંઘ સલામતી શોધતો મોઢેરા, પ્રભાસપાટણ, શ્રીમાલ, કસિંદ્રા અને હારીજ જઈ વસ્યો. આ ઉલ્લેખો બતાવે છે કે, મૈત્રકકાળમાં ગુજરાતમાં અનેક જૈન કેન્દ્ર સ્થપાયાં, અનેક પ્રભાવક જૈન આચાર્યો આ કાળમાં થઈ ગયા, અનેક ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં રચાયા.

આમ, મૈત્રક અને અનુમૈત્રકકાળ ગુજરાતમાં જૈન ધર્મના ઉત્કર્ષનો કાળ હતો. સાતમા-આઠમાં થયેલા નાંદીપુરી (નાંદોદ)ના ગુર્જર રાજાઓ 'વીતરાગ' અને 'પ્રશાંતરાગ' બિરુદો ધરાવતા હતા. આ પરથી તેઓ જૈન ધર્મના અનુરાગી અનુયાયીઓ હોવાનું મનાય છે. નવમા સૈકામાં નવસારી દિગંબર સંપ્રદાયનું મુખ્ય મથક હતું એમ રાષ્ટ્રકૂટોના તામ્રપત્રોના આધારે માલૂમ પડે છે વલભી પછી પાટણની સ્થાપના થયા બાદ જૈન ધર્મ ગુજરાતમાં વ્યાપક પ્રસાર પામ્યો હોવાના પુરાવા પ્રાપ્ત થાય છે.

ચાવડા અને સોલંકીકાળ દરમિયાન જૈન ધર્મને સારો એવો રાજ્યાશ્રય મળ્યો. સોલંકી કાળ (ઈ.સ. ૯૪૨ થી ૧૩૦૪) દરમિયાન જૈન ધર્મને લોકપ્રિય બનાવવામાં ચૌલુક્ય રાજવી કુમારપાળે મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો. મૂળરાજ પહેલાએ પાટણમાં મૂળ-વસહિકા બંધાવી. ચામુંડરાજે એક જૈન મંદિરને ભૂમિદાન આપ્યું હતું. દુર્લભરાજના સમયમાં પાટણમાં એક જૈન શ્રેષ્ઠીએ મહાવીર સ્વામીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. ભીમદેવ પહેલાના સમયમાં એના દંડનાયક વિમળે આબુ ઉપર વિમળવસહી નામનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. કુંભારિયાનાં જૈન મંદિરો આ સમયે બંધાયાં હતાં. કર્ણદેવ પહેલાએ અને સિદ્ધરાજ જયસિંહે લાડોલ પાસે જૈન મંદિરને ભૂમિદાન આપ્યું હતું. મુંજાલમંત્રીએ પાટણમાં એક જિનાલય બંધાવ્યું હતું. દંડનાયક સજ્જનમંત્રીએ ગિરનાર ઉપર જૈન મંદિરો કરાવ્યાં હતાં. ધોળકામાં શ્રેષ્ઠી ધવલે મુનિસુવ્રત સ્વામીનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. કુમારપાળે અનેક જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. એણે પાટણમાં કુમારવિહાર ઉપરાંત ગિરનાર, શત્રુંજય, પ્રભાસપાટણ, ખંભાત વગેરે સ્થળોએ અનેક જિનાલયો બંધાવ્યાં. પિતાના શ્રેયાર્થે ત્રિભુવન-વિહાર અને હેમચંદ્રાચાર્યની જન્મભૂમિ ધંધુકામાં એક જૈન મંદિર બંધાવ્યું હતું. મંત્રી આમ્રભટે ભરૂચમાં શકુનિકાવિહાર તથા એના ભાઈ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વાગ્ભટે શત્રુંજય ઉપર આદિનાથના જૈન મંદિરનો ઝીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. સમસ્ત ગુજરાતમાં જૈન ધર્મને લોકપ્રિય કરવાનો યશ સૌલંકી કાળના મધ્યાહ્ન કાળમાં જેમ કુમારપાળને મળ્યો એમ એના અંત ભાગમાં એનો યશ વસ્તુપાળને મળ્યો.

વાઘેલાકાળ દરમિયાન ધોળકાના રાણાનાં મંત્રી વસ્તુપાળે અને તેજપાળે પોતાની વિવિધ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જૈન ધર્મને ખૂબ જ વેગવંતો બનાવ્યો. ગિરનાર, શત્રુંજય અને આબુ જેવા પર્વતો તેમજ અણહિલપુર પાટણ, ભરૂચ, ખંભાત અને ધોળકા જેવાં નગરોમાં નવાં જિનાલયો બાંધવામાં અને જૂનાં જિનાલયોને સમરાવવામાં વસ્તુપાળ-તેજપાળનું પ્રદાન અમૂલ્ય છે. આ ઉપરાંત જિનાલયોના નિભાવ માટે આર્થિક પ્રબંધો કર્યા. વિદ્યા અને સાહિત્યને પ્રોત્સાહ્ન આપવાની વૃત્તિને લઈને સાધુઓ અને શ્રાવકોની પ્રવૃત્તિઓને અપૂર્વ વેગ મળ્યો. અનેક જૈન કવિઓને આશ્રય આપી ઉત્તમ જૈન કવિઓને આશ્રય આપી ઉત્તમ જૈન ગ્રંથો લખાવ્યા. આ ઉપરાંત અમરચંદ્ર, જિનપ્રભસૂરિ, ઉદયપ્રભસૂરિ, નરેન્દ્ર પ્રભૂસૂરિ, નરચંદ્ર સૂરિ, બાલચંદ્રસૂરિ, જયસિંહસૂરિ, માણેકચંદ્ર વગેરે જૈન કવિઓએ ઉત્તમ ગ્રંથો રચી જૈન ધર્મને વિકસાવવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

સોલંકીકાળમાં પાટણ જૈનો માટે ધર્મતીર્થ અને વિદ્યાતીર્થ હતું. ઉપરાંત ખંભાત, ધોળકા, આશાપલ્લી, ભરૂચ જેવાં પણ પ્રસિદ્ધ જૈન કેન્દ્ર હતાં. આ કાળ દરમિયાન જૈન વિદ્વાનોએ પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલી કથાઓનું ભારતીય સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે. જૈનાચાર્યોએ માત્ર ધાર્મિક જ નહિ, પણ લૌકિક આખ્યાનો રચીને પ્રાકૃત સાહિત્યના ભંડારને સમૃદ્ધ કર્યો હતો. આ કથાઓને હૃદયંગમ બનાવવા વાર્તા, આખ્યાન, ઉપમા, સંવાદ, સુભાષિત, સમસ્યાપૂર્તિ પ્રશ્નોત્તર, પહેલિકા વગેરેનો એમણે આધાર લીધો હતો. એમાં કેટલાક વિદ્વાનોએ તો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓમાં રચના કરી છે. ભારતીય સાહિત્યનો એક પણ પ્રદેશ એવો નથી, જેમાં જૈનોનું વિશિષ્ટ સ્થાન ન હોય. સૌથી વધારે તો એમણે વિપુલ કથા સાહિત્ય સર્જ્યું છે. જેને પરિણામે ગુજરાતને અનેકાનેક જૈન ગ્રંથો પ્રાપ્ત થયા.

સોલંકીકાલીન ગુજરાતમાં અનેક સાંસ્કારિક-સામાજિક કારણોસર જૈન ધર્મ ખૂબ પ્રતિષ્ઠિત થયો હતો. અણહિલપુર પાટણના સ્થાપક વનરાજ ચાવડાનો જૈન આચાર્ય શ્રી શીલગુણસૂરિ સાથે ગાઢ સંબંધ હતો. અને પાટણમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. ત્યારબાદ ગુજરાતમાં રાજાઓ, મંત્રીઓ શ્રેષ્ઠિઓ, વેપારીઓ વગેરેએ જૈન મંદિરોને દાન આપ્યાની, મંદિરો બંધાવ્યાંના કે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનાં તથા મોટી સંખ્યામાં જિનબિંબ ભરાવ્યાનાં તથા એમણે કરેલ - કરાવેલ સંઘયાત્રાઓ વગેરેનાં એટલાં બધાં વર્ણનો, ઉલ્લેખો, પ્રમાણો મળે છે કે, એ માટે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ થઈ શકે.

ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓનો કુળધર્મ શૈવ હોવા છતાં જૈન ધર્મ પ્રત્યે એમને આત્મીયભાવ હતો. અનેક રાજવીઓ જૈન આચાર્યોનું સબહુમાન દર્શન કરવા જતા અને એમની સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરતા. રાજદરબારોમાં જૈન આચાર્યોનું માનભર્યું સ્થાન રહેતું અને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

રાજકુટુંબના કેટલાક સભ્યોએ જૈન સાધુ તરીકે દીક્ષા લીધાનાં પણ ઉદાહરણ છે. જૈન આચાર્ય સામાન્ય પ્રજા સાથે સમરસ થયેલા હતા અને એ કારણે પ્રજાનો જે વર્ગ જૈનધર્માનુયાયી નહોતો એના ઉપર પણ એમનાં રહેણીકરણી અને ઉપદેશની ઊંડી અસર થયેલી હતી. કુમારપાળ જેવા પરાક્રમી રાજવી ઉપર પડેલા આચાર્ય હેમચંદ્રના પ્રભાવના કારણે અને એ પછી અર્ધી શતાબ્દી બાદ થયેલ વિદ્યાપ્રેમી અમાત્યો વસ્તુપાળ-તેજપાળનાં જીવન અને કાર્યનાં પરિણામે ગુજરાતના જીવન ઉપર અહિંસાપ્રધાન જૈન વિચારસરણીની ઊંડી અસર થઈ.

સલ્તનતકાળ (ઈ.સ. ૧૩૦૪ થી ૧૫૭૩) દરમિયાન પણ જૈનોએ પોતાનાં મંદિરો, વેપાર તેમજ સાહિત્ય સેવાની અખંડતા તેમજ સાતત્ય જાળવવાનો પ્રયત્ન છેવટ સુધી પ્રવાહિત રાખ્યો. આ કાળ દરમિયાન ઘણાં મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર થયો.

જૈન શ્રેષ્ઠીઓ દિલ્હીના સુલતાનો સાથેના સારા સંબંધોનો ઉપયોગ કરી, ભગ્ન મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર તેમજ નવાં મંદિરો બાંધવા તથા નવી પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે એમની પાસેથી પરવાનગી મેળવી શક્યાં હતા. મેવાડના શેઠ કર્મા શાહે ઈ.સ. ૧૫૩૧માં દિલ્હીના બાદશાહ બહાદુરશાહ પાસેથી ફરમાન મેળવી શત્રુંજય ઉપરનાં મંદિરોનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો.

અમદાવાદના સુલતાન અહમદશાહ પહેલાના માન્ય સમરસિંહ સોનીએ સોમસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી સિદ્ધાચલની યાત્રાએ આવી, ગિરનારની યાત્રા કરી. એ જ રીતે ઈડરના રાવ પૂંજાના માન્ય વચ્છરાજ સુત ગોવિંદ શાહે તારણગિરિ (તારંગા) ઉપરના કુમારપાળે કરાવેલા વિહારનો ઉદ્ધાર કર્યો. અલ્પખાનના શાસનકાળ (ઈ.સ. ૧૩૧૦)માં શત્રુંજયાદિની યાત્રા કરનાર શાહ જેસલે ખંભાતમાં પૌષધશાળા સહિત અજિતનાથનું વિધિચૈત્ય બંધાવ્યું હતું. આ જ અરસામાં ગિરનાર ઉપર પણ બે નવાં ચૈત્યો બંધાયાં.

જૂનાગઢના રા'માંડલિકે ઈ.સ. ૧૪૫૧માં રત્નસિંહસૂરિના પટ્ટાભિષેકના અવસરે પંચમી, અષ્ટમી અને ચતુર્દશીના દિવસોએ પોતાના રાજ્યમાં કોઈ જીવહિંસા ન થવી જોઈએ એવી અમારિ ઘોષણા કરી હતી. તેમજ ઈ.સ. ૧૪૫૩માં ખંભાતવાસી શાહ રાજે ગિરનાર પર વિલમનાથનો પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૪૬૯માં સુંદર મંત્રીના પુત્ર અને સુલતાન મહમૂદના મંત્રી ગદાએ આબુના ભીમવિહારભીમાશાહવાળા ઋષભદેવના મંદિરમાં ૧૨૦ મણ વજનનું પિત્તળનું ઋષભદેવનું બિંબ સોમજયસૂરિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત, કરાવ્યું. આ કાળ દરમિયાન ખંભાત, પાટણ, પાલનપુર, આશાવલ, ભરૂચ, ધોળકા, વઢવાણ, જૂનાગઢ વગેરે જૈનોનાં સંસ્કાર કેન્દ્રો હતાં.

આ સમયમાં કાગળનો વપરાશ શરૂ થયેલો હોવાથી પ્રાચીન તાડપત્રીય ગ્રંથોની સેંકડો નકલો કાગળ ઉપર પણ લખાવા લાગી. જૈન ભંડારોમાં ગ્રંથો ખીચોખીચ ભરાવા લાગ્યા. જૈનોનાં કેન્દ્ર સ્થળોમાં નવા ગ્રંથ ભંડારો સ્થપાયા. પરિણામે આજે પણ ખંભાત,

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પાટણ, વડોદરા, અમદાવાદ વગેરે કેન્દ્રોમાં મોટી સંખ્યામાં હસ્તપ્રતો અને તાડપત્રોનો સંગ્રહ જોવા મળે છે. આ ગ્રંથોમાં વિપુલ ઐતિહાસિક તથા સાંસ્કૃતિક માહિતી સંગ્રહાયેલી છે. આ કાળ દરમિયાન જૂની ગુજરાતી ભાષાનું વિપુલ રાસાદિ સાહિત્ય, મુખ્યત્વે જૈનાચાર્યોએ રચેલું મળે છે.

આ કાળ દરમિયાન જૈનોની જીવદયા વૃત્તિ અને ઉદારતાનાં પણ કેટલાંક ઉદાહરણો નોંધાયા છે. મહમૂદ બેગડાના શાસનકાળ દરમિયાન ઈ.સ. ૧૪૮૩માં ભારે દુકાળ પડેલો ત્યારે જૈન શેઠ ખમા દેદરાણી (હડાલિયા) એ ગુજરાતને પુષ્કળ અનાજ પૂરું પાડી 'એક વાણિયો શાહ અને બીજો પાદશાહ' એ કહેવતને જન્મ આપ્યો હતો. એ જ રીતે ઈ.સ. ૧૫૨૬માં ફરી દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે જૈન ઓસવાળ મંત્રી નગરાજે સદાવ્રત ચાલુ રાખીને ત્રણ કરોડ ફિરોજી સિક્કાનું ખર્ચ કર્યું હતું.

મુગલકાલ (ઈ.સ. ૧૫૭૩ થી ૧૭૫૭) દરમિયાન ગુજરાતમાં જૈનધર્મ, સમાજ અને આચાર વિશેની સંક્ષિપ્ત માહિતી 'મિરાતે અહમદી'માં આપેલી છે. અકબર બાદશાહે અષાઢ મહિનાની અમુક તિથિઓએ અમારિનું તથા ખંભાતના સમુદ્રમાં મીનરક્ષણનું ફરમાન કાઢ્યું હતું. ગુજરાતના જૈન આચાર્યો સાથેનો અકબરનો પરિચય એના જીવનના અંતકાળ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. અકબરે ઈ.સ. ૧૫૯૫માં સૌરાષ્ટ્રમાં ઉના - પાસે શાહબાગમાં હીરવિજયસૂરિની નિર્વાણ-ભૂમિ ઉપર પાદુકામંદિર માટે અને જહાંગીરે ઈ.સ. ૧૬૧૬માં વિજયસેનસૂરિના સમાધિમંદિર અને આસપાસના બગીચા માટે ૧૦ વીઘા જમીન ખંભાતનાં પરા અકબરપુરામાં ભેટ આપી હતી. આ બંને ઘટના નોંધપાત્ર છે.

અકબરે જૈન આચાર્યોને બક્ષેલાં ઈ.સ. ૧૬૦૧નું અને ઈ.સ. ૧૬૦૪નું, એમ બે ફરમાનો વિશેષતઃ નોંધનીય છે. આ કાળ દરમિયાન અનેકાનેક જૈન કવિઓ, લેખકો અને સાહિત્યકારો થઈ ગયા. વળી અનેક જૈન મંદિરો નવાં બંધાયાં તો કેટલાંકનો જીર્ણોદ્ધાર થયો. જેમાં કચ્છમાં ભદ્રેશ્વર, પાટણ નજીક શંખેશ્વર, પાટણ નજીક શંખેશ્વર, ખેરાળુ નજીક તારંગાનું અજિતનાથ મંદિર, આબુ ઉપરનાં મંદિરો, કુંભારિયા, કાવી, અમદાવાદ વગેરે..

મરાઠાકાળ (ઈ.સ. ૧૭૫૮ થી ૧૮૧૮) દરમિયાન ગુજરાતમાં જૈનોની મંદિર-નિર્માણ અને સંઘયાત્રાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી હતી. આ કાલખંડનાં છેવટનાં ૧૮ વર્ષોમાં શત્રુંજય ઉપર કેટલાંક જૈન મંદિરો બંધાયાં હતાં. અમદાવાદના નગરશેઠ વખતચંદે ઈ.સ. ૧૮૦૮માં શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો હતો અને ડુંગર ઉપર કેટલીક મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. ગાયકવાડ સરકાર સાથે એમનો સંબંધ સારો હોઈ આવી સંઘયાત્રાઓ તેઓ સલામતીપૂર્વક યોજી શકતા હતા. આ કાળમાં પણ જૈન સાધુઓ અને શ્રાવકો દ્વારા સાહિત્યપ્રવાહ અવિચ્છિન્ન ધારાએ ચાલુ રહ્યો.

બ્રિટિશકાલ (ઈ.સ. ૧૮૧૮થી ઈ.સ. ૧૮૪૭) તથા અર્વાચીન સમયગાળા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

દરમિયાન પણ જૈન વિરક્ત સાધુઓ તેમજ કોઈ કોઈ ગૃહસ્થોનો ધાર્મિક રચના રચવાનો પ્રવાહ વેગપૂર્વક ચાલુ રહ્યો છે. આ કાળના સાહિત્યની વિશેષતા એ છે કે એ હવે પોથીઓમાં હસ્તલિખિત સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે. આમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં આધ્યાત્મવિદ્યાને લગતાં પુસ્તકોનું વિરલ પ્રદાન છે. પ્રાચીન ગ્રંથોના સંપાદન અને પ્રકાશનને પણ ભારે વેગ મળ્યો. બીજી બાજુ જ્ઞાનચર્ચા સમારોહો, પરિસંવાદો તેમજ વ્યાખ્યાનો દ્વારા જૈનદર્શન, ધર્મ, કલા, સાહિત્ય તેમજ જૈન સંસ્કારવારસાને પ્રજા સમક્ષ વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં મૂકવાનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે, જે અભિવંદનીય છે.

વીસમી સદીમાં જુદાં જુદાં શહેરોમાં જૈન અધ્યયન કેન્દ્રોની સ્થાપના થતાં રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે જૈન ધર્મના અભ્યાસો ઘડાયા અને અધ્યાપન, અધ્યયન અને સંશોધન, થવા લાગ્યાં. પરદેશોમાં પણ જિનભવનોનું નિર્માણ થયું. ત્યાં પણ જૈન ધર્મ અને સંસ્કારની સુવાસ ફેલાવા લાગી.

★ ધર્મધારા, જુલાઈ, ૧૯૯૯

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા ' જૈન આગમ સાહિત્યમાં, ગુજરાત', અમદાવાદ ૧૯૫૨.

૨. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, અમદાવાદ, ગ્રંથ ૨ થી ૪ 'ધર્મસંપ્રદાયો', ગ્રંથ ૫ અને ૬ 'ધર્મસંપ્રદાયો' તથા 'ભાષા અને સાહિત્ય', ગ્રંથ ૭ 'સાહિત્ય', ગ્રંથ ૮ 'મધ્યકાલીન પરંપરાનું સાહિત્ય'.

૩. जिनप्रभसूरि, 'विविध तीर्थ कल्प', शांतिनिकेतन, १९३४.

૪. जिनविजयजी, 'भारतीय विद्या' (सिंधी स्मृति ग्रंथ), भाग-३, कलकत्ता-१९२९.

૫. હ.ગં.શાસ્ત્રી, મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, ' ભાગ-૨, અમદાવાદ, ૧૯૫૫.

૬. રસેશ જમીનદાર, 'ક્ષત્રપકાળનું ગુજરાત', અમદાવાદ.

૭. મોહનલાલ દેશાઈ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', મુંબઈ, ૧૯૩૩.

૮. Commissuriat 'History of Gujarat' Vol. II, Ahmedabad, 1957.

૯. H.D.Sankalia 'Archaeology of Gujarat, Bombay, 1941.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

જૈન ધર્મનો અમૂલ્ય વારસો - સચિત્ર હસ્તપ્રતો*

ગુજરાતનો કલા અને સંસ્કૃતિનો વારસો ભવ્ય છે. એની વિદ્યા-પ્રવૃત્તિના ઘડતરમાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત સચિત્ર હસ્તપ્રતોનું બહુમૂલ્ય પ્રદાન છે. તાડપત્ર, કાપડ અને કાગળ પર લખાયેલા વિવિધ વિષયોને લગતા હસ્તલિખિત અને સચિત્ર ગ્રંથોને ગ્રંથભંડારોમાં જાળવવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્રનું વલભી ઈ.સ. પાંચમી સદીમાં વિદ્યાધામ તરીકે સમગ્ર ભારતમાં પ્રખ્યાત હતું. આચાર્ય દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણની દેખરેખ હેઠળ તમામ જૈન આગમગ્રંથો પુસ્તકરૂપે વલભીમાં લખવામાં આવ્યા. આ બાબત ભારતીય વિદ્યાપ્રવૃત્તિના ઈતિહાસમાં નોંધપાત્ર છે. ચૌલુક્ય વંશના બે ગુર્જર રાજાઓ સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળના સમયમાં ગુજરાતની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો મધ્યાહ્નકાળ શરૂ થયો. સિદ્ધરાજે અનેક ગ્રંથાલયો સ્થાપી, 'સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ'ની સેંકડો પ્રતો લખાવી. કુમારપાળે પણ એકવીસ જેટલાં જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા હતા. મંત્રી વસ્તુપાલે પાટણ, ભરૂચ અને ખંભાત એમ ત્રણ ગ્રંથભંડારો સ્થાપ્યાની વિગતો મળે છે. ઉપરોક્ત જ્ઞામભંડારોમાંની એકમાત્ર તાડપત્ર પર લખાયેલ ઉદયપ્રભસૂરિએ રચેલી 'ધર્માભ્યુદય' કાવ્યની હસ્તપ્રત હાલ ઉપલબ્ધ છે.

આવા હસ્ત લિખિત ગ્રંથભંડારો રાખવાની પ્રથા જૈન સમાજમાં વિશેષ જોવા મળે છે. આ ગ્રંથભંડારોમાં જૈન ધર્મને લગતા ગ્રંથો ઉપરાંત કાવ્ય, કોશ, છંદ, અલંકાર, જ્યોતિષ, નાટક, શિલ્પ, દર્શનશાસ્ત્ર વગેરે વિષયક સમગ્ર સાહિત્યના ગ્રંથોનો સમાવેશ થતો.

ગુજરાતના હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડારોમાં પાટણ, ખંભાત અને અમદાવાદના ભંડારો વધુ ખ્યાતિ પામેલા છે. ઉપરાંત વડોદરા, છાણી, પાલનપુર, ખેડા, પાદરા, ભરૂચ, સુરત, ભાવનગર, ઘોઘા, પાલિતાણા, લીંબડી, જામનગર, વઢવાણ કેમ્પ, માંગરોળ વગેરે સ્થળોએ અનેક નાના-મોટા ગ્રંથભંડારો આવેલા છે.

ગુજરાતના હસ્તપ્રત ભંડારોમાં પ્રાચીન સમયથી પાટણ, વિદ્વાનો અને સંશોધકો માટે એક તીર્થસ્થાન રૂપ બન્યુ છે. અહીં ભંડારોની સંખ્યા ૨૦ હજાર જેટલી હતી. પરંતુ આ ભંડારો કાયમ માટે જળવાઈ રહે એ હેતુથી ૧૯૩૯માં 'શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર' બનાવાયું. જ્યાં આશરે ૨૦ હજાર જેટલી હસ્તપ્રતો સંગ્રહાયેલી છે.

આ સંગ્રહમાં તાડપત્ર પર ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલ શ્વેતાંબર જૈન સંપ્રદાયના ગ્રંથ 'નિશીથચૂર્ણિ'ની ઈ.સ. ૧૨મી સદીની સચિત્ર હસ્તપ્રત છે. એમાં એક પત્ર ઉપર વર્તુળાકારમાં હાથીસવારનું દશ્ય તથા માલાધારી સ્ત્રીઓનાં ચિત્રો છે. જે અપ્સરાઓ જણાય છે. અહીં 'કલ્પસૂત્ર'ની સુવર્ણ અક્ષરોમાં લખાયેલ સચિત્ર પ્રત છે. જેના દરેક પત્ર પર અલગ

* આંતરરાષ્ટ્રીય જૈનવિદ્યા અધ્યયન કેન્દ્ર અને ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ જૈનોલૉજી (ભારત) દ્વારા આયોજિત મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી જન્મ શતાબ્દી : પરિસંવાદ, જુલાઈ ૩૦, ૩૧, ૧૯૯૭માં રજૂ કરેલ શોધપત્ર.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અલગ ચિત્રો છે. એક પત્રમાં કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કુમારપાળને ઉપદેશ આપી રહેલા નજરે પડે છે. એમાં લક્ષ્મીદેવીનું ચિત્ર પણ છે. પ્રથમ તીર્થંકર આદીશ્વર ભગવાનનું સુંદર ચિત્રણ છે. આ પ્રતમાં જૈન સાધ્વીઓ અને શ્રાવિકાઓનાં ચિત્રો આલેખાયેલાં છે. આ પ્રત વિ.સં. ૧૫૦૪ (ઈ.સ. ૧૪૪૭-૪૮)માં લખાયેલી છે. આ જ સમયની કલ્પસૂત્રની બીજી હસ્તપ્રતમાં જૈન પરંપરામાં વત્તે ઓછે અંશે પૂજાતા બ્રહ્મશાંતિ યજ્ઞ અને લક્ષ્મીદેવીનાં આકર્ષક ચિત્રો છે.

'ઋષભદેવચરિત્ર'ની ૧૩ મી સદીની હસ્તપ્રતમાં ઋષભદેવ અને જૈન યક્ષિણી ચક્રેશ્વરીનાં ચિત્રો અનેરું આકર્ષણ ઊભું કરે છે. 'ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષ ચરિત્ર'ની પ્રતના છેલ્લા ત્રણ પત્રો ઉપર હેમચંદ્રસૂરિ - રાજા કુમારપાળ અને શ્રાવિકા શ્રીદેવીનાં મનોરમ ચિત્રો આલેખાયાં છે. 'કથારત્ન સાગર'ની હસ્તપ્રત ૧૩ મી સદીની છે. જેમાં પાર્શ્વનાથ અને શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનાં સુંદર ચિત્રો દોરેલાં છે.

કેનવાસ પર ચીતરેલ 'મહેન્દ્રસૂરિ સ્વાગતપટ્ટ'માં પ્રથમ ત્રિશલા માતાને આવેલા ચૌદ સ્વપ્નોનું આલેખન છે. ત્યાર પછી ગામનું દશ્ય, રાજાનો દરબાર, બજાર, તોપખાનું, હાથીખાનું વગેરેનું આબેહૂબ ચિત્રણ કરેલું છે.

અહીં જળવાયેલ એક હસ્તપ્રતમાંનાં ચાર ચિત્રોમાં હેમચંદ્રાચાર્યને વ્યાકરણનો ગ્રંથ લખવા માટે વિનંતી કરતો રાજા સિદ્ધરાજ, વ્યાકરણગ્રંથને અંબાડી ઉપર મૂકીને ફરતી યાત્રા, પાર્શ્વનાથનું મંદિર અને વ્યાકરણ ગ્રંથની નકલ મેળવવા આનંદપ્રભ ઉપાધ્યાયને વિનંતી કરતા કર્મણ મંત્રી વગેરે પ્રસંગોનાં આબેહૂબ ચિત્રો દોરેલાં છે.

કાપડના 'પટ્ટ' પર ૧૪ મી સદીમાં લખાયેલ 'ધર્મવિધિપ્રકરણ'માં સરસ્વતીનું સુંદર ચિત્ર છે. ૧૫ મી સદીમાં રચાયેલ 'પંચતીર્થીપટ્ટ' ચાંપાનેરમાં તૈયાર થયો છે. જેમાં સાત ચિત્રો છે. મંદિરના ગર્ભગૃહમાં સર્પછત્ર ધારણ કરેલ પાર્શ્વનાથજી, ગિરનાર પર્વતનું દશ્ય, સમ્મેતશિખર અને પાવાગઢ ઉપરના મહાવીર સ્વામી મંદિરનાં ચિત્રોનું મનોહર આલેખન છે. આ પટ્ટ સંઘવી પાડાના ભંડારમાં આવેલો છે.

ખંભાતમાં હાલ મુખ્ય ચાર હસ્તપ્રત ભંડારો છે. પાયચંદગચ્છનો ભંડાર, જ્ઞાન વિમલસૂરિનો ભંડાર, નેમિસૂરિનો ભંડાર અને શાંતિનાથનો ભંડાર. આમાં શાંતિનાથ ભંડાર સમગ્ર ગુજરાતમાં સહુથી સમૃદ્ધ અને મૂલ્યવાન ભંડારોમાંનો એક છે. અહીં ઈ.સ. ૧૨મીથી ૧૪મી સદી દરમ્યાન સંસ્કૃતમાં લખાયેલ પ્રાચીન અને દુર્લભ તાડપત્રીય હસ્તપ્રતો છે. ગુજરાતની ગ્રંથસ્થ લઘુચિત્રકલાના સહુથી પ્રાચીન નમૂના આ ભંડારની તાડપત્રીય સચિત્ર હસ્તપ્રતોમાંથી મળે છે 'દશવૈકાલિકસૂત્રની લઘુવૃત્તિ' હસ્તપ્રતના છેલ્લા પત્ર પરનાં ચિત્રમાં આસન પર બિરાજમાન આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય જમણા હાથમાં તાડપત્ર ધારણ કરી પોતાના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિને પાઠ આપતા જણાય છે. મહેન્દ્રસૂરિની પાછળ બે હાથ જોડીને ઊભેલા દાઢીવાળા ગૃહસ્થની આકૃતિ રાજા કુમારપાળની છે. આ ચિત્ર આચાર્ય હેમચંદ્ર અને

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કુમારપાળના જીવનકાળ દરમ્યાન દોરાયેલું છે. આ પ્રત ૧૨મા સૈકાની છે.

શાંતિનાથ ભંડારમાં સંગ્રહિત 'નેમિનાથ ચરિત'ની ૧૩ મી સદીની પ્રતમાં જૈન તીર્થંકર નેમિનાથ, અંબિકાદેવી અને અંજલિમુદ્રામાં શ્રાવકના ચિત્રો દોરાયેલાં છે. ૧૨મી સદીની એક અન્ય સચિત્ર પ્રતમાં બે ચિત્રો છે. જેમાના એક ચિત્રમાં પદ્માસન પર બેઠેલા મહાવીર સ્વામી અને બીજા ચિત્રમાં ત્રિભંગ અવસ્થામાં ઊભેલ ચતુર્ભુજ સરસ્વતીનું સુંદર ચિત્રણ થયેલું છે.

અમદાવાદમાં દેવસાના પાડાનાં ભંડારમાં 'શ્રીપાલ રાસ'ની ઈ.સ. ૧૮૨૯ માં તૈયાર થયેલ એક ચિત્રિત હસ્તપ્રત છે. એમાં વેપાર માટે સૂરત આવતાં વહાણોનાં ચિત્રાંકનો આબેહૂબ છે. કેટલાંક ચિત્રોમાં વૃક્ષો-વનરાજિઓનાં દશ્યો અંકિત કરેલાં છે. કેટલાંક ચિત્રોમાં ગીત-સંગીત અને નૃત્યોનું આલેખન કરેલું છે. પુરુષોના હાથમાં વીણાનું ચિત્રણ નોંધપાત્ર છે.

દેવસાના પાડાના દયા વિમલજી ભંડારમાં 'કલ્પસૂત્ર'ની ૧૫મી સદીની સચિત્ર હસ્તપ્રત છે. સુવર્ણ અક્ષરોમાં લખાયેલી આ પ્રતમાં રાગ-રાગિણી જેવા સંગીતશાસ્ત્રના આકાશવાદી, પાદચારી અને ભૌમચારી જેવાં ભારતનાટ્યશાસ્ત્રનાં રૂપોનું ચિત્રણ છે.

અમદાવાદના ડહેલાના ઉપાશ્રયમાં શ્રીપાલ રાસ માંના ચિત્રો ગ્રામીણશૈલીમાં આલેખાયા છે. પુરુષ પાત્રોના પાઘડી, લાંબી બાંયનાં અંગરખાં, પટાદાર ધોતિયાં અને ખેસનું આલેખન આકર્ષક છે. સ્ત્રી પાત્રોએ ઘેરા વાદળી રંગની ઓઢણી અને લાલ રંગનો ચણિયો ધારણ કરેલ દર્શાવાયાં છે. ચિત્રોમાં પશુ-પક્ષી અને વનરાજીનું આલેખન મનોહર છે.

આ ભંડારમાં ૧૯મી સદીની ચિત્રિત જૈન 'જ્ઞાન ચોપાટ' જળવાયેલી છે. હિન્દુ અને જૈન પરંપરામાં સાધુઓ અને સંસારીઓ માટે જ્ઞાન ચોપાટ તૈયાર કરાતી, જેમાં ચિત્રોનું આલેખન કરવામાં આવતું. એમાં દેવલોકનું, સર્પોની સીડીઓનું, નવગ્રહોનું તેમજ જીવયોનિઓનું આલેખન કરાતું. જુદી જુદી જીવયોનિઓ, વિવિધ પ્રકારના દેવલોક, સ્વર્ગ અને નરક તેમજ મોક્ષનો ખ્યાલ આપતી. જ્ઞાન ચોપાટ, હિન્દુ પરંપરામાં પણ તૈયાર કરાવવામાં આવતી. જેમાં ૮૪ કોડાઓનું આલેખન કરાતું. આ ૮૪ કોડાઓ, ૮૪ લાખ યોનિઓનું પ્રતીક મનાતા.

ઉજમફોઈની ધર્મશાળાના ભંડારમાં ૧૪ મી સદીની એક હસ્તપ્રતમાં મહાવીર સ્વામીનું ચ્યવન, જન્મ-નિર્વાણ, સમવસરણ વગેરે પ્રસંગોનાં ચિત્રો છે.

હાજા પટેલની પોળમાં 'સંગ્રહણી સૂત્ર' (ઈ.સ. ૧૮૫૪-૫૫)ની એક ચિત્રિત હસ્તપ્રતની નકલ જળવાયેલી છે. એમાં ચક્રવર્તીનાં ૧૪ રત્નો, મેરુપર્વત અને દ્વીપોનું આલેખન કરેલું છે.

અમદાવાદના ભો. જે. વિદ્યાભવનનાં મ્યુઝિયમમાં વેદ-વેદાંગ, ઈતિહાસ, પુરાણ, બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્ય, ભક્તિ વગેરે વિવિધ વિષયોને લગતી હસ્તપ્રતો સચવાયેલી છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

જેમાં કલ્પસૂત્ર, મધુમાલતી કથા જેવી, મનોહર ચિત્રોવાળી પ્રતો છે. જૈન સૂરિઓ અને સાધુઓને તેમજ સંઘને યાત્રા દરમ્યાન આમંત્રણ આપતું એક વિજ્ઞપ્તિપત્ર (૧૮મી સદી) સંગ્રહાયેલું છે. એમાંની કેટલીક હસ્તપ્રતો સુંદર વેલબુટ્ટાની આકૃતિઓથી શણગારાયેલી, કોઈક સોનેરી શાહીથી લખેલી, લાલ-કાળી, શાહીના લખાણવાળી છે.

લા.દ.વિદ્યામંદિરમાં મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ તરફથી ભેટ મળેલ ગ્રંથોનો સંગ્રહ છે. અહીં ૫૦૦થી વધુ જેટલી સચિત્ર હસ્તપ્રતો છે. જેમાં ૧૮મી સદીની 'કલ્પસૂત્ર'ની એક હસ્તપ્રતમાં ગજસવારીનું દૃશ્ય નજરે પડે છે. કાગળની કેટલીક હસ્તપ્રતોમાં ભગવાન તીર્થંકરોના જીવનપ્રસંગો આલેખાયેલા છે.

આ જ સંસ્થામાં આવેલ મ્યુઝિયમમાં થોડીક સચિત્ર હસ્તપ્રતો સંગ્રહાયેલી છે. જેમાં 'કલ્પસૂત્ર'ની ઈ.સ. ૧૪૩૦ની પ્રતમાં કાલકાચાર્યની કથાના દૃશ્યમાં કાલક અને સાહીને વાર્તાલાપ કરતા દર્શાવ્યા છે. બીજી પ્રતમાં રાજાને દાન આપતો બતાવ્યો છે. જેનું લખાણ સુવર્ણાક્ષરમાં અને પાર્શ્વભૂમિમાં વાદળી રંગનું આલેખન છે. 'વ્રતાચાર્યકથા'ની હસ્તપ્રત (ઈ.સ. ૧૪૬૮)માં શત્રુંજય માહાત્મ્યનું દૃશ્ય આકર્ષક છે. 'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર'માંના એક દૃશ્યમાં મુનિશ્રી શ્રાવકને ઘેર વહોરવા માટે ગયેલા એનું ચિત્રણ સુંદર રીતે કરેલું છે. 'માધવાનલ કામકન્દલા ' ની પ્રતમાં વિક્રમાદિત્યકામસેનના યુદ્ધનું દૃશ્ય કંડારેલું છે. ઈ.સ. ૧૫૮૩માં લખાયેલી 'સંગ્રહણી સૂત્ર'ની હસ્તપ્રતમાં ઇન્દ્રસભામાં નાચ-ગાનનું દૃશ્ય ચિત્રકાર ગોવિંદ દ્વારા ચીતરવામાં આવેલ છે.

અહીં સિદ્ધચક્રપટ્ટના કેટલાક નમૂનાઓ જળવાયા છે. જેમાં નવપદને એક યંત્ર સ્વરૂપે ગોઠવેલ છે. ચાર પગથિયાં જ્ઞાન, દર્શન (શ્રદ્ધા), ચારિત્ર્ય અને તપમાંથી ચાર સિદ્ધિઓ ઉપાધ્યાય, સાધુ, આચાર્ય અને સિદ્ધ, આમ આઠ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં 'અરિહંત' એટલે કે મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અહીં સંગ્રહાયેલ વિજ્ઞપ્તિપત્રમાં પ્રથમ મંગલ ચિહ્નો તથા અષ્ટમંગલનું ચિત્ર છે. ત્યારબાદ ચૌદ સ્વપ્નનાં ચિત્ર, રાજ્યસભાનું ચિત્ર, નગરનું આલેખન, સાધુ મહારાજના વ્યાખ્યાનનું ચિત્રાંકન છે. આ પ્રકારનાં નિમંત્રણો કાગળ અને કાપડ પર ચિત્રાંકિત કરી, વિગતો લખીને એના ઉપર સંઘના સભ્યોના હસ્તાક્ષર લેવાતા.

મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડના સમયમાં વડોદરા રાજ્યમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોની જાળવણી પ્રત્યે ઊંડો રસ લીધેલો અને આવા ગ્રંથોના સંશોધન માટે વિભાગ શરૂ કરેલો. જે આજે પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર તરીકે ઓળખાય છે. જેમાં દરેક પ્રકારના હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો અમૂલ્ય ખજાનો જળવાયો છે.

ઈ.સ. ૧૬૯૪માં રચાયેલી 'માનતુંગ માનવતી જૈન રાસ'નામની સચિત્ર હસ્તપ્રતના પ્રથમ ચિત્રમાં રાજાની સવારીનું દૃશ્ય છે. હાથી પર બિરાજમાન રાજા પાછળ મંત્રીઓ ઘોડા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પર બેઠેલ છે અને આગળના ભાગે ઢાલ-ભાલા લઈને ચાલતા સૈનિકો જોઈ શકાય છે. અન્ય બે ચિત્રોમાં રાજા-મંત્રીઓ સાથે મંત્રણા કરતા જણાય છે.

વડોદરાના હંસવિજયજી સંગ્રહમાં કલ્પસૂત્રની ૧૫મી સદીની હસ્તપ્રત સુરક્ષિત છે. જેનું લખાણ સોનેરી શાહીથી લખેલું છે. આ હસ્તપ્રતમાં આઠ ચિત્રો અને ૭૪ અપ્રતિમ કારીગરીવાળી સુંદર કિનારો છે.

વડોદરા પાસેના છાણી ગામમાં ત્રણ જેટલા હસ્તપ્રત સંગ્રહો છે. અહીંના વીરવિજયજી સંગ્રહમાં 'ઓધનિર્યુક્તિ' ગ્રંથની ઈ.સ. ૧૧૬૧ની પ્રત છે. જેમાં ૧૬ વિદ્યાદેવીઓ, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, અંબિકા અને બ્રહ્મશાંતિ યક્ષ મળી કુલ ૨૧ ચિત્રો જૈન મૂર્તિવિધાનની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનાં છે.

ઇડરના શેઠ આણંદજી મંગળજીની પેઢીના હસ્તપ્રત સંગ્રહમાં કલ્પસૂત્ર અને કાલકકથાની ૧૪મી-૧૫મી સદીની સચિત્ર પ્રત છે. તાડપત્રની પ્રત ઉપર સોનાની શાહીથી ચિત્રો દોરેલાં છે. 'કલ્પસૂત્ર'ના વધુમાં વધુ પ્રસંગો આ પ્રતમાં સ્થાન પામ્યા છે. જેમાં અષ્ટમાંગલિક, મહાવીરનો જન્મ, પાર્શ્વનાથનો જન્મ, નિર્વાણ, એમનાં યક્ષ-યક્ષી, ઋષભદેવનું નિર્વાણ વગેરે ચિત્રો ખૂબ આકર્ષક અને મનોહર રીતે આલેખાયાં છે.

લીંબડીના જૈન જ્ઞાનભંડારમાં ઈ.સ. ૧૪૧૫-૧૬માં રચાયેલી કલ્પસૂત્રની સચિત્ર સુવર્ણાક્ષરી હસ્તપ્રત છે.

જામનગરમાં કલ્પસૂત્ર-કાલકકથા (ઈ.સ. ૧૫૦૧)ની સચિત્ર હસ્તપ્રત છે.

કોબા (ગાંધીનગર)માં મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્રમાં આ. શ્રી કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિરમાં હજારો હસ્તપ્રત જળવાયેલી છે. 'પ્રશ્ન વ્યાકરણસૂત્ર પાઠ' નામની હસ્તપ્રત સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને હિન્દી ભાષામાં સં. ૧૭૫૫માં લખાયેલી. જેમાં ૨૨ ચિત્રો છે. 'આનંદઘન ચોવીસી'ની હસ્તપ્રતમાં ચોવીસ તીર્થંકરોનાં સ્તવનોની રચના કરેલી છે. જેમાં કુલ ૧૪ ચિત્રો છે.

અમદાવાદના સારાભાઈ નવાબના સંગ્રહમાં 'સૂરિમંત્રપટ'નું ૧૪મી સદી જેટલું પ્રાચીન ચિત્ર જળવાયું છે. એમાં પૂર્ણ વિકસિત પદ્મ પર બેઠેલ મહાવીર સ્વામીના પ્રથમ શિષ્ય ગૌત્તમસ્વામીનું ચિત્ર નજરે પડે છે. અહીંના સંગ્રહમાં ઋષભદેવના સમવસરણનો ૧૫મી સદીના મધ્યનો એક પટ્ટ અને જંબુદ્વીપનો ૧૬મી સદીનો પટ્ટ સંગ્રહાયેલો છે.

હસ્તપ્રતોની જાળવણી માટે વપરાતી પાટલીઓ ઉપર લઘુચિત્રો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મુનિ પુણ્યવિજયજી સંગ્રહમાંની એક પાટલી પર મહાવીર સ્વામીના ૨૭ ભવો પૈકી કેટલાક ભવોનું ચિત્રાંકન કરેલું નજરે પડે છે.

જૈન ધર્મની સચિત્ર હસ્તપ્રતોમાંથી સામાજિક, ધાર્મિક, ઇતિહાસ, પ્રાચીન ગામોના સ્થાનિક ઇતિહાસ તેમજ પ્રાચીન-મધ્યકાલીન ગુજરાતની સંસ્કાર અને સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વિશે ઉપયોગી માહિતી મળે છે. આ જૈન સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંના ચિત્રો મધ્યકાલીન પશ્ચિમ ભારતની ચિત્રશૈલીના ઉત્તમ નમૂના પૂરા પાડે છે. આ શૈલીનાં ચિત્રો લઘુચિત્રો સ્વરૂપે મળે છે. આ લઘુચિત્રોની શૈલીના નમૂના ખાસ કરીને જૈન કે જૈનાશ્રિત દ્વારા લખાયેલા ગ્રંથોના લઘુ ચિત્રોના રૂપમાં દોરાયેલાં છે. ચિત્રોની આ શૈલીને ગુજરાતની શૈલી કે મારુગુર્જરશૈલી પણ કહે છે.

આમ, ગુજરાતના આ હસ્તપ્રત-સંગ્રહો ભારતીય સંસ્કૃતિના ભવ્ય વારસા સમાન છે. એ વર્તમાનયુગના અને ભાવિ પેઢીના વિદ્યાના ઉપાસકોને માટે મહામૂલી મૂડી છે. આ અમૂલ્ય હસ્તપ્રતોની જાળવણી ખૂબ જ કાળજી માગી લે છે. આવા પ્રાચીન ગ્રંથોને યથાવત્ રાખવા માટે ખાસ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ દ્વારા જંતુરહિત અને સાફ રાખવાની પ્રક્રિયા નિયમિત રીતે થવી જોઈએ. ગુજરાતના તમામ હસ્તપ્રત-સંગ્રહોમાં રખાયેલ પ્રાચીન હસ્તપ્રતોની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી જાળવણી અને સાચવણી થાય તો જ આવનારાં વર્ષોમાં નવી પેઢી આપણાં કલા અને સાંસ્કૃતિક વારસાને સાચવી શકશે સમજી શકશે.

આવા હસ્તલિખિત ગ્રંથો અને ચિત્રો વર્ષો પહેલાં નાજુક પદાર્થો પર લખાયેલા હોવાથી તેનો વારંવાર ઉપયોગ કરવાથી એને નુકસાન થવા સંભવ છે. આ નુકસાન નિવારવા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ સહેલી એવી કોમ્પ્યુટરની મદદ લેવી જોઈએ. આ સાધનની મદદથી તૈયાર થતી એની પ્રતિકૃતિઓ અભ્યાસીઓ અને સંશોધકોને સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ કરાવી શકાય છે. જેમને આ ભંડારોમાં સચવાયેલી જ્ઞાનસંપત્તિની પરિભાષા, લિપિ તથા અન્ય સંકેતોનું જ્ઞાન છે, તેને માટે આ જ્ઞાનભંડારો દિવ્ય ખજાનારૂપ છે.

★ ધર્મધારા, મે, ૧૯૯૯

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. સાંડેસરા, ભોગીલાલ, 'ઇતિહાસની કેડી', ૧૯૪૫ વડોદરા; 'ઇતિહાસ અને સાહિત્ય', ૧૯૬૬, અમદાવાદ.

૨. નવાબ, સારાભાઈ (સંપા. પ્રકા) 'જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ', ૧૯૩૫, અમદાવાદ.

૩. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ-૭, ૧૯૮૧ અને ગ્રંથ-૮, ૧૯૮૪ અમદાવાદ.

૪. Shah, U. P. 'Treasures of Jain Bhandaras', 1978, Ahmedabad.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વિભાગ-૩

ભારતીય સંસ્કૃતિને સ્પર્શતા લેખો

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૧. પાળિયા

પુરાતત્ત્વની પારિભોગિક સામગ્રી પાળિયા

માનવ સંસ્કૃતિની શરૂઆતથી જ માણસ જ્યાં વસ્યો ત્યાં ત્યાં વીરતા, મમતા, આત્મભોગની તૈયારીને યથાકાળ પૂજ્યાં છે. આદિકાળથી આજપર્યંત પોતાના વીર પૂર્વજોને તેના વંશજો કે અનુયાયીઓએ હૃદયથી સન્માન્યા છે. આફ્રિકા, અમેરિકા, યુરેશિયા કે ઇન્ડોનેશિયાના આદિવાસીઓ પોતાની ઢબે પોતાના પૂર્વજોને પૂજે છે. કંઈક જંગલી અને પ્રાકૃતિક રીતે એમનાં સ્મારકો રચે છે. કંઈક એંધાણીઓ ઊભી કરે છે. મૃત આત્માને ખુશ કરવા, શાતા અર્પવા માનવી બધું કરી છૂટતો અને એમ કરવું એ આદિમાનવનાં કુળોમાં કર્તવ્ય ગણાતું. સુધરેલા આધુનિક લોકો એના પ્રસિદ્ધ પુરુષોને માનપૂર્વક જાહેર કે પવિત્ર સ્થાને દફનાવી કે દહનક્રિયા કરી તે ઉપર ભવ્ય સ્મારક રચે છે. રાજા, કવિ, સંત, સૈનિક, શહીદોનાં સ્મારક સર્વત્ર નજરે પડે છે. આ રીતે સદ્ગતનું ઋણ લોકો અદા કરી તેમના ગુણોની પૂજા કરે છે.

પ્રાચીન કાળમાં વેદકાલીન સંસ્કૃતિમાં તેમજ હડપ્પીય સંસ્કૃતિમાં પણ વીરતાથી સંગ્રામ ખેલાતા. ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં વીરપુત્રો માટે દેવોને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. અથર્વવેદમાં સતીપ્રથાની પુરાતન વિધિની નિશાની રહી લાગે છે. આ પ્રથાનું સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત મહાભારતમાં જોવા મળે છે. આ ઉલ્લેખ ઈ.પૂ. ૩જી સદીમાં થયો લાગે છે. સિકંદરના મૃત્યુ પછીના સમયમાં ભારતના ક્ષત્રિયોમાં આ પ્રથા પ્રચલિત હોવાના સમકાલીન ઉલ્લેખ નોંધાયા છે.

ભારતીય ઈતિહાસના મધ્યયુગમાં વીર-સ્મારકો તરીકે પાળિયા સ્થાપવાનો રિવાજ પ્રસાર પામ્યો જણાય છે. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાંથી કેટલીક 'લષ્ટિઓ', સ્મરણ સ્તંભોની લાંબી શિલાઓ, મળી છે. ઉત્તર પ્રદેશના ભાવલપુરમાંથી એક તામ્રપત્ર સૂઈ વિહારના ભગ્ન સ્તૂપમાંથી પ્રાપ્ત થયું છે. અને તે કનિષ્ક પહેલાના (ઈ.સ.૭૦ની આસપાસ) સમયનું છે. આ તામ્રપત્રમાં 'લષ્ટિ' શબ્દને બદલે 'યષ્ટિ' (યઠિ) શબ્દ પ્રયોજાયો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ પ્રકારના સ્મરણ-સ્તંભો ઊભા કરાતા હતા. પ્રાકૃત 'લઠિ' ઉપરથી 'લાઠ'નામે તેનો આજે પણ ઉલ્લેખ થાય છે.

ગુજરાતમાં ઈ.સ.ની બીજી સદીના યષ્ટિલેખ મળ્યા છે. કચ્છ જિલ્લાના પશ્ચિમ-ખાવડામાં આવેલા અંધૌ ગામમાંથી શક વર્ષ બાવન (ઈ.સ. ૧૩૦)ના ચાર યષ્ટિલેખ પ્રાપ્ત થયા છે. ક્ષત્રપકાલ પછી છેક ગુપ્તકાલમાં પાળિયાઓ પર લેખ કોતરેલા મળે છે. દ્વારકાથી દસ માઈલ દૂર આવેલા 'મૂલવાસરની શિલાયષ્ટિ', - સ્વામી રુદ્રસેનના રાજ્યકાલ (ઈ.સ. ૨૦૦)માં નિર્માણ થયેલી છે. છ ફૂટ ઊંચી આ પાષાણ-લષ્ટિ પર ચાર લીટીમાં સંસ્કૃત ભાષા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અને બ્રાહ્મી લિપિમાં લખાય છે, જેમાં એક વાણિજકના પુત્રે પોતાના મિત્રને ખાતરે પોતાના પ્રાણ આપ્યા હતા તેવો ઉલ્લેખ છે. તેના સ્મરણમાં તે ઊભી કરવામાં આવી હતી. સૌરાષ્ટ્રમાં જસદણ પાસે ગઢા ગામમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ ઈ.સ. ૨૦૫ના શિલાલેખમાં જણાવ્યું છે કે ખરપાર્ચે પોતાના ભાઈઓની યાદમાં એક લાઠ (યષ્ઠિ) ઊભો કર્યો હતો. તે પછી સતીપ્રથા રાજપૂતોમાં ઈ.સ. ૧૦૦૦ પછી વધતી ગઈ અને ઈ.સ. ૧૨૦૦ થી ઈ.સ. ૧૮૦૦ દરમિયાન રાજપૂત અને અન્ય જ્ઞાતિઓમાં પાળિયા મૂકવાનો રિવાજ પ્રસર્યો.

પાળિયા અને ખાંભી એ વ્યાપક અર્થમાં મૃત્યુનાં સ્મારકો છે. પાળિયાની સૃષ્ટિ દ્વારા, મૃતકો દ્વારા પણ, મંગલ થવાની ભાવના ઋગ્વેદ મંડળ ૧૦ના સૂક્ત ૧૮માંથી મળે છે :

परं मृत्या अनु परेही पन्थां
यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।
चक्षुष्मते शृण्वते तं ब्रवीमि
मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥

'હે મૃત્યુ! દેવયાનથી ભિન્ન એવા પિતૃયાન દ્વારા (તું) લઈ જજે. આંખ તથા કાન વિના પણ જોઈ શકનાર અને સાંભળી શકનાર તને મૃતકને - પિતૃને - અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે અમારી પ્રજા તથા અમારા વીરોનું રક્ષણ કરજે.'

પાળિયા અને ખાંભીમાં કોઈ ભેદ જોવામાં આવતો નથી. મૂળ શબ્દ 'સ્તંભ' પરથી 'ખાંભી' એવો એક અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ પાળિયાનો શાસ્ત્રીય અર્થ જુદો જ થાય છે. ઋગ્વેદમાં પાળિયા માટે 'સ્થુણા' શબ્દ છે. एतां स्थुणां पितरो धारयन्तु (૧૦-૧૮-૧૩). સંસ્કૃતમાં કવિ કાલિદાસની કૃતિ 'રઘુવંશ'માં 'પાલપિતૃ' શબ્દનો ઉપયોગ કરેલો જણાય છે. આ પાલપિતૃમાંથી 'પાલિયઉ' અને તેમાંથી 'પાલિયો' કે 'પાળિયો' શબ્દ આવ્યો હોવાનું મનાય છે. પાલપિતૃ એટલે પાલક, રક્ષક એવો ભાવ જણાય છે. તેથી મૃત પિતૃ દ્વારા થતું રક્ષણ એમ પાળિયાની વિભાવના આપી શકાય.

પાળિયાઓ બે પ્રકારના જોવા મળે છે : સપાટ અને લંબચોરસ તથા ચતુષ્કોણ જેવા સ્તંભ. પાળિયાના સામાન્ય રીતે ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવે છે. પ્રથમ વિભાગમાં સૌથી મથાળે શિરોભાગ ત્રિકોણાકાર કે અર્ધવર્તુળાકારકમાનાકારમાં એક બાજુએ સૂર્ય તથા બીજી બાજુએ ચંદ્રનું પ્રતીક કંડારેલું - ઉપસાવેલું હોય છે. આ પ્રતીકો એમ નિર્દેશ કરે છે કે, જ્યાં સુધી સૂર્ય અને ચંદ્ર આકાશમાં ઝળકી રહ્યા છે ત્યાં સુધી 'શહીદ' થનારની કીર્તિ પણ ઝળહળી રહેશે. બીજા વિભાગમાં પાળિયાનું મુખ્ય શિલ્પ આવે છે અને ત્રીજા વિભાગમાં પાળિયાની નીચે પ્રસંગ બન્યાની તારીખ, તિથિ તથા શહીદ થનારનાં નામવિગત કોતરવામાં આવે છે.

આ પાળિયાની વિગતો ઇતિહાસમાં કાળગણના માટે ઘણી જ ઉપયોગી થઈ પડે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

છે. પાળિયાનું આ સ્વરૂપ પરંપરાથી રૂઢ થઈ ગયેલું છે.

પાળિયા ઊભા કરવાનો હેતુ બનાવની સ્મૃતિ જાળવી રાખવાનો છે. કોઈ પણ ઘટના ઘટે કે જે સમાજ, ધર્મ કે વ્યક્તિ માટે તે આદર્શ હોય તો તે ઘટનામાં મૃત્યુ પામેલ વ્યક્તિ માટે પાળિયા ઊભા કરવામાં આવે છે. પાળિયા જેમ લોકસંસ્કૃતિનાં પ્રતીકો છે, તેમ ઈતિહાસના અંકોડા પણ છે. ઇતિહાસની ખૂટતી કડીઓ જોડી આપવાના માધ્યમ તરીકે પાળિયા અગત્યનું સાધન ગણાય છે. લોકજીવનમાં પાળિયાને મૃત્યુના સ્મારક તરીકે નહિ, પણ વીરપૂજા તરીકે અપનાવાયા છે.

પુરાતત્ત્વનો વિષય માનવજીવન અને એનાં અંગોનો અભ્યાસ કરતો હોઈ તેની પ્રવૃત્તિનો પણ અભ્યાસ કરે છે. પાળિયા પણ માનવજીવનનું એક અંગ હોઈ પુરાતત્ત્વની અભ્યાસસામગ્રીમાં એનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. પાળિયા ઈતિહાસનો સીધો પુરાવો હોઈ પુરાતત્ત્વવિદને નિર્ણય અર્થે વિશેષ તપાસ કરવી પડતી નથી. અલબત્ત, તેના ખરાપણાની પ્રાથમિક તપાસ જરૂરી ખરી.

પાળિયાને પુરાતત્ત્વના અભ્યાસનું સ્મારક ગણીએ તો જગતની તમામ સંસ્કૃતિઓમાં તેનાં મૂળ જોવા મળશે. પાળિયા માટે ખાંભી સિવાય પણ અન્ય શબ્દોનો પ્રયોગ થયેલો છે; જેવા કે પાળો, ઓટો, સમાધ, ઠેસ, લાટ, નગલીઆ, ચગલીઆ, શર, શૂરોપૂરો, સૂરધન, સાગવન, લષ્ટિ, યષ્ટિ વગેરે. અંગ્રેજીમાં એની રચનાને કારણે ભિન્ન નામ અપાયાં છે, જેમ કે સ્ટોન હેન્જ, ડૉલ્મેન, મેનહર વગેરે.

મહાપાષાણ સ્મારકો ભારતમાં પણ નોંધાયાં છે. ગુજરાતમાં કચ્છમાં આવાં મહાપાષાણ સ્મારકો આવેલાં છે. આ મહાપાષાણ સ્મારકોના પ્રકારમાંથી 'મેનહર' પ્રકાર સૌરાષ્ટ્રના પાળિયાનો પૂર્વજ હોઈ શકે. મહાપાષાણ સ્મારકોનો સમય ઈ.પૂ. ૪૦૦૦ થી ઈ.પૂ. ૧૦૦૦ સુધીનો માનવામાં આવે છે. ઇંગ્લંડના વિલ્ટશાયરમાં આવેલ મહાપાષાણ સ્મારકનો સમય ઈ.પૂ. ૨૧૦૦ ગણવામાં આવ્યો છે. આફ્રિકામાં આવેલ ઇથિઓપિઆના પ્રાચીન એક્સમ સામ્રાજ્યના વિસ્તારમાં આવેલ મેનહર ૩૩.૫ મીટરની ઊંચાઈવાળો છે, જે ઈ.સ.ની પ્રથમ કે બીજી સદીનો છે. આમ, જગતમાં સૌપ્રથમ પાળિયાની રચના થઈ હશે. માનવના વિકાસ સાથે સાથે આ પ્રથામાં પરિવર્તન આવ્યું હશે, પણ મૂળ ખ્યાલ સચવાઈ રહ્યો છે. અને તેથી જ આ જગતને ઇજિપ્તના પિરામિડો કે બેબિલોનના હમુરાબીના શિલાખંડો પ્રાપ્ત થઈ શક્યા છે.

મૃત્યુસ્મારક તરીકે ઇજિપ્તના પિરામિડો લો કે સાંચીનો સ્તૂપ લો, બંનેમાં મૃતાત્માના અમરત્વનો ખ્યાલ સૂક્ષ્મ ભાવે રહેલો છે. હજારો વર્ષ પૂર્વે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અગ્નિસંસ્કારની સ્મૃતિ માટે પ્રભાસપાટણમાં ત્રિવેણી સંગમ પર રચાયેલા તુલસીક્યારા અને દિલ્હીમાં આવેલ મહાત્મા ગાંધીના રાજઘાટ સ્મૃતિ સ્મારક આદિમાં ભારતની આ જીવંત સંસ્કૃતિ ધબકે છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પુરાવસ્તુ અને પુરાતત્ત્વનું જ્ઞાન માત્ર પ્રાચીન માનવોએ વાપરેલી તમામ પારિભોગિક સામગ્રીની શોધપૂરતું મર્યાદિત નથી. આ શોધ તો પુરાતત્ત્વની શરૂઆતમાત્ર છે. એ શરૂઆત પછી તેના પ્રાપ્તિસ્થાનની સ્તરરચનાની પરીક્ષા કરવી પડે છે. તેની બહિરંગ અને અંતરંગ કસોટી કરવી પડે છે.

પુરાતત્ત્વને અતીત સાથે સંબંધ છે. અને પાળિયા અતીતનાં જ પ્રતીક છે. અતીત એ પુરાતત્ત્વનો મુખ્ય વિષય છે. કોઈ પણ પુરાવશેષ અમુક વર્ષ પ્રાચીન છે એમ કહી દેવાથી એના અભ્યાસને પૂર્ણવિરામ મૂકી શકાતું નથી. તેથી જે તે પુરાવશેષોનાં તમામ પાસાંનાં અભ્યાસસંશોધન કરીને પછી જ ચોક્કસ કથન થઈ શકે છે. આમ, પાળિયાને પુરાતત્ત્વની પારિભોગિક સામગ્રી ગણીએ તો તેના સંદર્ભમાં કેટલાંક પાસાંનાં અભ્યાસસંશોધન અનિવાર્ય ગણાય, જેમાં પાળિયાનું ભૌગોલિક સ્થાન, તેના પદાર્થ, ઊભા કરવાનો હેતુ, ઉત્કીર્ણ લેખ, તેની ભાષા અને લિપિ, ધાર્મિક ચિહ્ન, આકૃતિઓ, માનવ આકૃતિના પહેરવેશ, પદ્ધતિ કે પશુસ્વાર, વસ્ત્રીભૂષણો, આયુધો, ઉપકરણો ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ કરી શકાય. આ પ્રકારે પાળિયાઓનાં અભ્યાસસંશોધન એ પુરાતત્ત્વ માટે અતિ ઉપયોગી પારિભોગિક સામગ્રી પૂરી પાડે તે નિઃસંદેહ છે.

આદિમકાલીન સંસ્કૃતિઓ વિશેની સામગ્રી પણ આ પાળિયાઓ દ્વારા મેળવી શકાય છે. આદિવાસીઓએ ઊભા કરેલા પાળિયા કે ખાંભીઓનાં અભ્યાસ-સંશોધન પરથી આદિજાતિઓની સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર, રીતરિવાજ, ધર્મ-સંપ્રદાયો, શિલ્પકલા અંકોડાને જોડવામાં પૂરક બની શકે. ભારતમાં કેટલાક વિદ્વાનો આદિવાસીઓના પથ્થરના પાળિયા મૂકવાની પ્રાચીન પ્રણાલિકા તરફ આકર્ષાયા અને તે દ્વારા એમની સમાજવ્યવસ્થાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરેલો જોવા મળે છે. આમાં ખાસ કરીને ફર્ગ્યુસન (૧૮૭૨)ને ગણનાપાત્ર ગણાવી શકાય. તે પછી વ્હીલરે (૧૯૪૭), કૃષ્ણ સ્વામી (૧૯૫૬) અને ડૉ. રખાલચંદ્ર બૅનરજીએ ભારત સરકારના પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણ વિભાગ (ASI) તરફથી આ પ્રકારના એકાદ પાસા ઉપર કેટલુંક સંશોધનકાર્ય તેમના વિષયના સંદર્ભમાં કરેલું જોવા મળે છે. ભારતના આદિવાસીઓના માનવશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રી દાસ અને શ્રી ચેટરજી (૧૯૨૭), પ્રા. ડી. એન. મજુમદારે (૧૯૫૦) હો જાતિ ઉપર, ડૉ. એલ્વીને બોન્ડો (૧૯૫૦) અને સવર જાતિ (૧૯૫૫) પર સંશોધનકાર્ય કરેલું છે. જ્યારે ગુજરાતમાં ડૉ. વાય. વી. એસ. નાથે(૧૯૬૦) કરેલા રતનમાલના ભીલોના અભ્યાસમાં ધાર્મિક જીવનની ચર્ચામાં કેટલોક ઉલ્લેખ આવે છે. ડૉ. ટી. બી. નાયકે (૧૯૬૦) રાજપીપળાના ભીલોમાં, શ્રી પી. જી. શાહે દુબળા જાતિના અભ્યાસમાં અને શ્રી પી. સી. દવેએ ગરાસિયા આદિવાસીઓના પ્રજાતીય અભ્યાસોમાં તે પાસા ઉપર કેટલાંક ઉલ્લેખો કરેલા જોવા મળે છે.

★ કુમાર, અંક ૮૫૮, જુલાઈ, ૧૯૯૯

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૨. કાષ્ઠ શિલ્પકલા

કાષ્ઠ શિલ્પકલાનાં વિકાસનાં ઐતિહાસિક તબક્કાઓ

ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રતીકરૂપ એવા કાષ્ઠકલાના ઉત્તમ નમૂનાઓ ધાર્મિકવૃત્તિ તથા કલાકારોની કલાના યશોગાન ગાતા નગરો અને ગ્રામોમાં આજે પણ જોઈ શકાય છે. પુરાતન કાલથી જોઈએ તો તેનો વિકાસ ઐતિહાસિક તબક્કાવાર થયેલો નજરે પડે છે. આરંભમાં બેડોળ અને અણઘડ લગતી આ કલાનો વિકાસ સૌંદર્યની ઉચ્ચકોટિની ચરમ સીમાએ પહોંચેલો જોઈ શકાય છે. કાષ્ઠાશિલ્પકલામાં લોકકલાના તત્ત્વો ઉમેરાતા સમાજજીવનની લોકશૈલીના પ્રતિબિંબો નીરખી શકાય છે.

વૈદિકકાલમાં મોટેભાગે કાષ્ઠના મકાનો અને કાષ્ઠગ્રામો તથા નગરો બંધાતા હોવાના સાહિત્યિક આધારો મળે છે. જો કે વેદકાલની કાષ્ઠકલાના કોઈ નમૂનાઓ મળ્યા નથી, પરંતુ રાજાને રહેવાના મહેલો, ઋષિઓની પર્ણકુટીઓ, ગ્રામ્ય રહેણાંકનાં મકાનો અને ફરતી કાષ્ઠના પાટડાની વાડ અને દરવાજાઓ અને એના ઉપર થતાં કોતરકામ અને કાષ્ઠશિલ્પ અંગેની નોંધો પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

નંદવંશના સમયમાં કાષ્ઠના મહાલયો તેમજ મોટા કિલ્લાઓ બંધાયા હતા. પ્રાચીન પાટલીપુત્ર નગરના ખોદકામમાંથી કાષ્ઠદુર્ગના કેટલાક પાટડાઓ મળી આવ્યા છે. આ પાટડાઓ ઉપર કોઈ કોતરકામ નથી, પણ પરદેશી મુસાફરોની પ્રવાસનોંધોના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે નંદશાસનમાં અને મૌર્યોના સમયમાં ભારતમાં કાષ્ઠકલા સૌળેકળાએ ખીલી હશે. એ સમયે કાષ્ઠશિલ્પમાં લોકકલાના અનેક નમૂનાઓ કોતરાયા હશે.

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય પછી સમ્રાટ અશોકના સમયમાં બાંધકામમાં તેમજ કીર્તિસ્તંભો, જય સ્તંભો વગેરેના કોતરકામમાં પથ્થરનો ઉપયોગ શરૂ થયો. છતાં બાંધકામમાં થતો પથ્થરનો ઉપયોગ કાષ્ઠના બાંધકામને અનુસરીને જ થયેલો દેખાય છે. આ હકીકત સાંચી અને અમરાવતીનાં સ્તૂપોની વેદિકા અને તોરણોના કંડારકામ જોવાથી ખ્યાલ આવે છે.

ગુજરાતમાં જૂનાગઢની ઉપરકોટની પ્રાચીન ગુફાની દીવાલોના ચંદ્રસલાકાના સુશોભનો તેમજ બાવા પ્યારાની ગુફાના દ્વારોના કંડારકામ, તળાજાની એભલ ગુફાની છતના તથા બહારનાં ચંદ્રસલાકાના સુશોભનો, સાણા ડુંગરની ગુફાઓના સ્તંભો ઉપરનું કોતરકામ વગેરે ઉપર કાષ્ઠશિલ્પ સ્થાપત્યની અસર તથા અનુકરણ થયેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

છઠ્ઠા સૈકાથી માંડીને દસમા સૈકાના અંતભાગ સુધીમાં ગુજરાતમાં સંખ્યાબંધ કાષ્ઠમંદિરોનું નિર્માણ થયું હતું તેમજ કેટલાક મંદિરોના બાંધકામમાં કાષ્ઠશિલ્પોનો અંશતઃ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઉપયોગ થયો હતો. મુસ્લિમ તવારીખોને આધારે જાણવા મળે છે ઇ.સ. ૧૦૨૪માં મહમદ ગઝનવીએ સોમનાથનું મંદિર તોડ્યું ત્યારે એ મંદિરનો સભામંડપ કાષ્ઠનો હતો. કાષ્ઠના ઓછાં ટકાઉપણાંને લઈને મંદિરોના બાંધકામમાં છઠ્ઠા સૈકાથી પથ્થરનો વિશેષ ઉપયોગ થતો, છતાં કાષ્ઠ મંદિરોનું નિર્માણ થતું એ હકીકત છે. પરધર્મીઓ મંદિરો તોડવા કે બાળવા લાગ્યા પછી પણ કોઈ કોઈ જગ્યાએ કાષ્ઠમંદિરો બનાવતા, જેનો ઉત્તમ નમૂનો વડોદરા સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત કાષ્ઠ સભામંડપ છે. આ મંડપ ૧૬મી થી ૧૮મી સદી દરમ્યાન નિર્મિત થયેલ વિવિધ ભાગોને જોડીને ઊભો કરવામાં આવ્યો છે. આ મંડપના કાષ્ઠ શિલ્પોમાં નેમિનાથનો લગ્નોત્સવ, સંસાર ત્યાગ, વર્ષીદાન મહોત્સવ જૈનાચાર્યોની શોભાયાત્રા, અપ્સરાઓ વગેરે જોઈ શકાય છે. તે સાથે ચક્રવર્તી રાજા ભરતની શોભાયાત્રાનું દશ્ય કાષ્ઠશિલ્પ પટ્ટીકામાં કંડારેલું છે. લલિત ત્રિભંગમાં વેણુધર શ્રીકૃષ્ણનું શિલ્પ, ગજલક્ષ્મી, દેવાંગનાઓ, ગંધર્વો, પશુ-પક્ષીઓનાં શિલ્પો કલાત્મક રીતે કોતરાયા છે.

શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં રહેણાંકના મકાનોમાં વિશેષતઃ કાષ્ઠના ઉપયોગના ઉલ્લેખ મળે છે. આ કારણથી મોટાભાગના રાજમહેલો, નગરશેઠની હવેલીઓ તેમજ સાધારણ મનુષ્યના રહેઠાણમાં કાષ્ઠનો ઉપયોગ થતો રહ્યો છે. સૌ પ્રથમ દેવ-મંદિરો, પછી રાજમહેલો, હવેલીઓ અને છેલ્લે મકાનોમાં કાષ્ઠકોતરણી અને કાષ્ઠશિલ્પંના સુશોભનો થવા લાગ્યા. મૈત્રક કાલના ઉત્તરાર્ધથી આવા કાષ્ઠશિલ્પો મૂકવાની પ્રથા શરૂ થઈ જણાય છે. આ કાષ્ઠશિલ્પો મોટેભાગે એ કાલની લોકકલાના સુંદર નમૂનાઓ હતા. શૃંગાર મૂર્તિઓને શિલ્પશાસ્ત્રનાં બંધનો ખાસ નડતા નથી. એટલે કાષ્ઠ શૃંગાર મૂર્તિઓ જે તે કાલની લોકકલાના ઉત્કૃષ્ઠ પ્રતીક સમી બની રહી. આ કાષ્ઠ શિલ્પોના વસ્ત્રો, આભૂષણો અને વસ્ત્રપરિધાનમાં લોકકલાની ઝાંખી થયા વિના રહેતી નથી.

છેક આદિકાલથી અદ્યપર્યંત બધા જ શિલ્પો ઉપર સમય સમયની અસર થયા વિના રહી નથી. હડપ્પા, લોથલ વગેરે જેવા સિંધુ સંસ્કૃતિના કેન્દ્રો તથા હૂણ, મૈત્રક, ચાપોત્કટ પ્રતિહાર, સોલંકી, દક્ષિણના ચાલુક્ય, મુસ્લિમ, મરાઠા અને બ્રિટિશકાલની મૂર્તિઓ અને એમાં ખાસ કાષ્ઠ કલાના નમૂનાઓ ઉપર લોકકલાની સ્પષ્ટ અસર દેખાય છે. મહાલયો, હવેલીઓ, ઘરોમાં કાષ્ઠ શિલ્પો કોતરવામાં આવતાં જ પણ એ ઉપરાંત ઘર વપરાશમાં લેવાતાં કોઠલા, મંજૂષા, પટારા, પેટીઓ, દીવીઓ ઝૂમ્મરો વગેરે પણ થતાં કાષ્ઠ શિલ્પોમાં તે સમયની લોકકલા સંપૂર્ણપણે દષ્ટિગોચર થાય છે. જેના નમૂનાઓ આજે પણ ભારતના અને ગુજરાતના સંગ્રહાલયોમાં માનવસંસ્કૃતિની ઓળખ આપતાં પ્રદર્શિત થયેલા જોઈ શકાય છે.

આદિવાસી તેમજ અમુક પછાત કોમોમાં પોતાના કુળદેવતાઓની મૂર્તિઓ કાષ્ઠની બનાવવામાં આવે છે. જેને "ફળાં" કહે છે. આદિવાસીના બાબલા દેવની મૂર્તિઓ મોટે ભાગે કાષ્ઠમાંથી જ બનેલી છે. આદિવાસીઓ પોતાના દેવની મૂર્તિઓ પોતાને હાથે જ બનાવે છે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

એટલે એ મૂર્તિઓમાં ભારોભાર લોકશિલ્પકલાના દર્શન થાય છે. આ બધી મૂર્તિઓ લોકશિલ્પના પરિપાકરૂપે કોતરાયેલી જણાય છે.

બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર પછી ધાર્મિક ઉત્સવો વિશેષ થવા માંડ્યા. બૌદ્ધધર્મના અસ્ત પછી પણ કેટલાક ઉત્સવો હિંદુધર્મ-સંપ્રદાયોમાં ચાલુ રહ્યા. આવા ઉત્સવ પ્રસંગે વપરાતા રથ, પાલખીઓ, ડોળીઓ વગેરે ઉપર વિવિધ લોકશિલ્પો કાષ્ઠમાં કોતરવામાં આવતા, જે આજે પણ પરંપરાગત જૂના મંદિરોમાં સચવાયેલા નજરે પડે છે. આ કાષ્ઠશિલ્પોના કોતરકામમાં લોકશિલ્પની ઠીક ઠીક અસર દેખાય છે. આમ કાષ્ઠનો ઉપયોગ વિવિધ જરૂરિયાતોને લઈને વિશિષ્ટ રીતે થતો હોઈ કાષ્ઠકારીગરોને કાયમ કામ મળતું. જેને લઈને કાષ્ઠ ઉપર રૂપકામથી માંડીને ફૂલવેલ, ભૌમિતિક આકારો, સમાજજીવનની આકૃતિઓ વગેરે પ્રકારના કોતરકામ થવા લાગ્યા. જેને લઈને આ કામમાં લોકકલાનો સારો એવો વિકાસ થયો. આમ વારસાગત કાષ્ઠકામમાં ઉપરાંત કારીગરની પોતાની આગવી શૈલી અને ભાવના કોતરકામ ઉમેરાતા ગયા. જેને લઈને કાષ્ઠના રૂપકામો કે ઇતર કોતરકામો એકલાં વારસાગત કે રૂઢીગત ન રહેતા લોકકલાના ઢાળવાળા બન્યા છે.

ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત કાષ્ઠશિલ્પોમાં દેવી-દેવીઓ, અપ્સરાઓ, નર્તકીઓ, વાદ્યવાદકો-વાદિનીઓ, કૃષ્ણલીલાના દશ્યો, રામાયણ-મહાભારતના પ્રસંગોના અંકનો, દેવવાહનો જેવા કે ગરૂડ, નંદી, હંસ, વાઘ, સિંહ, લોકદેવીઓ, લોકમાતૃકાઓ ઉપરાંત વ્યાલશિલ્પોનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે.

ગુજરાતમાં સોલંકીકાલ પછીના સમયના કેટલાક કાષ્ઠ મહાલયો બચી જવા પામ્યા છે. આવા મહાલયોમાં કાષ્ઠશિલ્પ ઉત્તમ નમૂનાઓ જળવાયા છે. આ મહાલયોના દ્વારશાખ અને ઓતરંગમાં વિવિધ દેવ-દેવીઓના કાષ્ઠશિલ્પો કંડારેલા છે. ગવાક્ષોમાં ફૂલવેલ અને કળશ, છતમાં ઝૂમ્મર અને ક્યાંક ક્યાંક રાસલીલાના શિલ્પો ઉપરાંત દાણલીલા, નાગદમન, ગજલક્ષ્મી, ગરુડ, મયૂર, ઊડતા પંખીઓ, ગ્રાસમુખો વગેરેના કાષ્ઠશિલ્પો જોઈ શકાય છે. કાષ્ઠ કોતરકામમાં ક્યારેક કામસૂત્રના દશ્યો પણ નજરે પડે છે. વસોની દેશાઈની હવેલીમાંઆવા કેટલાક કાષ્ઠશિલ્પોના નમૂનાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

સત્તરમાં સૈકાની લોકકલાથી સભર એવા કાષ્ઠ શિલ્પોના ઉત્તમ નમૂનાઓ હળવદના પુરાણા રાજ્યમહેલમાં આવેલા છે. અહીં સ્તંભના અને છતના ટેકા ઉપર કોતરાયેલ કૃષ્ણલીલાના શિલ્પો લોકકલાના ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ પૂરા પાડે છે. તત્કાલીન સમયનાં શ્રીમંતોનો પહેરવેશ, ઘરેણા, અંગભંગીઓ કેવા પ્રકારના હતા તેનો ખ્યાલ એ કાષ્ઠ શિલ્પો પરથી આવે છે.

મકાનના કઠેડાના બહારના ભાગે ઢાળવાળા નેજવા કે છજા ઉપર કોતરીને મૂકાયેલા લાંબા પાટો ઉપર બારમા સૈકાથી માંડીને ઓગણીસમા સૈકા સુધી વિવિધ પ્રકારનાં ફૂલબુટ્ટાઓ, ફુલવેલો, ભૌમિતિક આકારો, ભરતકામમાં જોવા મળતી વિવિધ ભાતો વગેરે કંડરાતા. આ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રકારના કોતરકામમાં લોકશૈલીની સીધી અસર પડેલી દેખાય છે. આ શૈલીનો ઉત્તમ નમૂનો ધંધૂકા તાલુકાના ભીમનાથ મહાદેવના મહંતની હવેલીના કઠેડા હાલ મોજૂદ છે.

મરાઠાકાલ દરમ્યાન ગુજરાતમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની સ્થાપના થઈ. આ સંપ્રદાયના મંદિરો, સાધુસંતોની હવેલીઓ અને દરવાજાઓ કાષ્ઠના ઉત્તમ નમૂનાઓ ગણાય છે. અમદાવાદના કાલુપુર વિસ્તારના સ્વામીનારાયણ મંદિરની હવેલીના સ્તંભોના ટેકાઓ ઉપર કોતરાયેલ સંખ્યાબંધ કાષ્ઠશિલ્પો ઉપરાંત વડતાલ, મૂળી, ગઢળા, ગોંડલ, સૂરત વગેરે સ્થળોના આવા મંદિરની હવેલીઓમાં લોકકલાથી સભર કાષ્ઠશિલ્પો નજરે પડે છે.

સોળમા, સત્તરમા અને અઢારમા સૈકામાં બંધાયેલ સિદ્ધપુર અને પાટણના વોરા કુટુંબના મકાનોનું કાષ્ઠકોતરકામ કાષ્ઠકલા કારીગરીના ઉત્તમ નમૂના ગણાવી શકાય. આ કોતરકામને કોમવાદની જરાય અસર થઈ નથી. અહીં કોતરકામ કરનાર હિંદુ કારીગરોએ દિલ દઈને કાષ્ઠ શિલ્પોનો વિકાસ સાધ્યો ચે. આ મકાનોના કાષ્ટશિલ્પોનો વિકાસ સાધ્યો છે. આ મકાનોના કાષ્ઠશિલ્પોમાં ત્રણ સદીઓના લોક જીવનનાં દર્શન થાય છે. આ ઉપરાંત અમદાવાદમાં આસ્ટો.ડિયા વિસ્તારમાં સૌરાષ્ટ્રમાં મહુવા બંદર, ખંભાત અને ભરૂચની વોરવાડમાં આ શૈલીની અરવાળા મકાનો આજે પણ મોજૂદ છે.

નવરાત્રીમાં બનતી માંડવીઓ ઉપર કેટલાક કાષ્ઠશિલ્પો કંડારવામાં આવે છે. આ શિલ્પો સીધા લોકકલામાંથી ઉતરી આવેલા દેખાય છે. પક્ષીઓને દાણા-પાણી મળે તેવા સંખ્યાબંધ ચબૂતરા-પરબડીઓ ગુજરાતમાં અનેક સ્થળોએ જોવા મળે છે. આવા ચબૂતરા કાં તો કાષ્ઠ અથવા પથ્થરના બનાવાય છે. કાષ્ઠના ચબૂતરાના નાના ટેકાઓ, કઠેડાઓ વગેરે ઉપર કાષ્ઠ શિલ્પો કોતરાયેલા હોય છે.

મૂર્તિવિધાનના ગ્રંથો, પુરાણો વગેરેમાં વિવિધ પ્રકારના પદાર્થોમાંથી મૂર્તિઓ બનાવવી કે કોતરાવવાનું વિધાન અપાયું છે. પરંતુ મૂર્તિ-શિલ્પો વિશેષતઃ કાષ્ઠ, ધાતુ અને પથ્થર ઉપર કોતરાયાં છે. આ ત્રણે પદાર્થોમાં કાષ્ઠ સહુથી ઓછુ ટકાઉ હોવા છતાં અનેક પ્રકારની કાષ્ઠકલાના ઉત્કૃષ્ઠ નમૂનાઓ જગતભરની આપ્યા છે. ભારત દેશમાં મૈસુર, કાશ્મીર અને ગુજરાત કાષ્ઠશિલ્પોના મુખ્ય કેન્દ્રો ગણાય છે. આ ત્રણેય પ્રાંતોએ લોકકલાના લક્ષણવાળા ઉત્તમ કાષ્ઠશિલ્પો જગત સમક્ષ મૂકી આપ્યા છે.

આમ, ગુજરાતની કાષ્ઠશિલ્પ અને કાષ્ઠકામ એક આગવી લોકશૈલી ગણાય છે. કાષ્ઠશિલ્પોમાં આભૂષણો તથા પહેરવેશ, રાસલીલામાં ગરબા, ગરબી, ગરબી વગેરેની અંગભંગીઓ લોકશૈલીની સાક્ષી પૂરે છે. ફૂલવેલોના કોતરકામમાં લોકભરતની અસર દેખાય છે. નાળીઓના કોતરકામમાં લોકભરત ઉપરાંત ગૂંથણકલાનો ઓપ અપાયેલો જણા છે. મકાનના છજા, જાખીયા, ગોખ, ઝરૂખા, સભા ખંડો, ડેલીઓ, કઠેડાઓ વગેરેના શૃંગારના કાષ્ઠ અંગો લોકકલાના ઉત્તમ ઉદાહરણો પૂરાં પાડે છે.

★ પથિક, મે, ૧૯૯૯

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૩. ભારતીય પ્રાચીન સાહિત્યમાં નિર્દિષ્ટ આભુષણો–રત્નો–કેશવિન્યાસ–વસ્ત્રો– સિક્કાઓ

આભૂષણમાં વપરાતાં રત્નોના નિર્દેશો : સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિપ્રેક્ષ્યમાં

પ્રાચીન કાલથી પ્રચલિત પુરુષ તથા નારીનાં આપાદમસ્તક વિવિધ આભૂષણોના વિવરણથી એક તથ્ય મુખ્યત્વે સ્પષ્ટ થાય છે કે, આભૂષણ વિધિમાં સોનું જ સર્વપ્રિય ધાતુ રહી છે. શાસ્ત્રોમાં, કાવ્યોમાં-ક્યાંય પણ ચાંદી, તાંબુ વગેરે ધાતુઓનાં બનેલ આભૂષણોને એ આદર મળ્યો નથી. બીજી વાત જે સુવર્ણાભૂષણોની સુંદરતા એ કલાત્મકતાને વધારવાની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વપૂર્ણ રહી છે, તે છે એનું વિવિધ મણિ, મોતી તથા રત્નોથી જડેલ હોવું. એથી સંસ્કૃતમાં मणिकाञ्चन संयोग કહેવત પ્રસિદ્ધ થઈ છે. કાલિદાસે૧ એને रत्नकाञ्चन-समागम કહ્યો છે. रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन (કુમારસંભવમ્, ૫/૪૫; રઘુવંશમ્, ૬/૭૯).

મણિઓના આકાર-પ્રકાર, મોતીની શુભ્રતા તથા વિવિધ વર્ણોનાં બહુમૂલ્ય રત્નોથી આભૂષણોનું સૌંદર્ય તથા મૂલ્ય તો વધે જ છે. સાથે જ એના પ્રયોગથી જ્યોતિષિક અને આયુર્વેદિક પક્ષ પણ પ્રબળ રહે છે. જેનાથી આભૂષણોમાં એના પ્રયોગનું મહત્ત્વ ઘણું વધી જાય છે. વેદો તથા શાસ્ત્ર-ગ્રંથોમાં મણિ, મોતી, રત્નોનાં વર્ણન, વિવિરણ તથા મહત્ત્વ પર વિશેષ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. તેથી અહીં એ રત્ન-ચર્ચાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે.

રત્ન બહુ જ મૂલ્યવાન તેમજ શ્રેષ્ઠ વસ્તુને કહેવામાં આવે છે. ઉચ્ચ કોટિના ખનિજ-પાષાણાદિ; જે અલ્પ પ્રમાણમાં મળતા હોય, સાર-ગુણ-યુક્ત, સુંદર તથા તેજસ્વી હોય, એને 'રત્ન'ની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. આ ગુણવિશેષને કારણે રત્નશ્રેષ્ઠતાનું લાક્ષણિક પદ બનીને પણ પ્રચલિત થઈ ગયા છે. બૃહત્સંહિતા૨માં જણાવ્યું છે કે હાથી, ઘોડા, સ્ત્રી વગેરેમાં પોત-પોતાના ગુણની વિશેષતાથી 'રત્ન' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. જેમ કે, ગજરત્ન, અશ્વરત્ન, સ્ત્રીરત્ન, નવરત્ન વગેરે.

द्विपहयवनितादीनां स्वगुणविशेषेण रत्नशब्दोऽस्ति इह तूपलरत्नानामधिकारो वज्रपूर्वाणाम् ॥

પરંતુ અહીં વજ્રાદિ (હીરા વગેરે) પાષાણ-રત્નોનાં જે વર્ણન આપેલાં છે. આ પાષાણ-રત્નો (ઉપલ-રત્નો)માં નવગ્રહોના નવરત્નોને મુખ્ય માનવામાં આવે છે. બાકીનાં ઉપરત્ન છે. રત્નશાસ્ત્રમાં નવરત્નોની પ્રધાનતાને કારણે જ રાજાઓની સભામાં 'નવરત્ન'

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

રાખવાની પરંપરા ચાલી હશે. સૂર્યાદિ નવગ્રહોના ક્રમથી પ્રમુખ નવરત્નોનાં નામ :

माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि ताक्ष्यंञ्च पुष्पं भिदुरञ्च नीलम् गोमेदकञ्चाथ विदूरजञ्च क्रमेण रत्नानि नवग्रहाणाम् ॥

"(૧) માણિક્ય (સૂર્ય), (૨) મુક્તાફલ કે મોતી (ચંદ્રમા), (૩) વિદ્રુમ કે પરવાળો (મંગલ), (૪) તાર્ક્ષ્ય કે પન્ના (બુદ્ધ), (૫) પુષ્પરાગ કે પોખરાજ (બૃહસ્પતિ), (૬) ભિદુર (વજ્ર) કે હીરા (શુક્ર), (૭) નીલ(મણિ) કે નીલમ (શનિ), (૮) ગોમેદક (રાહુ) અને (૯) વિદૂરજ કે લહસુનિયા (કેતુ)."

બૃહત્સંગિતા(૮૦/૩)માં રત્નોની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં પ્રચલિંત ત્રણ મતોનો ઉલ્લેખ થયો છે. કેટલાક લોકો (ગરુડપુરાણ) રત્નોની ઉત્પત્તિ બળ (બલિ) નામના દૈત્યથી થયાનું માને છે. કેટલાક (અગ્નિપુરાણ) દધીચિના અસ્થિઓથી અને કેટલાક વિદ્વાન પૃથ્વીના સ્વભાવના ઉપલો (પાષાણો)ની વિચિત્રતાને કારણે માને છે.

પ્રાચીન સાહિત્યમાં પૃથ્વીને 'રત્નગર્ભા', સાગરને 'રત્નાકર' તથા હિમાલયને 'અનન્તરત્નપ્રભવ' કહેવામાં આવ્યાં છે.[૩]

સાહિત્યમાં ખનિજ પાષાણ-રત્નો સિવાય કેટલાંક અન્ય મણિ-રત્નોની પ્રસિદ્ધિઓ અને કવિ-સમય પણ વર્ણવેલ છે. એમાંથી સ્વર્ગલોકના ચાર દિવ્ય-મણિઓ બતાવવામાં આવ્યા છે. જેનાં નામ-ચિન્તામણિ, કૌસ્તુભમણિ, રુદ્રમણિ અને સ્યમન્તક મણિ છે.

સફેદ ચિન્તામણિ બ્રહ્માજી ધારણ કરે છે. લાલ કૌસ્તુભમણિ વિષ્ણુના કંઠમાં સુશોભિત છે. પીતવર્ણ તથા ત્રિસૂત્રમય રુદ્રમણિ શિવનું ભૂષણ છે અને નીલશ્યામવર્ણના સ્યમન્તક મણિને ઇન્દ્ર ધારણ કરે છે. જેની કથા શ્રીમદ્ભાગવતપુરાણ (૧૦/૫૬-૫૬)માં વિસ્તારથી આપી છે. આ દેવમણિઓ છે. મનુષ્યો માટે એનાં દર્શન દુર્લભ છે.

કેટલાક મણિઓ કે મોતી કાવ્યોમાં વર્ણવેલ છે. પરંતુ એને કેવળ પ્રસિદ્ધિ જ માનવામાં આવે છે. જેમ કે, ગજમોતી, નાગમણિ, મણ્ડૂકમસ્તકજન્યમણિ, મત્સ્યમણિ, સૂર્યકાન્તમણિ, ચન્દ્રકાન્તમણિ, પારસમણિ વગેરે.

'સહસ્રાવધિ' પ્રકારોના હોવા છતાં પણ નવરત્નો અને એના વિવિધ ભેદો અને ચોરાસી રત્નોની મર્યાદા જગવિખ્યાત છે. જેવી રીતે સમસ્ત આકાશમાં કોટ્યવધિ તારા-મંડલો હોવા છતાં પણ પ્રભાવ-વિશેષ-વાળા નવગ્રહો અને નક્ષત્રોની મહત્તા માન્ય કરવામાં આવી છે. એવી રીતે નવરત્નોની ગણના વિશિષ્ટ કોટિમાં કરવામાં આવે છે. રત્નોનો સંબંધ ગ્રહોના શુભાશુભ પ્રભાવોથી હોવાને કારણે એની શુદ્ધતા, વર્ણ, કાન્તિ (છાયા), માન અને ગુણ-દોષ વગેરેનો વિચાર કરવા માટે 'રત્નપરીક્ષા'નો આવિષ્કાર થયો. વાત્સ્યાયન-રચિત 'કામસૂત્ર' (૧/૩/૩૬)માં ચોસઠ કલાઓની યાદીમાં 'રુપ્ય-રત્ન-પરીક્ષા'અને 'મણિરાગાકાર-જ્ઞાન'ને કલાનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

મૃચ્છકટિકમ્ (પૃ. ૨૮૪-૮૫) પ્રકરણના ૪ થા અંકમાં વર્ણવેલ ઉજ્જયિનિની ગણિકા વસન્તસેનાના ભવનના છઠ્ઠા પ્રાંગણાળમાં વિદૂષક મૈત્રેય 'રત્નહાટ' જોઈ વિસ્મય પામી ગયો. ક્ષેમેન્દ્રે 'કલા-વિલાસ' (સર્ગ-૮)માં આ વિષય પર પ્રામાણિક સામગ્રી પ્રસ્તુત કરી છે. એ સિવાય બુદ્ધભટ્ટની રત્ન-પરીક્ષા, અગસ્તિમત, નવરત્ન પરીક્ષા, ગરુડપુરાણ વગેરે અન્ય ગ્રંથોમાં રત્નવિજ્ઞાનનાં વિશદ વિવરણ ઉપલબ્ધ છે. અહીં કેવળ વરાહમિહિર-કૃત 'બૃહત્સંહિતા' અને સોમેશ્વરકૃત 'માનસોલ્લાસ'ના 'ભૂષાભોગ'ના આધારે નવરત્નોનો પરિચય પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો છે.

૧. માણિક્ય

નવરત્નોની યાદીમાં મુખ્ય ગણાતાં પાંચ મહારત્નોમાં પ્રથમ-માણિક્યને 'પદ્મરાગ' કહેવામાં આવે છે. લાલરંગના આ રત્ન સૂર્ય-રત્ન છે. દાડમના દાણા જેવાં, લાલ કમળ જેવાં કે ઊગતા બાલસૂર્યના જેવાં રક્તિમ કાંતિવાળાં આ રત્ન સિંહલદ્વીપ અને સમુદ્રમાં શ્રેષ્ઠ, સ્થૂળ, વિવિધ અને રમ્ય કોટિનાં પ્રાપ્ત થાય છે.[૪] વરાહમિહિરનું કહેવું છે કે સ્નિગ્ધ, પ્રભાનુલેપી, સ્વચ્છ, અર્ચિષ્માન, ભારે, સુંદર આકૃતિવાળા, પ્રભાયુક્ત તથા અત્યંત લાલ હોવું એ પદ્મરાગમણિનો પ્રધાન ગુણ છે.[૫]

स्निग्धः प्रभानुलेपी स्वच्छोऽर्चिष्मान् गुरुः सुसंस्थानः । अन्तःप्रभोऽतिरागो मणिरत्नगुणाः समस्तानाम् ॥

આને કારણ કરવાથી સૂર્ય-બળમાં વૃદ્ધિ થાય છે. સુવર્ણની સાથે રક્તવર્ણ વિશેષ શોભાસ્પદ બની જાય છે.

૨. મુક્તાફળ (મોતી)

સફેદ વર્ણ મોતી ચંદ્રમાનું રત્ન છે. વરાહમિહિરે મોતીનાં આઠ ઉત્પત્તિ-સ્થાન અને આઠ પ્રાપ્તિ સ્થાન બતાવ્યાં છે.

द्विपभुजगशुक्तिशङ्खाभ्रवेणुतिमिसूकरप्रसूतानि । मुक्ताफलानि तेषां बहुसाधु च शुक्तिजं भवति ॥ (બૃ.સં.૮૧/૧)

હાથી, સર્પ, છીપ, મેઘ, વાંસ, વ્હેલ માછલી અને સૂઅરથી ઉત્પન્ન થાય છે. એમાંથી સર્વોત્તમ છીપથી ઉત્પન્ન મોતી છે. બાકીનાં મોતી દુર્લભ, અમૂલ્ય અને અવેધ્ય કહેવાયાં છે. માનસોલ્લાસ(૩/૮/૧૧૦૪)માં કેવળ ચાર ઉદ્ગમ બતાવ્યા છે.

शुक्तिगर्भसमुत्थानि कुम्भिकुम्भोभ्दवानि च । वंशरन्ध्रप्रसूतानि मेघधाराभवानि च ॥

શુક્તિ(છીપ)થી ઉત્પન્ન મોતી, હાથીના કુંભથી ઉત્પન્ન ગજમોતી, વાંસના છેદથી ઉત્પન્ન વંશમોતી અને મેઘધારાથી ઉત્પન્ન મોતી હોય છે.

મોતીનાં પ્રાપ્તિ-સ્થાન (ખાણ) વરાહમિહિરે (બૃ.સં.૮૧/૨) આઠ બતાવ્યાં છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

सिंहलक-पारलौकिक-सौराष्ट्रक-ताम्रपर्णि-पारशवाः कौबेर-पाण्ड्यवाटक-हैमा इत्याकरास्त्वष्टौ ॥

સિંહલદ્વીપ, પરલોકદેશ, સુરાષ્ટ્રદેશ, તામ્રપર્ણી નદી, પારશવ દેશ, પાણ્ડ્યવાટક, કૌબેર દેશ અને હિમહિમાલય-આ આઠ મોતીઓનાં પ્રાપ્તિ સ્થાન છે. વરાહમિહિરે આ સ્થાનોનાં મોતીઓની ભિન્ન ભિન્ન વિશેષતાઓ પણ બતાવી છે (બૃ.સં.૮૧/૩-૬). મોતી ઘણાં વર્ણનાં હોય છે. જેના દેવતા ભિન્ન ભિન્ન બતાવાયા છે (બૃ.સં ૮૧/-૮). 'માનસોલ્લાસ' એમાંથી કેવળ सिंहलद्वीपजातानि रत्नाकरभवानि च નો જ ઉલ્લેખ કરે છે.[૬]

માનસોલ્લાસમાં સારા મોતીના ગુણોવું વર્ણન છે.

यन्त्रसंघट्टितानीव सुवृत्तान्युज्ज्वलानि च । नवनीरदकान्तानि मौक्तिकानि वराणि च ॥ (૩/૮/૧૧૦૩)

શ્રેષ્ઠ મોતી યંત્ર પર તૈયાર કરવામાં આવ્યું હોય તેવું ગોળાકાર ઉજ્જવળ અને નવા મેઘના જેવું જ પાણીદાર હોય છે. કાવ્યોમાં આવાં જ મોતીઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જે મુક્તાજાલ, મુક્તાવલી, હાર, અંગૂઠી વગેરેમાં જડેલ હોય છે. મોતીઓને ધારણ કરવાથી અનેક કામનાઓની પૂર્તિ થાય છે.

'एतानि सर्वाणि महागुणानि सुतार्थ-सौभाग्य-यशस्कराणि । रुक्शोकहन्तॄणि च पार्थिवानां मुक्ताफलानीप्सितकामदानि ॥

'મહાન ગુણોવાળાં આ મોતી રાજાઓને પુત્ર, ધન, સૌભાગ્ય અને યશ અપાવનાર, રોગ અને શોકને હરનાર અને ઇચ્છિત કામનાઓનાં કરવાવાળાં છે.'[૭]

૩. વિદ્રુમ કે પ્રવાલ

વિદ્રુમ કે પ્રવાલ મુખ્યતઃ લાલ રંગના રત્ન છે અને મંગળ ગ્રહથી સંબંધિત છે. માનસોલ્લાસ(૩/૮/૧૧૧૫)માં એના રંગના વિષયમાં કહેવાયું છે કે :

पक्वबिम्बसमाभासं शुकतुण्डसमप्रभम् । काक-तुण्डी-समच्छायं प्रवालमभिधीयते ॥

પાકેલા બિમ્બફલ, પોપટની ચાંચ જેવા લાલ અને કાગડાના રંગ જેવા (કૃષ્ણ) કાન્તિવાળા રત્નને 'પ્રવાલ' કહેવામાં આવે છે. રત્નશાસ્ત્રી એને ઉપરત્નોની કોટિમાં ગણે છે. પ્રાચીન કાલમાં આ વિદેશોથી આયાત થતાં હતાં. લાલસાગર અને અરબી સમુદ્ર તટનાં પ્રવાલ કાળાં થતાં હતાં.[૮]

૪. મરકત (પન્ના)

મરકત કે પન્ના બુધરત્ન છે. પૌરાણિક માન્યતા અનુસાર એની ઉત્પત્તિ અસુરબલના એ પિત્તથી માનવામાં આવે છે, જેને ગરુડે પૃથ્વી પર ફેંક્યાં. એટલા માટે એને ગારુડમણિ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કે તાર્ક્ષ્યમણિ પણ કહેવાય્રાં આવે છે. માનસોલ્લાસ(૩/૮/૧૧૦૯)માં ઈન્દ્રચાપની અંદર જોવા મળતા લીલા રંગના જેવા તથા પોપટની પાંખની જેવી આભાવાળા પન્નાને અસલી ગારુડમણિ માનવામાં આવે છે. બૃહત્સંહિતા (૮૩/૧)માં શુક, વંશપત્ર, બદલી, શિરીષ, પુષ્પના જેવા વર્ણનવાળા ગુણયુક્ત મરકતને સુપપિતૃકાર્યમાં મનુષ્યોને માટે શુભદાયક કહેવાયા છે. માનસોલ્લાસ (૩/૮/૧૧૧૦) અનુસાર-

श्लक्ष्णं मरकतं कान्तं नलिनाभं दलोपमम् । विषघ्नं दुर्भभं रत्नं बहूमूल्यं मनोहरम् ॥

શ્લક્ષ્ણ (પાણીદાર), કાન્તિયુક્ત, નલિનની આભાવાળા અને દળના જેવા, વિષનાશક, દુર્લભ અને મનોહર મરકત બહુમૂલ્ય હોય છે.

'ગાહાસત્તસઈ'(૧/૪)માં કમલપત્રોની વચ્ચે શાંત નિઃસ્પંદ બેઠેલી બલાકાની મરકતભાજનમાં રાખેલ શંક છીપને આપવામાં આવી છે.

૫. પુષ્પરાજ-પોખપાજ

ગુરુગ્રહનો મુખ્યતઃ પિતાભ રત્ન છે. પુષ્પરાગ, જેને બોલચાલમાં 'પોખરાજ' કહેવાય છે. નવરત્નમાળામાં ઉપરત્ન માનવામાં આવે છે. માનસોલ્લાસ(૩/૮/૧૧૧૪)માં એનો ઉલ્લેખ આ પ્રકારે છે : ईषत्पीतं च वज्राभं पुष्पराग प्रचक्षते.' પુરાણાનુસાર પોખરાજની ઉત્પત્તિ અસુરબલના ચર્મથી મનાય છે. સિંહલદ્વીપમાં પ્રાપ્ત પીળા પોખરાજ સારા માનવામાં આવે છે. ગુરુ-દોષમાં એને સ્વર્ણમાં જડીને ધારણ કરવામાં આવે છે.

૬. હીરક (वज्रमणि) - હીરા

હીરક(હીરા) રત્નોમાં શ્રેષ્ઠ મહારત્ન મનાય છે. આ શુક્રગ્રહનું રત્ન છે. પૌરાણિક કથાનુસાર એની ઉત્પત્તિ અસુરબલના અસ્થિમાંથી મનાય છે. અન્ય માન્યતા એને દધીચિના અસ્થિમાંથી ઉત્પત્તિ બતાવે છે. જેમાંથી વજ્રનું નિર્માણ થયું હતું. આ કારણે એને 'વજ્રમણિ' કહે છે. એની વિશેષતા એ છે કે આ બધાં રત્નોને કાપી શકે છે, પરંતુ પોતે અભેદ્ય છે. કોઈનાથી કપાતો નથી. બૃહત્સંહિતા(૮૦/૧૪)માં શ્રેષ્ઠ વજ્ર(હીરા)નાં લક્ષણ આ પ્રકારે આપેલાં છે :

सर्वद्रव्याभेद्यं लध्वम्भसि तरति रश्मिवत् स्निग्धम् । तडिदनलशक्रचापोपमं च वज्रं हितायोक्तम् ॥

બધાં દ્રવ્યો દ્વારા અભેદ્ય, હલકા, પાણીમાં તરતા રહેનાર, કિરણની જેમ સ્નિગ્ધ, વિદ્યુત, અગ્નિ અને ઈન્દ્રધનુષની કાન્તિવાળા હીરા હિતકારી કહેવામાં આવ્યા છે.

માનસોલ્લાસ (૩/૮/૧૧૧૨) અનુસાર જેની અંદર શુદ્ધ ષટ્કોણ હોય છે. જે તીક્ષ્ણ અને બધાં પાસાંઓમાં સમ તથા હલકા હોય છે. એવા વૈરાકર નામના સ્થાનમાંથી પ્રાપ્ત વિપ્રજાતીય હીરા ઉત્તમ હોય છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વિભિન્ન વર્ણોને માટે વિભિન્ન છાયાઓ (રંગો)વાળા હીરાનાં વિધાન શાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. જેમ કે, બ્રાહ્મણને માટે સફેદ, ક્ષત્રિયને માટે લાલ, વૈશ્યને માટે પીળા અને શુદ્રને માટે કૃષ્ણ-કાળા-હીરા જોઈએ.[૯]

બૃહત્સંહિતા (૮૦/૧૭)માં પુત્રની ઇચ્છા રાખનાર સ્ત્રીઓ દ્વારા હીરા ધારણ કરવા યોગ્ય છે કે નહીં, એના વિષયમાં બે મત પ્રસ્તુત કર્યા છે.

वज्रं न किञ्चिदपि धारयितव्यमेके पुत्रार्थिनीभिरबलाभिरुशन्ति तज्ज्ञां ।

श्रृङ्गाटकं-त्रिपुट-धान्यकवत् स्थितं यच्छ्रोणीनिभं च शुभदं तनयार्थिनीनाम् ॥

પુત્રની ઈચ્છા રાખનાર સ્ત્રીઓએ હીરા ક્યારેય પહેરવા જોઈએ નહિ-એવું કેટલાક રત્નવિશેષજ્ઞો કહે છે. પરંતુ સિંઘાડાની આકૃતિના જેવા ત્રણપુટવાળા, ધાન્યફળના જેવા અને શ્રોણી-સદૃશ હીરા પુત્ર કામનાવાળી સ્ત્રીઓને માટે શુભફળદાયક હોય છે. એનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, હીરા સંતાન, સમૃદ્ધિ, આરોગ્ય તથા સૌંદર્યના હેતુથી ધારણ કરવા શુભ માનવામાં આવે છે.

કાવ્યોમાં અનેક જગ્યાએ હીરાની પ્રશંસા કરી છે. સાથે આભૂષણોમાં એને જડીને સૌંદર્યવૃદ્ધિની સાથે સાથે શુભફળના હેતુ માટે આવશ્યક માનવામાં આવ્યા છે.

૭. ઈન્દ્રશીલ (નીલમણિ)

મુખ્ય પાંચ મહારત્નોમાં ઈન્દ્રશીલ કે નીલમણિ પોતાના રંગ, આભા અને પ્રભાવશીલતાને કારણે વિશિષ્ટ મનાય છે. બોલચાલમાં એને નીલમ કહે છે. માનસોલ્લાસ(૩/૮/૧૧૦૭-૮)માં એનાં લક્ષણ તેમજ સ્વરૂપ આ પ્રકારે વર્ણવેલ*છે.

अतसीपुष्पसङ्काशं हरिकान्तसमप्रभम् । हरकण्ठसमच्छायं इन्द्रनीलं प्रभान्वितम् ॥

लाहणादिसमद्भुतं तृणग्राहि मनोहरम् । मसृणं चातिशोभाढ्यमिन्द्रनीलं सपीवरम् ॥

અતસીના પુષ્પ જેવા, હરિકાન્ત સદૃશ પ્રભાવાળા, મહાદેવના નીલકંઠ જેવી કાંતિવાળા ઈન્દ્રનીલ ચમકદાર રત્ન હોય છે. જે લાહણ વગેરે સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તૃણ-ગ્રાહ્ય, મનોહર, મસૃણ તથા પીવર નીલમણિ અત્યંત શોભાસ્પદ મનાય છે.

મહાકવિ કાલિદાસ અને માણભટ્ટે ઈન્દ્રનીલના રંગ અન સૌંદર્યનાં અત્યંત કાવ્યાત્મક વર્ણન પ્રસ્તુત કર્યાં છે. ગંગાની સફેદ અને યમુનાની શ્યામ જલધારાના સંગમમાં કાલિદાસે પ્રભાલેપી ઈન્દ્રનીલમણિઓથી અનુવિદ્ધ મોતીયુક્ત યષ્ટિની છબી જોઈ છે.[૧૦] એ પ્રકારે ચર્મણવતીની ધારામાં ઝુકેલા વર્ષા-મેઘને જોઈ કવિએ ઈન્દ્રનીલના પદકથી યુક્ત મોતી ગુણનું સ્મરણ કર્યું છે. एकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् (પૂર્વમેઘ - ૪૬). મોતીની સાથે નીલમના સંયોગમાં વિપરીત વર્ણ-સંયોગનું આકર્ષણ હોય જ છે. બાણભટ્ટની કાદમ્બરી(ચાણ્ડાલકન્યા-વર્ણન)માં ચાણ્ડાલકન્યાને साञ्चारिणी इन्द्रनीलमणि पुत्रिका । કહેવામાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આવી છે.

૮. ગોમેદક

ગોમેદક રાહુ-ગ્રહનું રત્ન છે. એને ઉપરત્નોની કોટિમાં રાખવામાં આવ્યું છે. માનસોલ્લાસ(૩/૮/૧૧૧૩)માં એને 'ગોમૂત્રવર્ણનિર્ણત રત્ન' કહેવાયું છે. કેટલાંક પીળાં, મટમેલા અને ધૂમ્રવર્ણ(ધુમૈલા)નાં આ રત્ન રાહુ-દોષપરિહારને માટે ધારણ કરવાનો જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં નિર્દેશ છે.

૯. વૈદૂર્ય

દૂર દેશોમાં ઉત્પન્ન થઈ ભારતમાં આયાત થવાને કારણે આ મણિનું નામ विदूरेभवम् वैदूर्यम् પડ્યું. કેતુ ગ્રહથી સંબધિત આ રત્નને લોકભાષામાં 'लहसुनिया' કહેવાય છે. માનસોલ્લાસ (૩/૮/૧૧૧૪)માં ईषत्कृष्णं सिताभं च वैडूर्यकमुदाहृतम् ઉલ્લેખ છે.

થોડા કાળા અને સફેદ આભાવાળા મણિ 'વૈડૂર્યક' કહેવાય છે. આ ઉપરત્ન છે. બિલાડીની આંખની જેમ વિશિષ્ટ દીપ્તિને કારણે અંગ્રેજીમાં તેને કેટ્સ આઈ (Cat's eye) કહેવામાં આવે છે. કેતુ-દોષના શમન હેતુ એને ધારણ કરાય છે. સુવર્ણનાં આભૂષણોની સાથે વૈદૂર્યમણિ જડિ હોવાના પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ થયા છે.

આ નવરત્નો સિવાય માનસોલ્લાસ (૩/૮/૧૧૧૬)માં હિમાલયનાં શિખરો પર ઉત્પન્ન થનાર ઉત્તમ 'સ્ફટિકમણિ'નો ઉલ્લેખ થયો છે. જે શ્વેત અભ્રકના વર્ણ જેવો નિર્મળ તેમજ પ્રભાયુક્ત હોય છે.

श्वेताभ्रकसमं वर्णं हिमाद्रिशिखरोद्भवम् । निर्मलं च प्रभायुक्तं स्फटिकं परिकीर्तितम् ॥

દુર્લભ તેમજ દિવ્યગુણ સંપન્ન હોવાને લીધે એને દેવ-રત્ન કે મહારત્ન કહેવામાં આવે છે. એને બે પ્રકારે સૂર્યકાન્તમણિ અને ચન્દ્રકાન્તમણિ નામથી ઓળખાવાયો છે. સૂર્યતાપના સંસ્પર્શથી અનલ-અગ્નિ-જ્વાળા ઉત્પન્ન કરનાર સૂર્યકાન્ત અને ચંદ્રમાના કિરણોના સંસ્પર્શથી અમૃત જેવા જળનું શ્રવણ કરનાર ચંદ્રકાન્તમણિ કહેવાય છે.

વાગીશ્વરી સરસ્વતિદેવીના વર્ણનમાં કહેવાયું છે કે हस्ते स्फटिकमालिकां विदधतीम्. જેમ અગાઉ કહ્યું છે તેમ આ દિવ્ય રત્ન છે. કાવ્યોમાં દૃષ્ટાંત-રૂપમાં એનો ઉલ્લેખ અવશ્ય અનેક વાર થયો છે. માનસોલ્લાસ(૩/૮/૧૧૮૪)માં સંકેત છે કે દિવ્ય-રત્ન-વિનિર્મિત ભૂષણ સૂચના પ્રમાણે ધારણ કરવાથી રત્નોના અધિદેવતા તુષ્ટ થાય છે અને મહતી શ્રી પ્રદાન કરે છે.

शुचिना भूषणं धार्यं दिव्यरत्नविनिर्मितम् । रत्नाधिदेवतास्तुष्टा यच्छन्ति महतीं श्रियम् ॥

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઉપર્યુક્ત સમગ્ર અભ્યાસમાં રૂપ શૃંગારમાં આભૂષણોનાં સ્વરૂપ, આપાદમસ્તક ધારણ કરાતાં આભૂષણોનાં વિશિષ્ટ નામ, વિભિન્ન યુગોમાં એનો વિકાસ, રચનાવિધિ તથા પ્રકાર ભેદની સાથે એમાં સુવર્ણની સાથે જડાતાં પ્રમુખ નવરત્ન તેમજ એ રત્નોના જ્યોતિષિક પક્ષનું વિશદ વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે. આ વિવરણ શાસ્ત્રકથનોથી પ્રમાણિત તથા કાવ્યાત્મક વર્ણનોથી પરિપુષ્ટ થયું છે. પ્રાચીન યુગમાં ભારતીયોની આભૂષણપ્રિયતા જ નહીં, એની સૌંદર્ય દૃષ્ટિનો પણ ખ્યાલ આવે છે. પ્રાચીન યુગમાં સુવર્ણરત્નો અને એનાથી નિર્મિત આભૂષણોને ધારણ કરવા પાછળ માંગલિકતા તેમજ સ્વાસ્થ્ય વૃદ્ધિનો વિચાર પણ કેટલો પ્રબળ હતો.

★ સામીપ્ય, એપ્રિલ-સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૮

પાદટીપ

૧. કુમારસંભવમ્, ૫/૪૫; રઘુવંશમ્, ૬/૭૯
૨. બૃહત્સંહિતા, (બૃ. સં.), ૮૦/૨
૩. કુમારસંભવમ્, ૧/૩
૪. માનસોલ્લાસ, (માન.) ભૂષાભોગ, ૩/૮/૧૧૦૫-૬
૫. બૃ.સં., ૮૨/૩
૬. માન., ૩/૮/૧૧૦૫
૭. બૃ.સં., ૮૧/૩૦
૮. સૂર્યનારાયણ વ્યાસ, 'રત્નવિજ્ઞાન', ૧૯૮૮, પૃ. ૧૨૫
૯. માન., ૩/૮/૧૧૧૧
૧૦. રઘુવંશ, ૧૩/૩૪

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં નારીનાં કેશ વિન્યાસનાં નિર્દેશો

મસ્તકના કેશ-કલાપને સજાવવા કે ગૂંથવાની ક્રિયાને 'કચધાર્ય-ભૂષણ' કહેવાય છે. કેશપાશ સજાવેલા હોવાનું નારીના રૂપશ્રૃંગારનું પ્રથમ આવશ્યક અંગ છે. નારીના લાંબા ચોટલાની સુંદરતા પર મુગ્ધ કલાકારો તેમજ કવિઓએ સૌંદર્ય તેમજ શ્રૃંગારરસના સ્વરૂપ સ્થાપિત કર્યાં છે. ઘને-જથ્થાદાર કેશ-કલાપને 'કૈશ્ય' કે 'કૌશિક' કહે છે[1] ભરતમુનિએ શ્રૃંગારસ-પ્રધાન નાટ્યવૃત્તિનું નામકરણ જ 'કૌશિક વૃત્તિ" કર્યું છે.[2] આનાથી કેશોનું કામ-ભાવના સાથે નૈસર્ગિક સમ્બન્ધ સિદ્ધ થાય છે. કુટ્ટનીમતમ્ (૪૪)માં નારીના કાળા, વાંકડિયા, જથ્થાદાર તથા કોમળ કેશ-ભાર પર કામીજનોના ઓતપ્રોત થઈ જવાનું વર્ણન આપે છે.

अयमेव दह्यमानस्मरनिर्गत–धूमवर्तिकाकारः ।
चिकुरभरस्तव सुन्दरो कामिजनं किङ्करीकुरुते ॥

હે સુંદરી ! પ્રદીપ્ત કામાગ્નિથી ઊઠતી ધૂમાડાની લટોની જેવી તારી લટો કામી લોકોને કિંકર બનાવે છે. મહાભારતના વિરાટ પર્વ (૯/૧)માં શુચિસ્મિતા નારીના સુંદર કેશોના ગુણ આ પ્રકારે વર્ણવ્યા છે.

ततः केशान् समुत्क्षिप्य वेल्लिताग्रानन्दितान् ।
कृष्णान् सुक्ष्मान् मृदून् दीर्घान् समुद्ग्रथ्य शुचिस्मिता ॥
जुगूहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसिततलोचना ॥

પવિત્ર હાસ્યવાળી સુંદરીએ પોતાના કેશ ઉપર ઊઠાવી દક્ષિણ પાર્શ્વમાં ગૂંથી લીધા જે અનિન્દ્ય સુંદર, કાળાં, પાતળા, કોમળ, લાંબા તથા આગલા ભાગમાં વાંકડિયા હતા. अनङ्गरङ्ग નામના કામશાસ્ત્રીય ગ્રંથમાં આવા કેશોનો સંબંધ કામ-ભાવના સાથે બતાવ્યો છે. કે ચુંબનદાનકાળમાં એને હળવા પકડવાથી પ્રેમભાવ વધે છે.[3]

स्निग्धःधनाः कुञ्चितनीलवर्णाः केशाः प्रशस्तां तरुणीजनानाम् । प्रेमप्रवृद्धयै विधिनैव मन्दं ग्राह्या जनै चुम्बनदानशकाले ।३७

ચરકસૂત્રમાં પ્રસ્તુત કેશોના પ્રાયઃ એ જ ગુણ બતાવ્યા છે.

एकैकजा मृदवोऽल्पांस्निग्धां शुद्धमूलाः कृष्णां केशाः प्रशस्यन्ते । (शाकुन्तल, ८/६६)

કવિઓએ એને अलिपटलनीलकुटिलाम् अलकावलिम् કહીને ભ્રમરસમૂહની સાથે ઉપમિત-સરખામણી કરી છે. (कुट्टनीमतम्, ११०; किरातार्जुनीयम, ८/४७; कादम्बरी–

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

पुण्डरीक–वर्णनम्) તો ક્યાંક એની તુલના મોરના પિચ્છભારથી કરી છે. शिखिनां बर्हभारेषु केशान् (ઉત્તરમેઘ-૪૬) વસ્તુતઃ કેશોની સુંદરતા એના કાળાપણા (કૃષ્ણતા)માં જ છે. સફેદ કેશ થઈ જાય પછી તેના પર તો માળા, ધૂપ આદિ કોઈ પણ શ્રૃંગાર સૌંદર્યવૃદ્ધિમાં સહાયક થઈ શકતા નથી.[૪] स्रग्गन्ध–धूपाम्बर–भूषणाद्यं न शोभते शुक्लशिरोरुहस्य એની સ્વાભાવિક સ્નિગ્ધતા અને સઘનતાના ગુણને કારણે તે સજલમેઘની સમાન સુંદર લાગે છે- સ્નિગ્ધવેણીસવર્ણે (પૂર્વમેઘ-૧૮.). નિતંબ સુધી લાંબા કેશોની કાલિદાસે અનેક જગ્યાએ પ્રશંસા કરી છે. शिरोरुहैः श्रोणितटावलम्बिभिः (ઋતુસંહારમ્-૨/૧૮.). બાણભટ્ટે કાળા કેશપાશની તુલના ગાઢ અંધકાર સાથે કરી છે - अतिबहुलतिमिरपटलान्धकारः केशपाशः (કાદમ્બરી-વિલાસવતી વર્ણન-પૃ.૧૮૯). સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રાપ્ત 'કેશાન્ત' શબ્દ પણ પ્રસ્તુત કેશોના જ બોધક છે.

સિંધુ-સભ્યતામાં કેશ-વિન્યાસની દૃષ્ટિએ પંખાકાર શિરોભૂષાવાળી માટીની મૂર્તિઓ, સર્વાધિક મહત્ત્વપૂર્ણ છે. પુરુષ કેશોને લંબાકાર અથવા કોણાકાર બનાવી ઉપર એક કટ્ટીકા બાંધતા હતા. સ્ત્રીઓ પાથી પાડી વેણી અને અંબોડા બનાવતી હતી. વાંકડિયા વાળ રાખવાનું વિશેષ પ્રચલન હતું. કેશ પુષ્પોથી અલંકૃત કરવામાં આવતાં.

વૈદિક યુગમાં કેશ-વિન્યાસને માટે સ્તુકા. કુરીર, કુમ્બ, ઓપશ તથા કપર્દ (કોણાકાર) નામ પ્રચલિત હતા. સ્ત્રીઓ પોતાના કેશ ચાર કપર્દો (चतुष्कायर्दा) માં ઓળખી હતી[૬] વૈદિક સાહિત્યમાં કપર્દ શૈલીને ચાર કોણોની તુલના યજ્ઞવેદીના ચાર કોણોથી કરવામાં આવી છે (ઋગ્વેદ-૭/૩૩/૧). શિવનું એક નામ કપર્દિ છે. આ કપર્દિન્ શૈલી શૈવમતાનુયાયીઓમાં આજે પણ પ્રચલિત છે. કુરીર તથા ઓપશ શૈલીની કેશ સજાવટ લગ્ન પ્રસંગે કન્યા માટે થતી હતી.[૭] યજુર્વેદ સાહિતામાં સિનીવાલી દેવીને સુકપર્દા, સુકુરીરા અને સ્વૌપશા કહેવામાં આવી છે. કુમ્બ એક પ્રકારનો જૂડા હતો. સ્ત્રીઓ વેણી રચતી હતી. જેની તુલના અગ્નિ જ્વાળાઓ સાથે કરેલ છે (ઋગ્વેદ-૨/૩૨/૬). પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર (૧/૧૫/૪)માં સીમન્તોન્નયન સંસ્કારનો ઉલ્લેખ છે. જેમાં ગર્ભવતી પત્નીના કેશોને પતિ સિમન્ત દ્વારા છૂટાં કરતાં હતાં.

રામાયણ અને મહાભારત કાલમાં સ્ત્રીઓના કેશ એના સૌંદર્ય અને સૌભાગ્યના જ નહીં, એના સન્માન અને પવિત્રતાનું પ્રતીક માનવામાં આવતું હતું. વાળને ન ઓળવા એ અસામાન્ય વાત હતી. દ્રોપદીએ પ્રતિજ્ઞાવશ જ કશોને ખુલ્લા રાખ્યા હતા અને પ્રતિત્રા પૂરી થતા 'વેણીસંહાર' કર્યા હતા. કૃષ્ણ અને અભિમન્યુના કેશ કાકપક્ષશૈલીના હતા. पूर्णचन्द्राभवदनं काकपक्षवृताक्षकम् (મહાભારત, દ્રોણપર્વ ૪૮/૧૭).

મૌર્યકાલમાં કેશ-પ્રસાધન સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ આવશ્યક માનવામાં આવતાં. સ્ત્રીઓ વાળને મધ્યભાગમાંથી છૂટા પાડી ગૂંથણી બનાવી સુંદર વેણીઓ ગૂંથતી હતી. વેણી(ચુલ્લવગ્ગ)ને પાછળ લઈ ઢીલા જૂડાના રૂપમાં પણ લપેટવામાં આવતી. શુંગકાલમાં કેશ સજાવટની

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

વિશિષ્ટતાથી લોકો ઓળખાતા હતા, (મહાભારત-૧/૩/૭). સ્ત્રીઓ ચૂડાપાશને પુષ્પો, મોતીની સેરો રીબીન અને વસ્ત્રથી અલંકૃત કરતા હતા. કૃષાણ કાલ સુધી આવતા આવતા કેશ-વિન્યાસ લટો, ગુચ્છો તથા શિખારૂપમાં પ્રચલિત હોવાની સાથે સાથે સુશ્રુત દ્વારા જ ૨૪ કલાઓમાં ગણતરી થવા લાગી હતી. સાથે જ ભારતના વિભિન્ન પ્રદેશોની સ્ત્રીઓની ઓળખ એની કેશ સજાવટથી થવાના વર્ણન ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્ર (૨૩/૬૪-૬૮)માં પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે અવન્તિની યુવતીઓ ઘૂંઘરદાર લટો (સાલક સુન્તલ) રાખતી હતી. આભીર યુવતીઓ વેણીઓ ધારણ કરતી હતી. અને ક્યારેક ક્યારેક તેને મસ્તક પર બંધાતી હતી. પૂર્વોત્તર દેશની સ્ત્રીઓ મયૂર પિચ્છની જેમ ઊઠેલ કેશ-રચના કરતી હતી. દક્ષિણ ભારતની મહિલાઓની કેશ સજાવટ કુમ્ભીપદક (ગોળ જૂડા) કહેવાતી હતી. તમિળ યુવતીઓ પાંચ વેણીઓ બનાવતી હતી. અશ્વઘોષે સૌન્દરનન્દમ્ (૭/૭)માં એક વિશેષ પ્રકારના કેશ-વિન્યાસનું વર્ણન કર્યું છે. જેમાં પાતળા સફેદ વસ્ત્રામાંથી કોયલની જેમ કેશપાશ ડોકાય છે. આને शुक्लकांशुकाट्टाल શૈલીની શિખા-રચના કહેવામાં આવે છે. કેશ સજાવટના ઐતિહાસિક વિકાસ અને યુગીન વિવિધતાઓના પ્રમાણરૂપમાં મૂર્તિઓ, સિક્કા વગેરે પુરાતાત્ત્વિક સામગ્રી પ્રચૂર માત્રામાં ઉપલબ્ધ છે. મહાકવિ કાલિદાસ અને બાણભટ્ટની રચનાઓમાં કેશ-વિન્યાસ, કેશાલંકરણ, માલ્યાભરણ-સજ્જિત કેશઃકલાપની વૈવિધ્યપૂર્ણ શૈલીઓનું વિશદ ચિત્ર અંકિત થયું છે. ડૉ. વાસુદેવશરણ અગ્રવાલે પોતાના પુસ્તક कला और संस्कृति માં આ શૈલીઓનું વિવેચન પ્રસ્તુત કર્યું છે. એમના મુજબ ગુપ્તકાલ તથા એના પછી પણ કેશરચનાનાં નીચે દર્શાવ્યા મુજબના પ્રકાર પ્રચલિત છે.

વલીભૃત અલકાવલી (શુદ્ધ ઘંઘૂર) कुसुमोत्खचितान वलीभृत श्लयन् भृङ्गरुचस्तवालकान ॥ (રઘુવંશ-૮/૫૩)

કેશની વિવિધ કલાત્મક પ્રકારોથી કેશ-રચના કરવામાં આવતી. રાજાનક રુય્યકે કેશરચનાને 'અલકરચના' અને 'ધમ્મિલબન્ધાદિ' કહી છે. તથા એને 'યોજનામય અલંકારના અન્તર્ગત સ્થાન આપ્યું છે (સહૃદયલીલાઅલંકારોલ્લેખઃ-૨/૫). કેશ વિન્યાસ સામાન્ય રીતે દિવસના પ્રથમ પ્રહરમાં કરવાનું વિધાન છે.૫ પરંતુ વિશેષ અવસરો પર ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો, સંસ્કારો, પ્રણયાભિસાર પ્રસંગોમાં વિશેષ રૂપથી કેશોનું અલંકરણ પણ કરવામાં આવતું હતું. દીર્ઘનિકાય(ખંડ-૧) તથા બ્રહ્મજાલસત્તુ (૧/૨/૧૬)માં કેશ ઓળવા (શિખાબંધન)ની કલાને સૌંદર્યશ્રૃંગારનું મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ બતાવેલ છે.

કેશ સજાવટ :- વિધિ તેમજ વિધાન

સ્ત્રીઓ સીમન્ત રેખા (પાથી) દ્વારા વાળને બે ભાગોમાં વિભક્ત રીતે ગૂંથતી હતી.

सीमन्तं विरचप्य तस्य करभेणोन्मृज्य पार्श्वद्वयम् ।
तान्पश्चाद्युगपत्प्रणीय करयोर्युग्मेन बध्नात्यसौ ॥ (સંસ્કૃત સૂક્તિ સાગર-પૃ. ૪૧૩)

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

'નૈષધ' મહાકાવ્ય (૧/૧૬)માં કવિએ द्विफालबद्धचि कुरराशि નું ચિત્ર અંકિત કર્યું છે. સીમન્ત-સેંથોએની કેશ સજાવટનું આવશ્યક અંગ જ નહીં, સૌભાગ્ય-વીથીનું પ્રતિક પણ હતું. સીમન્તને કારણે જ એને 'સીમન્તિની' પણ કહેવામાં આવતી હતી. સીમન્તમાં પૂરાતું અરૂણ-ચૂર્ણ (કુંકુમ કે સિંદૂર) એના સૌભાગ્યનું સૂચક હતું. (રઘુવંશમ્-૧૬/૬)

વેણી વાળને ત્રણ લટમાં વહેંચી ગૂંથવામાં આવતી હતી. અને ચૂડાપાશ-અંબોડો (જૂડો) એને એકઠા કરી સૂત્ર, વસ્ત્ર કે વેગળ ચીપીયાથી બનાવતા હતાં.

અમરકોશ (૨/૬/૯૫-૯૮) માં કેશને માટે चिकुर, कुन्तल, कच, केश, शिरोरुह, बाल શબ્દ આપેલા છે. કપાળ પર આવેલ સ્વાભાવિક વાંકડિયા વાળોને 'ભ્રમરક'કે અલકભંગ કહે છે. ખુલ્લા વિખરાયેલા વાંકડિયા કેશ અલક અથવા ચૂર્ણકુંતલ કહેવાય છે. ચિત્ર-વિચિત્ર શૈલીમાં કરવામાં આવેલ કેશ-વિન્યાસનું કેશવેશ, કે કબરી નામ હતું. બાંધેલા-સંયત-વાળના અંબોડાને ધમ્મિલ અને બાળકોના કેશ-વિન્યાસને 'કાકપક્ષ' તથા 'શિખણ્ડક' કહેવામાં આવતાં હતાં. મસ્તક પર વાળને એકઠાં કરી બાંધેલ ચોટલાને 'શિખાચૂડા', કેશપાતી તથા સાધુઓની જેવી ચોટીને સટા કે જટા કહેતાં હતાં. સર્પાકાર ગૂંથેલા કેશવેશનું વેણી કે પ્રવેણી નામ હતુ. પ્રોષિતપતિકા 'એકવેણી' ધારણ કરાતી હતી. ધોયેલા નિર્મળ કેશને શીર્ષણ્ય કે શિરસ્ય કહેવાય છે. વાળના સમૂહ (કેશ-કલાપ)ને સ્પષ્ટ કરવા માટે કેશની સાથે પાશ, પક્ષ, હસ્ત, જાલ અને જાલક તથા ભાર શબ્દ જોડાએલા છે.

रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः (રઘુવંશમ્,-૯/૭) अस्या मनोहराकार-कबरीभार-निर्जिताः (સુભાષિત)

વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં વિવિધ કેશ-વિન્યાસના સાત નામ આપ્યા છે. कुन्तला दक्षिणावर्तास्तरङ्गां सिंह केसराः । वर्धराजूटतसरा इत्येताः केशजातयः ॥

કુન્તલ (સામાન્યતઃ ઓળેલ કેશ,) દક્ષિણાવર્ત (ડાબી બાજુ રાખેલ વાંકડિયા વાળ,) તરંગ (લહેરદાર વાંકડિયા વાળ,) સિંહ કેસર (ગળા પર ઝુલતા સિંહ કે કેસર (अयाल) જેવા વાળ,) વર્ધર (उमेठें વાળ) જૂટ (જૂડા), તસર (રેશમ જેવા કોમળ વાળ.)

કેશ સજાવટ : ઐતિહાસિક વિકાસક્રમ

પ્રાગૈતિહાસિક કાલથી જ કેશ-સજાવટની વિભિન્ન શૈલીઓમાં કલાત્મકતા સ્થાન પામી ચૂકી હતી. એના ઐતિહાસીક વિકાસ ક્રમના ઊંડાણ અને વિસ્તાર પર પૃથ્થક રૂપથી ગ્રંથ લખી શકાય તેમ છે. અહીં પ્રસંગતઃ એનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે.

લીલા મયૂર - बर्हभंगीसंदृश केशपाश (મોરપિચ્છ જેવી કુટિલ પટિયા) लीलामयूरबर्हभङ्ग्या केशपाशं च विधाय - દશ કુમારચરિત, शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ઉત્તરમેઘ : ૪૬

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સપુષ્પ ચુડાપાશ - चूडापाशे नवकुरबकं ઉત્તરમેઘ-૨, ક્ષૌદ્રપટલ કેશપાશ (છત્તેદાર કેશ) રઘુવંશમ્-૪/૬૩, મૌલિબન્ધન(માલાથી બાંધેલ જૂડો)-કુમારસંભવમ્ ૭/૧૪

ઉપર્યુક્ત વર્ણનોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સુંદર અને अराल (કુટિલ) કેશોને મુખ્યતઃ વેણીબંધન તેમજ ચૂડાપાશના રૂપમાં સંયમિત કરીને એને વિવિધ આકારોમાં સજાવવામાં આવતા હતા. ઈતિહાસ-ક્રમમાં આ કેશ સજાવટો યુગાનરૂપ નામ તથાં કલાભિરૂચિને અનુરૂપ સ્થાન આપવામાં આવ્યા. સીમન્ત રેખા પ્રારંભથી જ કેશ વિન્યાસની પ્રમુખ સૌંદર્ય-રેખા રહી છે. વિવિધ શિરોભૂષણ, મુક્તાજાલક તથા પુષ્પાભરણોથી કેશ-વિન્યાસનું આકર્ષણ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતા હતાં.

★ પથિક, જૂન, ૧૯૯૯

પાદટીપ

૧. અમરકોશ, ૨/૬/૯૬..
૨. कैशिकीश्लक्ष्णा - नेपथ्या श्रृङ्गाररससम्भवा, नाट्यशास्त्र, १/४६
૩. कवि कल्याणमल, अनङ्गरङ्ग, नवमंस्थलम्, श्लोक ३७, पृ. ३६.
૪. बृहत्संहिता, ७७/१-३७
૫. મહાભારત, અનુશાસન પર્વ, ૧૦૪/૩
૬. ઋગ્વેદ, ૧૦/૧૧૪/૩
૭. અથર્વવેદ, ૧૪/૧/૧૮

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

'अंगविज्जा' માં પ્રાચીન વસ્ત્રો અને આભૂષણોના નિર્દેશો

અંગવિજ્જા (અંગવિદ્યા પ્રકીર્ણક) નામથી ઓળખાતો એક પ્રાચીન જૈન મહાકાય ગ્રંથ છે. ૬૦ અધ્યાયમાં વહેંચાયેલો ગદ્યપદ્યમય આ ગ્રંથ આમ તો ફલાદેશનો, જ્યોતિષ વિષયક જૈન આગમનો ગ્રંથ ગણાય છે. પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલો આ ગ્રંથ ઈ.સ.ના ત્રીજા-ચોથા સૈકા આસપાસ લખાયેલો હોય અથવા ક્ષત્રપયુગમાં લખાયેલા આ ગ્રંથની ગુપ્તયુગમાં સંશોધિત સુધારા-વધારાવાળી આવૃત્તિ તૈયાર થઈ હોય એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે.[૧] આ ગ્રંથ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ સામગ્રીથી ભરપૂર છે. પ્રાચીનકાળમાં જે વસ્ત્રો, આભૂષણો બનતાં અને ઉપયોગમાં લેવાતાં તેનાં નામાભિધાન, દ્રવ્ય, આકાર વગેરે પ્રકારની વિગતપૂર્ણ માહિતી આ ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે.

આ ગ્રંથમાં આભૂષણોની યાદી વિશેષ નોંધપાત્ર છે.[૨] કિરીટ મુકુટ મસ્તક પર પહેરવા માટે વિશેષ રૂપથી કામમાં આવે છે. સિંહભંડક એ સુંદર આભૂષણ હતું, જેમાં સિંહના મુખની આકૃતિ બનેલી રહેતી અને એ મુખમાંથી અને મગરક એ બે નામ મથુરાકલામાં આવતી હતી. મથુરાકલાની પ્રતિમાઓમાં બે સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. ગરુડક અને મગરક એ બે નામ મથુરાકલામાં નજરે પડે છે.[૩] મથુરાકલાના કેટલાક મુકુટોમાં ગરુડની આકૃતિવાળાં આભૂષણ મળી આવે છે. મગરક એ જ છે જેને બાણભટ્ટ અને બીજા લેખકોએ મકરિકા કે સીમંત-મકરિકા કહી છે. બે મકરમુખોની આકૃતિઓને જોડીને આ આભૂષણ બનાવવામાં આવતું હતું અને બંનેના મુખમાંથી મુક્તાજાલ-મુક્તાવલિ લટકતી બતાવવામાં આવતી હતી. આ પ્રકારે બળદની આકૃતિવાળા ભૂષભક, હાથીની આકૃતિવાળા હત્થિક અને ચક્વાક મિથુનની આકૃતિથી યુક્ત ચક્કમિથુનક (चक्कमिहुणग) નામનાં આભૂષણ હતાં. હાથ અને પગનાં કડાં, णिडालमासक (માથાની ગોળ ટીલડી), તિલક, मुहफलक (મુખફલક), વિશેષક, કુંડલ, તાલપત્ર, કર્ણપીડ, કર્ણફૂલ, કાનની ખીલ અને કર્મલોઢક નામના આભૂષણ છેક કુષાણકાલમાં વ્યવહારમાં હતા. જે મથુરાની કુષાણકાલીન સ્ત્રીઓનાં આભૂષણોમાં નજરે પડે છે. આ આભૂષણ પછી ગુપ્તકાલમાં હતાં. જે મથુરાની કુષાણકાલીન સ્ત્રીઓનાં આભૂષણોમાં નજરે પડે છે. આ આભૂષણ પછી ગુપ્તકાલમાં જોવા મળતું નથી. કેયૂર, તલવ, આમેઢક, પારિહાર્ય (વિશેષ પ્રકારનાં કડાં), વલય, હસ્તકલાપક, કંકણ એ પણ હાથનાં આભૂષણ હતાં. હસ્તકલાપકમાં ઘણી બધી પાતળી ચૂડિયોને એક તારમાં બાંધી પહેરવામાં આવતી હતી. જે મથુરા શિલ્પમાં જોવા મળે છે. ગળાનાં આભૂષણોમાં હાર, અર્ધહાર, ફલહાર, વૈકક્ષક, ગ્રૈવેયકનો ઉલ્લેખ છે.

સૂત્રક અને સ્વર્ણસૂત્ર, સ્વસ્તિક અને શ્રીવત્સનામક આભૂષણ પણ પહેરવામાં આવતાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

હતાં. પરંતુ એ બધામાં મહત્ત્વપૂર્ણ અને નોંધપાત્ર અષ્ટમાંગલ નામનું આભૂષણ છે. બાણભટ્ટે એને અષ્ટમંગલકમાલા કહી છે, અને મહાવ્યુત્પત્તિની આભૂષણની યાદીમાં પણ એનું નામ આવે છે. આ પ્રકારની માળામાં અષ્ટમાંગલિક ચિહ્નોની રત્નજડિત-સુવર્ણની આકૃતિઓ બનાવી પહેરવામાં આવતી હતી, અને એને વિશેષ રૂપથી સંકટમાં રક્ષા કરવાવાળી માનવામાં આવતી હતી. સાંચીના તોરણ પરથી પણ માંગલિક ચિહ્નોથી બનેલ ચગદા ઉત્કીર્ણ થયેલ મળે છે. મથુરાના આયાગપટ્ટો પર જે અષ્ટમાંગલિક ચિહ્ન ઉત્કીર્ણ છે એ જ આ માળાઓમાં બનાવવામાં આવતાં હતાં.[૪] શ્રોણિસૂત્ર, રત્નકલાપક, આ કટિભાગનાં આભૂષણ હતાં. ગંડૂપક અને ખત્તિયધમ્મક પગનાં ઘરેમાં હતાં. ખત્તિયધમ્મક વર્તમાન કાલનું ગુજરી નામક આભૂષણ હોવાનું જણાય છે. જે એક પ્રકારનું મોટું ભારે પગ સાથે જકડાયેલ કડાંના આકારનું ઘરેણું છે. पाएढक (પાદવેષ્ટક) પગમાં લપેટવાની પટ્ટી, પગનાં કડાં, પાદકલાપક, પાદમાસક (સુતરની પટ્ટી જેમાં એક ગોળ ટીલડી હોય) અને પાદજાલ (પાયલ), એ પગનાં આભૂષણ છે. મોતીઓની સેરો આભૂષણો સાથે જોડીને પહેરાતી હતી, જેમાં બાહુજાલક, ઊરુજાલક અને સરજાલક (કેડમાં પહેરવાનું આભૂષણ, જેને ગુજરાતીમાં સેર કહે છે)ના ઉલ્લેખ છે.

સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રોનાં નામોમાં આ શબ્દ ઉલ્લેખનીય છે. પત્રોર્ણ, પ્રવેણી, સોમિત્તિક (અર્થશાસ્ત્રની સૌમિત્રિકા, જેની ઓળખ શ્રી મોતીચન્દ્રજીએ પેરિપ્લસના સગમોતો જિનથી કરી છે), અર્ધકૌશેવિકા (જેમાં અડધું સૂતર અને અડધં રેશમ હોય), કૌશેવિકા (પૂર્ણ રેશમી તારોવાળું), પિકાનાદિત (આ સંભવતઃ સ્ત્રીઓ પિક નામના કેશપાશ મસ્તક પર બનાવતી વખતે વાળની સાથે ગૂંથતી હતી; પિક નામે કેશપાશનો ઉલ્લેખ અશ્વઘોષના સૌન્દરનંદ ૭-૭માં શુકલાંશુકાટ્ટાલ નામથી એવં પદ્મપ્રાભૃતક નામે ભાણમાં કોકિલ કેશપાશ નામથી આવે છે. અને એવું રૂપ મથુરા વેદિકાસ્તંભ નં. જે. ૫૫ના અશોક દોહદ દશ્યમાં અંકિત થયું છે), વાઉક કે વાયુક (બાફ્તા હવા), વેલવિકા (વેલદાર કે વેલભાતથી યુક્ત વસ્ત્ર), માહિસિક (મહિષ જનપદ કે હૈદરાબાદના વણેલાં વસ્ત્ર), ઇલ્લિ (કોમલ કે કૃષ્ણવર્ણનું વસ્ત્ર), જામિલિક (બૌદ્ધ સંસ્કૃતમાં એને જ યમલી કહેવામાં આવ્યું છે, દિવ્યાવદાન, ૨૭૬/૧૧; પાદતાડિતકં નામે ભાણના શ્લોક ૫૩માં પણ એનો ઉલ્લેખ થયો છે, જેનાથી જાણવા મળે છે કે આ એક પ્રકારનું કાયબંધન કે પટકા હતું જેમાં બે ભિન્ન રંગના વસ્ત્રોને એક સાથે વિભાજિત કરી કેડમાં બાંધવામાં આવતાં હતાં-સમયુગલનિબદ્ધમધ્યદેશઃ) વિશેષતઃ આ વસ્ત્ર ચીકણાં મોટાં સારી રીતે વણેલાં મોંઘાં હતાં.[૫]

સ્ત્રીઓનાં આભૂષણોમાં-સિરીસમાલિકા, નલીયમાલિકા (નળાકાર મણકાંની માળા), મકરિકા (બે મગરમુખોની જોડી બનાવેલ મસ્તકનું આભૂષણ), ઓરાણી (અવારિકા કે કોથમીરના આકારના દાણાની માળા), પુપ્ફિતિકા (પુષ્પાકૃતિ ઘરેણું), મકણ્ણી (સંભવતઃ આલિંગન આપી બેઠેલ બે વાંદરાઓના અલંકરણવાળું આભૂષણ), લકડ (કાનમાં પહેરવાનાં ચંદન વગેરે કાષ્ઠનાં લટકણિયાં), વાલિકા (કર્ણવલ્લિકા), કર્ણિકા, કુણ્ડમાલિકા (કુંડલ),

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

સિદ્ધાર્થિકા (આ આભૂષણ જેના પર સરસોના દાણા જેવા દાણા ઉપસાવેલા હોય), અંગુલિમુદ્રિકા, અક્ષમાલિકા (રુદ્રાક્ષની આકૃતિના દાણાની માળા), પયુકા (પદકની આકૃતિથી યુક્ત માળા), ણિતરિંગી (સંભવતઃ લહેરિયાદાર માળા), કંટકમાલા (અણીદાર દાણાની માળા), ઘનપિચ્છલિકા (મોર-પિચ્છની આકૃતિના દાણાથી ગૂંથેલી માળા), વિકાલિકા (વિકાલિકા કે ઘટિકા જેવા દાણાની માળા), એકાવલિકા (મોતીઓની એકસેરી માળા જેનો કાલિદાસ અને બાણમાં ઉલ્લેખ આવે છે), પિપ્પલમાલિકા (પીપળીના આકારના દાણાની માળા જેને મટરમાળા પણ કહે છે), હારાવલી (એકમાં ગૂંથેલા કેટલાક હાર), મુક્તાવલી (મોતીઓની વિશેષમાળા જેની વચમાં નીલમના મણકા પણ રહેતા હતા.).

કમરનાં આભૂષણોમાં કાંચી, રશના, મેખલા, જંબૂકા (જાંબૂની આકૃતિના મોટાં દાણાનો કંદોરો જે મથુરાકલામાં મળે છે.), કંટિકા (કંટીલી જેવા દાણાવાળી), સંપડિકા(કમરમાં કસીને બાંધેલો કંદોરો)નાં નામ છે.

પગનાં ઘરેણાંઓમાં પાદમુદ્રિકા (પામુદ્રિકા), પાદસૂચિકા, પાદઘટ્ટિકા, કિંકણિકા(નાની ઘૂઘરીવાળાં આભૂષણ), અને વર્મ્મિકા (પગનું એવું આભૂષમ જેમાં ઉધઈની આકૃતિનાં અવાજ વગરની ઘૂઘરીનાં ઝૂમખાં લાગેલાં હોય છે, જેને બાજરાની ઘૂંઘરું પણ કહે છે).[૧]

આ ઉપરાંત અધ્યાય ૩૦માં પણ આભૂષણો અંગે માહિતી છે. જેમાં શરીરના ભિન્ન-ભિન્ન અવયવોનાં ઘરેણાંની યાદી છે. જેમ કે મસ્તક માટે ઓચૂલક (અવચૂલક કે ચોટીમાં ગૂંથવાનું આભૂષણ, ચોટીચક્ક), ણંદિવિણધ્ધક (કોઈ માંગલિક આભૂષણ, સંભવતઃ માછલીઓના ઘાટની બનેલી સોનેરી પટ્ટી જે વાળમાં જમણી બાજુ મસ્તકની મધ્યમાં ખોસવામાં આવે છે, જેમ કે, મથુરાની કુષાણકલામાં સ્ત્રી મસ્તક પર મળે છે.), અપલોકણિકા (આ મસ્તક પર ચૈત્યગવાક્ષ કે ઝરુખા જેવું આભૂષણ હતું, જે કુષાણ અને ગુપ્તકાલીન કિરીટોમાં મળે છે), સીસોપક (મસ્તકનું બોર).

કાનોમાં તાલપત્ર, આબદ્ધક, પલિકામદુધનક (સાંબેલું કે મોગરીની આકૃતિને મળતું કાનનું આભૂષણ), કુંડલ, જણક, ઓકાસક (અવકાશક-કાનમાં છેદ મોટું કરવા માટે લોખંડ કે ડમરુના આકારનું), કણ્ણપુરક, કણ્ણુપ્પીલક (કાનના છિદ્રમાં પહેરવાનું આભૂષણ) વગેરે આભૂષણોના ઉલ્લેખ છે.

આંખો માટે અંજન, પાંપણો માટે મેસ, ગાલો માટે હરતાલ, હિંગળોક અને રક્તપીત, તેમજ હોઠ માટે અલક્તક રંગવું વર્ણન છે.

ગળા માટેનાં આભૂષણોની યાદીમાં કેટલાંક મહત્ત્વપૂર્ણ નામ છે; જેમ કે સુવણ્ણસુત્તક (=સુવર્ણસૂત્ર), તિપિસાચક (ત્રિપિશાચક અર્થાત્ એવું આભૂષણ જેનાં ચગદામાં ત્રણ પિશાચ કે યક્ષ જેવી આકૃતિઓ બનેલી હોય), વિજ્જાધારક (વિદ્યાધરોની આકૃતિઓથી યુક્ત ચગદું),

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અસીમાલિકા (એવી માળા જેના મણકા કે દાણા ખડ્ગથી આકૃતિવાળા હોય), પુચ્છલક (સંભવતઃ એને એકાવલી પણ કહેવામાં આવતો), મણિસોમાણક (વિમાનકૃતિ મણકાઓનું બનેલું ગ્રૈવેયક. સોમાણક પારિભાષિક શબ્દ હતો. લોકપુરુષના ગળાના ભાગમાં ત્રણ-ત્રણ વિમાનોની ત્રણ પંક્તિઓ રહેતી. જેમાંની એક વિમાન સોમણસ કહેવાય છે), અટ્ઠમંગલક (અષ્ટમાંગલિક ચિહ્નોની આકૃતિના ચગદાની બનેલી માળા જેનો ઉલ્લેખ હર્ષચરિત તથા મહાવ્યુત્પત્તિમાં આવે છે. આ પ્રકારની માળા સંકટથી રક્ષા કરવા માટે વિશેષ પ્રભાવશાળી માનવામાં આવે છે), पेचुका - પાઠાન્તર પેસુકા, સંભવતઃ એ કંઠાભૂષણ જે પેશિયો કે ટિકરોચગદાનો બનેલો હોય છે. वायुमुत्ता- વિશેષ પ્રકારની મોતીઓની માળા, વુપ્પસુત્ત-સંભવતઃ એવું સૂત્ર જેમાં શેખર હોય; વુપ્પ=શેખર, कट्ठेवट्ठक- અજ્ઞાત.

ભૂજાઓમાં અંગદ અને તુડિય (=ટડ્ડે). હાથોમાં હસ્તકટક, કટક, રુચક (નિષ્ક), સૂચી; આંગણીઓમાં અંગુલેયક, મુદ્દેયક, વેંટક (ગુજરાતી વીંટી=અંગૂઠી).

કેડમાં કાંચીકલાપ, મેખલા અને જંઘામાં ગંડૂપદક-ગેંડોણની જેવું પગનું આભૂષણ, નૂપુર, પરિહેરક=પારિહાર્યક પગનાં કડાં, અને પગમાં ખિંખિણિક-કિંકિણી-ઘૂંઘરુ, ખત્તિયધમ્મક-સંભવતઃ આ આભૂષણને વિશેષ રૂપથી આજકાલ ગૂજરી કહે છે, પાદમુદ્રિકા, પાદોપક.[૭]

અધ્યાય ૩૧મા વસ્ત્રોનું વર્ણન છે. પ્રાણીઓથી પ્રાપ્ત સામગ્રી અનુસાર વસ્ત્ર ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. કૌશેય કે રેશમી, પતુજ્જ, પાઠાન્તર પઉણ્ણ=પત્રોર્ણ અને આવિક. આવિકને ચાર પગવાળા પશુઓથી પ્રાપ્ત અર્થાત્ અવિ કે વાળોનાં બનેલાં કહેવામાં આવ્યાં છે. અને કૌશેય કે પત્રોર્ણ વસ્ત્ર કીડાઓથી પ્રાપ્ત સામગ્રીના આધારે બનેલાં બતાવ્યાં છે. એ સિવાય ક્ષૌમ, દુકૂલ, ચીનપટ્ટ, કાર્પાસિક આ પણ વસ્ત્રોના ભેદ હતા. ધાતુઓમાંથી બનેલ વસ્ત્રોમાં લોહજાલિકા-લોઢાની કડિયોથી બનેલ કવચ જેને અંગરી કહેવામાં આવે છે. સુવર્ણપટ્ટ-સોનેરી તારોથી બનેલ વસ્ત્ર સુવર્ણખચિત-સોનાના તારોથી ખચિત કે જરીકામનાં વસ્ત્ર. અન્ય વસ્ત્રોના પણ કેટલાક ભેદ બતાવ્યા છે. જેમ કે પરગ્ઘ-બહુમૂલ્ય વસ્ત્ર, જુત્તગ્ઘ-મધ્યમ મૂલ્યના, સમગ્ઘ-સસ્તા મૂલ્યના, સ્થૂળ, આણુક કે મહીન, દીર્ઘ, હ્રસ્વ, પ્રાવાર-ઓઢવાના દુપટ્ટા જેવું વસ્ત્ર, કોતવ-રુસાદાર કામળો જેને કોચવ પણ કહે છે અને જે સંભવતઃ કૂચા કે મધ્ય એશિયાથી આયાત થતા હતા, ઉણ્ણિક-ઊન, અત્થરક-આસ્તરક કે પાથરવાનું વસ્ત્ર, મહીન રોંયેદાર (તણુલોમ), હસ્સાલોમ, વધૂવસ્ત્ર, મૃતક-વસ્ત્ર, આતવિતક-પોતાના અને બીજાના કામમાં આવનાર, પરક-પરાયા, નિક્ખિત્ત-ફેંકી દીધેલ, અપહિત-ચોરેલું, યાચિતક-માંગેલુ વગેરે.

રંગોની દૃષ્ટિએ શ્વેત, કાળું, રાતું, પીળું, સેવાળિયા રંગનું, મયૂરગ્રીવા-નીલું, કરેણૂયક-શ્વેત-કૃષ્ણ, પયુમરત્તપદ્મરક્ત અર્થાત શ્વેતરક્ત, મૈનસિલના રંગનું-રક્તપીત, મેચક-તામ્રકૃષ્ણ, તથા ઉત્તમ મધ્યમ રંગવાળાં અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્ર હતાં. જાતિપટ્ટ નામનું વસ્ત્ર શરીરના ઉપરના અને અંદરના ભાગમાં પહેરવામાં આવતું હતું. પાથરવાની સાદડી પચ્ચત્થરણ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અને વિતાન કે ચંદરવા વિતાણક કહેવાતાં હતાં.[૮]

અંગવિજ્જામાં આભૂષણો સામગ્રી ઘણાં નવાં નામોથી આપણો પરિચય કરાવે છે જે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની છે.

★ સામીપ્ય, ઑક્ટો.-ડિસે. ૧૯૯૬

પાદટીપ

૧. ઉમાકાન્ત શાહ, 'અંગવિજ્જા', 'બુદ્ધિપ્રકાશ', વર્ષ ૧૦૮, અંક ૩, પૃ. ૬૮, માર્ચ, ૧૯૬૧; રસેશ જમીનદાર, 'અગવિજ્જાનો સમય અને તેમાં પ્રતિબિંબિત સંસ્કૃતિ', 'સ્વાધ્યાય', પુ. ૧૨, અંક ૪, પૃ. ૧૭, ઑગસ્ટ, ૧૯૭૫

२. अंगविज्जा, अ.२ (छ), १४५-१९२ ३. वासुदेवशरण अग्रवाल, मथुरा-कला, पृ. ६२

४. एजन, पृ. ८३

५. अंगविज्जा, अ.२ (छ), ३३६-३४१

६. एजन, अ.२ (छ), ३४२-२४९ ७. एजन, अ.३० (छ)

८. एजन, अ.३१ (छ)

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રાકૃત ગ્રંથ 'અંગવિજ્જા'માં પ્રાચીન સિક્કાઓના નિર્દેશો+

જૈન સાહિત્યમાં 'अंगविज्जा' નામે એક પ્રાચીન પ્રાકૃત ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથ કુષાણ-ગુપ્તયુગના સંધિકાલમાં રચાયેલો જણાય છે. અંગવિદ્યા શું હતી, એ બતાવવા માટે આ એક માત્ર પ્રાચીન જૈન સાહિત્યમાં ગ્રંથ છે. જેની ગણના આગમ સાહિત્યના પ્રકીર્ણ ગ્રંથોમાં કરવામાં આવે છે. આ ગ્રંથમાં કુલ ૬૦ અધ્યાય છે. ક્યાંક ક્યાંક લાંબા અધ્યાયોમાં 'પટલ' નામે પેટા વિભાગ છે. જેમ કે આઠમા અધ્યાયમાં વિવિધ વિષય સંબંધી ૩૦ પટલ અને ૧૯મા અધ્યાયમાં ૧૮૬૮ કારિકાઓ, જેમાં ૨૭૦માં વિવિધ વિષયોનું નિરૂપણ છે.[૧]

અંગવિજ્જાના ૧૯મા અધ્યાયમાં ધનનાં વિવરણમાં કેટલાક સિક્કાઓનાં નામ આવે છે. જેમ કે, સ્વર્ણમાસક, રજતમાસક, દીનારમાસક, ણાણમાસક, કાહાવણ, ખત્તપક, પુરાણ અને સત્તેરક.[૨] આમાંથી દીનાર કુષાણકાલીન પ્રસિદ્ધ સોનાનો સિક્કો હતો, જે ગુપ્તકાલમાં ચાલુ હતો. ણાણ સંભવતઃ કુષાણ સમ્રાટોએ બહાર પાડેલ મોટો ગોળ મોટી આકૃતિનો તાંબાનો પૈસો હતો. જેના અનેક નમૂનાઓ આજે પણ મળી આવે છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું અનુમાન છે.કે નનાદેવીની આકૃતિ સિક્કા પર કુષાણકાલમાં બનાવવાની શરૂ થઈ હતી અને એટલે ચાલુ સિક્કાને 'નાણક' કહેવામાં આવતો હતો.[૩] 'પુરાણ' શબ્દ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. જે કુષાણકાલમાં ચાંદીના પ્રાચીન આહત સિક્કાઓ (punchmarked) માટે વપરાતો હતો. કેમ કે નવા ઢાળેલા સિક્કાની અપેક્ષા એ આહત સિક્કા પ્રાચીન માનવામાં આવે છે. જેનું ચલણ બે રોક-ટોક થતું હતું. કુષાણ સમ્રાટ હુવિષ્કના વર્ષ ૨૮ના મથુરા શિલાલેખમાં ૧૧૦૦ પુરાણ સિક્કાના દાનનો ઉલ્લેખ છે.[૪] ખત્તપક સંજ્ઞા ચાંદીના એ સિક્કાઓ માટે લોકોમાં પ્રચલિત હતી, જે ઉજ્જનના શકવંશી મહાક્ષત્રપો દ્વારા ચલણમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા અને લગભગ ૧લી શતાબ્દીથી ૪થી શતાબ્દી સુધી જેની ઘણી લાંબી શ્રૃંખલા મળી આવી છે. એને આરંભમાં રુદ્રદામક પણ કહેવામાં આવતો હતો. સત્તેરક યુનાની સ્ટેટર સિક્કાનું ભારતીય નામ છે.[૫] સત્તેરકનો ઉલ્લેખ વસુબન્ધુના અભિધર્મકોશમાં પણ આવે છે.[૬]

અંગવિજ્જામાં આગળ સુવર્ણ-કાકિણી, માસક-કાકિણી, સુવર્ણગુંજા અને દીનારના ઉલ્લેખ થયા છે.[૭] અધ્યાય ૫૬માં કાર્ષાપણ અને ણાણક, માસક, અર્ધમાસક, કાકણી અને અઠભાગનો ઉલ્લેખ છે. સુવર્ણની સાથે સુવર્ણમાષક અને સુવર્ણ કાકિણીનાં નામ વિશેષ રૂપમાં જોવા મળે છે. આ જ અધ્યાયમાં કેટલીક પ્રચલિત મુદ્રાઓનાં નામ પણ આવે છે, જે

+ આંતરરાષ્ટ્રીય જૈન વિદ્યા અધ્યયન કેન્દ્ર ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ જૈનોલોજી (ભારત) દ્વારા હસ્તપ્રતવિદ્યા અને આગમ સાહિત્ય : સંશોધન અને સંપાદન' વિષય પર જુલાઈ, ૧૯૯૭માં યોજાયેલ પરિસંવાદમાં વંચાયેલ નિબંધ.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

એ યુગનું વાસ્તવિક દ્રવ્ય હતું. જેમ કે કાહાવણ (કાર્ષાપણ) અને ણાણક. કાહાવણ કે કાર્ષાપણ કેટલાય પ્રકારના બતાવાય છે. જે પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યા આવતા મૌર્ય કે શુંગ કાલના ચાંદીના કાર્ષાપણ હતા. જેને આ યુગમાં 'પુરાણ' કહેવા લાગ્યા હતા. જેમ કે, અંગવિજ્જાનો મહત્ત્વપૂર્ણ ઉલ્લેખ आदिमूलेसु पुराणे बूया અને કુષાણ સમ્રાટ હુવિષ્કના મથુરા શિલાલેખમાં ૧૧૦૦ પુરાણ મુદ્રાઓનો ઉલ્લેખ છે. અંગવિજ્જામાં પણ પુરાણ નામે કાર્ષાપણનો ઉલ્લેખ છે. પ્રાચીન કાર્ષાપણ મુદ્રાઓ સિવાય નવી કાર્ષાપણ પણ ઢાળવામાં આવતી હતી. જે કેટલાય પ્રકારની હતી, જેવી કે ઉત્તમ કાહાવણ, મજ્જિમ કાહાવણ, જહણ્ણ (જઘન્ય) કાહાવણ વગેરે.[૯] અંગવિજ્જાના લેખકે આ ત્રણ પ્રકારના કાર્ષાપણોનું વધુ વિવરણ આપ્યું નથી. પરંતુ એટલું જાણવા મળે છે કે ક્રમશઃ સોનુ, ચાંદી અને તાંબાના સિક્કા હોવા જોઈએ. જે એ સમયે કાર્ષાપણ કહેવાતા હતા.

સોનાના કાર્ષાપણ હજુ સુધી પ્રાપ્ત થયા નથી. પરંતુ પાણિનિસૂત્ર (૪.૩.૧૫૩-जारुपेभ्यः परिमाणे) પર हाटकं कार्षापणं આ ઉદાહરણ કોશિકામાં આવે છે. સૂત્ર ૫-૨-૧૨૦ (रुपादाहत प्रशंससोर्यप्) નાં ઉદાહરણોમાં રૂપ્ય દીનાર, રૂપ્ય કેદાર અને રૂપ્ય કાર્ષાપણ- આ ત્રણ સિક્કાઓનાં નામ કાશિકામાં આવે છે.

અંગવિજ્જાના લેખકે મોટે ભાગે સિક્કાઓના પ્રથમ બે વિભાગ કર્યા. (૧) કાહાવણ (૨) ણાણક. એમાંથી ણાણક તો કેવળ તાંબાના સિક્કા હતા અને એની ઓળખ કુષાણકાલીન મોટા પૈસાથી કરી શકાય છે. જે લાખોની સંખ્યામાં કનિષ્ક, હુવિષ્ક, વાસુદેવ વગેરે મસ્રાટોએ બનાવડાવ્યા હતા. ણાણક (नाणक) નો ઉલ્લેખ મૃચ્છકટિકમાં પણ આવે છે. જ્યાં ટીકાકારે એનો પર્યાય "शिवाङ्कटंक' લખ્યો છે. આ નામ પણ સૂચિત કરે છે કે ણાણક કુષાણકાલીન મોટા પૈસા જ હતા. કેમ કે એમાંના ઘણા સિક્કા પર નન્દિ-વૃષનો ટેકો લઈને ઊભેલ નન્દીશ્વર શિવની આકૃતિ જોવા મળે છે. ણાણક અન્તર્ગત તાંબાના ઘણા નાના સિક્કા એ યુગમાં ચલણમાં હતા. જેને અંગવિજ્જામાં માસક, અર્ધ માસક, કાકણી અને અટ્ઠા કહ્યા છે.[૧૦] આ ચારેય સિક્કા પ્રાચીન સમયમાં તાંબાના કાર્ષાપણથી સંબંધિત હતા. જેનું તોલમાન ૧૬ માસા કે ૮૦ રતીની બરાબર થતું હતું. એ તોલમાન અનુસાર માસક પાંચ રતીના, અર્ધમાસક અઢી રતીના, કાકણી સવા રતીની અને અટ્ઠા કે અર્ધકાકણી પચ્ચવર (પ્રત્યવર) કે બધાથી નાનો સિક્કો હતો. કાર્ષાપણ સિક્કાઓના ઉત્તમ, મધ્યમ અને જઘન્ય એમ ત્રણ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. આ પરથી જણાય છે કે એ યુગમાં ચાંદી અને તાંબાના કાર્ષાપણ સિક્કા ચલણમાં આવ્યા હતા. હાટક કાર્ષાપણનો ઉલ્લેખ કાશિકાને આધારે અગાઉ કહ્યો છે. એ સિક્કા વાસ્તવિક હતા કે કેવળ ગણિત અર્થાત્ હિસાબકિતાબ માટે હતા એનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. કેમ કે સુવર્ણ કાર્ષાપણ હજુ સુધી પ્રાપ્ત થયા નથી.[૧૧]

ચાંદીના કાર્ષાપણ બે પ્રકારના હતા એક નવા અને બીજા મૌર્ય શુંગકાલના ૩૨

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

રતીવાળા પુરાણ કાર્ષાપણ. ચાંદીના નવા કાર્ષાપણ ક્યા હતા એનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે. સિક્કાઓના વિષયમાં અંગવિજ્જાની સામગ્રી પોતાનું વિશેષ મહત્ત્વ રાખે છે. અગાઉ ખત્તપક અને સત્તેરક આ બે વિશિષ્ટ મુદ્રાઓનાં નામ આવી ગયાં છે. માસક સિક્કા પણ ચાર પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે. સુવર્ણ માસક, રજત માસક, દીનાર માસક અને માસક, જે તાંબાનો હતો, જેને ણાણક નામના નવા તાંબાના સિક્કા સાથે સંબંધ હતો.[૧૨]

દીનાર માસકની ઓળખ પણ નિશ્ચિત રૂપમાં કરી શકાય છે, અર્થાત્ કુષાણ યુગમાં જે દીનાર નામના સોનાના સિક્કા ચાલુ કરાયા હતા. જે ગુપ્ત યુગ સુધી ચાલુ રહ્યા. આવા સિક્કા એ યુગમાં ચાલુ હતા તોલના સિક્કાઓના અષ્ટમાંશ ભાગ સુધીના નાના સિક્કા કુષાણ રાજાઓની મુદ્રાઓમાં મળી આવ્યા છે. (પંજાબ સંગ્રહાલય, યાદી નં. ૩૪, ૬૭, ૧૨૩, ૧૩૫, ૨૧૨, ૨૩૭). પરંતુ સંભાવના એ પણ છે કે ષોડશાંશ તોલના સિક્કા પણ બનતા હતા. રજતમાસકનું તાત્પર્ય ચાંદીના રૌપ્યમાસક સાથે જ હતું. સુવર્ણ માસક નામની મુદ્રા જાણવા મળે છે. જે ૮૦ રતીના સુવર્ણ કાર્ષાપણના તોલમાનથી પાંચ રતી તોલની બનાવવામાં આવતી હતી.

આ પછી કાર્ષાપણ અને ણાણક એ બંનેના નિધાનની સંખ્યાની ગણતરી એકથી લઈ હજાર સુધી ક્યાં લક્ષણોને આધારે કરવી જોઈએ એ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે. જો પ્રશ્નકર્તા એ જાણવા માગે કે દાટેલું ધન શેમાં બાંધલું મળશે, તો ભિન્ન-ભિન્ન અંગોનાં લક્ષણોથી ઉત્તર આપવો જોઈએ. થવિકા (થેલીમાં), ચમ્મકોસ (ચામડાની થેલીમાં), પોટ્ટલિકાગત (કાપડની પોટલીમાં અથવા અટ્ઠિયગત (અંટીની જેમ વસ્ત્રમાં લપેટીને). સુત્તબદ્ધ, ચકબદ્ધ, હેત્તિબદ્ધ આ ત્રણ શબ્દ વિભિન્ન બંધનોના પ્રકાર હતા, જેનો ભેદ હજુ સુધી સ્પષ્ટ થયો નથી. કેટલા સુવર્ણ મળવા સંભાવના છે. એના ઉત્તરમાં પાંચ પ્રકારનો સોનાનો તોલ કહેવામાં આવ્યો છે. જેમ કે એક સુવર્ણભર, અષ્ટભાગ સુવર્ણ, સુવર્ણ માસક (સુવર્ણનો ૧૬મો ભાગ), સુવર્ણ કાકિણી (સુવર્ણનો ૩૨મો ભાગ) અને પલ (ચાર કર્ષ બરાબર). અમરકોષમાં પણ સિક્કાના અર્થમાં કાર્ષાપણ અર્ધમાસક વગેરે નામો આપેલાં છે.[૧૩]

આમ અંગવિજ્જા ગ્રંથ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ સામગ્રીથી ભરપૂર છે. પ્રાચીન કાલમાં જે સિક્કાઓ પ્રચલિત હતા તેનાં નામાભિધાન, તોલમાન, દ્રવ્ય, આકાર વગેરે પ્રકારની સિક્કાશાસ્ત્રને લગતી વિગતપૂર્ણ માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે.

★ સામીપ્ય, ઑક્ટો.'૯૭-માર્ચ, ૧૯૯૮

પાદટીપ

૧. વધુ વિગત માટે જુઓ રા. ઠા. સાવલિયા 'અંગવિજ્જા'માં પ્રાચીન વસ્ત્રો અને આભૂષણોના નિર્દેશો', 'સામીપ્ય', ઑક્ટો.-ડિસે., ૧૯૯૬, પૃ. ૩૪

૨. अंगविज्जा, अ. १९, पद्यांक १८५-१८६

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૩. वासुदेव उपाध्याय, 'भारतीय सिक्के', अ. १; P.L. Gupte, 'Coins', Ch. IV
૪. D.C. Sircar, 'Select Inscriptions', Vol. I, No. 49, pp. 151 ff.
૫. अंगविज्जा, અધ્યા. ૯, (પુરુવાચક નામ) પદ્યાંક, ૧૮૬- काहापणो खत्तपको पुराणो त्ति व जो वदे । सतेरको त्ति तं सव्वं पुण्णामसममादिसे ॥१८६, હરિવલ્લભ ભાયાણી, 'શોધખોળની પગદંડી પર', પૃ. ૨૦૨
૬. वसुबन्धु, 'अभिधर्मकोशम्', वाराणसी, १९७१
૭. अंगविज्जा, अ. ९ (સ્ત્રીવાચક નામ) पद्यांक, ३६६-सुवण्ण काकणी व त्ति तधा मासक काकणी । तधा सुवण्णगुंज त्ति दीणारि त्ति व जो वदे ॥
૮. एजन, अ. ५६, पद्यांक २२-२८
उद्धं णाभिय काहावणे बूया । अधो णाभीण णाणकं बूया । तत्थ अब्भंतरामासे सव्वसारगते सव्वकाहावणोपकरणगतें य काहावणे बूया । तत्थ काहावणेसु उत्तमेसु उत्तमयत्तिए बूया, मज्झिमेसु मज्झिमयत्तिए बूया, जहण्णेसु जहण्णयत्तिय बूया, साधारणेसु उत्तममज्झिम जहण्णेसु साधारणयत्तिए बूया, साधारणेसु उत्तममज्झिम जहण्णेसु साधारणयत्तिए बूया, आदिमूलेसु पुराणे बूया, बालेसु णवाए बूया । तत्थ बज्झामासेसु असारगते य सव्वणाणकपडिरुवगते य णाणकं बूया । तत्थ णाणक पुव्वाधारिते कायमंतेसु सव्वमासकपडिरुवगते य मासए बूया, मज्झिमकाएसु अद्धमासकपडिरुव-सद्दपादुब्भावे य अद्धमासए बूया, मज्झिमाणंतरकाएसु सव्वकाकणिपडिरुवगते य काकणिं बूया, पच्चवरकाएसु सव्व अट्ठपडिरुवगते य अट्ठातो बूया ।
૯. M. R. Kale, 'Mrchchha Katika', प्रथमोङ्कः, श्लोक २३, Notes Act, I, p. 22
૧૦. अंगविज्जा, अ. ५६, पद्यांक २७-२८
૧૧. હ. ગં. શાસ્ત્રી અને પ્ર.ચિ. પરીખ, 'ભારતીય સિક્કાશાસ્ત્ર', પૃ. ૩૮
૧૨. अंगविज्जा अध्याय ९, पद्यांक १८५

सुवण्णामासको वंत्ति तहा रययमासओ ।
दीणारमासको व त्ति तधोणाणं च मासको ॥१८५

૧૩. અમરકોષ; કાંડ-૩, લિંગ સંગ્રહાદિ વર્ગ, શ્લોક ૯; કાંડ-૨, વૈશ્યવર્ગ, શ્લોક ૮૫-૮૬

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૪. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંતો

સંતોએ ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે. વિશ્વના ઈતિહાસમાં ઘણી સંસ્કૃતિઓ કાળના ગર્ભમાં લીન થઈ ગઈ છે, છતાંય સનાતન સંસ્કૃતિ વેદકાળથી માંડી આજ પર્યંત યુગયુગાંતરથી ચાલી આવી છે. આના રહસ્યમાં ઘણું કરીને આ સંસ્કૃતિ તેની આધ્યાત્મિકતાની આધારશીલા પર પ્રતિષ્ઠિત થયેલ છે એ છે. વેદો અને શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોને પોતાના જીવનના તાણાવાણામાં વણી લેનારા સંતો છે. આ સંતો જ આધ્યાત્મિક જીવનના પ્રેરક છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં સંતો-મહાત્માઓનો અનેરો અને અમૂલ્ય ફાળો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સંતોનું એક આગવું, વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વ છે.

तत्वहं कामयोराज्यं, न पुनर्भवम् ।
कामये दुःखतप्तानां प्राणीनामार्त नाशनम् ॥

આ છે ભારતીય સંતોની દિવ્યવાણી, ઉચ્ચભાવના અને માનવ પ્રેમ.

"દિવ્ય સંત એવા થયા, સીમા ન જેના જ્ઞાનની, માટી આલૌકિક છે ખરેખર, આ દેશ હિન્દુસ્તાનની." ભારતે જગતના ઉદ્ધારાર્થે, સંતોની હારમાળા વિશ્વને સમર્પી છે.

જ્યારે જ્યારે ભારતમાં અધર્મ અને વિનાશનાં વાદળો ઘેરાવાં લાગ્યાં. અંદરો અંદર કલેશ અને કુસંપ પથરાવા લાગ્યો, મામકા : પાંડવા-ની ભાવનાએ ભેદની દીવાલો ઊભી કરી, સત્ધર્મનો પ્રકાશ બંધ થઈ કેવળ તિમિરનું સામ્રાજ્ય પ્રસરવા લાગ્યું, ત્યારે ત્યારે આ અવની પર સંતોએ માનવ જાતને બચાવવા પોતાનાં જીવન હોડમાં મૂક્યાં છે. તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પીને પણ માનવતા અને સંસ્કૃતિની રક્ષા કરી છે. ભારત ઉપર આટ આટલાં સાંસ્કૃતિક આક્રમણો થયાં હોવાં છતાંય વેદસંસ્કૃતિ હજુ પણ અડીખમ ઊભેલી છે તેનું એક મુખ્ય કારણ એ સંતો-મહાત્માઓનો અદ્ભુત ત્યાગ અને ભગિરથ પુરુષાર્થ છે.

સંતો અપૂર્વ ત્યાગ, સંપૂર્ણ સમર્પણ અને અપાર જ્ઞાનનો માર્ગ ચીંધે છે. એક પારસના સ્પર્શથી લોઢું સોનું બને પણ સંત રૂપી પારસમણિના સ્પર્શથી તો માનવ પારસ જ બને, એમનાં જીવન શાંતિ, સૌમ્યતા, ક્ષમા, તપ, નિખાલસતા, તાદાત્મ્ય, જ્ઞાન અને સાક્ષાત્કાર જેવા ગુણોથી પુષ્ટ હોય છે. તેઓએ આવા જ ગુણોને સંસ્કૃતિની ગળથૂથીમાં પાયા છે જેથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આધ્યાત્મિકતાનો રંગ પાકો બન્યો છે. નદીઓને તીરે તીરે, ડુંગરોની ટોચે-ટોચે, અરણ્યોની ઘટાઓમાં, તીર્થોમાં અને ગામને સીમાડે ભારતના સંતો વિશાળ અને ભવ્ય-દિવ્ય જીવનનો સંદેશ આખીયે સૃષ્ટિને આપતા જ રહ્યા છે. પૃથ્વીના પટ ઉપર એવો કોઈ દેશ ભાગ્યે જ હશે કે જ્યાં આવા સંતો પર્વતોની દિંગતવ્યાપી હારમાળાની જેમ પથરાએલા પડ્યા હોય.

ભારતના સંતોએ અણતાગ સાહિત્ય અને જ્ઞાનનો અજોડ ભંડાર વિશ્વ કલ્યાણાર્થે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ખુલ્લો મૂક્યો છે. વેદો, ઉપનિષદોના એ ગૂઢ જ્ઞાનને સંતોએ અતિ સરળ લોકભાષામાં પોતાના જીવનના સ્વાનુભવસહ રજૂ કર્યું કે જેથી સમગ્ર માનવજાત એ જ્ઞાનનો લાભ લઈ શકે. સંતોમાં સંકુચિતતા જરાય હોતી નથી. તેમને કોઈ ધર્મ કે સંપ્રદાયનાં વાડાનાં બંધન હોતાં નથી. તેઓ હંમેશાં જીવનમુક્ત સ્થિતિનો આહ્લાદ અનુભવતા હોય છે. તેઓનું લક્ષ્ય पूर्णमदः पूर्णमिदं ઉપર જ હોય છે. તેઓએ एकं सत् નો અનુભવ કરેલો હોય છે. તેથી જ તેમની દૃષ્ટિએ મિત્ર કે શત્રુ, સુખ કે દુઃખ મોહ કે શોક બધું જ સમાન હોય છે. તેઓ આત્માનું સર્વત્ર સમદર્શન કરતા હોય છે. એમના દૈહિક अहम અને मम નો લોપ થયેલો હોય છે.

તેઓ હંમેશા પ્રેમ, શાંતિ અને સહનશીલતાનો આદેશ આપતા હોય છે અને પોતાનામાં તેને ચરિતાર્થ કરતા હોય છે. તેઓ હંમેશા કહેતા હોય છે :-

"सहनाववतु सहनौभुनकतु, सहवीर्यं करवा वहै ।
तेजस्विनावधीतमस्तु, माविद्विषावहै ।"

તેમનું જીવન નિષ્કામ હોય છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन આ તેમનો જીવનમંત્ર હોય છે-બસ અનન્ય ભાવથી જગતની સેવા કરવી અને सरल स्वभाव, नहि मन कुटिलाइ, यथा लाभ संतोषी- આ તેમનું લક્ષણ હોય છે. सर्वेडत्रसुरवीनः सन्तु એ તેમની ભાવના હોય છે. સંતો જગતની જડતામાંથી निःश्रेयस ના માર્ગે સર્વને દોરી જાય છે.

આ જ પુણ્યભૂમિમાં પ્રેમ-જ્ઞાન ત્યાગ સિંધુ પૂર્ણાવતાર શ્રીકૃષ્ણે ગીતાનો ઉપદેશ આપ્યો, સત્યધર્મનું દર્શન કરાવ્યું. આ જ તપોભૂમિમાં અહિંસામૂર્તિ તપ-ત્યાગ સાગર ભગવાન મહાવીરનાં પુણ્ય પગલાં પડ્યાં અને દુનિયામાં પેઠેલા અનાચારનાં આવરણો દૂર થયાં. આ જ કર્મભૂમિમાં કરુણા-સાગર ભગવાન બુદ્ધે જગતને વિશ્વ પ્રેમનો સંદેશ આપ્યો, કલ્યાણનો રાજમાર્ગ ચિંધ્યો અને અહિંસાની સાત્ત્વિક જ્યોતિ પ્રગટાવી. આ જ ધર્મભૂમિમાં જ્ઞાનમૂર્તિ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે સાંસ્કૃતિક એકતા સ્થાપી જ્ઞાન-વેદાંતના ધ્વનિને ગુંજતો કર્યો જે આજ પર્યંત અવિચ્છિન્ન છે. આ જ પ્રેમભૂમિમાં ભક્તિ-સમ્રાટ શ્રી વલ્લભાચાર્યે ભક્તિની ભાગિરથી વહેવડાવી. આજ યોગભૂમિમાં ધર્મ દિગ્ગજ આચાર્યો શ્રી રામાજનુજાચાર્ય, નિંબાર્કાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, ચૈતન્ય મહાપ્રભુજી જેવાઓએ જ્ઞાન અને ભક્તિના સમુચ્ચય દ્વારા નવા જ રાહનું પથદર્શન કર્યું. આ જ દિવ્ય ભૂમિમાં કબીર, ગુરુનાનક જેવા સંતો ઉદ્ભવ પામ્યા. આ જ સંત ભૂમિમાં જ્ઞાનદેવ, એકનાથ, તુલસીદાસ, સૂરદાસ, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, જલારામ, સાંઈબાબા, સંત તિરુવલ્લુવર જેવાઓએ સત્ય-શોધનના પ્રયાસને વેગવંત કર્યા. આ જ દેવભૂમિમાં રામાનંદ, સમર્થ રામદાસ, તુકારામ, સહજાનંદ સ્વામી દયાનંદ જેવાઓએ પાખંડનું ખંડન કરી સત્યધર્મને પ્રકાશમાન કર્યો. રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ, અરવિંદ ઘોષ અને રમણ મહર્ષિએ ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને ભારતની રાષ્ટ્રભાવનાને શુદ્ધ બનાવ્યાં.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

પ્રીતમ, અખો, વલ્લભ ભટ્ટ વગેરે અને જ્ઞાત-અજ્ઞાત સંતોએ આર્યત્વનો ઉદ્ધાર કર્યો. લોકમાન્ય તિલક, વિનોબા ભાવે, પંડિત સાતવળેકરજીએ ધર્મ માટે પોતાનું સર્વસ્વ રાષ્ટ્રને સમર્પ્યું. તેમણે ધર્મને નવા સ્વરૂપે રજૂ કર્યો. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં મુખ્યત્વે ભક્તિમાર્ગના વિકાસમાં મોટાભાગના સંતોએ ફાળો આપ્યો છે. પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના સર્વાંગીણ, સાર્વભૌમ, નિષ્કલંક અને કલ્પવૃક્ષ જેવા સ્વરૂપને સમાજના હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની પ્રક્રિયામાં પૂ. મહાત્મા ગાંધીજીએ જે ફાળો આપ્યો છે, તે ફાળાનો નમૂનો ઇતિહાસના ઉત્થાનકાળથી માંડીને અત્યાર સુધીમાં ભાગ્યે જ મળી શકે તેમ છે. આમ માનવીથી અજ્ઞાત એવા કાળથી માંડીને હજારો સંતોની પરંપરા ઊતરી આવી છે. તેથી ભારતવર્ષ એ સંતોની અવતારભૂમિ ગણાય છે.

સંતો એ ભારતીય સંસ્કૃતિના અડીખમ સ્તંભો છે. સંસ્કૃતિ અને એના ઐક્યને ટકાવી, જાળવી રાખવા, તેઓ તન, મન, ધન બધું જ કુરબાન કરી દે છે. આ સંતોએ વિશ્વમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો ડંકો વગાડ્યો છે.

ભારતીય સંતોની દૃષ્ટિ આંતરમાં વળેલી હોવાથી, તેમની શોધ આંતરથી શરૂ થઈ જેની ફલશ્રુતિ રૂપે તેઓ આધ્યાત્મિક જીવનના અને આંતર ચેતનાનાં રહસ્યો ખુલ્લા કરી શક્યા. જ્યારે પાશ્ચાત્ય વિચારકોની દૃષ્ટિ બાહ્યમાં હોવાથી અને તેમની શોધ બાહ્ય જગતમાં થતી હોવાથી, તેઓએ આધિભૌતિક જીવનના સિદ્ધાંતો સ્થાપ્યાં. ઋષિ-મુનિઓની શોધ અદૃષ્ટ તત્ત્વની હતી, જ્યારે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની શોધ દૃશ્યમાન વિશ્વની છે.

વિવેકાનંદે યુરોપમાં "Brothers and Sisters" જેવા ઉદ્ગારો થકી વિશ્વ-બંધુત્વની, સમદર્શિતાની ભાવના જન્માવી. આના માટે એક અમેરિકન પત્ર લખે છે. "અમે મુર્ખ છીએ કે અમારા મિશનરીઓને ભારતમાં મોકલીએ છીએ કે જ્યાં આવાં મહામૂલાં રત્નોની ખાણ પડી છે. પણ હે ભારત! તું તારા મિશનરીઓ અહીં મોકલજે કે જેથી અમારો ઉદ્ધાર થાય". આ છે ભારતીય સંતના ગૌરવ અને વિશિષ્ટતા. અત્યારે સાંપ્રત સમયમાં પણ અનેક સંતો માનવતાના ઉદ્ધાર માટે સતત પ્રયત્નશીલ છે.

ભારતને સંતોની દેણગી છે. તેઓએ જ ભારતને ઊંચા સ્થાને લઈ જવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રેમ, દયા, અહિંસા, તપ, ત્યાગ, શાંતિ, સત્ય, ભક્તિ, જ્ઞાન, ક્ષમા, અપરિગ્રહ, સમદર્શિતા, સમાનતા, વિરક્તતા, નિઃસ્વાર્થતા, વિમળતા, નિર્મળતા, વાત્સલ્ય, કરુણા અને પરોપકારિતાનો વિશાળ ગુણાલય એટલે જ ભારતીય સંત.

कुलं पवित्रं जननी कृतार्था वसुन्धरा पुण्यवती च तेन ।
अपारसंवित्सुखसागरेऽस्मिन् लीनं परब्रह्मणि यस्य चेतः ॥

અપાર જ્ઞાન અને સુખના સાગરરૂપ પરબ્રહ્મમાં જેમનું ચિત્ત લીન થયું છે એવા મહાત્માઓ જે કુળમાં જન્મ્યા હોય તે કુળ પવિત્ર છે, જે જનનીની કૂખે અવતર્યા હોય તે જનની કૃતાર્થ છે અને જે ભૂમિ પર તેઓ જન્મ્યાં હોય તે ભૂમિ ભાગ્યશાળી છે.

★ પથિક, એપ્રિલ, ૧૯૯૮

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૫. ભારતીય ધર્મપ્રણાલિમાં ગુરુ–શિષ્ય

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગુરુનું મહત્ત્વ ઘણું ઊંચુ આંકવામાં આવ્યું છે. હિંદુધર્મમાં જ નહિ પણ જગતના ઘણાખરાં ધર્મોમાં ગુરુનું મહત્ત્વ ઈશ્વર જેટલું જ આંકવામાં આવ્યું છે. એટલું જ નહિ, પણ કેટલાક સગુણ સાક્ષાત્કારવાળા સંતોએ તો ગુરુને ઇશ્વરથીય ચઢિયાતા ગણીને ગુરુનો મહિમા ગાયો છે :

ગુરુ ગોવિંદ દોઉ ખડે કાકો લાગું પાય,
બલિહારી ગુરુ આપને ગોવિંદ દિયો બતાય.

આમ ઈશ્વરથી પણ ગુરુ ચઢિયાતા છે. કારણ કે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર ગુરુ દ્વારા જ શક્ય છે. ગુરુ એવી ચાવી બતાવે છે કે જેના વડે અંતરના બધાં જ તાળાં ઊઘડી જાય છે અને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ગુરુ એવી રીતે બતાવે છે અને શિષ્યમાં એવો શક્તિપાત કરે છે કે જેને કારણે શિષ્યનું મન ઈશ્વરને અભિમુખ બને છે અને અંતે તે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આપણા ધર્મ-ગ્રંથોમાં ગુરુનો મોટો મહિમાં ગાયો છે. જેમાં ગુરુને સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ-કહ્યા છે:

ગુરુર્બ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુ ર્ગુરુર્દેવો મહેશ્વરઃ ।
ગુરુઃસાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ તસ્મૈ શ્રી ગુરવે નમઃ ॥

હિંદુધર્મમાં ત્રિદેવ-ત્રિમૂર્તિની ભાવના સ્વીકારાઈ છે. એટલું જ નહિ દરેક આસ્તિક હિંદુના હૃદયમાં એ ભાવના સનાતન રૂપે જીવંત રહેલી છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રણ દેવો દ્વારા સૃષ્ટિનું સર્જન, સંવર્ધન અને સંહાર થાય છે. એ ભાવ દરેક હિંદુના મનમાં દૃઢ થયેલો છે. આ દેવો હિંદુઓના આરાધ્ય દેવો છે. અને ગુરુને એ ત્રણ દેવોના સમાન ગણ્યા છે. જ્યારે સર્વવ્યાપક પરબ્રહ્મ કે જે સર્વના આધાર અને અધિષ્ઠાન રૂપે રહેલ છે, તે સાક્ષાત્ ગુરુ છે એમ કહ્યું છે. આ પરબ્રહ્મ એ જ ગુરુ અને ગુરુ એ જ પરબ્રહ્મ એમ કહી ગુરુને શાસ્ત્રોમાં સર્વવ્યાપક, સર્વત્ર, અનંત, અનાદિ, પદાર્થમાત્રના આધાર અને અધિષ્ઠાન, સર્વપ સામર્થ્યવાન અને સર્વજ્ઞ કહ્યાં છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગુરુનું સ્વરૂપ અને એમનો મહિમાં વેદકાળથી ગવાયો છે. તેમનું જીવન જ ઉપદેશ હોય છે. તેથી તેમના જીવન અને કથનને યથાર્થ સમજીને, અનુસરીને તથા આચરણમાં ઉતારીને મનુષ્ય આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શકે છે.

ભક્તિ ભક્ત ભગવન્તગુરુ ચતુર્નામ વપુ એક,
તિન્હ કે પદ વંદન કિયે નાશૈ પાપ અનેક.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં 'ગુરુ' શબ્દના અનેક અર્થો બતાવ્યા છે. જેવા કે, 'ગ' એટલે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કે અંધકાર અને 'રુ' એટલે પ્રકાશ. અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાંથી જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશમાં જે લઈ જાય તે ગુરુ.

ગુકારશ્ચાન્ધકારો હિ રુકારસ્તેજ ઉચ્યતે ।

અજ્ઞાનગ્રાસકં બ્રહ્મ ગુરુદેવ ન સંશયઃ ॥

ગુરુ એટલે અહેતુક દયાસિંધુ અર્થાત્ કોઈપણ હેતુ (સ્વાર્થ) વિનાનો દયાનો સાગર. 'સ્વ' સ્વરૂપનું ભાન કરાવે એનું નામ ગુરુ. સત્યનું જ્ઞાન કરાવે તે ગુરુ. ગુરુ એટલે માર્ગદર્શક.

આમ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગુરુ શબ્દની મોટી કિંમત આંકવામાં આવી છે. ગ્રંથોમાંથી કે પુસ્તકોમાંથી ઉપદેશ વાંચવો અને ગુરુમુખેથી એનું શ્રવણ કરવું એ બેમાં આસમાન-જમીનનો તફાવત છે. ગુરુના મુખેથી સાંભળેલા ઉપદેશની અસર શાશ્વત હોય છે. આ માટે એક ઉદાહરણ જોઈએ. અતિશય હર્ષ અને આનંદમાં આવી જઈને કલાત્મક નૃત્ય કરવા મોરની આંખમાંથી હર્ષના આંસુ ટપકે છે. એ આંસુ જો ઢેલ ઝીલી લે એટલે કે જમીન ઉપર નીચે પડે તે પહેલાં જ ઢેલ પોતાની ચાંચમાં ઝીલી લે અને સંવનન કરે તો કલાત્મક મોર જન્મે છે. પરંતુ જો એ આંસુ જમીન પર પડે અને પછી ઢેલ પોતાની ચાંચમાં લે તો આંસુમાંથી ઢેલ જન્મે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ઢેલ અને મોરનાં સૌંદર્ય, કલા અને મોહકતામાં આસમાન જમીનનો તફાવત છે. આંસુ તો એનાં એ જ છે, ઉદ્ગમ સ્થાન પણ એ જ છે. તો પણ અંગીકાર સ્થાનનાં ભેદને લીધે સાંભળવા-સમજવામાં અને ગ્રંથોમાંથી તે વાંચવા સમજવામાં એ બન્નેના પરિણામમાં ફેર છે. એટલે જ ગુરુના શબ્દને મંત્ર કહ્યો છે.

ધ્યાનમૂળં ગુરોર્મૂર્તિં પૂજામૂલં ગુરોર્પદમ્ ।

મંત્રમૂળં ગુરોર્વાક્યં મોક્ષમૂલં ગુરોર્કૃપા ॥

આમ ગુરુના શબ્દને મંત્ર કહ્યો છે. મંત્રનું અહર્નિશ રટણ કરવાનું હોય છે, મનને મંત્રાકાર કરવાનું હોય છે, તેમ ગુરુના વાક્યનું, ગુરુના શબ્દનું હોય છે, અને મનને એકાકાર કરવાનું હોય છે. ગુરુના એ શબ્દો અંતઃકરણમાં પ્રકાશ પાડી, અવિદ્યારૂપી અંધકારનો નાશ કરી, આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવે છે. આવો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે તેવા ગુરુ કેટલા ?

ભારતીય પરંપરામાં ગુરુના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે.

(૧) પથરા જેવા (૨) પાંદડા જેવા (૩) નૌકા જેવા.

જેમ પથ્થરને પાણીમાં મૂકતાંની સાથે જ ડૂબી જાય છે, એ પોતે જ તરી શકતો નથી તો બીજાને તો ક્યાંથી તારે ? પોતે જ માયાવી બંધનોથી બંધાયેલા હોય છે. પછી બીજાને શી રીતે મુક્ત કરે, કે મુક્તિ અપાવી શકે ?

પાંદડુ જેમ પાણી પર તરે ખરું, પણ એના પર કાંકરો, પથ્થર કે કોઈપણ વજન મૂકતાંની સાથે એ અને વજન બન્ને તરી શકતા હોય છે પણ અન્યને-બીજાને તારવાનું સામર્થ્ય

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

એમનામાં હોતું નથી.

નૌકા જેવા ગુરુ કોઈક જ હોય છે. નૌકા પોતે પાણીમાં તરે છે અને તેમાં બેસનારા તમામને તારે છે. અર્થાત્ સામે પાર ઉતારે છે. આવા નૌકા જેવા ગુરુ 'તરણતારણ' કહેવાય છે. તેમનું શરણું સ્વીકારનાર તમામને તેઓ નૌકાની જેમ તારે છે.

દૂધ અને પાણી ભેગાં કરવાથી બંને એકમેકમાં ભળી જાય છે, એકરૂપ થઈ જાય છે અને દૂધનું અલગ અસ્તિત્વ નષ્ટ થઈ જાય છે. પરંતુ દૂધનું દહીં જમાવી, અને વલોવી, માખણ કર્યું હોય તો તે માખણનો પીંડ પાણી ઉપર તરે છે, એ પાણી સાથે એકરસ થતો નથી અને પાણીમાં ડૂબતો પણ નથી. આવા ગુરુઓ માખણના પીંડ જેવા હોય છે. તેઓ સંસાર સાગરમાં રહે છે, પણ તેમાં ડૂબતા નથી. તેઓ સંસારમાં તરે છે. તેઓ સંસાર મધ્યમાં હોય છે.પણ સંસાર એમને સ્પર્શ કરી શકતો નથી. તેઓ તેનાથી સદા અલિપ્ત - જળકમળવત્ રહે છે.

નૌકા જેવા ગુરુ કોઈક જ હોય છે. પાંદડા જેવા ગુરુ થોડા હોય છે અને પથરા જેવા ગુરુઓ અસંખ્ય હોય છે. સદ્ગુરુ એટલે સદ એટલે સારું અથવા સત્ય. સત્યનું જ્ઞાન કરાવે તે સદ્ગુરુ. સદ્ગુરુ એટલે પરમાત્માનું સગુણ સ્વરૂપ. સદ્ગુરુના મહત્ત્વ વિશે રામાયણમાં રામચંદ્રજી કહે છે.

નર તનુ ભવ વારિધિ કહું બેરો । સન્મુખ મરુત અનુગ્રહ મેરો ॥
કરનધાર સદ્ગુરુ દૃઢ નાવા । દુર્લભ સાજ સુલભ કરિ પાવા ॥

સદ્ગુરુને ઓળખવા મુશ્કેલ છે. આપણું દુર્ભાગ્ય છે કે સંતો જ્યારે આ પૃથ્વી ઉપર માનવ દેહે વિચારે છે, ત્યારે આપણે તેઓના દિવ્ય ભાવને ઓળખી શકતા નથી. વિશ્વમાં સર્વત્ર ભગવાન અને સદ્ગુરુને ઓળખવામાં માયાવી જીવોએ હંમેશા ભૂલ કરી છે.

જેમ સૂર્યોદય થતાં અંધારું દૂર થાય તેમ ગુરુની કૃપાથી અજ્ઞાન દૂર થઈ અંતરમાં અજવાળું પથરાય છે. ભણતરથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત ન થાય, તે માટે તો બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુની જરૂર પડે છે. ગુરુ બે પ્રકારે શિષ્યને સહાય કરતા હોય છે. એક માત્ર સાધન પ્રક્રિયા બતાવીને બીજું કૃપાદૃષ્ટિ કરીને. કેટલાક ગુરુ સાધન સિદ્ધ હોય છે, જ્યારે કેટલાક કૃપાસિદ્ધ હોય છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા હતા કે કોઈને બહુ જ કષ્ટ વેઠીને પાણી સીંચીને ખેતર પાવું પડે, પાણી પાય તો જ પાક આવે, કોઈક નસીબદારને પાણી સીંચવું ન પડે, વરસાદનું ઝાપટું આવે ને તેનાથી ખેતર ભરાઈ જાય, મહેનત કરીને પાણી લાવવું ન પડે. આ માયાના સકંજામાંથી કષ્ટ વેઠીને સાધના કરવી જોઈએ. કૃપા સિદ્ધિને કષ્ટ ન વેઠવું પ.ડે પરંતુ એવા તો એકાદ બે જણ જ હોય. જેને કૃપાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત હોય.

સદ્ગુરુને શરણે જઈએ તો તેઓ અગમ્ય અને અદશ્ય રીતે આપણા ઉપર કૃપા કરે છે, પરંતુ તેની આપણને ખબર પડતી નથી. આપણે ભૌતિક સંપત્તિને સર્વસ્વ ગણીએ એટલે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગુરુકૃપાનું હાર્દ સમજી શકતા નથી. ગુરુ પણ અનધિકારીને તેમનાથી દૂર જ રાખે છે. આ બાબતમાં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ એક દૃષ્ટાંત આપતા :- એક માતાને ચાર બાળકો હતા ચારેય રડવા લાગ્યાં. માએ શું કર્યું? એકને મીઠાઈ આપી એટલે એ ચૂપ, બીજાને પૈસા આપ્યા એટલે તે ચૂપ, થયો અને ત્રીજાને રમકડાં આપી ચૂપ કરી દીધો. પરંતુ ચોથો પુત્ર જબરો નીકળ્યો તેણે કશું જ ન લીધું, તેણે તો બસ રડવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. માતાને લાગ્યું તે આ છોકરો આ બધી વસ્તુથી માને તેમ નથી. એટલે માતાએ બાળકને ઊંચકીને પોતાના ખોળામાં વહાલથી બેસાડી દીધો. આમ બધાં પ્રલોભનો છોડ્યાં તો તેને માતાનો ખોળો, પ્રેમ અને વાત્સલ્ય પ્રાપ્ત થયા. આમ સંસારના મોટા ભાગના લોકો પેલા ત્રણ બાળકો જેવા હોય છે. ચોથા બાળક જેવા તો, વીરલ જ પાકે. એટલે તો સાચા ગુરુ પોતાના શિષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં મદદ થાય તેવી અકલ્પિત અને સહજ રીતે પોતાની શક્તિનો સંચાર તેઓમાં કરે છે. હીરાની પરીક્ષા ઝવેરી કરે તેમ અન્ય સંતો જ્યારે આ વાત શિષ્યોના ધ્યાનમાં લાવે કે તમારા ગુરુદેવની કૃપાથી તમે આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છો ત્યારે જ શિષ્યોને ગુરુકૃપાનો ખ્યાલ આવે છે.

ગુરુમાં બે શક્તિઓ જરૂર હોવી જોઈએ.

(૧) ભોમિયા તરીકેનું માર્ગદર્શન (૨) ભલામણ કરવાનું આત્મબળ. એટલા માટે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી બને છે કે જે ભોમિયા હોય અને ભલામણ કરીને શિષ્યને પરમપદ અપાવી શકે એવા હોય એમને જ ગુરુ બનાવીએ તો આપણે કંઈક પામ્યા એવો સંતોષ અનુભવી શકીએ.

સદ્ગુરુ સાક્ષાત્ પરમેશ્વરનું સગુણ સ્વરૂપ હોવાથી તેમના પર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. સદ્ગુરુ અને પરમાત્મા વચ્ચે ભેદ નથી અચળ શ્રધ્ધા જેના હૃદયમાં સ્થિર છે, તેમને માટે સદ્ગુરુની શક્તિ સતત કામ કરતી હોય છે, તે સદા નિર્ભય રહે છે, તેને કશીય ચિંતા નથી, તેને દૃઢ વિશ્વાસ હોય છે કે રક્ષક સમર્થ સદ્ગુરુ છે તો મારે ચિંતા કરવાની શી જરૂર છે ? આવા ભક્યો - શિષ્યોનું સર્વથા શ્રેય થાય છે. આ સંદર્ભમાં ભગવાન કૃષ્ણ અને અર્જુનનું દૃષ્ટાંત જોઈએ.

એકવાર ભગવાન કૃષ્ણ અને અર્જુન ફરવા નીકળ્યા. આકાશમાં ઊડતા એક પક્ષીને જોઈ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું, અર્જુન, શું આ કબૂતર છે.' અર્જુને ઉત્તર આપ્યો, હા, એ કબૂતર છે. પછી ભગવાને કહ્યું, 'અર્જુન, આ કબૂતર નહીં પણ ગરુડ છે.' અર્જુને કહ્યું બરોબર છે, આ ગરુડ છે.' ફરી ભગવાને કહ્યું, 'અર્જુન, આ ગરુડ નહીં પણ કાગડો દેખાય છે.' અર્જુન ફરી ભગવાનને કહ્યું, 'ખરેખર આ કાગડો જ છે.' આટલી વાતચીત પછી શ્રીકૃષ્ણે હસીને અર્જુનને કહ્યું, 'મેં જે તને કહ્યું તેમાં તેં હા પાડી.' અર્જુને ભગવાનને કહ્યું, 'મારે માટે આપે જે કહ્યું તે સૌથી વિશેષ છે. આપના શબ્દો આગળ મારી આંખની દૃષ્ટિ પણ નકામી છે. તમે એટલા બધા સમર્થ છો કે એ પક્ષીને ધારો તો કબૂતર, ગરુડ કે કાગડો બનાવી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

શકો છો ! જ્યારે તમે કહો છો કે એ કાગડો છે, ત્યારે એ કાગડો જ હશે. આધ્યાત્મિક સફળતા માટે સદ્ગુરુ પર આવી અવિચળ શ્રદ્ધા અનિવાર્ય છે. આમ હોય તો જ શિષ્ય સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક ચારિત્ર્ય પ્રાપ્ત કરી શકે અને મોક્ષમાર્ગનો અધિકારી બની શકે. તેથી જ કહેવાય છે કે, શ્રદ્ધાવાન લભતે જ્ઞાનમ્ ।

જેઓને પૂર્વના પુણ્યયોગથી પરમાત્મા સ્વરૂપ સદ્ગુરુ પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓએ મનસા વાચા કર્મણા ગુરુનાં વચનો હૃદયમાં અંકિત કરી વ્યવહારમાં ચરિતાર્થ કરી એ પ્રમાણે ચાલવું, વિચારવું અને વર્તવું જોઈએ તેમાં જ શિષ્યનું સર્વ પ્રકારે શ્રેય છે. તુલસીદાસે શ્રીરામ સિવાય અન્યને નમવા જ ના પાડી હતી.

'તુલસી મસ્તક તબ નમે ધનુષબાણ લે હાથ'

તાત્પર્ય એટલું જ કે એકને જ વળગી રહો. એ જ તારશે:

'એક હિ સાધે સબ સધે, સબ સાધે સબ જાય'

ગુરુ પોતે જંગમ તીર્થધામ છે. તેઓ અડસઠ તીર્થના આંગણ સમાન છે. તીર્થધામોની યાત્રાથી જેમ મનુષ્યનાં પાપ કર્મો ધોવાઈ જાય છે, તેમ અડસઠ તીર્થના ધામ સમા ગુરુનો સત્સંગ કરતાં માનવીનાં તમામ કર્મો બળી જાય છે. ગુરુ પોતાનાં સત્કર્મો અને પરોપકારથી સિદ્ધ મહાત્મા બન્યા હોય છે અને તેથી તેમના ચરણે જવાથી આપણને તીર્થધામ ગયાનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે શ્વેતાશ્વેતર ઉપનિષદમાં ગાયુ છે કે:

યસ્ય દેવે પરાભક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ ।

દેવોના જેવી જ ગુરુમાં પણ અનન્ય ભક્તિ રાખવી. ઉપનિષદે ગુરુ-વંદના કરતાં ગાયું છે કે,

ભોઃ પૂજ્યા ગુરુ ચરણાઃ

મદવિદ્યાવિભેત્તારઃ સન્તુ વો વંદનાનિ મમ ।
યુષ્મત્પ્રસાદેન શાશ્વતં બ્રહ્મસુખં અનુભવામિ ।
ઈદાનીમહં સર્વસ્માદકાતરઃ ।
મમ સંદેહાઃ ભ્રમાશ્ચ ધ્વસ્તાઃ ।

'હે પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ ! આપ મારી અવિદ્યાનો નાશ કરનાર છો. હું આપને વારંવાર વંદન કરું છું. આપની કૃપાથી જ હું બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરી રહ્યો છું. હવે હું સંપૂર્ણ નિર્ભય છું. મારા બધા સંદેહ દૂર થયા છે. અને ભ્રાન્તિ નાશ પામી છે.'

લૌકિક જગતમાં જેમ ગુરુ એટલે Superior અને શિષ્ય એટલે Inferior છે, તેમ આ અલૌકિક રાજ્યમાં નથી. અહીં જે ગુરુ છે તે 'આત્મકામ'ની સાથે 'આપ્તકામ' પણ છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

અર્થાત્ ગુરુ જ્યાં સુધી શિષ્ય હતો ત્યાં સુધી ભ્રાન્તિને કારણે તેનામાં આત્મકામ થાય છે; એટલે કે મેળવવા જેવું જે કંઈ હોય તે સર્વ મેળવી ચૂકે છે અને જે શિષ્ય છે તે ભ્રાન્તિને કારણે નિત્ય પ્રાપ્ય એવા અંતરતમ આત્માના અભાવબોધને લધી આત્મપ્રાપ્તિની અભિલાષા ધરાવતો હોય છે.

આ જે આત્મકામ છે, તે કંઈ લૌકિક કામના નથી કે ભૌતિક સ્પૃહા નથી, કે જેથી તે શિષ્યમાં લઘુગ્રંથિ રૂપી દીનતા આવે. શિષ્ય ભલે ધનીમાની કે વિદ્વાન હોય; પરંતુ ગુરુ 'આપ્તકામ' હોવાથી ને શિષ્ય પાસેથી કંઈ પણ પ્રાપ્તિની ઇચ્છા નહી હોવાથી, ગુરુ આગળ શિષ્યને પણ ભૌતિક ધનમાનાદિની અભિમાનરૂપી જે ગુરુગ્રંથિ છે, તેનો ઉદ્દભવ થતો નથી. આ પ્રમાણે જ્યાં ગુરુ-શિષ્યમાં કેવળ આત્મકામ અને આપ્તકામ રૂપી વિશિષ્ટ અને દિવ્ય ભાવો વિદ્યમાન હોય છે, ત્યાં ગુરુ કે શિષ્ય કોઈનામાં પણ લૌકિક કે સહેતુક ભાવ કે વ્યવહારની સંભાવના હોતી નથી. ગુરુ-શિષ્યમાં એક અલૌકિક સંબંધની અપેક્ષા હોય છે, જે લૌકિક શિષ્ય માટે અગમ્ય અને અકલ્પનીય છે. તે અલૌકિક એવા ગુરુ-શિષ્યોનો જે દિવ્ય અને મધુર સંબંધ હોય છે.

શિષ્યનો અર્થ થાય છે. શાશિતું યોગ્ય ઇતિ શિષ્ય : અર્થાત્ જે શાસન કરવાને યોગ્ય કે પાત્ર છે, તેને શિષ્ય કહેવામાં આવે છે. ગુરુ શિષ્ય ઉભયપક્ષે નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ કર્યા પછી શિષ્ય ગુરુને અનુશાસન કરવાનો અધિકાર આપે છે. અનુશાસન પણ લૌકિક-અલૌકિક ભેદથી બે પ્રકારનાં છેઃ જે લૌકિક અનુશાસન છે, તે તો સર્વવિદિત છે; શિસ્ત અથવા discipline કહેવામાં આવે છે; પરંતુ અનુશાસનનો જે અલૌકિક અર્થ છે, તે અત્યંત રહસ્યમય હોય છે. જેઓ આ માર્ગના પથિક છે તેઓ સમજી શકશે.

શિષ્ય ત્રણ પ્રકારના ગણાવ્યા છે :

૧. લોખંડના તપાવેલા તવા જેવા.

૨. ઝાંકળના બિંદુ જેવા.

૩. કાલુ માછલી જેવા.

લાલચોળ બનેલા લોખંડના તવા પર પાણીનું ટીપું પડે કે તરત જ એ છમ કરતું અદૃશ્ય થઈ જાય છે. તવાની અસહ્ય ગરમીના કારણે શીત સ્વભાવનું પાણી પણ ત્યાં ઠંડક આપી શકતું નથી, પરંતુ પડતાંની સાથે જ બાષ્પીભવન પામે છે. મોટા ભાગના શ્રોતાઓ-શિષ્યોનાં અંતઃકરણ આવાં હોય છે. રજોગુણ અને તમોગુણથી હંમેશા લાલચોળ રહે છે. આવા તવા સમાન અંતઃકરણ ઉપર ગુરુના મુખમાંથી નીકળેલ શબ્દરૂપી પાણીનું ટીપું પડે છે કે તરત જ એનું બાષ્પીભવન થઈ જાય છે.

બીજો વર્ગ ઝાકળના બિંદુ જેવો છે. દૂરથી એ સુંદર દેખાય છે. સાચા હીરાની માફક ઝગઝગાટ કરે છે. ઝાડનાં પાંદડા કે છોડ પર, કે ઊંચા સ્થાને ચમકે, પરંતુ જેવો સૂર્યનો તાપ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આવ્યો કે તરત બાષ્પીભવન પામે અથવા પવનનો એક ઝપાટો લાગે કે તરત જ નીચે પડી નાશ પામે છે. એમ કેટલાકનાં અંતઃકરણમાં ગુરુનો ઉપદેશ પડે છે ખરો, પરંતુ વિવેક અને વૈરાગ્યના અભાવે એ સ્થિર થઈ શકતો નથી. વાસનાઓના તાપમાં તે ઊડી જાય છે. અને કામનાઓના વાવાઝોડામાં તે નીચે પડી નાશ પામે છે. ગુરુનું સાન્નિધ્ય હોય ત્યાં સુધી તેમના અંતઃ કરણની સપાટી પર એ ઉપદેશ રહે છે, પણ વ્યાવહારિક જગતની એકાદ કસોટી આવતાંની સાથે જ, એ ઉપદેશ ઊડી જાય છે. અને ઉપદેશથી ઊલટું આચરણ આ પ્રકારના શિષ્યો કરે છે.

ત્રીજા પ્રકારના શિષ્યો કાલુ માછલી જેવા હોય છે. કાલુ માછલી સ્વાતિ નક્ષત્ર સમયે વરસાદનું પાણી ઝીલવા માટે સમુદ્રની સપાટી પર કૂદકો મારે છે. પાણીની સપાટીથી ઊંચે ઊછળી તે વરસાદના પાણીના ટીપાંને ઝીલી લે છે અને પછી મહાસાગરના તળિયે જઈ એ ટીપાનું જતન કરે છે અને તેમાંથી સાચું મોતી પાકે છે.

આ રીતે કોઈ શિષ્યનું મન ગુરુના શબ્દો સાંભળવા ઉછાળા મારે છે અને એને ઝીલવા માટે અંતરમાં તાલાવેલી જાગે છે. એના શબ્દો તત્ત્વમસિ । અયં આત્માબ્રહ્મ । પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ । સર્વ સ્વલ્વિદં બ્રહ્મ । આ મહાવાક્યો એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળીને અંતઃકરણના ઊંડાણમાં સમાવી દે છે. એનું જતન, ચિંતન,મનન કરે છે અને છેવટે તેમાંથી સાચું મોતી-આત્માજ્ઞાન પ્રગટે છે. ગાય જેમ ઘાસને વાગોળે છે, તેમ આ પ્રકારનો શિષ્ય ગુરુના ઉપદેશને શાંતિથી વાગોળે છે, તેથી તેમાં પાચક રસ ભળે છે. જે શરીરના અણુપરમાણુમાં ભળી જાય છે અને તેમાંથી શક્તિ પ્રગટે છે, જે અંધકારનો નાશ કરે છે.

ગુરુના શબ્દોને આ રીતે વાગેળનાર, એનું મનન કરનાર શિષ્ય કરોડોમાં કોઈક જ હોય છે અને એવા જ શિષ્યો આત્મજ્ઞાન પામે છે. અપરોક્ષ અનુભૂતિ કરે છે. ઝાકળના બિંદુની માફક ઉપદેશ ગ્રહણ કરનારા ઘણા હોય છે. પણ આચરણમાં ઉતારી બીજાઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા શિષ્યો હોતા નથી. આવા શિષ્યો ગુરુનો ઉપદેશ સાધારણ સ્વરૂપમાં સમજી શકે છે, પણ ઉપદેશ-સ્થાન છોડતાંની સાથે જ બધું અને તેથી આચરણ સુધી કશું જ પહોંચતું નથી. વ્યાવહારિક જગતના કપરા સંજોગોમાં એમની મૂળ પ્રકૃતિ ભાગ ભજવી જાય છે.

મોટા ભાગના શિષ્યો તપ્ત તવા જેવા હોય છે. ઘડી બેઘડી આનંદ માટે કુતુહલથી 'જરા જોઈએ.' 'કંઈ માલ છે ?' એવા ક્ષુદ્ર વિચારથી, કસોટી કરવાના આશયથી, ક્ષુદ્ર વાસનાઓની સફળતા માટે કે કોઈ પણ પ્રકારના શુદ્ધ હેતુ કે વિચાર વિના ગુરુ પાસે આવે છે. પરંતુ ખારા પાણીની માછલી, મીઠાં પાણીમાં રહી શકતી નથી તેવી તેમની અને તેમના મનની સ્થિતિ થાય છે. અંતઃકરણ, આંતર વિચારો, આંતરશત્રુઓ, આંતરવિકારો અને ક્ષુદ્ર વાસનાઓથી એ મન એટલું બધું તપ્ત હોય છે કે ગુરુ ઉપદેશનું જળબિંદુ ત્યાં પડતાંની સાથે તે ઊડી જાય છે.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

જો કે આટલો સત્સંગ પણ નિરર્થક જતો નથી. ગુરુવાણી પણ અમૃતવાણી છે. અમૃત અસર કર્યા વગર રહે જ નહીં. તમે ગમે તેવા ગરમ હો તો પણ અમૃતનું એક બિંદુ પડતાંની સાથે જ પૂર્વના પ્રારબ્ધથી અંતઃકરણ ઠંડુ હિમ જેવું થઈ જાય છે.

આપણે પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞ, દાન, તપ, વ્રત, વગેરે કરીએ છીએ. પ્રભુ અંતર્યામી છે, તે જાણે છે કે ભક્ત મને શોધે છે. મોક્ષગામી ભગવદ્‌ભક્તોની ઇચ્છાપૂર્ણ કરવા, તેઓને યોગ્ય આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શન આપવા પ્રભુ આ પૃથ્વી પર મનુષ્યરૂપે અવતરે છે. પ્રભુના માનવીય સ્વરૂપને આપણે ગુરુ કે સંત કહીએ છીએ. જગતમાં જે પ્રસન્નતા, આનંદ, સુખ વગેરે દેખાય છે તે એમને લીધે જ છે.

સંતપ્ત વ્યથિત માનવસમાજને આજે સંતો સદ્‌ગુરુની ખૂબ જ જરૂર છે. સંસ્કૃતિ તથા ધર્મના રક્ષક - પ્રવર્તક તથા માનવતાના જ્યોતિર્ધર, ભગવદ્‌ સ્વરૂપ કરુણાવતાર સંતો જ્યાં છે ત્યાં, સુખ, સંતોષ, પ્રસન્નતા અને આનંદ હોય છે. જીવનની જે ક્ષણોમાં સંત સમાગમ થાય છે, તે ઘડી ધન્ય છે. તુલસીદાસજીએ સાચું જ કહ્યું છેઃ

ધન્ય ઘડી જબ કોઈ સતસંગા,
ધન્ય જન્મ હરિભક્તિ અભંગા,
સંતમિલન સમ સુખ જગ નાંહિ.

સંતમિલન જેવું કોઈ બીજું સુખ નથી. જેમ સૂર્ય અને ચંદ્રનો ઉદય વિશ્વને સુખ આપનાર છે તેમ ગુરુ-સંતોનો અભ્યુદય સદા સુખકારી હોય છે.

★ વિદ્યાપીઠ, મે-ઓગસ્ટ, ૧૯૯૯

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

૯. હુન્નરકલાઓ અને લોકકલાઓ

હુન્નરકલાઓ અને લોકકલાઓ ગુજરાતના લોકપ્રિય એન સૌંદર્ય-પ્રિય લોકો માટે અમૂલો સાંસ્કૃતિક વારસો છે.

રંગકામ

રંગકામનો હુન્નર ગુજરાતનાં મોટા ભાગનાં ગામો અને શહેરોમાં વિકસેલો જોવા મળે છે. આ હુન્નરના કારીગરો મુખ્યત્વે ખત્રી, ભાવસાર, છીપા વગેરે કોમોના હોય છે.

બાંધણી એ ગુજરાતના કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના વિસ્તારોમાં ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. બાંધણીની કળામાં મુખ્ય બે બાબતો-બાંધવું અને રંગવું-એ છે. કચ્છની બાંધણી પ્રાચીન ઢબની છે, જે ખૂબ શ્રમ માગી લે છે. એમાં સંખ્યાબંધ ટપકાંઓ મુકાતાં. જામનગરી બાંધણીમાં આધુનિક રંગ અને ડિઝાઈનો હોય છે. બાંધણીની કળા મુખ્યત્વે સાડીમાં વપરાય છે. ઉપરાંત ચાદરો, લૂગી, દુપટ્ટા વગેરેમાં પણ હવે બાંધણી-કામ કરવામાં આવે છે. રંગવાનું કામ પુરુષો કરે, જ્યારે બાંધવાનું કામ સ્ત્રીઓ કરે છે. બાંધણીની પ્રક્રિયા કલાદષ્ટિ, હાથની કુશળ કારીગરી, રંગની પરખ અને તેની મેળવણીનું જ્ઞાન માગી લે છે.[1]

કાપડ પર ગેસથી ડિઝાઈનો દોરી તેના પર લાકડાના બ્લૉકથી ડિઝાઈનો પડાતી. કાપડનો જે ભાગ મૂળ રંગમાં રાખવાનો હોય તેને બાંધી બાકીના ભાગને રંગ ચડાવવામાં આવે છે. ત્યાર પછી ડિઝાઈનનો દરેક રંગ ચડાવતી વખતે રંગવાનો ભાગ ખુલ્લો રાખી બાકીનો ભાગ બાંધી દેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જેટલા રંગ તેટલી વાર બાંધવાનું ને રંગવાનું કામ કરાય છે. આમાં રંગોને રસાયણોની પસંદગી કેવા પ્રકારના કાપડ ઉપર બાંધણી કરવાની છે તેને આધારે થાય છે.

બાંધણીની ડિઝાઈનોમાં મુખ્યત્વે મીંડાં, ચોરસ, ફૂલો, પાંદડાં, પશુ-પક્ષીઓ, ઢીંગલીઓ વગેરે ભૌમિતિક અને કુદરતી ડિઝાઈન કરાતી. બાંધણી મુખ્યત્વે લાલ રંગની બનાવાતી. ઘણી વાર બાંધણીમાં જરીનો ઉપયોગ પણ થતો. બાંધણીનો રંગાટ કરવાની આવી જ પ્રથા સૌરાષ્ટ્રના ઘરચોળામાં પણ પ્રચલિત છે.[2] બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં પ્રદર્શિત બાંધણી પર બનાવનારનું નામ છે.

પાટણમાં પટોળાં બનાવવાનો કસબ ઘણા પ્રાચીન કાલથી હોવાનું મનાય છે. પ્રસ્તુત કાલમાં પણ કેટલાંક સાળવી કુટુંબો આ હુન્નરમાં હતાં. માથાના વાળ કરતાં પણ ઝીણા તાણાવાણાને પ્રથમ બાંધી પછીથી એને વિવિધ રંગોમાં એક એક કરી રંગીન ભાત પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવતી. અનોખા પ્રકારની વણાટની કારીગરીના આ નમૂનાઓમાં શુદ્ધ રેશમ પર ચટાઈ ડિઝાઈનમાં ભૌમિતિક આકૃતિઓ વિશેષ બનાવવામાં આવતી. આ ઉપરાંત નારી-કુંજર પાનભાત ફૂલવાડી ચોકડીભાત અને પશુ-પક્ષીઓની આકૃતિઓ કરાતી.[3] જયપુરના મહારાણી જીવન પર્યંત પાટણના પટોળા જ પહેરતા.

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આમાં રેશમના દોરાનો ઉપયોગ કરી વિવિધ રંગોના રેશમના દોરા ગૂંથી તથા વણીને કારીગર વિવિધ ભાત ઉપસાવતો. પટોળાનો મૂળ રંગ લાલ પીળો લીલો કાળો ને સફેદ રખાતો.

જરી-કામના હુન્નરમાં ખાસ કરીને ખત્રીઓ રાણા પટેલ અને કણબી કોમો જોડાયેલી હતી. આ હુન્નરમાં ચાંદીના જાડા તાર બનાવી, પછીથી વાળ જેવા નાના પાતળા તારમાં એનું રૂપાંતર કરી, એને રેશમના તાંતણામાં વણીને જરી બનાવાતી. જરીને સોનેરી બનાવવા એ જાતનો રંગ ચડાવાતો.

જરીકામના હુન્નરના બે મુખ્ય ભાગ હતા : એકમાં જરી બનાવાતી, જ્યારે બીજામાં જરીની સાડી બોર્ડર અને અન્ય ચીજવસ્તુઓ બનતી. જરીમાં કરવામાં આવતી ડિઝાઈનો સાદી અને ભૌમિતિક તેમજ ફૂલોવાળી અને પશુ-પક્ષીઓના આકારવાળી કરાતી. સુરતમાં નકલી અને અસલી જરીની એમ બે મુખ્ય જાતો બનતી. એક તો જરીના સાચા ને નકલી દોરાઓ, જેમાંથી સાડી ભરત, સાડી બોર્ડર વગેરે બને, જ્યારે અન્ય બનાવટોમાં ટીકી ચળક બાદલું સાલમાં વગેરે બને.[૪]

જેતપુરનું છપાઈકામ માત્ર ગુજરાતમાં જ નહિ, સમગ્ર દેશમાં જાણીતું હતું. અહીં મોટે ભાગે ખત્રી અને છીપા લોક બ્લૉક અને સ્ક્રીન-પ્રિન્ટિંગ કરતા. ઉપરાંત મુસ્લિમ પટેલ વગેરે કોમો પણ આ કામમાં જોડાયેલી હતી. છાપકામના જુદા જુદા રંગ પ્રમાણે એની સ્ક્રીન બનતી. ડિઝાઈનો મુખ્યત્વે ભૌમિતિક તેમજ ફૂલ વેલ પાંદડાં વગેરેની રહેતી.[૫]

બાટિકનું આજનું સ્વરૂપ ભારતમાં શાંતિનિકેતનમાંથી શ્રીમતી પ્રતિમા ટાગોરે પરિચિત કરાવ્યું. બાટિકની રંગ કરવાની કળા કંઈક બાંધણી જેવી છે, પરંતુ આમાં મીણની મદદથી વિવિધ ભાત પાડવામાં આવે છે. સુતરાઉ કે રેશમી કાપડ ઉપર જ્યાં જ્યાં રંગ ચડાવવો હોય તેટલો ભાગ ખાલી રાખી બાકીના કાપડની બંને બાજુએ મીણ ભરી દેવાય. આ પછી કાપડને રંગમાં બોળી, ચારે ખૂણેથી ખેંચી રાખી, એ પર મીણ રેડી કેટલાક અવનવા આકાર સર્જી શકાય. મીણ લગાડીને રંગ ચડાવ્યા પછી જો બીજા રંગનું કામ કરવાનું હોય તો બે પદ્ધતિ વપરાય : એક તો પ્રથમ રંગ માટે લગાડેલું મીણ કાપડને ગરમ પાણીમાં બોળીને ઉખેડી લઈ, બીજા રંગ માટે નવું મીણ લગાડીને પછી કાપડને બીજા રંગમાં બોળવામાં આવે અથવા પ્રથમ લગાડેલા મીણને એમને એમ રહેવા દઈ બીજા રંગ માટે નવું મીણ લગાડીને કાપડને બીજા રંગમાં બોળવામાં આવે. આમ પ્રત્યેક રંગ માટે દરેક વખતે નવું મીણ ચોપડવાની ક્રિયા કરવી પડે. પ્રત્યેક વખતે રંગ ચડાવ્યા પછી કાપડને છાંયે સૂકવી, પછી એને ચોખ્ખા પાણીથી ધોઈ, ત્યાર પછી જ બીજા રંગનું કામ કરાય. અસલ તો વનસ્પતિજન્ય રંગો વપરાતા, આજે 'બ્રેન્થોલ' કે 'નૉપ્થોલ' બનાવટના રંગો બાટિકમાં વપરાય છે. બાટિકમાં સરળ વળાંકો અને ભારે રેખાઓવાળી ભાત સરસ ઉઠાવ પકડે છે.[૬]

કલમકારી કે માતાના ચંદરવા તરીકે ઓળખાતી કળા ખૂબ પ્રચલિત બની છે. એમાં વનસ્પતિજન્ય રંગો તેમજ એવાં જ રસાયણોની મિલાવટથી કાપડ ઉપર આ છાપકામ કરવામાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આવે છે. મજીઠના ઉપયોગથી થતી આ છાપકળામાં વાઘની સવારી કરી સહેલ અને ભક્તવૃંદથી વીંટાળેયેલી દુર્ગા માતાની ભાંત વિશેષ જોવા મળે છે.

ભરતકામ

મૂળ બલુચિસ્તાન અફઘાનિસ્તાન પંજાબ સિંધમાં થઈ કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રમાં ભરતપરંપરા પ્રસરી હોવાનું મનાય છે. ભરતપ્રથામાં શરૂઆતમાં એક સરખા રંગ ટાંકા ટેભા ભરાતા હતા. સમય જતાં એમાં યુરોપીય પારસી અને દેશી ભરતનું સંયોજન થતું ગયું. સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી ભરવાનાં મશીન આવ્યાં અને હાથના લોકભરતનો કસબ મશીનોએ ખેંચી લીધો.

સૌરાષ્ટ્રનું લોકભરત એ પરંપરાએ ઊતરી આવેલો વિશિષ્ટ કલા-પ્રકાર અને કસબ છે. સૌરાષ્ટ્રના ભરતકામમાં સિંધ પંજાબ બંગાળ અને મધ્યપ્રદેશ તથા રાજસ્થાનનું સંયોજિત સ્વરૂપ વિકસેલું હોવા છતાં સૌરાષ્ટ્રી ભરતમાં ભાત-સુશોભન એ એનો આગવો પ્રકાર બન્યો છે.[૭]

સૌરાષ્ટ્રના ભરતકામમાં મુખ્યત્વે મોચીભરત કાઠીભરત મહાજનભરત આહીરભરત અને કણબીભરત એ પાંચ શૈલી વિકસી.

મોચી ભરત

મોચીપરંપરા વિશેષતઃ ધંધાદારી પરંપરા ગણાય છે. રાજપૂત તેમજ કાઠી ઠાકોરોના દરબારમાં રાજકુંવરીઓને દાયજામાં આપવા અનેક જણસો તૈયાર કરાતી તેમાં ભરકામની રાચં મોચી કસબીઓ તૈયાર કરતા. સૌરાષ્ટ્રમાં મોટે ભાગે કચ્છી કારીગરો આવતા.[૮]

મોચીભરતમાં રેશમી કાપડ ઉપર હીર અને સોનાના બારીક તારનાં ભરત ભરાતાં. કુમાશવાળા ચામડા પર પણ સોના-રૂપાના તારથી ભરત વિવિધ વસ્તુઓ માટે થતું, જે ચામડા-ભરત કહેવાતું. પછી એ કામ કિંમતી કાપડ પર ઊતર્યું. હવે રાતા જાંબલી કે સોનેરી પીળા કાપડ ઉપર ઊંચી જાતના કિરમજી રાતા જાંબલી સોનેરી પીળા સફેદ તેમજ કાળા હીરના દોરાનું આરીથી તેમજ ઝીણી સોયથી ભરત કરવામાં આવે છે. સાંકળી તેમજ ફાંટિયાથી બગચી ચાકળી તોરણ ચણિયા કમખામાં ચોક પાડી કરમફૂલ ગોટાફૂલ બુટ્ટા પોપટ મોર વગેરે જેવી ભાતની આકૃતિઓનાં અતલસ ઉપર હીર-ભરત ભરવામાં આવતાં. રેશમી ઘાઘરાની કોર અને ઉપર મોર પૂતળીનાં આરીભરત કરાતાં, વસ્તુને સુંદર બનાવવા ચાકળા ચંદરવા તોરણ પિછવાઈ જેવા મોટા રાચમાં ગાય હાથી પાલખી વેલડું પારણું સખીવૃંદ અને કૃષ્ણલીલાનાં દશ્ય પણ હીરભરતમાં થતાં. આ ભરતમાં નાના આભલાંને ભરીને હીરભરતને મનોહર બનાવાતાં.[૯] કચ્છી મોચી-આરી-ભરતમાં સુરતની ગજી તેમજ માંડવી જામનગરની અંતલસ ઉપર બસરાઈ હીરના દોરાથી તેમજ ચીનાઈ રેશમથી બહુ જ નાજુક ચિત્ર જેવું ચોક્કસ ભરતકામ થતું.

હીરભરતનું ઝીણું કામ ઝીણી સોય અને આરીથી બારીક હીરદોરાથી થતું. ભરતમાં સાંકળીનો સળંગ ટાંકો ચાલ્યો આવતો જેથી કામ સીધું સહેલું લાગે, પણ રેશમી પોત ઉપર

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

રેશમી ઝીણા દોરાથી નાજુક આકૃતિ અને ચોક્કસ રંગ ઉપસાવવામાં કારીગરની ઝીણી નજર અને કલા-સૂઝ જોઈએ. કચ્છી આરીભરતના રાચમાં સ્ત્રીઓને પહેરવાનાં કાપડાં સાડી કોર ઘાઘરાપાટ અને ઘરશણગારનાં તોરણ ચાકળા બગચી અને બટવા જેવી જણસ થતી.[૧૦]

કાઠીભરત

સૌરાષ્ટ્રની કાઠી કોમનું ભરત વધારે આકૃતિ-પ્રધાન અને ચિત્રાત્મક તેમજ કથાતત્ત્વવાળું હોય છે. કાઠી સ્ત્રીઓની રંગ-સમજ ઊંડી અને ભરત ખાસ કરીને ગૂઢ રંગો માટે વધારે પક્ષપાતવાળું હોય છે. કાઠીભરતકામને માટે હાથ વણાટનું મુલાયમ કાપડ પસંદ કરી, એના ઉપર ગુલાબી જાંબલી સોનેરી પીળો લીલો અને સફેદ સેવાળિયા અને કેસરિયા રેશમના તારનો ઉપયોગ ખૂબ જ કુશળતાપૂર્વક કરી, ઢોલા-મારુ, વચ્છરાજ સોલંકી, રામાયણ, કૃષ્ણલીલા વગેરે તેમજ જીવતા જીવોની પ્રતિકૃતિઓ ઉપરાંત ફૂલગોટા, ઝીણા કાંગરા કથીપાભરત, અડદિયા ખજૂરા બાવળિયા વગેરેની ભાત કરવામાં આવતી. 'સૂરજસ્થાપન' એ પણ કાઠીભરતનું આગવું અંગ ગણાય.[૧૧] કાઠીભરતકામમાં પછીત પાટી બેસણ ચાંકળા ટોડલિયા તોરણ શાખિયા ઉલેચ વગેરે ગૃહ-શોભન તેમજ વેલડાં તથા પશુ શણગારનું ભરત વિશેષ ભરાય છે.

મહાજનભરત

સૌરાષ્ટ્રની ઉજળિયાત કોમ-મહાજન વગેરેમાં પણ ભરત ભરવાનો ચાલ હતો. એમનું ભરત સુંદર, ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલું, વધારે પડતું સાફ અને ચીવટવાળું દેખાય છે. મહાજનભરત કાં તો રંગીન પોત અથવા કોઈ વાર અતલસ કે ગજી કાપડ ઉપર ભરાતું.[૧૨]

મહાજનભરતમાં વિશેષતઃ સફેદ કે વાદળી રંગના કાપડ ઉપર ભરતની આખી ભૂમિકાનું ભરત ઘેરા ગુલાબી રંગના રેશમથી કરાતું. ગુલાબી રંગની ભૂમિકા પર સફેદ પીળો લીલો વાદળી રંગ વપરાતો. આ શૈલીમાં ગાજના ટાંકાથી ચોડવામાં આવતા આભલાંનું ભરતકામ ઘણું જ ઉઠાવદાર બનતું. આ ભરતની બીજી ખાસ વિશિષ્ટતા એ આખા ભરતકામની ચારેબાજુની કિનાર નજીક એકસરખા કાંગરા ભરાતા અને કાંગરાઓનાં માથાં મોરપગલાંના ટાંકાથી બાંધવામાં આવતાં.[૧૩]

મહાજનભરતની ભાત-આકૃતિઓનો પ્રવાહ કાષ્ઠશિલ્પ પિછાવાઈ કમલકારી પામરી અને પટોળાંની બાંધણીમાંથી તેમજ મોચી અને કાઠીભરતમાંથી આવ્યો છે.

પાંચ સાત કે નવ કોથળીનાં તોરણ કે ચાર કે નવ ચોકના ચાકળા કે કથીપામાં ચારેકોર મોરપગલાંનું માથું બાંધેલ કાંગરા, આભલાં અને ખજૂરી વગેરેની આકૃતિઓ થતી.[૧૪]

આ ભરતકામમાં લીખનો ટાંકો, ચોકડી ટાંકો ગોળ દાણો અને મોરપગલાં વિશિષ્ટ ભાત પાડે છે. આ ભરત કચ્છના મહાજનભરત કરતાં ચડિયાતું દેખાય છે. કચ્છના મહાજનભરત ઉપર ત્યાંના મોચીભરતની અસર દેખાય છે.

આહીરભરત

સૌરાષ્ટ્રના આહીરભરત પર કાઠીભરતની છાંટ જોવા મળે છે. ખેડવાયા વર્ણોમાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

આહીરોનું ભરતકામ શ્રેષ્ઠ છે. મચ્છોયા પંચોળી અને સોરઠિયા એ ત્રણ પરજના આહીરોમાં સોરઠિયા આહીરોનું ભરતકામ વધારે ભભકદાર અને સ્થિર દેખાય છે.

આહીરભરતમાં સફેદ ખાદીના પોત પર કિરમજી જાંબલી રાતા વગેરે હીર તેમજ સુતરાઉ દોરાથી ભરત ભરાય છે. આહીરભરતમાં આભલાંનો ઠીક ઠીક ઉપયોગ થતો. પહેરવેશ તેમજ ગૃહસુશોભનની વસ્તુઓમાં સ્ત્રીઓનાં કાપડાં, બાળકની કુચલી ટોપી વગેરે તથા તોરણની કોથળીઓ તેમજ બળદની માથાવટી ઝૂલ શીંગડિયા વગેરે બનાવાય છે.[૧૫]

કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રની સરહદ પાસેના આહીરભરતમાં લીલા અને લાલ પીળા રંગની ઢોલિયા ઉપર રાખવાની કીલ કે મળીમાં પ્રાકૃતિક આકૃતિઓની રચના સુંદર રીતે કરાય છે. જૂનાગઢ તરફના સોરઠી આહીરભરતમાં ધોળાગદામાં સુશોભન અને મોટા ફૂલવેલની ભાતો સાથે આકૃતિનું પણ સંયોજન કરાય છે. વાળાકી પંચોળી આહીરના ભરતમાં ભાત અને ગદમાં આંબો બાજોઠ મૈયારા-વલોણું વિશેષ સ્વરૂપના છતાં સરળ પ્રાકૃતિક સ્વરૂપે ભરાય છે.

મધ્ય સૌરાષ્ટ્રના જામનગર હાલાર વિસ્તારના આહીરભરતમાં પીળા પોત પર પોપટ પૂતળીઓ મોટા મોટા ગોટીફૂલ અને વચ્ચે આભલાં ટાંકવામાં આવે છે.

બરડાના પોરબંદરના મેરમાં ભરતનો ખાસ ચાલ નથી. મેર કોમમાં ભરતઆળેખનાં ચિતરામણ ખાસ થાય છે, છતાં ક્યારેક ઘેરા રંગની ભૂમિકાવાલા ચાકળામાં પોપટ પાંદડી અને મોટાં આભલાં ટાંકવાનો વિશે ચાલ નજરે પડે છે.

ઓખાના વાઘેરોમાં ભરત બહુ જ ઓછું જોવા મળે છે, છતાં વાઘેર સ્ત્રીઓ ઘોડાની મંથરાવટી, ઊંટની લેલાવટી અને નાન-નાના ગૃહશોભનના ભરતમાં કાચખાંખને બહોળા પ્રમાણમાં ટાંકે છે.[૧૬]

કણબીભરત

સૌરાષ્ટ્રમાં ગોહિલવાડ પંથકના લેઉવા કણબીનું ભરતકામ અને મધ્ય સૌરાષ્ટ્રના અને સોરઠના કડવા કણબીનું ભરતકામ વિશિષ્ટ ભાત પાડે છે.

પીળા અથવા સફેદ રંગના કાપડ ઉપર ગુલાબી અને સફેદ રંગના રેશમના ગોટા તથા વિજવેલ તેમજ ચોખચલીથી ખાનાં ચોક ખંડ બાંધી, કોઈ વાર સોનેરી તૂઈ મૂકી અંદર આભલાં સાથે ભરત ભરવું એ આ કોમના ભરતકામનું આગવું અંગ ગણાય.

કણબીભરતમાં તોરણ બારસાખિયા ઉલેચ ચંદરવા ચાકળા બળદની ઝૂલ, માથાવટી ઘાઘરા કપડાં ઓઢણાંની કોર વગેરેમાં ભરત ભરવાનો ચાલ છે.

ભરતકામની આ મુખ્ય શૈલીઓ ઉપરાંત રબારી સતવારા અબોટી સગર જેવી જાતિઓની પણ ભરતકામમાં દેખાઈ આવે તેવી તરાહ પણ હોય છે.

કચ્છમાં કોમવાર ભરતકામની લાક્ષણિકતા અલગ તરી આવે છે. આ રીતે આયર રબારી કણબી ભણસાલી વાગડિયા રજપૂત ઠકરાઈ ઓસવાળ જત અને ખાસ કરી બન્નિયારોનું

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ભરતકામ એમની પોતાની આગવી રીતે રૂપમાં અને રંગે વિશિષ્ટ ભાત પાડે છે.

એવી રીતે ભરકામમાં વપરાતાં એનાં રૂપલક્ષણ પણ પરંપરાગત પેઢી-દરપેઢી એમના વંશજોને મળ્યા કર્યા છે. એકંદરે જોતાં એમાં સાંકળી અને આંટિયાળા લપેટા ટાંકા તથા આભલાંનું ભરત એકસરખું જોવા મળે છે. સાંકળી ભરતના કામની વિશિષ્ટતા એ 'કચ્છી ભરત'ની ખાસ પ્રકારની એક આગવી શૈલી ગણાવાય. કચ્છની ભરતકામની આકૃતિઓમાં મોર, પાંદડિયા કમળફૂલનો ચકર વગેરે એની લાક્ષણિકતા ગણાય.[૧૭]

કચ્છની બન્ને પ્રાંતનું ભરત ખાસ પ્રકારનું છે. ત્યાં વસતાં જત રાયસીપોત્રા હાલેપોત્રા મતવા હીંગોરજા સુમરા જુણેજા વગેરે માલધારી નારીના કરકસબ ભરતકામ અને કવાટકામમાં ઝીણી વિગતો અને રંગની ઉઠાવદાર મેળવણી એ એની વિશ્ટતા છે.[૧૮] આ ભરત ઉપર બલુચી અને સિંધી અસર દેખાય છે, સાથે કચ્છી ઝીણવટ અને ચોખ્ખાઈ જોવા મળે છે. જત મતવાનું બન્નીનું ભરત એના પહેરવાના આખા કજરીમાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું દેખાય છે. આ ભરતમાં સાંકળી અને ગાજના ટાંકાથી ઝીણી ટપકી અને બુટ્ટાદાર ભાત રચાય છે, જેમાં ઝીમાં આભલાં ટાંકેલાં હોય છે. રેશમી કે સુતરાઉ કાપડ પર લાલ લીલા વાદળી સોનેરી સફેદ અને કાળા રેશમી દોરાને જોઈતા પ્રમાણમાં એ રંગ ઊઠી નીકળે એવા કાપડ ઉપર ભરાય છે.

બન્નીની મુસ્લિમ બહેનો એના ભરતમાં જીવંત પશુ-પક્ષીઓની આકૃતિઓ ભરતી નથી.

કચ્છી ભરતમાં ઝીણાં વિવિધ આકૃતિના ગોળ ત્રિકોણ, ઘઉલા-આભલાં ભરી એ બન્નિયાર કસબને શોભતો બનાવે છે.[૧૯]

આમ લોકભરતમાં રંગ ભાત આકૃતિ અને ઉઠાવમાં પરંપરાગત લોકસંસ્કૃતિના અનેકવિધ અંશ સચવાયેલા જોવા મળે છે.

ધાતુકામ

ગુજરાતમાં નાનાં મોટાં શહેર અને ગામડાંઓમાં તાંબા-પિત્તળનાં વાસણ સોના-ચાંદીનાં ઘરેણાં સૂડી ચપ્પાં અને હાથીદાંતની ચીજો બનાવાતી.

કચ્છ અને જામનગરમાં સૂડી ચપ્પાં છરી તેમ તલવારની મૂંઠ વગેરેની બનાવટો પર કલાત્મક કોતરણી કરવામાં આવતી. એમાં ક્યારેક સ્ત્રી-પુરુષની આકૃતિઓ, પશુ પક્ષીના આકારની સૂડીઓ બનાવાય છે. ચપ્પાં છરીના મૂઠના આકારોમાં ઘોડા સિંહ વાઘ વગેરેની આકૃતિઓ બનાવાતી. હથિયારો તરીકે વપરાતાં સાધનોમાં પણ વિવિધ આકારો કરાતા.

ગુજરાત કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં સોના-ચાંદીનાં ઘરેણાં બનાવવાની કલા એની વિશિષ્ટ ભાત અને આકારોને લઈને જુદી પડે છે. કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામવિસ્તારની સ્ત્રીઓના અલંકારોમાં ઘણી વિવિધતા જોવા મળે છે. આ અલંકારોમાં મુખ્યત્વે માથાના સેંથાની ડોડી, કાનમાં પહેરવાના ઠોળિયા, પાંદડી લવિંગિયા સાંપવું ટોટી અકોટા વેડલી વગેરે, નાકમાં પહેરવાની ચૂંક નથ ચૂની વગેરે, ગળામાંની હાંસડી મોહનહાર બરઘલી વગેરે તથા હાથપગના વેઢલા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ઇત્યાદિમાં વિવિધતા જોવા મળે છે.[૨૦]

કચ્છ-પોરબંદરની કારીગરીમાં રોમન અને મુગલાઈ ડિઝાઈનોની છાપ દેખાય છે. એના ઉપર કોતરકામ તથા એમ્બોસિંગ અને મીનાકારી કરવામાં આવતી. આમાં મુખ્યત્વે ટ્રે એશટ્રે પાનદાની પ્યાલા કુંકુમદાની ફ્લાવર ફોટો ફ્રેમ વગેરે બનાવાય છે.

ઘરેણાંઓમાં હીરા મોતી માણેક જેવી કિંમતી ચીજો પણ જડવામાં આવે છે.

તાંબા-પિત્તળની કલાત્મક બનાવટોનું કામ કંસારા જ્ઞાતિના કારીગરો એમના ઘરઆંગણે જ કરતા. ગુજરાતમાં શિહોરમાં નાત-જમણના મોટા કદનાં વાસણ ઉપરાંત ધાર્મિક વિધિ માટે વપરાતાં પંચપાત્ર આચમની વગેરે બનતાં. ડભોઈ અને વડોદરામાં પિત્તળની પવાલી થાળી કથરોટ વગેરે ઘરવપરાશનાં વાસણ બનતાં. વીસનગર તાંબાનાં વાસણ, જેવાં કે ગોળી તાંબાકૂંડી વગેરે માટે અને વઢવાણ પિત્તળની ગોળી ઘડા ગાગર બોઘરણાં વગેરે માટે, જ્યારે જામનગર તપેલાં લોટા વગેરે માટે પ્રખ્યાત છે. સૌરાષ્ટ્રમાં કાઠી કોમમાં દીકરીને કરિયાવરનો સામાન આપવા માટે પિત્તળના મોટા દાબડા કટોદાન ગોળી અપાતાં. આવા દાબડા ઉપર ક્યારેક પૂતળીઓ અને કમળની ભાત કોતરવામાં આવતી.

પિત્તળમાંથી દેવદેવીઓની તેમજ જૈન તીર્થંકરોની નાની મોટી મૂર્તિઓ પણ બનાવવામાં આવતી. ભાવનગર પાસેનું ઘોઘા ધાતુમૂર્તિ બનાવવાનું એક કેંદ્ર હતું.[૨૧]

આ ઉપરાંત પિત્તળની અને ઢાળાની આરતીઓ દીવીઓ રામ અને કૃષ્ણલીલાને રજૂ કરતા કાંસા-તાંબા-પિત્તળના કળશ, હીંચકાની સાંકળો, પાનપેટીઓ સુરાહી, પાણીના કૂંજા વગેરે લોકકલાના અંશોને જાળવી રાખતા ધાતુકામના નમૂનાઓ છે.

મોતીભરત-ગૂંથણ

ગુજરાતમાં કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રમાં ભરતકામ સાથે મોતીભરત-ગૂંથણનો પણ વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. જૂના કાઠિયાવાડના રાજકીય શાંતિ અને સ્થિરતાના દિવસોમાં સમુદ્રપારનો વેપાર કરતા કચ્છી ભાટિયા અને સૌરાષ્ટ્રના વાણિયામાં મહાજન-મોતીભરત શરૂ થયું. કાઠી કોમમાં મોતીગૂંથણ પ્રવેશ્યું. કણબી આહીર જેવી ખેડૂત કોમોમાં પણ મોતીગૂંથણ શરૂ થયું.[૨૨]

સૌરાષ્ટ્રમાં મોતીભરતમાં મુખ્યત્વે કીડિયાં અને ક્યાંક ક્યાંક સાકરિયાં મોતીનો વપરાશ દેખાય છે. વીસમી સદીના ચોથા દાયકાથી ઇટાલિયન મોતીનાં કદ ઘાટ રંગ અનિશ્ચિત તેમજ હલકાં થઈ જતાં વપરાશ ઘટી ગયો.

સૌરાષ્ટ્રમાં ત્રણ મોતીનું ભરતકામ વિશેષ પ્રસારમાં આવ્યું. ત્રણ મોતીના ભરતમાં કાઠી તથા મહાજનશૈલીનું ગૂંથણ છૂટું કરવામાં આવતું, જ્યારે કણબીભરત જાડા લાલ કપડા ઉપર મોતીભરત વખતે જ ટાંકા પાછળના કાપડ સાથે લેવાયેલ હોવાથી ઘણું જ ટકાઉ બનતું.

કાઠીના મોતીભરમાં રૂપકામ અને ભૂમિતિના કોણોથી બનતી કેટલાક પ્રકારનાં ફૂલોની આકૃતિઓ તથા મહાભારતના પ્રસંગો ગણેશસ્થાપન સૂરજ સ્થાપન અંબિકાસ્થાપન ચોપાટ-સોગઠાં પારણાં ચાકળા ચાંકળી ઈંઢોણી તલાવારનું મ્યાન ઘોડાના શણગાર વગેરે

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

નમૂના બનાવતા.

કાઠી-મોતીભરત પછી મોતીભરતમી વ્યાપક શૈલી કણબી-મોતીભરતની ગણાય. એક મોતી લઈ ઊભી લીટીએ મોતીભરમાં ભૂમિતિના કોણ તથા વાઘ ચિત્તા સિંહ ગાય હાથી વગેરે પશુનું રૂપકામ થતું. આ ભરતમાં વચ્ચે મોટા ગોળ અને ચોરસ આભલાં ગૂંથવામાં આવતાં. કણબીભરતની પછીત-પાટીઓના નીચલા ભાગે ઊનનાં ફૂમકાં અને વલમોતીની જાળીઓ બાંધવામાં આવે છે, જે એની ખાસ વિશેષતા ગણાય. આમાં વીંઝણો તોરણ ઇંઢોણી કંકાવટી નાળિયેર બળદના શણગાર, વગેરે બનતા.

મહાજનશૈલીનું મોતીભરત ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રના સમુદ્રકિનારાના કેટલાક ભાગમાં થાય છે. આ શૈલીના મોતીભરતમાં વિશેષતઃ ભૂમિતિના કોણો પશુ, પક્ષીઓનું રૂપકામ, શ્રીનાથજીદર્શન ઉપરાંત ચાકળાં તોરણ ઘરવપરાશની ચીજો, દુકાન કે પેઢી ઉપર વપરાતાં સાધન, જેવાં કે ખડિયા કલમ વગેરે તથા પૂજાનાં સિંહાસન વગેરે વસ્તુઓનું મોતીભરત થયેલું જોવા મળે છે.[૨૩]

મુસ્લિમ મેમણ કોમના ચાકળામાં આકૃતિઓને સ્થાન ન હોવાથી એમાં ભૂમિતિની આકૃતિઓ, ટીપકી લહેરિયા જેવી સુંદર ગૂંથણી ઘેરા લીલા આસમાની રાતાં અને સફેદ મોતીથી ભરેલ હોય છે.[૨૪]

રબારી સુથાર લુહાર સોની બ્રાહ્મણ જેવી કોમો વારતહેવારે તેમજ શુભ અવસરે ખપ લાગે તેવી જરૂરજોગી મોતીભરતની ચીજો ભરે છે.

માટીકામ

માટીકામના હુન્નરમાં માટીનાં વાસણ રમકડાં નળિયાં ઈંટ ટાઈલ્સ ચીનાઈ માટીની ચીજવસ્તુ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ગુજરાતના દરેક જિલ્લામાં આ હુન્નર વત્તે ઓછે અંશે જોવા મળે છે. કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં ઘરવપરાશનાં માટીનાં વાસણોમાં ગોળા માટલી ફૂલડી વગેરે બનાવવામાં આવે છે. ક્યારેક એના પર સફેદ અને કાળા રંગથી ભૌમિતિક ડિઝાઈનો દોરવામાં આવે છે. કચ્છમાં આ હુન્નરમાં મુસ્લિમ કુંભારો જોડાયેલા છે. એ જીવનજરૂરિયાતનાં વાસણો ઉપરાંત હુક્કા રમકડાં ઘરની દીવાલનું સુશોભન વગેરેનું કામ કરતા. આ બધાં વાસણોના આકાર અને એના પર કરાતા આલેખનમાં સિંધની અસર સ્પષ્ટ વરતાય છે.

ગુજરાતના આદિવાસી વિસ્તારમાં હાથબનાવટનાં નળિયાં ઈંટો વાસણ, દેવદેવીઓનાં પૂતળાં, ઘોડા હાથી વગેરે બને છે. પાટણ-ઉત્તર ગુજરાતમાં માટીનાં રમકડાં બનાવવાનો હુન્નર ઘણો વિકાસ પામેલો.

માટીનાં વાસણો અને રમકડાં ઉપર પ્રાકૃતિક દશ્યો અને ફૂલવેલ કે ભૌમિતિક આકૃતિઓ ચીતરવામાં આવતી. આ કામ ખાસ કરીને સ્રીઓ કરતી.

સૌરાષ્ટ્રમાં મોરબી-થાન જેવાં કેંદ્ર નળિયાં ટાઈલ્સ, ચીનાઈ માટીનાં વાસણ, જેવાં

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

કે કપ-રકાબી બરણીઓ ડિશો વાડકા વગેરે માટે પ્રખ્યાત થયાં છે.

લાખ કે ખરાદીકામ

આ હુન્નરનું મુખ્ય કેંદ્ર સંખેડા છે. લાકડા ઉપર કલાઈ-મિશ્રિત લાખથી મીનાકારીમાં નૈસર્ગિક દૃશ્યો, વેલબૂટા, ભૌમિતિક આકૃતિઓ દોરવામાં આવતી. એની બનાવટોમાં ઘોડિયાં, પલંગ, રમકડાં, સોફા-સેટ, ઝૂલા, બાજઠ વગેરે અનેક વસ્તુઓ તૈયાર થાય છે.

હાથીદાંતની કલા

હાથીદાંતની બનાવટોની હાથમાં પહેરવાનાં ચૂડા ચૂડીઓ બલોયાં વગેરે ઉપરાંત છરી-ચપ્પાંના હાથા, ઝવેરાતની પેટીઓ, ગુલાબદાની, દેવદેવીઓની નાની પ્રતિમાઓ પણ બનાવાતી. આ હુન્નરમાં ખાસ કરીને મણિયાર જ્ઞાતિના કારીગરો જોડાયેલા છે.

★ ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ ૯ પ્રકરણ ૧૩, (આઝાદી પહેલાં અને પછી -ઈ.સ. ૧૯૧૫ થી ૧૯૬૦), અમદાવાદ, ૧૯૮૭

પાદટીપ

૧-૨. ચૌલા કુરુવા, 'ગુજરાતની હસ્તકળા કારીગરી' "પરિચય", પુ. ૫૮૩ (૧૯૮૩), પૃ. ૬-૭
૩. 'ગુજરાતનો હસ્તકલા ઉદ્યોગ', માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, ૧૯૬૧, પૃ. ૬
૪-૫. ચૌલા કુરુવા, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૧-૨૨, ૨૩-૨૪
૬. બિહારીલાલ બારભૈયા, 'બાટિક', "કુમાર" (કલાઅંક), વર્ષ ૪૪, અંક ૧૨, પૃ. ૯૩-૯૬
૭. ખોડીદાસ પરમાર, 'સૌરાષ્ટ્રનું લોકભરત', "ઊર્મિનવરચના" (ઊ.ન.)(ભરતકંડાર વિશેષાંક), વર્ષ ૪૮, પૃ. ૩૪૬
૮. મણિભાઈ વોર, 'ભરતકામ : કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રનં', "ઊ.ન.", વર્ષ, ૫૭, અંક ૪, પૃ. ૧૮૪
૯. મણિભાઈ વોરા, 'માનવની શોભન સમૃદ્ધિ', "ઊ.ન.", વર્ષ ૪૮ પૃ. ૩૬૩-૬૪
૧૦. મણિભાઈ વોરા, ઉપર્યુક્ત, "ઊ.ન.", વર્ષ ૫૭, અંક ૪, પૃ. ૧૮૫
૧૧. ખોડીદાસ પરમાર, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૩૪૭-૪૮ ૧૨. એજન, પૃ. ૩૫૨
૧૩. હરિભાઈ ગૌદાની, 'સૌરાષ્ટ્રનું હીર-સૂતરાઉ ભરતકામ', "ઊ.ન.", વર્ષ ૪૯, પૃ. ૪૦૩-૦૪
૧૪-૧૫. મણિભાઈ વોરા, "ઊ.ન.", વર્ષ ૪૮, પૃ. ૩૬૫-૩૬૬
૧૬. ખોડીદાસ પરમાર, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૩૪૮-૪૯
૧૭. રામસિંહ રાઠોડ, 'કચ્છી-ભરત અને બન્નિયારી ભર્તકમ્મ', "ઊ.ન.", વર્ષ ૪૮, પૃ. ૩૫૭
૧૮. એજન, પૃ. ૩૬૦ ૧૯. મણિભાઈ વોરા, "ઊ.ન.", વર્ષ ૫૭, પૃ. ૧૮૬-૮૭
૨૦. રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદા, 'ભરવાડના અલંકારો', "ઊ.ન.", વર્ષ ૪૮, પૃ. ૪૮૬
૨૧. નરોત્તમ પલાણ, 'લોકકલાની ધાતુમૂર્તિઓ', "ઊ.ન.", વર્ષ ૪૮, પૃ. ૩૮૫
૨૨. મણિભાઈ વોરા, "ઊ.ન.", વર્ષ ૪૮, પૃ. ૩૬૮
૨૩. હરિભાઈ ગૌદાની, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૪૧૮-૧૯
૨૪. મણિભાઈ વોરા, ઉપર્યુક્ત, વર્ષ ૪૮, પૃ. ૩૬૯

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

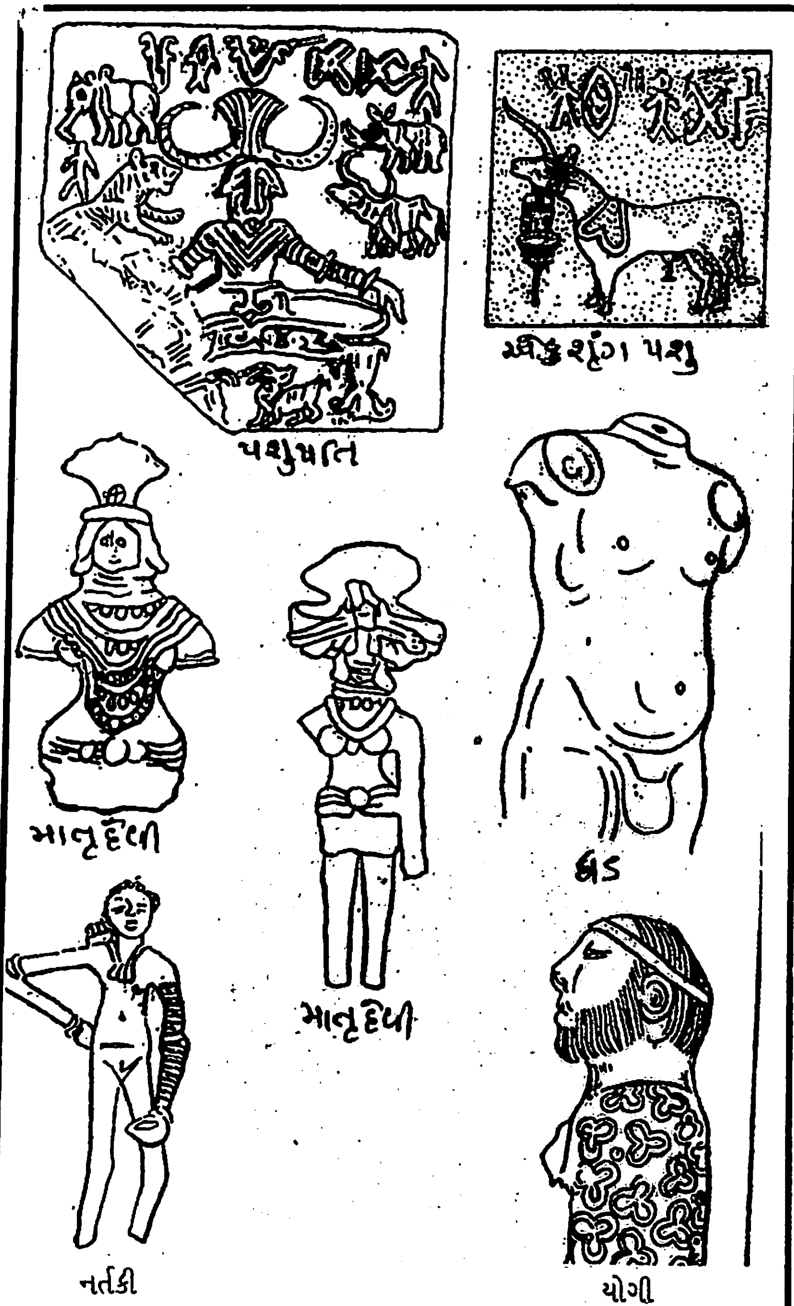

હડપ્પા, મોહેં-જો-દડોના શિલ્પો

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

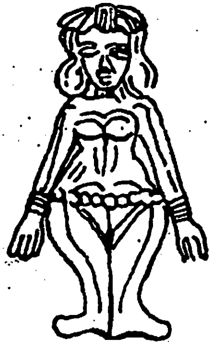

પૃથ્વી

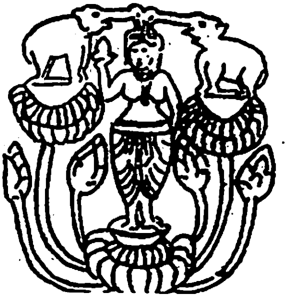

ગજલક્ષ્મી, બોધગયા

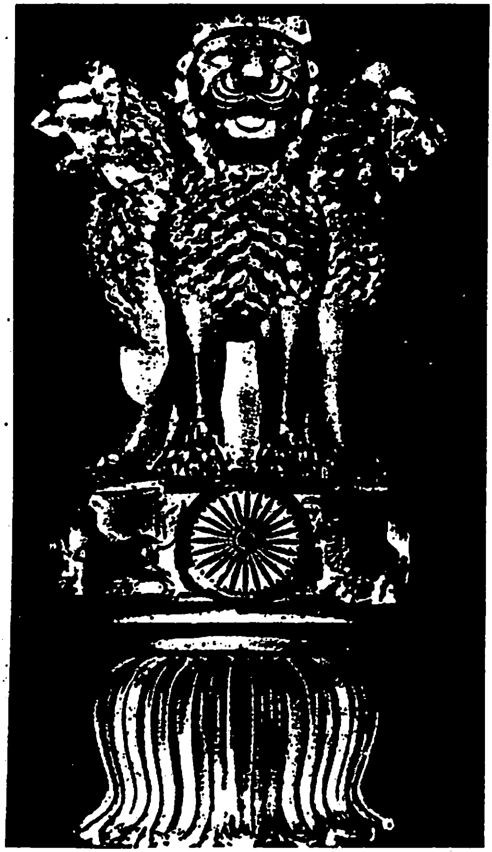

સિંહસ્તંભશીર્ષ, સારનાથ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

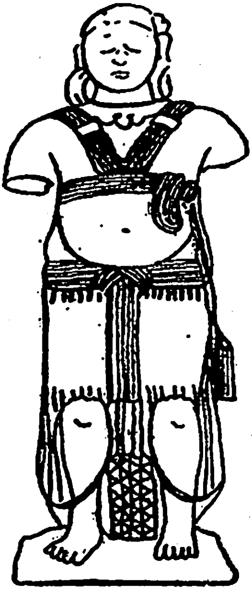

મણિભદ્ર યક્ષ,
પારખમ

ધર્મચક્રપૂજા,
સાંચી

યક્ષિણી,
દિદારગંજ

માયાદેવીનું સ્વપ્ન,
ભરહુત

નલગિરિ હાથીની શરણાગતિ,
અમરાવતી

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

બુદ્ધ, ગંધાર

બુદ્ધ મસ્તક, ગંધાર

સુશોભન, ગંધાર

શુકક્રિડા, ગંધાર

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

બોધિસત્વ, સારનાથ

બુદ્ધ, કટરા

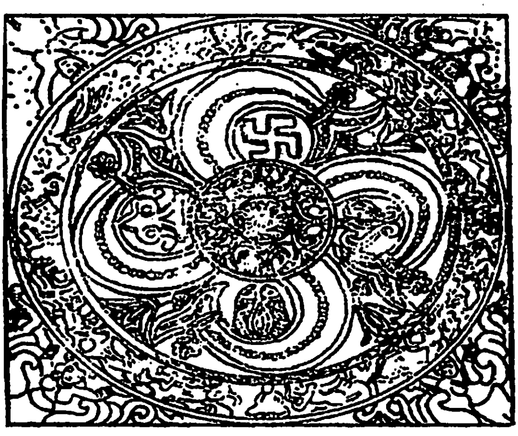

આયાગપટ્ટ, મથુરા

એકમુખ શિવલિંગ, મથુરા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

જેતવનદાન પ્રસંગ
ભરહુત

બુદ્ધ, અજન્ટા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

બુદ્ધ, સુલતાનગંજ

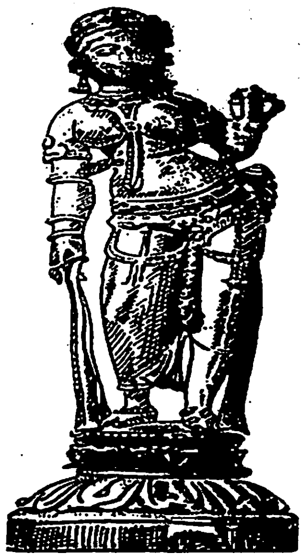

ચામરધારિણી
અકોટા, વડોદરા

સૂર્ય, કોણાર્ક

પત્રલેખા, ખજુરાહો

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

નટરાજ, મદ્રાસ મ્યુઝિયમ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

ગજાસુરસંહાર, વડીયાવીરનું મંદિર, સાબરકાંઠા

ગણેશ, પીઠાઈ-કપડવંજ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

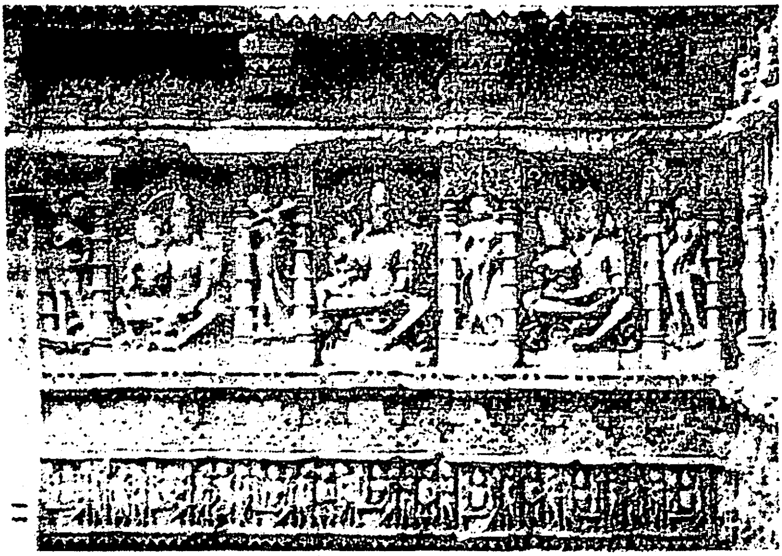

યુગલપ્રતિમાઓ, રાણીવાવ, પાટણ

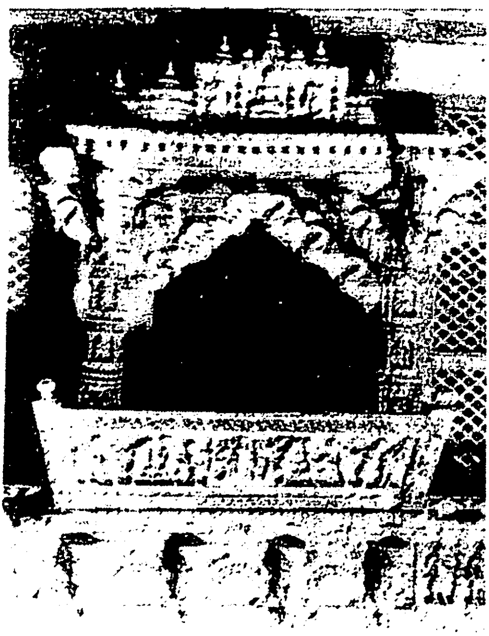

કાષ્ઠમંડપ, વાડી પાર્શ્વનાથ, પાટણ

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

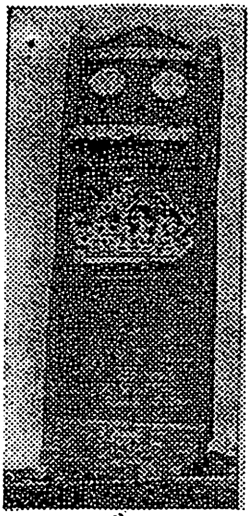

યુદ્ધનૌકાના
ભાસ્કર્યવાળો પાળિયો
૧૪મી સદી,
આરંભડા

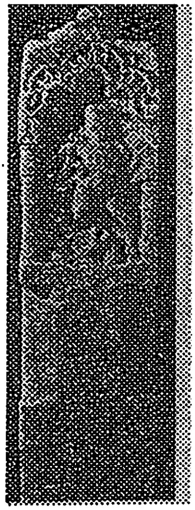

સં. ૧૩૫૮નો
પાળિયો, દુમાડ
વડોદરા

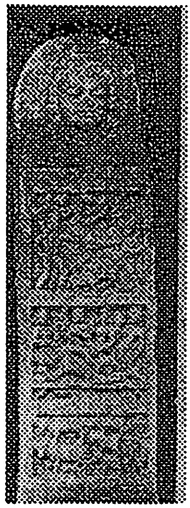

યુદ્ધ, મૃત્યુશૈય્યા અને
ગાયોના ધણના આલેખન-
વાળો પાળિયો
જયપુર

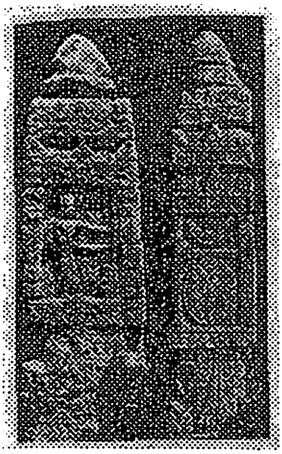

આદિવાસીની રોજિંદી
જીવનચર્યાના બે
પાળિયા

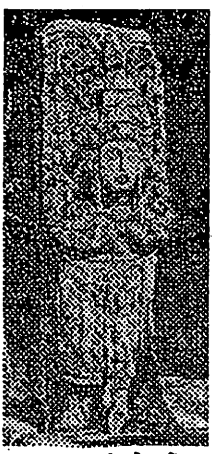

માયા લોકોનો કોપન
ઈ.સ. ૭૮૨નો
સ્ટેલા, અમેરિકા

સં. ૧૩૦૪ નો
પાળિયો
રાજપીપળા

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

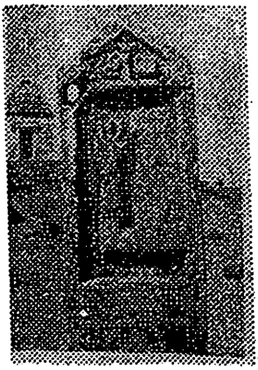

સતીનો પાળિયો

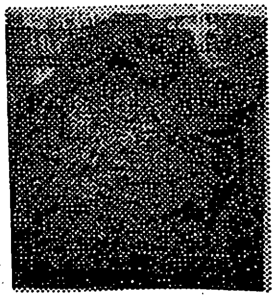

વાઘ સાથે લડતા
વીરગતિ પામેલ
શૂરવીરનો પાળિયો

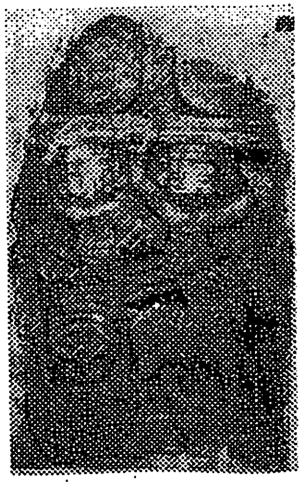

રથારૂઢ યોદ્ધાનો
પાળિયો,
ઇડર

કુકણા-કનબી તથા
ભાલોમાં મુકાતા પાળિયા
ડાંગ વિસ્તાર

ચૌધરી આદિવાસીમાં
મુકાતા પ્રાચીન પાળિયા
માંડવી વિસ્તાર

ગામીતોમાં મુકાતા
પાળિયા, સોનગઢ-
સુરત વિસ્તાર

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

For Private and Personal Use Only

Shree Dharmachakra Prabhav Tirth,Nashik

લેખક-પરિચય

ડૉ. રામજી ઠાકરશીભાઈ સાવલિયા

જન્મ : ૧૧, જાન્યુઆરી, ૧૯૫૯

વતન : કાથરોટા (તા. ધારી, જિ. અમરેલી)

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં એમ.એ. (૧૯૮૨) અને પીએચ.ડી. (૧૯૮૯). 'ગુજરાતની હિંદુ દેવીઓનું પ્રતિમા વિધાન' નામના મહાનિબંધનું ICHR નવી દિલ્હીના અનુદાન દ્વારા પ્રકાશન (૧૯૯૧) અને 'ગુજરાતમાંની માતૃકાઓનું મૂર્તિવિધાન' ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની આર્થિક સહાયથી પ્રકાશન (૧૯૯૩). 'ગુજરાતની દિક્પાલ પ્રતિમાઓ' (૧૯૯૮) અને પાશુપતસંપ્રદાય ઉદ્ભવ અને વિકાસ (૧૯૯૯)નું પુસ્તકરૂપે પ્રકાશન. સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ઇતિહાસમાં શાસ્ત્રી (દ્વિતીય)ની પદવી (૧૯૯૭).

સમાજગૌરવ પુરસ્કાર : લોકસેવા ફાઉન્ડેશન, અમદાવાદ મે, ૧૯૯૯. ક. ભા. દવે રૌપ્યચંદ્રક : ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ, ૧૯૯૧.

સંશોધક, ઉપાસના ટ્રસ્ટ 'સાબરમતી પરિક્રમા' યોજના (૧૯૮૨ જાન્યુ.-જૂન). ક્યૂરેટર કમ લેકચરર, વિચાર ટ્રસ્ટ, 'ધાતુપાત્ર સંગ્રહાલય' (૧૯૮૨ જુલાઈથી ૧૯૮૪ જુલાઈ). ૧૯૮૪ થી ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં અધ્યયન-સંશોધન અને અનુસ્નાતક કેન્દ્રમાં અધ્યાપક.

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં પીએચ.ડી. માટે ગુજરાત યુનિવર્સિટી (ઑક્ટો. ૧૯૯૬) તથા જૈનદર્શન અને બૌદ્ધદર્શન વિષયમાં એમ.ફિલ. અને પીએચ.ડી. માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ (માર્ચ, ૧૯૯૮) દ્વારા માન્ય માર્ગદર્શક અધ્યાપક. ૧૯૯૮-૯૯માં બૌદ્ધદર્શનમાં પાંચ વિદ્યાર્થીઓએ એમ.ફિલ.નો અભ્યાસ પૂર્ણ કરેલ છે. હાલ જૈનદર્શનમાં બે, બૌદ્ધદર્શનમાં એક એમ.ફિલ.ના અને ચાર વિદ્યાર્થીઓ પીએચ.ડી.નો અભ્યાસ કરે છે. Guide teacher-Foreign Students Centre, Gujarat University (Japanis Students - 1995, 1997,1998, 1999).

રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાની પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ અને ભારતીય સંસ્કૃતિની સંસ્થાઓનું આજીવન સભ્યપદ ધરાવે છે. 'સામીપ્ય' અધ્યયન અને સંશોધન ત્રૈમાસિક (૧૯૯૨ થી) સહાયક સંપાદક. ગુજરાત રાજ્ય યુનિવર્સિટી માન્ય સંસ્થા (વિનયન શાખા) કર્મચારી મંડળમાં (૧૯૮૯ થી) પ્રમુખ, ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદમાં કોષાધ્યક્ષ (૧૯૯૪ થી ૧૯૯૭) અને મંત્રી (૧૯૯૭ થી). આંતરરાષ્ટ્રીય જૈનવિદ્યા અધ્યયન કેન્દ્ર અને મ. દે. ઇતિહાસ-ભારતીય સંસ્કૃતિ વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અનુસ્નાતક કેન્દ્રમાં મહેમાન અધ્યાપક (૧૯૯૬થી). પુરાતત્ત્વ(ખોજ) શિબિર-ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં (૧૯૯૨થી) તજ્જ્ઞ તરીકે. સામીપ્ય, પથિક, કુમાર, સ્વાધ્યાય, સંબોધિ, ગુજરાત જેવા પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં ૯૦ જેટલા વિવિધ વિષયોના સંશોધનાત્મક લેખો છપાયા. ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં ૫૦ જેટલાં અધિકરણો લખ્યાં. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસંવાદોમાં ભાગ લઈ સંશોધન પેપર રજૂ કરી ચર્ચામાં ભાગ લીધેલ છે.

હાલ, અધ્યાપક, ભો.જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદમાં કાર્યરત.

For Private and Personal Use Only

hree Dharmachakra Prabhav Tirth Nash

For Private and Personal Use Only